

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA

XIII

2013

Číslo 1–2

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

XIII
2013
1-2

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2014

Redakční rada

Předseda: PhDr. Jan Šír, Ph.D.

Výkonná redakce: PhDr. Lucie Filipová, Ph.D.

Interní členové / redakční kruh: PhDr. Jan Bečka, Ph.D., doc. PhDr. Miloš Calda, PhDr. Ota Konrád, Ph.D., doc. PhDr. Michal Kubát, Ph.D., PhDr. Ondřej Matějka, Ph.D., PhDr. Tomáš Nigrin, Ph.D., prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc., doc. PhDr. Luboš Švec, CSc., doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

Externí členové: Prof. Marek Bankowicz (Uniwersytet Jagielloński), Prof. Dr. Christoph Boyer (Universität Salzburg), Prof. Crister Garrett (Universität Leipzig), prof. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (emeritní profesor moderních dějin), doc. PhDr. Ilja Lemeškin, Ph.D. (FF UK), Prof. Iain McLean (Nuffield College, Oxford University), Prof. Dr. Marek Nekula (Universität Regensburg), Prof. Dietmar Neutatz (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Prof. Alan Butt Phillip (Bath University), Prof. James F. Pontuso (Hampden-Sydney College), Prof. Jacques Rupnik (Science Po, Paris), doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D. (Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy), PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), Prof. Dr. Wolfgang Wessels (Universität zu Köln)

Elektronická verze: <http://stuter.fsv.cuni.cz>

OBSAH

Editorial	7
Studie	9
Média a veřejnost: K nacionální a transnacionální moci médií v konfliktním poli mezi Čechy, Slováky a Němci CHRISTOPH CORNELISSEN – ROMAN HOLEC – MIROSLAV KUNŠTÁT	11
Mediální dějiny moderny. Přístupy, zjištění a německé perspektivy FRANK BÖSCH	31
Žurnalistika a mediální studia v Česku. Úvahy o historickém vývoji a současné situaci BARBARA KÖPPLOVÁ – JAN JIRÁK	53
Role periodického tisku při přechodu od honoračních stran ke stranám masovým na příkladu Moravy JIŘÍ MALÍŘ	81
Organizace tisku českých honoračních stran 1861–1914 na příkladu Národní strany svobodomyšlné (mladočechů) LUBOŠ VELEK	109
Slovenský rozhlas 1938–1945 VLADIMÍR DRAXLER	141
„Naprostý propagandistický úspěch“? Humoristický časopis Ejhle (1944–1945) PETR KARLÍČEK – VOLKER MOHN	177

Co vlastně znamená evropský? Česko, Rumunsko a východní rozšíření Evropské unie v německém tisku FELIX WESTRUP	215
Kto je náš a kto je Nemeč? Lojálny československý občian a „nemečkosť“ v rokoch 1948–1956 MARÍNA ZAVACKÁ	237
O autorech	261
Pokyny pro autory	265

EDITORIAL

Vztahu médií a společnosti, resp. médií a veřejnosti v 19. a 20. století se jako aktuálnímu a frekventovanému badatelskému tématu věnovala i společná Česko-německá a Slovensko-německá komise historiků, a to především na jejím vědeckém zasedání na podzim 2008 v saské Míšni, jehož část byla integrována do oficiálního programu současně probíhajících Dnů německých historiků v Drážďanech. Pozornost se soustředila na dlouhou cestu od vzniku masových médií v 19. století k moderním mediálním společnostem naší současnosti, diskutován byl zejména jejich nacionální a transnacionální akční rádius a působení na vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci. Volba vztahové perspektivy se přímo nabízela, neboť právě ve střední Evropě byly rozvoj moderní masové komunikace a její subjekt i adresát – moderní veřejnost – výrazem a motorem společenské demokratické změny, která byla od samého počátku spjata s národní ideou.

Toto dvojčíslo čtvrtletníku *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia* přináší výběr z tehdy pronesených příspěvků, které byly pro potřebu časopisu, a to i na základě připomínek recenzentů a editorů, aktualizovány a mnohdy podstatně rozšířeny či přepracovány. Redakční práce probíhaly v součinnosti s nejvýznamnějším německým bohemikálně-historickým periodikem *Bohemia*, které přineslo – v duchu dosavadní praxe publikačních výstupů obou komisí – německou verzi těchto příspěvků (s výjimkou studie Maríny Zavacké, která byla v německé verzi otištěna na jiném místě). V zájmu usnadnění redakčních prací autorům i editorům byl pro obě vydání zvolen jednotný citační kodex, vycházející z praxe časopisu *Bohemia*, resp. ediční řady *Veröffentlichungen des Collegium Carolinum* (R. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München), lišící se od běžného úzu časopisu *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia*.

Číslo obsahuje jak fundované texty z dějin médií, resp. k aktuálním problémům výzkumu médií obecně, tak i texty, které zkoumají a ilustrují působení médií v politice a na politiku v (trans-)nacionálním i mezistátním kontextu. Studie se

zabývají exemplárními příklady a tématy od raných dějin moderních masových médií v 19. století, kdy zejména tištěná média informovala, mobilizovala a organizovala stále větší skupiny lidí, přes dějiny propagandy za druhé světové války, až po analýzu současného německého zpravodajství o zemích střední a východní Evropy, které aspirovaly na členství v Evropské unii. Právě zde lze doložit, jak stabilní a unifikující je mnohdy – a to i v internetovém věku – vnímání „toho druhého“ na opačné straně hranice, jak stále silně působí a jak se znovu reprodukuje dlouhodobě tradované obrazy a stereotypy.

Náš srdečný dík patří kolegům prof. Dr. Christophu Cornelißenovi (Frankfurt nad Mohanem), Dr. Miroslavu Kunštátovi (Praha) a prof. Dr. Romanu Holecovi (Bratislava), kteří iniciovali a připravili zmíněné vědecké zasedání v Míšni a Drážďanech a připravili jednotlivé texty německé, české a slovenské provenience k publikaci. Děkujeme též Ministerstvu zahraničních věcí České republiky, že finančně podpořilo vydání tohoto tematického dvojčísla (redakční práce, překlady a jejich revize) z prostředků určených Česko-německé komisi historiků resp. Stálé konferenci českých a rakouských historiků ke společnému kulturnímu dědictví.

Redakční rada

STUDIE

MÉDIA A VEŘEJNOST: K NACIONÁLNÍ A TRANSNACIONÁLNÍ MOCI MÉDIÍ V KONFLIKTNÍM POLI MEZI ČECHY, SLOVÁKY A NĚMCI

CHRISTOPH CORNELISSEN –
ROMAN HOLEC – MIROSLAV KUNŠTÁT

Abstract

The Media and the Public: The National and Trans-National Influence Potential of the Mass Media in the Difficult Relationship between Czechs, Slovaks, and Germans

In this introductory contribution, the authors explain the central questions and themes which are raised in the papers contained in this special issue. The papers were presented at a conference of the German-Czech and German-Slovak Commission of Historians. Their starting point is the observation that modern mass media, while trans-national in effect, always remain linked to a national context due to language and traditions. With this as a backdrop, individual case histories exemplify the development of the mass media since the beginning of the nineteenth century. The focus is on the political potential of the media on one hand, with their importance for the fundamental politicization of European societies during the nineteenth century being assessed as well as their being exploited by the dictatorships of the twentieth century. On the other hand, aspects characterizing the development of intersocietal relations are examined, such as how the media shaped perceptions which Czechs, Germans, and Slovaks harbored of each other. Finally, the authors highlight the deficit of the research situation with a special view to the particularities applying to East Central Europe where, during the last two decades, not only a rapid development of the mass media themselves has taken place, but media sciences have been recreated to a considerable degree.

Keywords: Czech lands, Slovakia, Germany, mass media

Moderní sdělovací prostředky nejenže posilují u široké veřejnosti vnímání okolního světa, ale samy se také stávají předmětem výrazně rostoucího mezioborového badatelského zájmu. Zatímco sociální vědy se této problematice věnují již po několik desetiletí, a daly tak vzniknout mezitím již téměř klasickým textům, a to

nejenom z pera Marshalla McLuhana, jehož teze o „globální vesnici“ a „Gutenbergově galaxii“ se staly dokonce součástí běžného jazyka, historické vědy se začaly věnovat širšímu výzkumu médií relativně pozdě.¹ Technické novinky na tomto poli a jejich rychlé rozšíření v 19. a 20. století se sice opakovaně těšily pozornosti historiků, rámcové společenské, kulturní a politické podmínky působení médií však většinou zůstávaly poněkud v pozadí. Rostoucí význam sdělovacích prostředků při provádění každodenních úkonů a také jejich role při zprostředkování informací nebo zábavy bývala také spíše postulována než zkoumána, takže jejich skutečná dějinná síla zůstávala dlouho otevřenou otázkou. Průkopnické studie se navíc věnovaly specifickým společenským formám přisvojení moderních médií pouze okrajově, ačkoliv se – řečeno moderně – při interaktivním působení mezi médii a jejich konzumenty rozhodně nejedná o zcela nový fenomén.

Starší a nové dějiny médií

Spolu s tím, jak se prosadily nové dějiny médií, o jejichž nejnovějších aktivitách ve Spolkové republice se lze pohotově informovat na internetovém portálu *H-Soz-u-Kult*, se výchozí situace jeví v úplně jiném světle. Je jisté, že součástí často postulovaného protikladu „starých“ a „nových“ směrů je také moment vytěsnění, který s sebou vždy přináší nebezpečí, že zapomenutím „starého“ zároveň dojde ke ztrátě určitých znalostí. Některé z předností těchto nových přístupů v dějinách médií jsou přesto evidentní, protože při zkoumání spleti vztahů mezi sdělovacími prostředky a jejich konzumenty se jádra problému dotýkají mnohem přesněji, než tomu bylo v uplynulých letech. Jaké důsledky z toho plynou např. pro analýzu měnících se vztahů mezi médii a jejich konzumenty ve Výmarské republice, působivě nedávno ukázal britský mediální historik Corey Ross.² Ten tvrdí, že v období, v němž byl mediální konzum ještě silně sociálně segmentován, se stala nová média, tedy především rozhlas a film, integrální součástí společenského života. Tato skutečnost ovšem zároveň vedla k tomu, že nová média byla společenským kontextem ovlivněna stejně tak silně, jako tomu bylo i naopak.

¹ Daniel, Ute / Schildt, Axel (eds.): *Massenmedien in Europa des 20. Jahrhunderts*. Köln 2010. – McLuhan, Marshall: *Die Gutenberg-Galaxis. Das Ende des Buchzeitalters*. Bonn aj. 1995. – Týž: *Krieg und Frieden im globalem Dorf*. Berlin 2011. – Týž / Powers, Bruce R.: *The Global Village. Der Weg der Mediengesellschaft in das 21. Jahrhundert*. Paderborn 1995.

² Ross, Corey: *Zwischen geteilter Kultur und zerteilter Gesellschaft: Zur Sozialgeschichte der „neuen Medien“ in der Weimarer Republik*. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 62 (2011), 9–10, 535–545.

Za podobné poznatky vděčíme obratu, k němuž došlo ve výzkumu dějin médií. Od začátku „televizního věku“ přicházely důležité impulsy zejména z Velké Británie. Spleť vztahů mezi moderními sdělovacími prostředky a neustále se proměňujícími politickými a společenskými okolnostmi tam byla vědecky zkoumána velmi brzo. Prvním, téměř vzorovým počinem v této oblasti byly dějiny rozhlasu, které už v roce 1961 vydal historik Asa Briggs, tehdy vyučující na univerzitě v Leedsu.³ Svou prací inicioval vznik mnoha dalších studií k dějinám vybraných médií a jejich sociálnímu propojení. Dalším impulsem, který šel stejným směrem, byl od 70. let zájem o kulturní dějiny. Stále více historiků začalo v tomto období vnímat rostoucí význam sdělovacích prostředků a důkladněji se zabývat jejich rolí i v minulosti.⁴ A dalším významným faktorem bylo založení resp. rozvoj mediálních věd jako samostatného vědeckého oboru, který napomohl historizaci zkoumané oblasti.⁵

Konjunktura nejnovějšího výzkumu k dějinám médií nicméně předčí všechny předchůdce v tomto oboru, a to hned v několika ohledech. Za prvé se podařilo odpoutat od někdejší technicistní, více na pokrok orientované výchozí pozice.⁶ Namísto sledování unilineárních procesů, což byl dlouho případ především technicko-historických mediálních studií, se výzkum dějin médií stal disciplínou, která k minulosti přistupuje kriticky a společenské, kulturní nebo také pohlavím dané formy přisvojení moderních médií nahlíží diferencovaněji, než tomu bylo dříve.⁷ Za druhé se analytické ohnisko novějšího bádání soustřeďuje na komplexní

³ Briggs, Asa: *The History of Broadcasting in the United Kingdom*. London 1961.

⁴ Po dlouhou dobu byl prioritou výzkum k dějinám tisku. Srov. Koszyk, Kurt (ed.): *Geschichte der deutschen Presse*. Deutsche Presse im 19. Jahrhundert. Berlin 1966. – *Týž*: *Deutsche Presse 1914–1945*. Berlin 1972. – Paupié, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte: 1848–1959*. 2 sv. Wien 1960–1966. – Dějiny československé žurnalistiky. Sv. 1: *Beránková, Milena*: *Český periodický tisk do roku 1918*. Praha 1981; sv. 2: *Ruttkay, Fraňo*: *Slovenský periodický tisk do roku 1918*. Praha 1984. – K dějinám slovenského tisku viz mj. *Ruttkay, Fraňo*: *Dejiny slovenského novinárstva do roku 1918*. Bratislava 1999. – *Potemra, Michal*: *Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov 1901–1918*. Martin 1972. – *Týž*: *Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov za roky 1901–1918*. – *Týž*: *Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918*. Martin 1958. – *Mihóková, Mária*: *Dejiny knižnej kultúry v Košiciach do roku 1945*. Košice 1981.

⁵ Srov. k počátkům *Schanze, Helmut* (ed.): *Handbuch der Mediengeschichte*. Stuttgart 2001.

⁶ Viz k tomu *Requate, Jörg*: *Öffentlichkeit und Medien als Gegenstände historischer Analyse*. In: *Geschichte und Gesellschaft* 25 (1999), 5–32. – *Führer, Karl-Christian / Hickethier, Knut / Schildt, Axel*: *Öffentlichkeit – Medien – Geschichte. Konzepte der modernen Öffentlichkeit und Zugänge zu ihrer Erforschung*. In: *Archiv für Sozialgeschichte* 41 (2001), 1–38. – *Bösch, Frank*: *Zwischen Politik und Populärkultur. Deutsche und britische Printmedien im 19. Jahrhundert. Neue Forschungen und Perspektiven*. In: *Neue Politische Literatur* 52 (2007), 409–429, a jeho příspěvek v tomto sborníku.

⁷ Přehledy spíše sumárního typu nabízí *Wilke, Jürgen*: *Grundzüge der Medien- und Kommunikationsgeschichte. Von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*. Köln 2000. – *Stöber, Rudolf*: *Mediengeschichte. Die Evolution neuer Medien von Gutenberg bis Gates*. 2 sv. Opladen, Wiesbaden

propojení mezi sdělovacími prostředky a politikou, ekonomikou a společností, ale také – za třetí – na mnohohrstevnou síť vztahů mezi vládami a médii. To rozhodně není významné jen pro Německo, kde bylo propojení veřejnoprávního rozhlasu a televizních stanic se státem po mnoho desetiletí důležitým znakem „státně-mediálního komplexu“; i v dalších evropských státech lze vystopovat podobné debaty hluboko do 19. století. Výbušnost tohoto tématu přetrvávala i po roce 1945. Ve Spolkové republice se kancléř Konrád Adenauer ještě v 50. letech pokusil zrušit veřejnoprávní rozhlas, čemuž zabránili západní spojenci. Nezávislost státních vysílačů však zcela nedávno zpochybnila též italská a maďarská vláda. Je evidentní, že v této souvislosti hrají vedle organizační struktury důležitou roli také právní otázky. V novějších dějinách médií je jim proto věnována poměrně velká pozornost.⁸

To samé platí pro vztah mezi sdělovacími prostředky a trhy, které – za čtvrté – představují další sektor rostoucího badatelského zájmu, a už v období před privatizačními opatřeními v západní Evropě v 80. letech představovaly další oblast rostoucího badatelského zájmu.⁹ Kořeny vztahu mezi médii a trhy sahají až do 19. století, protože už od tohoto období lze na tiskovém trhu pozorovat rychlý sled expanzí a následných koncentrací. A ať už se při pohledu na meziválečné období zaměříme na tiskové barony Velké Británie, jakými byli Rothermere, Northcliffe a také Beaverbrook, nebo zkoumáme-li v Německu expanzi Hugenbergova koncernu, v obou zemích lze pozorovat značné propojení ekonomických a politických zájmů, aniž by se záležitosti musely vždy skutečně vyvíjet v zájmu tak zvaných „tiskových magnátů“ či moderněji *tycoons*.

Novější dějiny médií se – za páté – vyznačují ještě jedním rysem: snahou o výrazně nadnárodně resp. transnacionálně zaměřený výzkum.¹⁰ Řada programatických prohlášení, která byla v této oblasti učiněna, je zatím podepřena jen malým počtem empiricky podložených prací; větší zohledňování transnacionálních otázek je však nepochybnitelným trendem. Oproti tomu tradiční historiografie médií zastávala dlouho spíše národní perspektivu, kterou zprvu přesvědčivě

2003. – Viz především: *Briggs, Asa / Burke, Peter: A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*. 3. vydání. Cambridge 2009.

⁸ *Humphreys, Peter J.: Mass Media and Media Policy in Western Europe*. Manchester 1996 (European Policy Research Unit series 2). – *Rinsche, Karen* (ed.): *Aspekte und Perspektiven der Medienpolitik in Europa*. Hamm 2003. – *Freedman, Des: The Politics of Media Policy*. Oxford 2008.

⁹ *Keusen, Kai-Peter: Studien zur Medienpolitik in Europa. Die Deregulierung der Fernsehsysteme in Großbritannien und Frankreich bis Mitte der 90er Jahre*. Alfeld 1997.

¹⁰ *Bösch, Frank: Medien im Nationalsozialismus. Transnationale Perspektiven*. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 62 (2011), 517–529. – Srov. také *Chapman, Jane: Komparative Media History. An Introduction. 1789 to the Present*. London 2005. – *Briggs/Burke: A Social History of the Media*.

odůvodňovala tím, že zpravodajství i zábavné formáty ve sdělovacích prostředcích byly ve své většině stříženy na míru národnímu nebo regionálnímu trhu – a většinou je tomu tak ještě i dnes. Transnacionální souvislosti – mediální obsahy jsou přece jen odjakživa vytvářeny v nemalé míře transnacionálními transfery – nebyly zohledněny vůbec, nebo téměř nikdy, což se může při zpětném pohledu zdát překvapivé. Vše ale naznačuje, že až teprve dvě desetiletí existující internet, pokračující digitalizace a zvyšující se propojenost komunikačních sítí přispěly k tomu, že novější výzkum se začal zabývat také transnacionálními výměnnými procesy.¹¹

Další impulsy tímto směrem pocházely v posledních letech z výzkumu dějin evropské integrace, protože ty opakovaně přímo či nepřímo podporovaly představu politicko-kulturního sjednocení, k němuž má v evropském prostoru docházet prostřednictvím masových sdělovacích prostředků. O něčem takovém je ovšem nutno velmi pochybovat, jak názorně ukázaly novější mediálně-historické výzkumy. Pod úrovní všech trendů nového vývoje médií, které signalizují rostoucí nivelizaci jednotlivých evropských dílčích kultur, totiž přetrvaly starší, národní nebo regionálně zaměřené formy chování. Zároveň se však objevily nové, silně segmentované varianty mediálního konzumu.¹² Dnes v podstatě neexistuje jedna *global village*, ale spíš, nahlíženo globálně, bezpočet „vesnic“, které si moderní mediální nabídky přisvojují vždy svým vlastním způsobem. Tento pohled není příliš vzdálen jedné z nejdůležitějších tezí McLuhana, který už na počátku 60. let předpovídal, že poté co se prosadí elektronická média, převezme lidstvo kolektivní identitu založenou na „kmenové bázi“. Ovšem v protikladu k jeho stejně tak vlivné teorii médií, která do centra vědeckého bádání nestaví obsah, jež média přenášejí, ale médium samotné, zahrnuje nový výzkum médií velmi širokou škálu témat. Věnuje tedy pozornost jak obsahům, které média přenášejí, tak hodnotám a normám, které jsou tímto způsobem předávány.

Vývojová stadia v dějinách moderních sdělovacích prostředků

Z výše uvedených badatelských impulsů uplynulých let je zřetelné, že už od poloviny 19. století inicioval vzestup moderních masových sdělovacích prostředků ve zhruba třicetiletých odstupech zásadní proměny mediální nabídky. Začalo to ve Velké Británii založením a rychlým rozvojem denního tisku, který byl cenově dostupný širokým masám. Od konce 19. století pak byly obyvatelům

¹¹ *Iosifidis*, Petros: Public Television in the Digital Era. Technological Challenges and New Strategie for Europe. Basingstoke 2007.

¹² *Daniel/Schildt* (eds.): Massenmedien 17–22.

mnoha zemí Evropy k dispozici tiskoviny v podobě *penny papers* a obrázkových časopisů, které zásadně změnilы čtenářský konzum milionů lidí. Spolu s elektrickou telegrafií, tiskovou fotografií a tiskovými agenturami vznikaly v mnoha evropských státech „první plně rozvinuté komplexы masových médií“ (Ute Daniel / Axel Schildt), přičemž vedle Velké Británie a Francie je nutno v této souvislosti jmenovat také Itálii a Německo jako průkopnické země, které se této proměny aktivně účastnily. V jaké míře odtud bylo podporováno šíření moderních masových médií do dalších zemí, zůstává předmětem výzkumu pro obor evropských dějin médií, který zatím nebyl plně konstituován.

Ke druhému, téměř klasickému stupni dějin médií patří od 20. let zavedení rozhlasu, stejně jako rychlé šíření kinofilmu, který zažil vrcholnou konjunkturu v meziválečném období. V žádném jiném období neproudilo do kin více lidí, ačkoliv zavedení zvukového filmu koncem 20. let mělo spíše ambivalentní důsledky. Na jedné straně představoval zvukový film další atraktivní mediální nabídku, která fascinovala současníky a ve větší míře oslovovala diváky – zejména ve městech. Na druhé straně díky národním jazykům uspišil nacionalizaci kulturních komunikačních prostor, a to navzdory dominanci, které už tehdy dosahovaly filmy z Hollywoodu.

Rozšíření televize, k němuž došlo zhruba o tři desetiletí později, představovalo třetí fázi dějin moderních masových médií. „Bačkorové kino“ totiž od 60. let pronikalo do stále více domácností, kde se stalo důležitým prostředkem uspokojení každodenní potřeby informací a zábavy. Je ovšem nutno vzít v potaz různá vývojová stadia, která panovala v jednotlivých zemích, stejně jako rozdíly, které existovaly mezi městem a venkovem. To vše je teprve nyní zkoumáno v příslušných studiích oboru novějších dějin médií.¹³

Mnohým současníkům docházelo jen pozvolna a ve zpětném pohledu, že z pestré a stále ještě přehledné programové skladby, kterou od 80. let umožnilo šíření soukromých rozhlasových a televizních stanic, jakož i zavedení kabelové televize, se zrodila druhá elektronická mediální revoluce. Nejpozději se zavedením internetu a spolu s rychlým budováním světových sítí od 90. let se jasně ukázalo, že elektronická éra představuje čtvrtý, kvalitativně nový stupeň vývoje médií. Přesné mediální konstelace této fáze zatím nejsou historické vědy schopny popsat. Přesto je již nyní možno konstatovat, že prostřednictvím vzniku celosvětově propojených sítí vznikly globálně komunikující společnosti, což nelze jednoduše směřovat s šířením tak zvaných „znalostních společností“ či s hranicemi neomezeným

¹³ Bignell, Jonathan / Fickers, Andreas (eds.): *A European Television History*. Malden/Mass. 2008.

šířením informací.¹⁴ Regulační zásahy vlád nebo prosazení komerčních zájmů svědčí spíše o vysoce kontrolované, zčásti dokonce i reglementované výměně informací v digitální éře.

Tato tendence je v Evropě ve 20. století kontinuální součástí mediální politiky řady diktatur, jejichž režimy využívaly všech možností nových médií k vlastní propagandě.¹⁵ V oblasti řízení médií a jejich kontroly se stal od 20. let během krátké doby modelem raný italský fašismus, kterým se inspirovaly další diktátorské režimy, v neposlední řadě také nacistický režim po roce 1933.¹⁶ Hitler i Goebbels byli fascinováni příslušnými preventivními opatřeními v Itálii a doporučovali, aby také v Třetí říši byly zavedeny podobné kroky sloužící moderní regulaci médií a organizaci novinářského vzdělávání. Během německé okupace části Evropy za druhé světové války, ale také v zemích, kde po válce mediální politiku řídili komunisté, byly v rámci extrémně represivní mediální politiky na denním pořádku propaganda, cenzura a snaha regulovat myšlení obyvatel.¹⁷

Přestože se situace v evropských demokraciích 20. století výrazně lišila od „totalitních“ režimů a diktatur, v nichž byl přístup k médiím poznamenán autoritativními zásahy a represí, identifikoval novější výzkum médií řadu problematických oblastí i v případě pluralitních systémů. Sílicí medializace jejich politických kultur, patrná z rostoucího významu bulvárního tisku a komerční televize, nutně vedla k ambivalentním jevům.¹⁸ Ohrožení pro samostatné a vyvážené získávání informací potenciálně představuje v této souvislosti hlavně bulvární tisk a nefiltrovaný, tím pádem i jakémukoliv politickému poselství otevřený internet. Zároveň nelze přehlédnout, že mediální aktéři se v posledních desetiletích stále více vzdalují od role prostředníka, která je jim všeobecně připisovaná, a sami se stávají těmi, kteří díky své mediální moci, ale také díky svým ekonomickým možnostem výrazně ovlivňují politiku resp. posluchačské nebo divácké obce.

¹⁴ *Stichweh*, Rudolf: Die Soziologie und die Informationsgesellschaft. In: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 50 (1998), Sonderheft 38, 433–443.

¹⁵ *Zimmermann*, Clemens: Medien im Nationalsozialismus. Deutschland 1933–1945, Italien 1922–1943, Spanien 1936–1951. Wien 2007.

¹⁶ *Bösch*, Medien im Nationalsozialismus; zde s odkazem na článek: Daniela Liebscher a Wolfgang Schieder in: *Nolzen*, Armin / *Reichardt*, Sven (eds.): Faschismus in Italien und Deutschland: Studien zu Transfer und Vergleich. Göttingen 2005.

¹⁷ *Anděl*, Michal / *Brandes*, Detlef / *Labisch*, Alfons (eds.): Propaganda, (Selbst-)Zensur, Sensation. Grenzen von Presse- und Wissenschaftsfreiheit in Deutschland und Tschechien seit 1871. Essen 2005 (Veröffentlichungen zu Kultur und Geschichte im östlichen Europa 27). – *Kaplan*, Karel / *Tomášek*, Dušan: O cenzuře v Československu v letech 1945–1956. Praha 1994.

¹⁸ *Bösch*, Frank / *Frei*, Norbert (eds.): Medialisierung und Demokratie im 20. Jahrhundert. Göttingen 2006 (Beiträge zur Geschichte des 20. Jahrhunderts 5).

K otázkám tohoto tematického čísla *Studia Territorialis*

Jakkoliv se zdá, že novější vývoj médií a zejména koncentrace mediálních trhů vedou k evropeizaci dosud čistě národně zaměřeného publika, dokládá řada výzkumů z posledních let přetrvávající dominanci nacionálně koncipovaných mediálních nabídek, které vznikají v rámci národních států. Ani na úrovni mediálních trhů, ani na úrovni recipientů ještě nebyl zaznamenán jasný trend k evropeizaci.¹⁹ V zásadě lze říci, že důležitou překážkou pro rozvoj evropské veřejnosti se všude ukazuje být tvorba identit na jazykovém a kulturním základě.²⁰ Život většiny Evropanů se navíc nadále odvíjí na základech, které jsou definovány národním státem. Tento závěr platí navzdory mnoha protichůdným snahám na mediálním trhu, ať už jsou motivovány ekonomicky, což je příklad evropských sportovních televizních stanic, nebo kulturně-politicky, jako je tomu u vysílání německo-francouzské televize Arte. Pokud se ve více evropských zemích současně vysílá nějaký zábavný pořad, musí dojít k úpravám jeho formátu podle vkusu publika daného národního státu. Dosavadní pokusy o vytvoření celoevropských tištěných médií nebo televizních kanálů skončily vesměs neúspěšně. Můžeme tedy konstatovat, že navzdory internacionalizaci mediální nabídky, výrazně podporované Evropskou unií s víceméně jasným záměrem etablovat evropskou identitu, národní rozhlasové a televizní stanice se primárně zabývají domácími trhy a tvorbou vlastní kulturní identity.²¹

Moderní masové sdělovací prostředky samy vždy vyvolávaly i strukturální změny, současně se také opakovaně stávaly objektem politických nebo společenských ambicí. Tyto protiklady daly v 19. a 20. století vzniknout nejrůznějším napětím, které byly v září 2008 v saské Míšní tématem vědecké konference Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků. Některé upravené a rozšířené

¹⁹ Jankowski, Nick / Prehn, Ole / Stappers, James (eds.): *The People's Voice. Local Radio and Television in Europe*. London 1992.

²⁰ Requate, Jörg / Schulze Wessel, Martin (eds.): *Europäische Öffentlichkeit. Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*. Frankfurt a. M. 2002. – Kaelble, Hartmut / Kirsch, Martin / Schmidt-Gernig, Alexander (eds.): *Transnationale Öffentlichkeiten und Identitäten im 20. Jahrhundert*. Frankfurt a. M., New York 2002.

²¹ Gerhards, Jürgen: *Europäisierung von Ökonomie und Politik und die Trägheit der Entstehung einer europäischen Öffentlichkeit*. In: Bach, Maurizio (ed.): *Die Europäisierung nationaler Gesellschaften*. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 40* (2000) 277–305. – Hagen, Lutz M. (ed.): *Europäische Union und mediale Öffentlichkeit. Theoretische Perspektiven und empirische Befunde zur Rolle der Medien im europäischen Einigungsprozess*. Köln 2005. – Hasebrink, Uwe / Domeyer, Hanna (eds.): *Die Konstruktion europäischer Fernsehpublika*. In: *Daniell/Schildt* (eds.): *Massenmedien* 121–148, zde 143.

příspěvky z této konference byly zařazeny do tohoto tematického čísla čtvrtletníku *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia*.

Při přípravě konference vycházeli její pořadatelé z toho, že – za prvé – již v polovině 19. století patřila celková politizace širokých vrstev obyvatelstva k nejdůležitějším strukturálním efektům moderních masových médií. Vznik moderních politických stran by bez šíření tisku vůbec nebyl myslitelný. Také v pozdějších stadiích dějin politických stran v nadcházejícím 20. století zůstal zachován vzájemný úzký vztah mezi stranami a moderními masovými sdělovacími prostředky.²² Otázka po roli tohoto vztahu v etnicky smíšených sídelních oblastech byla tématem prvního okruhu otázek na míšeňské konferenci.²³ V historické retrospektivě směrem do poloviny 19. století se ukázalo, že tiskové orgány hrály už v první vývojové fázi masových médií důležitou roli v procesu národní diferenciaci politických kultur a zároveň i ve snahách o národní sebeurčení.

Druhou prioritou míšeňské konference bylo zmapování sítě vztahů při vzniku masových sdělovacích prostředků a jejich prosazení ve společnosti, jakož i jejich ambivalentního politického působení. Pozornost měla být věnována i jejich antidemokratickému působení a protestnímu potenciálu v kontextu autoritativních režimů a diktatur. Pro tyto účely se zdál být prostor střední a východní Evropy obzvláště důležitým předmětem výzkumu. Lze na něm totiž dobře analyzovat např. rozpor mezi transnacionální mediální politikou ve znamení německé okupační politiky za druhé světové války a později sovětské nadvlády na straně jedné, resp. úsilím o mediálně podporované národní a demokratické sebeurčení na straně druhé.²⁴

Za třetí si konference kladla za cíl osvětlit strukturu a další rozvoj mediálních trhů po pádu komunistických vlád. Už několik let je totiž role místních a regionálních médií při demokratizaci zemí střední a východní Evropy předmětem

²² K habsburské monarchii viz *Rumpler, Helmut / Urbanitsch, Peter* (eds.): *Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft*. Sv. 2: *Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung*. Wien 2006 (*Die Habsburgermonarchie 1848–1918*; 8,2). – *Malíř, Jiří / Marek, Pavel* (eds.): *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*. 2 sv. Brno 2005. – Srov. všeobecně k tomu *Requate, Jörg*: „Amerikanisierung“ als Grundzug der europäischen Medienentwicklung im 20. Jahrhundert. In: *Daniel/Schildt* (eds.): *Massenmedien* 35–58, zde 37.

²³ *Brenner, Christiane*: *Medien und Öffentlichkeit seit dem 19. Jahrhundert* (Tagungsbericht). In: *Bohemia* 48 (2009) sešit 2, 509–512. – Viz také *Genov, Nikolaj B.*: *Ethnicity and Mass Media in South Eastern Europe*. Berlin, Sofia 2005.

²⁴ Srov. k tomu mj. *Zavacká, Marína*: *Freund oder Feind? Der loyale junge tschechoslowakische Bürger und „der Deutsche“ in den Jahren 1945–1956*. In: *Zimmermann, Volker / Haslinger, Peter / Nigirin, Tomáš* (eds.): *Loyalitäten im Staatsozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen*. Marburg 2010, 134–159 (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 28).

zkoumání novějších společenskovedních výzkumů.²⁵ Zdá se, že kromě procesů ekonomické koncentrace je užitečné zabývat se i uniformními formáty zábavných programů nebo reklamními trhy, a to i z hlediska toho, do jaké míry přispěly k postupnému odstraňování někdejší hranice mezi Východem a Západem. Od 90. let, kdy se začaly silně měnit vlastnické struktury na celém mediálním trhu ve střední a východní Evropě, se kromě toho nabízí otázka, do jaké míry se noví majitelé snažili ovlivňovat redakce, resp. kde a jak přispěli k budování či odbourávání národně formovaných úhlů pohledu.²⁶ V tomto kontextu je pozoruhodná dnes již zřejmá skutečnost, že někdy zahraniční majitelé středoevropských a východoevropských novin nejenže nijak nebrání bojům svých novinářů, vedených nacionálními pohnutkami, ale dokonce je občas podporují: slibují si od něho totiž přidanou hodnotu. Tento stav lze ve zkratce popsat rčením: „Conflicts sell.“²⁷ Z historické perspektivy viděno, nejedná se však o nic opravdu nového. Například ve Velké Británii byla kolem roku 1900 internacionalizace zpravodajství spojena s nacionalizací novinové žurnalistiky. Tyto procesy tedy nepředstavují protichůdné, ale spíše vzájemně se posilující tendence, jak nejnověji upozornil Dominik Geppert, který je dokonce přesvědčen, že tento trend přetrvává do současnosti. Vždyť oslovení celých národů a mediální sjednocení rozlehlých asijských států umožnila až satelitní televize.²⁸ Srovnatelné výzkumné práce pro oblast střední a východní Evropy zatím nejsou k dispozici.

Vzhledem k celkově jen málo uspokojivému stavu bádání v oblasti dějin médií, které zatím jen v náznacích zohledňovalo transnacionální perspektivu, se na míšeňské konferenci nejevilo perspektivní usilovat o plošné pokrytí dějin médií pozdního novověku v česko-německém a slovensko-německém kontextu. Toto stanovisko navíc posilovala skutečnost, že novější dějiny médií prostor střední a východní Evropy doposud trestuhodně opomíjely.²⁹ I z toho důvodu se pořadatelé rozhodli pro potřeby publikace v časopisech *Bohemia* (německá verze) resp.

²⁵ Adamowski, Janusz / Jablonowski, Marek (eds.): *The Role of Local and Regional Media in the Democratization of the Eastern and Central European Societies*. Warszawa 2001.

²⁶ Srov. Hubert, Silvia: *Media Markets in Central and Eastern Europe. An Analysis on Media Ownership in Bulgaria, Czech Republic, Estonia, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia and Slovenia*. Wien, Berlin 2006. – Casmir, Fred (ed.): *Communication in Eastern Europe. The Role of History, Culture, and Media in Contemporary Conflicts*. New York 2011. – Viz také Benda, Josef: *Vlastnictví periodického tisku v České republice v letech 1989–2006*. Praha 2007.

²⁷ Doyle, Gillian: *Media Ownership. The Economies and Politics of Convergence and Concentration in the UK and European Media*. London, New Delhi 2002. – Müller, Johanna: *Die Presselandschaft in Polen. Strukturelle Rahmenbedingungen und zentrale Konfliktlinien*. In: *Polen-Analysen* 50 (2009), 2n.

²⁸ Geppert, Dominik: *Europäische Auslandsberichterstattung um 1900*. In: *Daniell/Schildt* (eds.): *Massenmedien* 203–228, zde 218 a 225.

²⁹ Novější výzkum po dlouhou dobu opomíjel dějiny tisku v českých zemích a v Habsburské monarchii.

Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia (česká verze) pro redukováný výběr z míšeňských referátů – v naději, že by mohl do budoucna inspirovat vznik dalších studií na dané téma.

K jednotlivým příspěvkům

Historik Frank Bösch z Gießenu přináší v úvodu bilanci dosavadního výzkumu *Mediální dějiny moderny. Přístupy, zjištění a perspektivy*. V ní nejdříve uvádí příčiny mimořádně vysokého zájmu o toto téma, který je v posledních letech patrný jak ve vědeckých kruzích, tak u široké veřejnosti. Kromě podnětů pramenících z naší současnosti Bösch tento zájem přičítá i rozšíření internetu. Masové sdělovací prostředky předchozích mediálních epoch, tedy konkrétně noviny, rozhlas, film a televize, se totiž od té doby staly „starými“, historickými médii. Přestože dnes existuje pestrý výběr z hlediska přístupů a metod, lze podle Bösche v historickém výzkumu médií spatřit integrující východisko ve zjištění, že na média dnes nelze pohlížet jako na „zobrazovatele“ mimomediální reality, ale jako na producenty výkladů a významů, které následně vyvolávají nejružnější reakce.

Jeho příspěvek nabízí stručný úvod do dějin médií a do mediality dějin. Podle našeho názoru si zaslouží zvláštní pozornost zejména dva body, které mohou být inspirací dalšímu bádání na tomto poli: za prvé jde Böschovi o to, aby se výzkum v budoucnosti soustředil méně na analýzu jednotlivých médií a místo toho se více zabýval jejich souhrou. Za druhé si zaslouží pozornost jeho doporučení, aby v budoucnosti nebyl podroben bádání pouze historický vývoj sdělovacích prostředků a s ním spojené praktiky, ale aby byla věnována větší pozornost medialitě všech historických zkušeností a vzpomínek. Vzhledem k tomu, že každý historický proces i vzpomínka na něj jsou poznamenány jejich medialitou, je potřeba u každého historického tématu prozkoumat také jeho proměňující se mediální obraz.³⁰ To také představuje jednu z největších aktuálních výzev pro nové dějiny médií.

Novější dějiny médií ovšem nestojí pouze před velkými otázkami mediality nebo medializace, tedy rostoucího pronikání médií a jejich tvůrců do společnosti, ale také před otázkami, které působí téměř klasicky. Jak ukazuje Bösch ve svém dlouhém seznamu desiderat, dodnes chybějí studie k řadě známých a vlivných časopisů; potřebujeme také fundované studie o známých vydavatelích a vlivných

Srov. k tomu příspěvek Luboše Velka, který obsahuje také odkazy na další literaturu. Ještě neuspokojivější je stav výzkumu k masovým sdělovacím prostředkům v následujících desetiletích.

³⁰ Srov. *Crivellari, Fabio / Sandl, Marcus*: Die Medien der Geschichte. Forschungsstand und Perspektiven einer interdisziplinären Zusammenarbeit von Geschichts- und Medienwissenschaft. In: *Historische Zeitschrift* 277 (2003), 619–654.

novinářích. Národní perspektiva v Německu, ale i dalších zemích, o kterých je tu řeč, navíc dosud bránila tomu, aby byla věnována patřičná pozornost transnacionálním vztahům mezi starými a novějšími médii. Stejně tak nebylo dosud dostatečně prozkoumáno zpětné působení mediálních struktur, formátů a obsahů jak na vnitřní a vnější *nation building*, tak na rozvoj regionálních identit.

Překážkou těmto snahám i přechodu k více transnacionálně zaměřenému výzkumu mohou být mimo jiné různé jazyky a metody historiků a vědců zabývajících se médii. Nepřímo to dokládá srovnání mezi bilančním přehledem Francka Bösche a široce pojatým rozbohem mediálních odborníků Barbary Köpplové a Jana Jiráka – oba vyučují na pražské Karlově univerzitě – na téma *Žurnalistika a mediální studia v Česku. Úvahy o historickém vývoji a současné situaci*. Svým příspěvkem sledují především dva cíle: na jedné straně se snaží podat přehled o domácích kořenech a tradicích mediální vědy, na straně druhé sledují oba autoři modernizaci česky psaných novin a publicistiky ve velmi dlouhém časovém prostoru, přičemž počátky této modernizace dokládají už na počátku 18. století, zčásti dokonce již dříve. Obě vývojové tendence jsou pojednány paralelně, aby tak mohl být analyzován jejich vzájemný vztah.

Autoři dokládají, že v oblasti médií byly „domácí inspirační prameny“ už v první polovině 19. století důležitým pramenem diferenciacie českého národního uvědomění, protože od té doby se vedle německojazyčného periodického tisku objevovalo stále více periodik v češtině. V této souvislosti je pozoruhodné, že se začal objevovat nový druh publikací, který čtenářům vysvětloval pojmy, jež tehdejší tisk přebíral z jiných jazyků a zaváděl do češtiny. Při bližším pohledu na síť vztahů mezi rozvojem médií a mediální vědou je také patrné, že spolu s šířením novin a časopisů a rozvojem publicistiky rostla potřeba po studiu médií a žurnalistiky. Uskutečnění tohoto přání ovšem na sebe nechalo dlouho čekat. Ačkoliv už v 90. letech 19. století bylo možné na veřejnosti zaznamenat první volání po odborné reflexi mediálního dění, umožnila studium médií a žurnalistiky až zásadní proměna „mediální situace“, k níž došlo v Československu po jeho vzniku v roce 1918. Poté vznikla významná tradice, která vstřebala podněty z několika oborů: filologie a literární vědy, společenských věd, filozofie, právní vědy a v neposlední řadě též sociologie. Rozhodující úlohu v tomto vývoji sehrála Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, kde sociolog Inocenc Arnošt Bláha již v letním semestru 1925/1926 otevřel přednáškový cyklus *Základy žurnalistiky*. Nejvýznamnější osobností na tomto poli byl ovšem v období mezi válkami Oskar Butter, kterého je možno považovat za zakladatele české mediální vědy. Právě on má zásluhu na tom, že tato věda se stala podstatnou součástí českého resp. československého společenskovědního myšlení.

Barbara Köpplová a Jan Jiráček chronologicky líčí všechna stadia vývoje českého tisku od přelomu 18. a 19. století, zároveň si i všímají mediálních studií ve století následujícím. Z jejich příspěvku na tomto místě vyberme jen pasáž k dějinám médií v době studené války. Oba autoři se snaží o vnitřní diferenciaci tohoto období, které je v Česku často chápáno jako více či méně totalitní v celém svém průběhu. Na období konce 40. až poloviny 50. let, které se neslo ve znamení budovatelské euforie, stejně jako bojovného a rozhodného převzetí a upevnění komunistické moci, totiž navazovala fáze umírněné liberalizace veřejného prostoru, jež byla po Pražském jaru 1968 rázně ukončena tzv. normalizací. Nejen v politice, ale i ve sdělovacích prostředcích se stala vynucená loajalita určujícím znakem mediální politiky, až do roku 1989 doprovázené i výraznou ideologizací mediální vědy. Během rychlých změn, které přinesla transformační fáze, se dočasně vytratilo vědomí přístupů z meziválečného období, ve skutečnosti velmi moderních. V 90. letech převládalo přebírání západních vzorů, vlastní tradice víceméně upadly v zapomnění. Analýza fungování českých sdělovacích prostředků diachronní a synchronní metodou tak podle Köpplové a Jiráčka ustoupila silně do pozadí. To vedlo na jedné straně k výraznému napětí mezi rychle importovanými a velmi abstraktními „makro-naracemi“ ze Západu a několika málo historickými a empiricky podloženými studiemi na straně druhé.

Následující příspěvky Jiřího Malíře, Luboše Velka a Vladimíra Draxlera vycházejí ve větší míře z empirických výzkumů. Uvozuje je Malířova studie *Role periodického tisku při přechodu od honoračních stran ke stranám masovým na příkladu Moravy*. Malíř tvrdí, že coby „centrum druhořadého stupně“ představuje Morava zvláště vhodné pole pro výzkum strukturálních a funkčních proměn stranického tisku v 19. století. V této oblasti totiž rozvoj periodického tisku neproběhl ani tak explozivně jako ve velkých aglomeracích monarchie, ani příliš pomalu jako na periférii. Ve zkoumaném časovém úseku se zde navíc vytvořilo solidní zázemí pro pozvolnou nacionalizaci a politizaci české společnosti. Příznačný je v tomto smyslu podle Malíře rychlý rozvoj česky psaného tisku, který oslovoval stále širší společenské kruhy a získával je na stranu nejružnějších politických směrů. Tak vznikla na Moravě hustá komunikační síť, která vedla k diferenciaci navzájem od sebe oddělených společenských a kulturních prostředí. Z pohledu autora charakterizovala působení politického tisku na Moravě skutečnost, že čeští čtenáři – na rozdíl od německých, kteří průběžně četli vídeňský tisk – jednoznačně upřednostňovali moravské tituly před česky psanými novinami a časopisy z Čech. Ještě v meziválečném období zůstávala většina novin úzce spojena s určitou politickou stranou, bez ohledu na bulvární žurnalistiku, která se rozmáhala i na Moravě. V zásadě tedy zůstaly nedotčeny struktury, které

se vytvořily za velké modernizace, kterou česká společnost a veřejnost prošla na konci 19. století.

Na příspěvek Jiřího Malíře přímo navazuje studie Luboše Velka *Organizace tisku českých honoračních stran 1861–1914 na příkladu Národní strany svobodomyšlné (mladočechů)*. Také on potvrzuje, že v 19. století byl tisk vedle parlamentních klubů a volebních výborů rozhodujícím organizačním motorem politických stran. Měl hned několik funkcí: sloužil organizaci, komunikaci i agitaci ve volebním boji. Velkova hlavní teze zní, že „Národní strana svobodomyšlná se až do roku 1910 obešla bez vlastnictví a přímé kontroly vlastních stranických novin“. V této souvislosti ovšem nelze přehlédnout mladočeské Národní listy, které po dlouhou dobu představovaly důležité organizační centrum této honorační strany, aniž by byly přímo stranickými novinami.

Pozoruhodné je přitom autorovo zjištění, podle kterého docházelo ke krizím mezi stranou a novinami vždy ve chvíli, kdy spíše pragmatický postoj poslanců při spolupráci s jinými stranami narazil na programovou rigiditu novinářů, a naopak v případech, kdy spolu kolidovaly ekonomické zájmy tvůrců novin s politicko-ideologickými zájmy jejich partnerů v parlamentě. Konflikty ovšem nebyly vyhrocovány, protože straně bez podpory novin hrozila ztráta moci, a vlastníci deníků a jejich redaktori se zase z ekonomických důvodů obávali možné konkurence. Rozhodující důvody tohoto postoje přitom nebyly pouze ideově-programové a ekonomické, ale především také organizační povahy. Redakce spolu se svými placenými redaktory totiž do jisté míry představovaly páteř politické strany, protože jí poskytovaly bezplatný administrativní aparát. Zlepšit efektivitu práce a rozhodovacích procesů přinutila honorační strany až silící politická konkurence masových a stavovských stran, která začala být patrna koncem století. Vedle toho se začala proměňovat také struktura regionálního tisku, což vedlo mimo jiné k založení vlastní stranické tiskové agentury. Ta měla efektivně ovlivňovat a silněji kontrolovat regionální tiskové platformy.

Dva následující texty pojednávají o dějinách médií ve znamení nacistické expanzivní a okupační politiky. Prvním je příspěvek Vladimíra Draxlera *Slovenský rozhlas 1938–1945*. Pojednává o šestileté práci Slovenského rozhlasu během druhé světové války, přičemž je zřejmé, že přeměna někdejšího Československého rozhlasu otevírala pracovníkům ve slovenském satelitním státu nové kariérní možnosti. Za prvé totiž v nově vybudované nástupnické stanici našla většina někdejších pracovníků Československého rozhlasu rychle opět práci. Za druhé se zde otevřely „prostory pro uspokojování profesních ambicí“. Kontinuita panovala také v programovém a obsahovém schématu. Kromě standardních programů vysílal slovenský rozhlas především vzdělávací přednášky, rozhlasové hry, pořady na

pokračování a reportáže. Zároveň ve vysílání zůstal relativně vysoký podíl hudebních pořadů. Nelze ovšem přehlédnout, že místo pro svou politickou agitaci si ve vysílání nárokovali také funkcionáři Hlinkovy Slovenské ľudové strany (HSLS), Hlinkovy gardy a Hlinkovy mládeže. Ještě lépe uměly rozhlasové vysílání pro své účely využívat církve, především katolická církev.

Po vojenské porážce Polska podával Slovenský rozhlas takový obraz situace, jako by vlastní země vůbec nebyla dotčena válečným děním. V centru pozornosti mluvených příspěvků byly zprávy o úspěšném budování státu, reportáže o nových továrnách, železnicích, školách, obytných domech a práci na polích. Současně se rozhlasoví redaktoři snažili posílit národní identitu. Za tímto účelem informovali především o oslavách, manifestacích, pochodech a církevních slavnostech. Německému nacistickému režimu to ale záhy přestalo stačit, slovenský státní rozhlas měl podle něj zahájit silnější propagandu ve prospěch německé strany. Tomuto účelu přesně odpovídal seriál „Seznamujeme se s Německem“, který rozhlas začal v roce 1941 vysílat jednou měsíčně. Materiály o stranických sjezdech NSDAP, Adolfu Hitlerovi, německé hospodářské politice a mnoha dalších tématech dodávala německá strana. O tom, jak byla tato propaganda obyvatelstvem přijímána, není nic přesnějšího známo.

Přelom let 1941/42 představoval pro rozhlasové dění na Slovensku důležitý předěl. Přinesl na jedné straně technické novinky a nové finanční možnosti, díky kterým Slovenský rozhlas výrazně rozšířil řady svých posluchačů. Zároveň se ale stal součástí válečného dění. Nejenže se slovenští vojáci přidali k wehrmachtu postupujícímu dále na Ukrajinu, ale Slovenský rozhlas je přitom podporoval tím, že jejich postup oslavoval jako protibolševické křížové tažení. Úspěchu takové propagandy ale bránilo působení rozhlasových stanic protihitlerovské koalice. Vysílání BBC a slovenské vysílání ze Sovětského svazu vedlo k tomu, že se obyvatelstvo od režimu a německé „ochranné moci“ částečně distancovalo. Němci tedy po tvůrcích slovenského programu žádali, aby byl jejich vliv na propagandu a zpravodajství posílen. Proto na Slovensko přijeli němečtí „mediální poradci“, kteří měli zajistit, aby se do vysílání dostalo více proněmeckých pořadů s politickým obsahem. V řadách pracovníků Slovenského rozhlasu se ale současně vzedmul odpor, jehož počátky lze sledovat od roku 1941. Někteří redaktoři se dokonce spojili s komunistickým nebo občanským odbojem, což potom mělo velký význam během Slovenského národního povstání. Zejména v prvních dnech povstání sehrál nově založený „Svobodný slovenský vysílač“ důležitou roli v šíření informací. Spolu se stanicí Błyskawica (Blesk), polským rozhlasem z období varšavského povstání roku 1944, a vysílači na západním Balkánu patřil Svobodný slovenský vysílač k nejdéle fungujícím odbojovým vysílačům na obsazeném evropském území. Teprve konec války

však umožnil prostřednictvím rozhlasu povzbuzovat obyvatelstvo k jednoznačné distanci od poraženého režimu. Pracovníci rozhlasu se zároveň snažili, aby byl vybudován pozitivní vztah k obnovenému československému státu. Činnost Správy Slovenského rozhlasu zůstala omezena na období do roku 1948, kdy i na Slovensku začala nová fáze útisku ve veřejném rozhlasovém vysílání.

V dalším příspěvku se Petr Karlíček a Volker Mohn věnují zcela jinému médiu, resp. jinému žánru. Středem jejich zájmu je totiž humoristický časopis Ejhle a jeho působení ve službách nacistické propagandy během relativně krátké existence od počátku roku 1944 do dubna 1945. Časopisem Ejhle se snažila německá okupační moc v protektorátu ovlivnit i ty české čtenáře, především z řad dělnictva, kteří již neakceptovali etablovaná a ve smyslu německé propagandy působící tištěná média a nebyli již v dosahu jejich propagandistického obsahu. Humor však nebyl jen bojovým nástrojem okupační moci, ale také odboje. To se ukázalo mimo jiné tím, že každý úspěšný postup německých jednotek byl na veřejnosti okamžitě znevažován – stejně jako byl oslavován každý neúspěch okupantů.

Podle autorů lze sice vliv tohoto listu na čtenáře jen obtížně odhadnout, německé bezpečnostní úřady ale byly s přijetím listu zjevně spokojeny. K nejoblíbenějším objektům karikatur vydání patřili prominentní českoslovenští emigranti – v první řadě prezident Beneš a exilová vláda. Zesměšňována byla také smlouva, kterou 5. prosince 1943 uzavřela londýnská exilová vláda se Sovětským svazem. Vedle Beneše se do hledáčku listu pravidelně dostávali také další členové tohoto kabinetu. Zvláště často to byli ministerský předseda Jan Šrámek a ministr zahraničí Jan Masaryk, jehož rozhlasové projevy se v protektorátu setkávaly s velkou odezvou. Nepřekvapí ani to, že propaganda pomocí karikatur útočila i na Velkou Británii a USA. Již v týdnech před vyloděním v Normandii byla pravidelným tématem humoristického časopisu údajná neochota Spojenců otevřít druhou frontu. Podivuhodně často se Ejhle od začátku roku 1945 věnoval otázkám spojeným se zásobováním v protektorátu. Mnohem více prostoru ovšem dostaly projevy antisemitismu, ačkoliv šíření rasistických a antisemitských stereotypů bylo na stránkách Ejhle subtilnější než v jiných publikacích. Je však patrné, že časopis přesto velmi vyhovoval vkusu nacistických pohlavárů, neboť tento projekt značnými prostředky podporovali téměř do konce války. Na rozdíl od jiných humoristických časopisů, jako byly *Simplicissimus* nebo *Kladderadatsch*, existoval Ejhle do poloviny dubna 1945.

Felix Westrup ve stati *Co vlastně znamená evropský? Česko, Rumunsko a východní rozšíření Evropské unie v německém tisku* pečlivě vyhodnocuje a analyzuje vybraná německá periodika. Základem jeho hodnocení je reprezentativní vzorek zhruba 300 článků, které vyšly v listech *Süddeutsche Zeitung*, *Frankfurter*

Allgemeine Zeitung, Die Tageszeitung, Die Zeit a Der Spiegel a které byly vybrány z interpretačně orientovaných formátů komentáře, analýzy a reportáže. Příspěvek zaujme vysokou metodickou úrovní reflexe: Westrupovi se v něm podařilo vypracovat přehled popisných a interpretačních figur, které byly v souvislosti s východním rozšířením Evropské unie pravidelně používány. Na základě toho pátrá po souvislostech elementárních výpovědí, k nimž se používané figury vztahují a v nichž nabývají paradigmatické povahy. Nechce tedy pouze ukázat, co bylo kdy konkrétně vybranými deníky napsáno o východním rozšíření, ale snaží se zároveň číst mezi řádky.

Westrup tak mohl doložit, že konkrétní líčení východního rozšíření v německém tisku bylo většinou dáno kategoriemi a koncepty, které se prokazatelně zakládají na apriorních domněnkách příslušných žurnalistů. To znamená, že podle toho, jak si žurnalisté představovali prostory, ve kterých dané společnosti žijí, resp. vztahy mezi nimi, tak se i lišily jejich výpovědi o tom, jak má být proces východního rozšíření Evropské unie chápán. Ve svém vzorku rozlišuje Westrup tři představy společenských prostorů, které je třeba paradigmaticky oddělit. Tyto představy měly vždy výrazně odlišné dopady na popis a hodnocení vztahů mezi „starými“ a „novými“ prostory EU. Nejdříve Westrup hovoří o modernizačních, resp. na pokrok orientovaných představách, podle nichž se z teleologického hlediska oba prostory k sobě vztahují a směřují k sobě, a rozšíření EU jsou tak principiálně nakloněny. Za druhé jde o myšlenku mechanicky fungujících prostorů, které jsou založeny na představě toků a zdrojů v rámci uzavřených systémů. V tomto případě se jedná o kvantitativně hodnotící perspektivu, která problém rozšíření Unie vidí jako otázku poměru nákladů a zisků. Tato perspektiva je formována strachem z rostoucích nákladů spojených s odstraňováním hranic, z destabilizace prostoru Evropské unie a také obavami ze ztráty kontroly. Z tohoto pohledu bylo považováno východní rozšíření za neodhadnutelný, a tím pádem i riskantní proces. Třetí představa se zaměřuje na rozpor mezi čistými a nečistými prostory; základem hodnocení je tedy „binární pozice“. Tento pohled se zakládá na představách prostorů kulturně-esencialistické, civilizační a historické provenience. Podle Westrupa musí v rámci této představy působit východní rozšíření EU ambivalentně, protože podle vlastního obrazu, který o sobě daný národ nebo země má, se jeví jako možné „buď očištění, nebo znečištění unijního prostoru“. Tento třetí pohled má s mechanistickým konceptem společné zdůrazňování rozdílů, a naopak s představou, která je orientována na pokrok, zase sdílí předpoklad normativních kvalit zkoumaných prostor.

Podle Westrupových závěrů vykazují novinářské odkazy ke strukturovaným představám prostorů relativní stabilitu. Po celý zkoumaný časový úsek bylo

zpravodajství o východním rozšiřování založeno na těchto určujících, ale nikdy ne hlouběji podložených předpokladech. Nadto se ve zpravodajství objevovala jistá seberefrenční uzavřenost, která realisticky koriguje povrchní dojem, že v německém tisku probíhala dynamická a intenzivní diskuse o východním rozšíření EU. Debata v německém tisku tak nepřetržitě reprodukovala specifické sémantiky o společenských prostorech, a tím je stabilizovala.

Média se ve vztahu k veřejnosti a směrem k ní stávají velmi často klíčovým nositelem státní propagandy. Tato problematika je v poslední době oblíbeným výzkumným tématem slovenské historiografie, v jejímž rámci se jako přední autorka vyprofilovala Marína Zavacká. Středem jejího zájmu jsou média a propaganda totalitního válečného Slovenska, jakož i komunistického Československa. Ve studii *Kto je náš a kto je Nemeč? Lojálny československý občan a „nemeckosť“ v rokoch 1948–1956* si Zavacká všímá využívání a instrumentalizace obrazu Němců v československé státní propagandě po roce 1948, především jejich praktik a rétoriky při působení na mladou generaci, částečně již oproštěné od různých protiněmeckých předsudků a stereotypů. Její příspěvek analyzuje dětské a mládežnické časopisy, jakož i různé umělecké i „umělecké“ texty a další mediální prostředky v působení na děti a mládež (filmy, pohádky, knihy pro děti a mládež). Poukazuje na skutečnost, že se původně jednoznačně negativní Němci a německví začínají diferencovat a objevují se pozitivní hrdinové s německými jmény, loajální představitelé německé menšiny v Československu a přátelé z komunistické NDR, „noví lidé a bojovníci za mír národů“. Často se mezi Němci objevuje motiv pokání a lítosti nad chybami minulosti. To vše spolu se společnými zkušenostmi z bojů německých, českých a slovenských rodičů proti fašismu mělo sblížit děti z obou států. Záměry propagandy se však často míjely účinkem a „kolektivní německá vina“ zůstávala zdrojem trvalé nedůvěry a pochybností mezi širokou veřejností v ČSR.

Naopak, imperialismus v SRN se jevil jako nezpochybnitelný zdroj neustálých konfliktů a protiněmeckých stereotypů, jejichž „oběťmi“, resp. předmětem se často stávaly právě nevinné západoněmecké děti. Rozdíly mezi oběma německými státy tvořily trvalou součást propagandistického diskursu. Po vybudování Berlínské zdi zesílily v propagandě staré motivy vzbuzování strachu z NSR coby „bašty revizionismu“. Ještě více se však do popředí dostává americký imperialismus, který nahrazoval imperialismus německý a stával se stále více jeho zástupným fenoménem. Přestává se zmiňovat, že Američané byli ve válce spojenci; začínají se spojovat s různými negativními konotacemi (špióni, diverzanti, piráti). Současně byli Němci vytěšňováni z propagandistických (i dětských) textů o válce a nahrazováni etnicky neutrálními pojmy jako „fašisté“, „hitlerovci“, „esesáci“ apod. V závěru se autorka pokusila o typologii Němců v médiích jakožto instrumentu státní

propagandy. Její dlouhodobou účinnost zpochybnila bezprostřední zkušenost obyvatel z účasti NDR na invazi armád Varšavské smlouvy do Československa v roce 1968, která nechtěně vyvolala mezi obyvatelstvem staré reminiscence a tradiční stereotypy.

Perspektivy

Zde publikované příspěvky se snaží na vybraných příkladech osvětlit integrační i separační roli médií v jimi zkoumaných komunikačních prostorech. Dále věnují velkou pozornost nejnovějším badatelským diskusím o dějinách médií, které probíhají ve všech třech zemích. Přesněji než doposud naznačují i desiderata dosavadního výzkumu a přinášejí navíc i metodologické podněty pro další práce. V neposlední řadě nabízejí i fundované empirické analýzy pro jednotlivé zkoumané otázky a vybrané časové úseky. Z toho může profitovat zejména související výzkum, zaměřený na střední a východní Evropu. Bouřlivá transformace mediálního trhu, k níž v tomto regionu v posledních letech došlo, si stále více vyžaduje výzkum dějin médií a mediality. Předložené příspěvky však nabízejí důležité podněty také v celoevropské perspektivě. Ve zde uvedených případových studiích sice rozebírají místní specifika, zároveň však poukazují na jejich propojenost s nadřazenými vývojovými tendencemi. Pokud by se navíc podařilo podpořit mezioborové kontakty mezi mediálními specialisty, historiky médií a historiky soudobých dějin, splnil by se nejpodstatnější záměr pořadatelů míšeňské konference.

MEDIÁLNÍ DĚJINY MODERNY. PŘÍSTUPY, ZJIŠTĚNÍ A NĚMECKÉ PERSPEKTIVY

FRANK BÖSCH

Abstract

Media History of the Modern Age: Approaches, Results, and German Perspectives

The history of the media may be analyzed in rather different ways. The present article first presents approaches customarily used by media and communication sciences in the past and goes on to discuss novel approaches to media history and recent findings of the historical sciences. The authors favor placing less emphasis on the contents of selected media and their individual development and more on how the media fit into social history, since almost every topic, at least as far as the modern age is concerned, has aspects relevant to media history. Only rarely, however, have these aspects been analyzed in political, cultural or social history, research into historical gender relations, the history of towns or cities or the history of transnational relations. Possible results of this latter approach are listed predominantly for developments since the late nineteenth century in the German environment, for which there are much more studies than there are for Eastern Europe.

Keywords: Germany, mass media, Modern Age, communication sciences

Zájem historických věd o roli médií a komunikace v posledních letech zřetelně narůstal. To v německojazyčném prostoru dokládá už pohled do recenzních rubrik odborných časopisů. Například na internetovém portálu pro historiky *H-Soz-u-Kult* bylo od roku 1997 recenzováno celkem 559 knih z oblasti „mediálních dějin“, a to s výrazně vzrůstající tendencí: zatímco v roce 2000 to bylo pouhých pět titulů, v roce 2009 již celých 85.¹ Novější studie mediálních dějin mohou tento boom zdokumentovat pouze částečně.² Skutečnost, že se ústředními tématy

¹ To tvoří šest procent všech recenzovaných knih. Srov. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/type=rezbuecher> (poslední přístup 19. 7. 2010).

² Srov. např.: *Führer*, Karl Christian: Neue Literatur zur Geschichte der modernen Massenmedien Film, Hörfunk und Fernsehen. In: Neue Politische Literatur (NPL) 46 (2001), 216–242. – *Týž / Hickethier*,

Německých historických dnů v letech 2004 a 2006 stala právě témata zaměřená na dějiny médií a komunikace, spolu s mimořádně vysokým počtem zájemců o příslušné sekce, jen podtrhuje novou vlnu zájmu o danou oblast. V posledních letech rovněž hojně vznikaly velké výzkumné projekty financované Německou výzkumnou společností (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*, DFG), které analyzují se zapojením dějepisných věd strukturu médií a komunikace z historické perspektivy. Jako významné příklady je možno uvést bielefeldskou zvláštní výzkumnou sekci Politika jako komunikační prostor v dějinách, graduační kolegium v Gießenu Transnacionální mediální události od raného novověku až po současnost, kolínskou zvláštní výzkumnou sekci Média a kulturní komunikace, münsterskou zvláštní výzkumnou sekci Symbolická komunikace a hodnotové systémy společnosti či freiburskou vědeckou skupinu při Německé výzkumné společnosti Historické světy v populárních vědeckých kulturách současnosti.³ A konečně se současný zájem o média odráží i v univerzitním učivu. Většina historických ústavů a institutů již nabízí přednášky a semináře, které berou masmédiá vážně jako samostatný předmět a zdroj informací.

Existuje pět hlavních důvodů, jimiž lze objasnit sílící zájem historiků o média. Za prvé jsou média v našem současném životě přítomna natolik, že tato zkušenost zároveň utváří perspektivu historiků. Za druhé, obrat v kulturněvědním přístupu měl dopad na pojetí konstrukce vnímání, na níž mají média rozhodující podíl. Za třetí, prosazení internetu vedlo k tomu, že se masová média jako noviny, rozhlas, film a televize stala „starými“ médii a jsou nyní historizována. Za čtvrté, silně rostoucí výskyt historických témat v médiích, a to od televize přes časopisy až po internetové portály, mohl zvýšit senzibilitu historiků k tomuto tématu. Za páté se zdá, že veřejné tematizování mediálního vlivu na společnost ovlivnilo i zaměření bádání historiků. Každodenní zprávy o roli médií v politice, jejich působení na chování dětí nebo vliv na terorismus akcentují, že média jen něco „nezobrazují“, ale že společnost utvářejí. A zdá se, že to neplatí pouze pro současnost.

Společný výchozí bod pro historický výzkum médií odpovídá dávno etablovanému názoru, že média nejsou určitým druhem „nápodoby“ nebo „zrcadlem“ mimomediální reality, nýbrž že až sama média svými specifickými strukturami

Knut / Schildt, Axel: Öffentlichkeit – Medien – Geschichte. Konzepte der modernen Öffentlichkeit und Zugänge zu ihrer Erforschung. In: Archiv für Sozialgeschichte (AfS) 41 (2001), 1–38. – Bösch, Frank: Zwischen Politik und Populärkultur. Deutsche und britische Printmedien im 19. Jahrhundert. In: AfS 45 (2005), 549–585. – Týž: Mediengeschichte im 20. Jahrhundert. Neue Forschungen und Perspektiven. In: NPL 52 (2007), 409–429. Úvodní poznámky navazují na poslední stať.

³ Historici se rovněž účastní velkých projektů mediálních vědců, jako je projekt Mediální historiografie graduačního kolegia ve Výmaru (Weimarer Graduiertenkolleg).

vytvářejí interpretace, které současně mohou vyvolávat nejrůznější děje.⁴ I když z pragmatických důvodů nadále vznikají magisterské diplomové práce, které zkoumají událost „x“ v zrcadle média „y“, celkově vzato je patrna snaha začlenit média do procesů politických, kulturních nebo sociálněhistorických. V popředí přitom stojí jak dějiny médií samotných, tak dějiny v médiích a jejich prostřednictvím teprve vznikající. Předkládaná studie je obhajobou převrácení perspektivy od dějin médií směrem k výzkumu mediality dějin.⁵ Abychom však dosáhli poslední jmenovaného, je nejprve třeba prozkoumat mediálně-historickou podstatu v příslušném kulturním kontextu nebo v souvislostech dané země.

Studie prezentuje ve třech krocích úvod do dějin médií a mediality dějin. Za prvé představuje různé přístupy jednotlivých vědních oborů, za druhé možné metodologické přístupy, a pak ve třetím kroku uvádí vybrané výsledky výzkumu, které názorně objasňují mediálně-historické přístupy historických věd v německojazyčném prostoru.

Mediálně-historické přístupy komunikačních, mediálních a historických věd

Počátek akademické reflexe médií a jejich vývoje nehledejme teprve ve 20. století. Studie (a také první disertace), které se zabývaly novým médii té doby – novinami – a probíraly jejich rozvoj i společenský význam, lze dohledat již na konci 17. století.⁶ Badatelé z oblasti kulturních věd zasazují vznik mediálně-historických textů (v širším významu toho slova) dokonce už do časů řecké

⁴ K tomu dřívější programové texty historiků. Srov. např.: *Schildt*, Axel: Das Jahrhundert der Massenmedien. Ansichten zu einer zukünftigen Geschichte der Massenmedien. In: *Geschichte und Gesellschaft* (GG) 27 (2001), 177–206.

⁵ K tomu výstižně: *Crivellari*, Fabio / *Kirchmann*, Kay / *Sandl*, Marcus et al.: Einleitung. Die Medialität der Geschichte und die Historizität der Medien. In: *Titíž* et al.: (eds.): *Die Medien der Geschichte. Historizität und Medialität in interdisziplinärer Perspektive*. Konstanz 2004, 9–44, zde 19n. (Historische Kulturwissenschaft 4).

⁶ Srov. *Fritsch*, Ahasver: Diskurs über den heutigen Gebrauch und Mißbrauch der „Neuen Nachrichten“, die man „Neue Zeitung“ nennt. Jena 1676. Německý překlad otištěn v: *Kurth*, Karl (ed.): *Die ältesten Schriften für und wider die Zeitung. Die Urteile des Christophorus Besoldus (1629), Ahasver Fritsch (1676), Christian Weise (1676) und Tobias Peucer (1690) über den Gebrauch und Missbrauch der Nachrichten*. Brno, München, Wien 1944, 33–44 (Quellenhefte zur Zeitungswissenschaft 1). – *Weise*, Christian: *Interessanter Abriß über das Lesen von Zeitungen* (1676). Frankfurt/Main, Lipsko 1685. Německý překlad otištěn *tamtéž* 45–85. – *Peucer*, Tobias: *Über Zeitungsberichte*. Wittgau 1690. Německý překlad otištěn *tamtéž* 87–112. – *Stieler*, Kaspar von: *Zeitungs-Lust und Nutz*. Hamburg 1695. – Následující pasáž navazuje na mou syntézu mezinárodního mediálněhistorického výzkumu pro dobu od 15. století, srov.: *Bösch*, Frank: *Mediengeschichte. Vom asiatischen Buchdruck zum Fernsehen*. Frankfurt/Main, New York 2011.

antiky.⁷ Poté co v 19. století jednotlivé vědní disciplíny, zejména historiografie, vygenerovaly řadu mediálně-historických pojednání, vznikla začátkem 20. století v podobě žurnalistiky jedna z prvních univerzitních disciplín, která se velkou měrou věnovala právě dějinám médií. Z této disciplíny, jež byla později přejmenována na publicistiku a komunikační vědu a do svého výzkumu zahrnula i rozhlas a televizi, vycházela doposud většina mediálně-historických prací. Zde můžeme najít převážně užší vymezení pojmu médií, který chápe média především jako takové technické prostředky, jež jsou „vhodné k šíření výpovědí mezi potenciálně neohraňčené publikum (tedy tisk, rozhlas, film a televize)“.⁸ Proto se studie Jürgena Wilkeho a Rudolfa Stöbera – obě lze považovat za doposud nejvýznamnější ucelené zpracování dějin médií v němčině – soustředí především na tištěná média od 16. století a elektronická média století dvacátého.⁹ Komunikačním vědám dominují obsahové analýzy médií, částečně doplněné o výzkum organizace médií, jenž se opírá o archivní materiály. V posledních desetiletích vedl rostoucí vliv společenských věd k tomu, že v tomto oboru ztratily mediálně-historické práce na významu a vrch mezitím získaly kvantitativní analýzy současnosti. I v případě mediálně-historických analýz se v komunikační vědě objevuje tendence pojmát mediální obsahy a jejich organizační formy kvantifikovaně – takto bývá stanovována např. četnost zahraničního zpravodajství, klasifikace zpráv podle témat nebo četnost výskytu obrázků na titulních stranách.¹⁰

Z hlediska historických věd lze v dějinách médií, tak jak je pojímá komunikační věda, odhalit různé nedostatky. Doposud byly takto zpracovány nejružnější analýzy dílčích médií, jako například analýza vývoje jednotlivých novin či jejich obsahu. Zdá se však být smysluplnější analyzovat souhrn různých médií. Metodologicky a s ohledem na výsledek se jeví kvantifikovaný přístup, přinejmenším z historiografického úhlu pohledu, jako málo přínosný. Statistické měření obsahu

⁷ Zejména Platonovy úvahy o hlasu a písmu jsou často uváděny na začátku sbírek pramenů. Srov.: Schöttker, Detlev (ed.): *Von der Stimme zum Internet. Texte aus der Geschichte der Medienanalyse*. Göttingen 1999, 33–39. – Helmes, Günter / Köster, Werner (eds.): *Texte zur Medientheorie*. Stuttgart 2002, 26–30.

⁸ Wilke, Jürgen: *Grundzüge der Medien- und Kommunikationsgeschichte. Von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien 2000, 1.

⁹ Srov. *tamtéž*. – Stöber, Rudolf: *Mediengeschichte. Die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates. Eine Einführung*. 2 sv. Wiesbaden 2003.

¹⁰ Srov. tento přístup k různým médiím u Blumenauer, Elke: *Journalismus zwischen Pressefreiheit und Zensur. Die Augsburger „Allgemeine Zeitung“ im Karlsbader System (1818–1848)*. Köln, Weimar, Wien 2000 (Medien in Geschichte und Gegenwart 14). – Lersch, Edgar / Viehoff, Reinhold: *Geschichte im Fernsehen. Eine Untersuchung zur Entwicklung des Genres und der Gattungsästhetik geschichtlicher Darstellungen im Fernsehen 1995 bis 2003*. Berlin 2007 (Schriftenreihe Medienforschung der Landesanstalt für Medien Nordrhein-Westfalen 54).

textu či nadpisů – a to i v případě čistě obsahově zaměřených analýz – vystihuje média jen částečně a znesnadňuje bádání o jejich společenském významu. Mimo to mnohé kvantifikace klamou tím, že přiřazování je i nadále subjektivní. Skutečně propracované je utváření teorií v případě komunikační vědy, např. zkoumání působení médií.¹¹ V případě historických analýz však zůstává téměř bez smyslu- plného využití, patrně i proto, že scházejí prameny.

Metodologicky, i co se přiřazení k vědeckým disciplínám týče, je třeba vydělit mediální historiografii, tak jak ji pojmají mediální studia, jež se v Německu vyvíjela od 80. let původně z divadelní, filmové a literární vědy. Kromě estetických analýz jednotlivých médií (především filmů) zde stojí v popředí proměna řádu poznání a interpretací, které jsou s médii spjaty či jsou vůči nim formulovány.¹² Na rozdíl od komunikačních věd, které více zohledňují institucionální kontext, zakotvuje mediální věda své bádání kulturně-historicky. Pojem médií, se kterým pracuje, obsahuje ve své šíři různorodé formy přenosu a uchování znaků či významů. Dějiny médií v jejím pojetí zahrnují např. i „lidská média“ (bláznové, posly nebo ženy jako rodičky),¹³ „tělesné extenze“¹⁴ nebo něco tak různorodého jako svátostný chléb, hlasy, peníze, oheň, masky, deskové malby nebo archivy.¹⁵ Oproti tomu noviny (pro většinu lidí dodnes ústřední médium) jsou téměř opomenuty. Mediálněvědní příručky dějin médií tisk tematizují pouze jako podkategorii „tištěných médií“ zabírající jen několik málo stran, zatímco filmu, obrazům a hudbě je věnováno několik podrobných kapitol.¹⁶

Z pohledu historiografie lze přistupovat kriticky rovněž k dějinám médií v pojetí mediálních věd. Vždyť výzkum zaměřený kulturněvědně analyzuje především současné diskurzy o těchto médiích nebo o jednotlivých mediálních výstupech. Naproti tomu proměna obsahů zůstává téměř bez povšimnutí, neboť to, jak (technicky) fungují, a jejich interpretace už jsou považovány za samotné poselství. Kritici proto hovoří o asociačním stylu, který z citátů ukvapeně postuluje

¹¹ Bonfadelli, Heinz: Medienwirkungsforschung. Sv. 1: Grundlagen und theoretische Perspektiven. 3. přeprac. vydání Konstanz 2004 (UTB 2502).

¹² Čistou analýzu diskursu o nových médiích proto představuje jako „historii médií“: Kümmel, Albert / Scholz, Leander / Schumacher, Eckhard (eds.): Einführung in die Geschichte der Medien. Paderborn 2004 (UTB 2488: Medien- und Kommunikationswissenschaft). – K přístupům srov. také: Schanze, Helmut (ed.): Handbuch der Mediengeschichte. Stuttgart 2001.

¹³ Srov. Faulstich, Werner: Geschichte der Medien. 5 sv. Göttingen 1996–2004. Zejména první svazky až do raného novověku chápou člověka jako médium.

¹⁴ McLuhan, Marshall: Die magischen Kanäle. Understanding Media. Frankfurt/Main, Hamburg 1970, 94.

¹⁵ Srov. Hörisch, Jochen: Eine Geschichte der Medien. Von der Oblate zum Internet. Frankfurt/Main 2004. – Vhled do problematiky a do různých metodik nabízí časopis Archiv für Mediengeschichte, vydávaný od roku 2001 ve Výmaru.

¹⁶ Schanze: Handbuch der Mediengeschichte 414.

obsáhlé historické teze nebo předpokládá, že je to právě mediální technika sama, co formuje způsob myšlení a jednání. Na mediálněvědním podání je patrné schéma původně vycházející z literárních věd a filosofie, a to nejen v řeči, přístupu a obsahu, ale i v případě tematizace aktérů. V dějinách médií od Jochena Hörische tak v roli korunních svědků mediálního vývoje vystupují osobnosti jako Goethe, Lessing nebo Kafka, zatímco klíčové vydavatele typu Axela Springera nebo Rudolfa Augsteina bychom zde hledali marně.

Mediálně-historické bádání v historiografii není doposud takřka organizačně ukotveno – i přes četné velké grantové projekty, nespočet konferencí a neformálních setkání. Dodnes neexistuje stabilní pracovní skupina historiků k dějinám médií, zatímco komunikační vědy mají v rámci Německé společnosti pro publicistiku a komunikační vědy (*Deutsche Gesellschaft für Publizistik- und Kommunikationswissenschaft*, DGPK) vlastní odbornou skupinu Dějiny komunikace a představitelé oboru mediálních studií zase aktivně působí v pracovní skupině s názvem Dějiny televize ve Společnosti pro mediální vědy (*Gesellschaft für Medienwissenschaft*, GfM). Zástupce obou směrů nalezneme i ve studijním kruhu Rozhlas a dějiny (*Studienkreis Rundfunk und Geschichte e. V.*). Mediálně-historické knižní řady měly doposud historiky za editory jen velmi zřídka¹⁷ a mediálně-historické odborné časopisy pocházejí zatím téměř výlučně z oblasti mediálních či komunikačních věd. Tomu odpovídá i rozdílnost metodologických a obsahových přístupů.¹⁸

Nicméně i přes to už v historiografii vznikly četné mediálně-historické výzkumné práce. Přístupy zvolené pro tyto práce určitým způsobem oscilují někde mezi přístupem komunikačních a mediálních věd. Na jedné straně předložili historici, podobně jako badatelé z oboru komunikačních věd, v posledních sto letech řadu prací věnujících se dějinám obsahů, aktérů či organizací. Tyto práce se zaměřují především na tištěná média.¹⁹ Zatímco koncentrace na masová média,

¹⁷ Srov. např. řady: „Beiträge zur Kommunikationsgeschichte“ (Walter de Gruyter / Franz Steiner Verlag) nebo „Beiträge zur Medienästhetik und Mediengeschichte“ (Lit-Verlag).

¹⁸ Přičemž je zřejmé, že většina mediálněhistorických odborných časopisů se zaměřuje především na film nebo rozhlas, kupříkladu „Historical Journal of Film, Radio and Television“, „Film and History“ nebo „Rundfunk und Geschichte“; tištěnými médii se výrazněji zabývá „Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte“. Širší záběr v oblasti médií mají časopisy jako například „Media History“, „Media History Monographs. An online Journal of Media History“ či kulturněvědní ročenka „Archiv für Mediengeschichte“. Směrodatné mediálně-historické stati kromě toho pravidelně vycházejí v mediálněvědních a komunikačněvědních časopisech, v Německu jsou to např. „Publizistik“ nebo „Zeitschrift für Medienwissenschaft“, spíše výběrově pak i v odborných historických časopisech.

¹⁹ Počet takových studií narůstal především od 70. let; srov. starší studie zaměřené na analýzy médií ve vztahu k organizaci a k aktérům: Guratzsch, Dankwart: *Macht durch Organisation. Die Grundlegung des Hugenbergschen Presseimperiums*. Düsseldorf 1974 (Studien zur modernen

na jejich obsah, organizaci a na jejich využití připomíná tradici komunikačních věd, historici si vytvořili vlastní profil tím, že prostřednictvím mediálního rozboru chtějí objasnit širší historický kontext a na základě archivních materiálů analyzovat vnitřní začlenění médií. Analýza médií jako součásti širokých společenských dějin se mezi historiky stala skutečně oblíbenou a etablovala se jako uznávaný způsob jak zasadit média do širších komunikačních procesů veřejné sféry.²⁰ Důležitým impulsem přitom mohlo být jak kritické vyrovnání s postuláty Jürgena Habermase o strukturální přeměně veřejnosti, tak i badatelský přístup francouzské školy Annales ke čtení a tisku v 18. století.²¹

Na straně druhé od 90. let započal v historiografii pod vlivem kulturních věd obrat, který ukazuje na příklon k mediálním vědám. Týká se to především dějin médií v raném novověku, ve kterých se stalo běžné použití pojmu „médiá“ v širším slova smyslu.²² Názor, že média sama o sobě mají moc měnit strukturu, se prosadil více při bádání v době raného novověku, a to především se zřetelem na knihtisk.

Historiografické pojetí dějin médií je proto ambivalentní: za prvé analyzuje historický vývoj médií a vše s ním spojené (ekonomiku médií, mediální techniku, mediální obsah, využití a působení médií), za druhé pracuje s předpokladem, že každý dějinný proces a vzpomínky na něj jsou v zásadě určovány medialitou. Tuto „medialitu dějin“ je možno analyzovat tím, že se zohlední samostatné zákonitosti médií a to, jak fungují.²³ Vždyť už samotná formulace myšlenek se liší podle toho, zda jsou zaznamenány na středověké listině nebo v e-mailu. Taktéž klasický předmět zájmu historiografie, ať už jsou to historické události, konflikty, rozhodnutí, interpretační vzorce, utváření identity či kultury vzpomínání, je výrazně formován specifickými mediálními komunikačními technikami. Ty by měly být analyzovány nejen v rámci dějin médií, ale i v rámci obecné historie.

Společná je pak mediálním vědám a historiografii, ale i části komunikačních věd, jež akcentují kulturněvědní přístupy, otázka vztahu mezi vývojem médií a procesy společenských změn. Analýzu vzájemného působení mezi „mediální

Geschichte 7). – Wetzel, Hans-Wolfgang: *Presseinnenpolitik im Bismarckreich (1874–1890)*. Das Problem der Repression oppositioneller Zeitungen. Bern, Frankfurt/Main 1975 (Europäische Hochschulschriften 3/75). – Schwarz, Reinhard: Emil Pindter als offiziöser Redakteur und „Kritiker“ Otto v. Bismarcks. Frankfurt/Main aj. 1984 (Europäische Hochschulschriften 3/248).

²⁰ Requate, Jörg: Öffentlichkeit und Medien als Gegenstände historischer Analysen. V: GG 25 (1999), 5–32.

²¹ Směrodatným je zde kupříkladu: *Darnton*, Robert: *Literaten im Untergrund. Lesen, Schreiben und Publizieren im vorrevolutionären Frankreich*. München, Wien 1985.

²² Jako přehled výzkumu srov. *Würgler*, Andreas: *Medien in der Frühen Neuzeit*. München 2009 (Enzyklopädie deutscher Geschichte 85).

²³ Srov. k tomu *Crivellari/Kirchmann/Sandl* (eds.): *Die Medien der Geschichte*.

mašinérii a mediálním prostředím“ ovlivnil ve francouzských mediálních vědách především Régis Debray svým pojmem „mediologie“. Debray zkoumá korelace mezi symbolickými aktivitami lidí, jejich organizačními formami a tím, jak tyto zanechávají, uchovávají a šíří své stopy.²⁴ Oproti tomu v Německu byl v oblasti komunikačních a historických věd zaveden termín „medializace“ (Medialisierung) popř. „mediatizace“ (Mediatisierung), tak aby byla vystižena vzájemná interakce mezi vývojem médií a společnosti, aniž by z toho byly vyvozovány teleologické závěry nebo jakákoliv „perspektiva pokroku“.²⁵

Představitelé mediálních a komunikačních věd historikům často vytýkají, že se nezajímají o obecné mediální teorie. Skutečně autorům budoucích děl nelze než doporučit, aby více pracovali s přístupy příbuzných věd. Ze strany kvantitativně zaměřených komunikačních věd je mediálně-historická analýza (podložená archivními materiály) často označována jako „neempirická“ nebo dokonce „humorná“, třebaže objem jejích pramenů je zpravidla výrazně větší než při jejich vyčíslení. Mediální vědy naproti tomu kritizují úzké chápání pojmu médií ze strany historiků. Celkově je však při pohledu zvenčí s podivem, jak propastné jsou rozdíly mezi mediálními a komunikačními vědami a že tyto rozdíly jsou často větší než mezi těmito disciplínami a historiografií.

Dějiny médií z pohledu historiků: přístupy, výsledky, desiderata

Pojem „médiá“ je mladšího data a proměňoval se. Pro další historický výzkum se nabízí především přesnější analýzy historie tohoto pojmu, které chápou řeč jednak jako indikátor již nalezené reality, jednak jako činitele při jejím hledání. Výzkum pojmu médiá se doposud soustřeďoval na dobu, kdy ještě neodkazoval na masová média, ale spíše na médium v kontextu spiritismu, filozofie nebo fyziky.²⁶ V německém jazykovém prostředí se pojem „médiá“ v jeho dnešním významu etabloval teprve v 50. letech a vycházel z anglického slova *media*. Kolem roku 1950 tak používal zpravodajský magazín *Der Spiegel* tento pojem výhradně ve významu spiritistických médií nebo v souvislosti s osobami, které byly považovány za prostředníky.²⁷ Ale i v následujících dvou desetiletích byly pojmy „publicistika“ nebo

²⁴ Pro stručný úvod v německém jazyce srov.: *Debray, Régis: Für eine Mediologie*. In: *Pias, Claus / Vogl, Joseph / Engell, Lorenz et al. (eds.): Kursbuch Medienkultur. Die maßgeblichen Theorien von Brecht bis Baudrillard*. Stuttgart 1999, 67–75.

²⁵ Srov. k teoretické debatě o pojmu a s tím spojených přístupech: *Meyen, Michael: Medialisierung*. In: *Medien und Kommunikationswissenschaft* 57 (2009), 23–38.

²⁶ *Hoffmann, Steffen: Geschichte des Medienbegriffs*. Hamburg 2002 (Archiv für Mediengeschichte, Sonderheft 2002).

²⁷ Srov. zmínky o pojmu „médiá“ v článku *Conan Doyle ist nicht tot*. In: *Der Spiegel*, 30. 4. 1949. – Die

„zpravodajství“ běžné. Na jedné straně privilegovaly tyto pojmy tištěná média, na straně druhé odlišovaly „zábavní média“ (jako film, gramofonové desky, televizi atd.) od „seriózních médií“, například novin. Podrobnější zkoumání etablování pojmu média od 50. a 60. let nám může poskytnout informaci o tom, jaké představy panovaly o proměně moderní komunikace a o roli médií, i o tom, jakým způsobem se různé komunikační prostředky sjednotily pod jeden mocný zastřešující pojem.

Přístupy k historické analýze médií se v posledních deseti letech výrazně proměnily. Výzkum jednotlivých médií a jednotlivých mediálních produktů tak, jak to v komunikačních a historických vědách bylo dlouho zvykem, výrazně pozbyl na významu. Zpravidla se zaměřoval na vypracování geneze určitého světového názoru z jednoho média.²⁸ Přitom jsou požadavky na další výzkum jednotlivých médií obrovské. Tak například nemáme k dispozici žádné (o prameny se opírající) dějiny deníku Bild nebo týdeníku Der Spiegel, ačkoliv v obou případech je jejich význam pro dějiny Spolkové republiky Německo očividný.²⁹ Klesající je kromě toho počet prací, které historicky zkoumají politický, či organizační rámec médií, zatímco analýzy zaměřené na aktéry jsou o něco častější, neboť jsou k dispozici alespoň biografie významných vydavatelů a novinářů.³⁰ Studie celých skupin a jejich biografii, tak jak existují k období 19. století,³¹ pro 20. století scházejí, stejně tak jako fundované studie o nakladatelích „velikánech“, jako byli Ullstein, Mosse nebo Scherl.

Od konce 90. let je patrný trend nastínit klasická témata historických věd nově, a to pomocí mediálně-historických přístupů. Přitom se často vychází z role,

Nacht der langen Messer fand nicht statt. In: Der Spiegel, 19. 5. 1949. – Quacksalber: Supermann in zwei Lektionen. In: Der Spiegel, 9. 1. 1952.

²⁸ V odpovídající míře je často analyzováno vedení stranického tisku: *Hirschhausen*, Ulrike von: Liberalismus und Nation. Die Deutsche Zeitung 1847–1850. Düsseldorf 1998 (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien 115). – *Bussiek*, Dagmar: „Mit Gott für König und Vaterland!“ Die Neue Preußische Zeitung (Kreuzzeitung) 1848–1892. Münster, Hamburg, London 2002.

²⁹ Srov. dosud vedle levicově-kritických a společensko-vědních publikací nebo studií k jednotlivým aspektům pouze: *Führer*, Karl Christian: Erfolg und Macht von Axel Springers „Bild“-Zeitung in den fünfziger Jahren. In: Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History, Online-vydání 4 (2007), č. 3. <http://www.zeithistorische-forschungen.de/site/40208786/default.aspx> (poslední přístup: 10. 12. 2010). – *Kruip*, Gudrun: Das „Welt“-„Bild“ des Axel-Springer-Verlags. Journalismus zwischen westlichen Werten und deutschen Denktraditionen. München 1999 (Ordnungssysteme 3).

³⁰ *Schwarz*, Hans-Peter: Axel Springer. Die Biographie. Berlin 2008. – *Merseburger*, Peter: Rudolf Augstein. Biographie. München 2007. – *Söseman*, Bernd: Theodor Wolff. Ein Leben mit der Zeitung. München 2000.

³¹ *Requate*, Jörg: Journalismus als Beruf. Entstehung und Entwicklung des Journalistenberufs im 19. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich. Göttingen 1995 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 109).

kteou média srehávají v aktuálním dění, a je kladena otázka, zda lze najít srovnatelné fenomény v minulosti a v jaké specifické formě. Na debaty okolo války v Iráku tak navázaly početné mediálně historické práce o válce a násilí, které zkoumají mj. úlohu novinářů,³² vizualizaci války³³ nebo válečnou propagandu.³⁴ Obecně lze přístup *visual history* určitě považovat za centrální oblast mediálně historického bádání.³⁵ Tvorba ustálených obrazových vzorců („typů vizualizací“) pomocí fotografií a filmů a jejich zasazení do vnímání určité epochy se pak ukázaly být jako obzvlášť přínosné.³⁶

Mediálně-historické přístupy poskytly důležité impulzy pro již etablované odborné disciplíny historických věd, například pro dějiny měst. Na straně jedné bylo (se zřetelem na uživatele médií) zpracováno, kterak masová média formovala zkušenosti a směřování novodobého velkoměsta Berlína okolo roku 1900 a jak tato média vytvářela senzace, v nichž obyvatelé města figurovali a jež si pak interpretovali po svém.³⁷ Na straně druhé vznikla v poslední době řada studií zabývajících se samotnou nabídkou, které analyzovaly média jako hlavní součást dějin velkoměst – převážně jde o mediální metropoli Hamburk.³⁸ Obecně to poukazuje na ty přístupy dějin médií, jež se věnují sociálně-historickým aspektům vývoje – například otázkám typu, jaký význam měla masová média pro jednotlivé společenské vrstvy a poměry v zemi.³⁹ Se sociálně-historickými přístupy souvisejí také studie, které zkoumají proměnu médií v kontextu kultury mládeže nebo v širším pojetí v kontextu trávení volného času.⁴⁰

³² Daniel, Ute (ed.): Augenzeugen. Kriegsberichterstattung vom 18. zum 21. Jahrhundert. Göttingen 2006.

³³ Paul, Gerhard: Bilder des Krieges – Krieg der Bilder. Die Visualisierung des modernen Krieges. Paderborn, München 2004.

³⁴ Schmidt, Anne: Belehrung – Propaganda – Vertrauensarbeit. Zum Wandel amtlicher Kommunikationspolitik in Deutschland 1914–1918. Essen 2006.

³⁵ Paul, Gerhard (ed.): Visual History. Ein Studienbuch. Göttingen 2006.

³⁶ Srov. např.: Knoch, Hanno: Die Tat als Bild. Fotografien des Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur. Hamburg 2001.

³⁷ Srov. zejména Fritzsche, Peter: Reading Berlin 1900. London, Cambridge/Mass. 1996. – Müller, Philipp: Auf der Suche nach dem Täter. Die öffentliche Dramatisierung von Verbrechen im Berlin des Kaiserreichs. Frankfurt/Main, New York 2005 (Campus Historische Studien 40).

³⁸ Führer, Karl Christian: Medienmetropole Hamburg. Mediale Öffentlichkeiten 1930–1960. München, Hamburg 2008 (Forum Zeitgeschichte 20).

³⁹ Ross, Corey: Media and the Making of Modern Germany. Mass Communications, Society, and Politics from the Empire to the Third Reich. Oxford, New York 2008. – Führer, Karl Christian: Auf dem Weg zur „Massenkultur“? Kino und Rundfunk in der Weimarer Republik. In: Historische Zeitschrift (HZ) 262 (1996), 739–781.

⁴⁰ Siegfried, Detlef: Time is on my Side. Konsum und Politik in der westdeutschen Jugendkultur der 60er Jahre. Göttingen 2006 (Hamburger Beiträge zur Sozial- und Zeitgeschichte 41).

Dalším směrem výzkumu nabývajícím v posledních letech na významu jsou mediálně-historické práce. Ty přinášejí nové impulsy i pro politické dějiny. Takto bylo zkoumáno, jakou roli sehráli novináři během období Vilémovského Německa v německo-britské diplomacii⁴¹ či jak se změnilo postavení monarchů v souvislosti s novými masovými médii.⁴² Rovněž tak analýza nejvýznamnějších afér ukázala, jak medializace končícího 19. století přispěla k proměně společenských norem, politických témat i rozhodnutí.⁴³ Podobné postupy jsou používány i pro výzkum nejnovejších soudobých dějin, kde se využívají například k analýze role novinářů jako politických prostředníků⁴⁴ nebo k sledování významu mediálního rozměru státních návštěv.⁴⁵

Nápadné je i to, že dějiny médií doposud zaujímaly silně národní perspektivu. Vysvětlit si to lze tím, že většina médií působí na národní či regionální úrovni, a to od organizace přes šíření až po vnímání – to se týká především televize, rozhlasu, časopisů a novin, i když jejich obsahy žijí z nepřetržitého transnacionálního transferu. V této souvislosti by měly budoucí práce klást větší důraz na to, jak mediální struktury, formáty a obsahy spoluutvářejí národní či regionální identitu. Nicméně až doposud vyšlo pouze několik studií zaměřených transnacionálně, které by se věnovaly pouze jednotlivým médiím; pro příklad jmenujme Mezinárodní dějiny novin od Antonyho Smitha nebo Evropské dějiny televize od Jonathana Ginella a Andrease Fickerse.⁴⁶ Kromě toho lze uvést dvě publikace psané z britské perspektivy, jež se zabývají mediální vědou v nadnárodním kontextu;⁴⁷ nedávno vyšla rovněž publikace zabývající se transnacionálními dějinami médií z německého úhlu

⁴¹ Geppert, Dominik: *Pressekriege, Öffentlichkeit und Diplomatie in den deutsch-britischen Beziehungen (1896–1912)*. München 2007 (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 64).

⁴² Kohlrausch, Martin: *Der Monarch im Skandal. Die Logik der Massenmedien und Transformationen der wilhelminischen Monarchie*. Berlin 2005 (Elitenwandel in der Moderne 7).

⁴³ Bösch, Frank: *Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880–1914*. München 2009 (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 65).

⁴⁴ Bösch, Frank / Geppert, Dominik (eds.): *Journalists as Political Actors. Transfers and Interactions between Britain and Germany since the late 19th Century*. Augsburg 2008 (Beiträge zur England-Forschung 59).

⁴⁵ Derix, Simone: *Bebilderte Politik. Staatsbesuche in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1990*. Göttingen 2009 (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 184).

⁴⁶ Srov. např.: Smith, Anthony: *The Newspaper. An International History*. London 1979. – Bignell, Jonathan / Fickers, Andreas (eds.): *A European Television History*. Malden/Mass. 2008.

⁴⁷ Chapman, Jane: *Comparative Media History. An Introduction: 1789 to the Present*. London, Cambridge 2005. – Briggs, Asa / Burke, Peter: *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*. Cambridge 2002.

pohledu.⁴⁸ Téměř žádné studie neexistují k dějinám médií v Africe.⁴⁹ Poměrně málo probádána je i mediální historie středovýchodní Evropy tematizovaná v podobě této publikace. Většina studií v této oblasti se soustředí buď na německojazyčný (menší-nový) tisk na východě nebo na roli médií v transformačním procesu od roku 1990.⁵⁰

Právě historici se zajímají o to, jaký vztah měla média ke společenské struktuře a kultuře. Pro jejich shrnutí se mezi historiky ujal výraz „medializace“. Tento výraz poukazuje nejen na zesílené pronikání sociálních systémů do médií, nýbrž i na propojenost vývoje médií a společnosti.⁵¹ Mezinárodní srovnání velmi napomáhají tomu, aby byly položeny základy kvalitního výzkumu medializace. Neboť mnohé postuláty o souvislostech mezi mediálními inovacemi a společenskou proměnou tak, jak je šířila od dob McLuhana mediální věda s kulturněvědním zaměřením, jsou založeny pouze na studiu západní kultury či vývoje v jednotlivých západních zemích. Rozšíření perspektivy (například začleněním Asie) přispívá k tomu, aby byly znovu prodiskutovány četné společenské důsledky, jimž byl od dob „Gutenbergovy galaxie“ přisuzován kauzální efekt na proměnu médií.⁵²

Protože tato změna je vždy dána souhrou mnoha faktorů, je vztah mezi vývojem médií a společností tak jako tak většinou utvářen na základě plausibilních předpokladů. Medializace zcela určitě není fenoménem specificky 20. století; dá se vysledovat už v případě mediálních inovací dřívějších dob. Stejně tak měly historické a společenské transformační procesy dopad na vývoj médií – například třicetiletá válka na větší rozšíření novin v 17. století. Ovšem razantní expanze a diverzifikace médií v období od 19. století a výrazná transformace společnosti v této době dokazují, že přibližně posledních 150 let by mělo být považováno za obzvláště intenzivní fázi medializace. Jaké trendy se přitom v mediálně-historickém výzkumu projevovaly, lze nejlépe vyložit na jednotlivých epochách.

Novější výzkumy konce 19. století

V historiografickém výzkumu období konce 19. století doposud převažovaly práce o mediální politice a cenzuře. V poslední době je zde patrný nový trend:

⁴⁸ *Bösch*: Mediengeschichte.

⁴⁹ To málo existujících studií pak většinou pojednává o transformaci koloniálního tisku a o jeho významu pro politické převraty. Srov. *Burrowes*, Carl Patrick: *Power and Press Freedom in Liberia, 1830–1970. The Impact of Globalization and Civil Society on Media-Government Relations*. Trenton/NJ 2004. – *Omeku*, Mike: *Politics and Press Structure in Nigeria (1859–1993)*. London 2000.

⁵⁰ Srov. např.: *Schönborn*, Sibylle (ed.): *Grenzdiskurse. Zeitungen deutschsprachiger Minderheiten und ihr Feuilleton in Mitteleuropa bis 1939*. Essen 2009.

⁵¹ Srov. *Meyen*: *Medialisierung*.

⁵² *Bösch*: *Mediengeschichte*. Především s. 48–49.

aniž by bylo popíráno tvrdé pronásledování především sociálnědemokratického tisku, bývá dnes zdůrazňován i rostoucí manévrovací prostor v období Německého císařství. Poslanci říšského sněmu si nejrůznějším způsobem zavazovali novináře, čímž posilovali veřejné postavení říšského sněmu.⁵³ Zejména říšský kancléř Bülow reprezentuje od roku 1900 přechod od represivní mediální politiky k získávání médií na svou stranu.⁵⁴ Místo dějin represe se tak jeví jako smysluplné spíše analýzy neformálního ovlivňování tisku, jež zároveň ukazují jeho meze.

V době Německého císařství jsou slabiny vládní mediální politiky evidentní: tisková kancelář Otto Hammanna byla čím dál tím více přetěžována a císař Vilém II., jak před nedávnem zdůraznil Martin Kohlrausch, ani přes svoje pochlebování médiím neuspěl.⁵⁵ Obzvláště znatelné se slabiny oficiální mediální politiky ukázaly během první světové války, ve chvíli, kdy byla očividná nadvláda propagandy západních velmocí a zároveň i zaostalost německých filmových a obrazových médií. Jak zdůrazňuje studie Anne Schmidtové, teprve kolem roku 1916 za Ludendorffa začala díky intervenci státu určitá proměna.⁵⁶ Vývoj médií za první světové války však dokazuje také to, že člověk nesmí až příliš teleologicky vycházet z narůstající autonomie médií. Mnohem silněji se zde projevil primát politiky, někdy též hospodářství. Návrat cenzury a vlastenecké přizpůsobení dokládají, jak málo byla etablována novinářská profesionalita oproti armádě a politice.

S výzkumem mediální politiky jsou spojeny četné práce o stranickém tisku, který byl, jak známo, charakteristický pro kontinentální vývoj pozdního 19. století.⁵⁷ I zde jsou patrné mezery v bádání. Dokonce ani pro vlivné listy, jako byl *Vorwärts* – v tehdejší době sociálnědemokratický deník s šesticiferným nákladem – dosud neexistují žádné práce opírající se o pramennou základnu.⁵⁸ V budoucnu by se tak měly stranické listy zkoumat méně jako hlásná trouba politických stran a více jako síla, která je formuje. Za přezkoumání by rozhodně stálo, jak dalece jejich komentáře nahrazovaly programové debaty, jejich předplatné členství, nebo do jaké míry se stala hospoda, ve které byly určité noviny vystaveny, místem setkávání stranických stoupenců. Až příliš dogmaticky byly dosud

⁵³ *Biefang*, Andreas: Die andere Seite der Macht. Reichstag und Öffentlichkeit im „System Bismarck“ 1871–1890. Düsseldorf 2009, 66–97 (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien 156).

⁵⁴ *Stöber*, Gunda: Pressepolitik als Notwendigkeit. Zum Verhältnis von Staat und Öffentlichkeit im wilhelminischen Deutschland 1890–1914. Stuttgart 2000 (Historische Mitteilungen, Beiheft 38).

⁵⁵ *Kohlrausch*: Der Monarch im Skandal.

⁵⁶ *Schmidt*: Belehrung – Propaganda – Vertrauensarbeit.

⁵⁷ Srov. např. *Bussiek*: „Mit Gott für König und Vaterland!“

⁵⁸ Jako přehled: *Danker*, Uwe / *Oddey*, Markus / *Roth*, Daniel: Am Anfang standen Arbeiterergroschen. 140 Jahre Medienunternehmen der SPD. Bonn 2003.

vymešovány hranice mezi stranickými listy a zdánlivě nestrannickým tiskem, který ve skutečnosti mohl být stranám velmi blízký.

V oblasti populární kultury se mediálně historické bádání zabývalo počátky kinematografie a postupným vznikem kin, která se teprve po roce 1906 stala nezávislými institucemi s trvalým působištem.⁵⁹ Oproti tomu na masový tisk v Německu bylo dlouhou dobu nahlíženo převážně negativně a s despektem, a proto zůstal téměř neprobádán. Až v poslední době bývá často vyzdvihován jeho kulturní význam. Za prvé se ukázalo, jak důležitý byl pro vytvoření místních a sociálních identit, které utvářely život především v nových velkoměstech.⁶⁰ Další analýzy pojednávají o přispění masového tisku k formování národní identity. Už Benedict Anderson označil knihtisk a masový tisk za hlavní motory vzniku moderních národů, argumentuje tím, že vědomí současného čtení podporuje (mezi komunikanty) utváření národní identity.⁶¹ Co se týče Německa, vyšla pojednání o procesu formování národní identity na příkladech obsahové analýzy časopisu *Gartenlaube*.⁶² Kromě toho bylo dokázáno, že věstníky a místní tisk podporovaly utváření regionální identity tím, že i pro početnou skupinu nových občanů učinily z měst a regionů prostor vlastního poznávání.⁶³ Paralelně s tím přitahovaly film a tištěná média pozornost ke globálnímu dění tím, že prezentovaly záběry z celého světa, a vytvářely tak zdánlivou blízkost (vybraných) cizích kultur. Globální zaměření médií však zároveň podporovalo utváření národní identity poukazováním na rozdíly oproti jiným kulturám a ustavením národního komunikačního prostoru. Regionalismus, nacionalismus a globální uvědomění se vzájemně nevylučovaly, ale dohromady byly součástí medializované moderny. To se ukázalo v případě mezinárodní cirkulace zpráv: jednak se velké agentury Reuters, Havas a WTB od 70. let 19. století spojily v jeden globální kartel, k němuž se později přidal i americký Associated Press, jednak od roku 1900 vzrostl počet zahraničních korespondentů, kteří překládali novinky pro svou domovinu, a tím podporovali jejich nacionalizaci.⁶⁴

⁵⁹ Müller, Corinna: *Vom Stummfilm zum Tonfilm*. München 2003.

⁶⁰ Srov. především *Fritzsche*: Reading Berlin.

⁶¹ Anderson, Benedict: *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*. 2. aktual. vyd. Frankfurt/Main, New York 2005, 27, 45.

⁶² Koch, Marcus: *Nationale Identität im Prozess nationalstaatlicher Orientierung. Dargestellt am Beispiel Deutschlands durch die Analyse der Familienzeitschrift „Die Gartenlaube“ von 1853–1890*. Frankfurt/Main, Berlin, Bern aj. 2003 (*Europäische Hochschulschriften* 22/389). – *Belgum*, Kirsten: *Popularizing the Nation. Audience, Representation, and the Production of Identity in Die Gartenlaube, 1853–1900*. Lincoln/Neb., London 1998.

⁶³ Srov. *Fritzsche*: Reading Berlin.

⁶⁴ Historie zahraničních korespondentů je dosud téměř neprozkoumána, stejně jako mezinárodní práce německé agentury WTB; srov. až dosud *Basse*, Dieter: *Wolffs Telegraphisches Bureau 1849 bis 1933. Agenturpublizistik zwischen Politik und Wirtschaft*, München 1991.

Nezvyklé je, že i populární národní listy vznikaly přebíráním formátů ze zahraničí. Mnoho německých ilustrovaných časopisů mělo svůj vzor v Anglii – Illustrated London News se stal například předlohou pro Leipziger Illustrierten a rovněž pro Gartenlaube. Podobné přejímání bylo možné sledovat i směrem na východ. Český ilustrovaný týdeník Světozor se ve 30. letech 19. století očividně profiloval po vzoru anglických *penny papers* respektive podle německých „fenikových magazínů“ a při svém znovuzaložení roku 1867 se nechal inspirovat úspěšným rodinným časopisem Gartenlaube.

Razantní mediální expanze kolem roku 1900 byla nejen hnacím motorem moderny, ale podporovala rovněž protichůdné tendence. Média tak bezpochyby byla projevem a nositelem moderny, ale zároveň povzbuzovala i její protivníky, kteří ji využívali k dosažení svých cílů nebo se sami sešikovali proti médiím, například ve spolcích proti „špíně a odpadu“ (Schmutz und Schund).⁶⁵ To platilo jak pro konzervativce či antisemity, tak i pro katolickou církev, která úspěšně vytvořila vlastní mediální trh, a i tím zdůraznila své postavení v „druhém konfesijním věku“.⁶⁶

Podobnou ambivalenci lze rozpoznat i ve vztahu mezi médiem a politikou. Jako součást společenských organizací pomohla média při etablování odlišných světonázorových prostředí. Současně se zasadila o nastavení vzájemných vztahů a o agendu přesahující jednotlivá prostředí: katolíci, protestanti a socialisté sice žili v mnoha zemích Evropy ve světech do velké míry oddělených s vlastním tiskem, ale média se starala přinejmenším o společná témata rozhovorů, třebaže s možností rozdílné interpretace. Politický požadavek médií na kontrolu, který bylo možné sledovat i v Německu, na jedné straně podpořil demokracii, na straně druhé se však vyvíjely i techniky skandalizace, urážek a pomluv, které měly spíše opačný efekt.⁶⁷

Od 20. let do druhé světové války

Dějinnám médií 20. a počátku 30. let byla v historickém bádání rovněž velmi rychle věnována pozornost. O německé filmové společnosti UFA stejně jako o Hugenbergově koncernu, nově pak i o vztahu státu a veřejnosti byly již

⁶⁵ Maase, Kaspar / Kaschuba, Wolfgang (eds.): Schund und Schönheit. Populäre Kultur um 1900. Köln, Weimar, Wien 2001 (Alltag&Kultur 8).

⁶⁶ Schmolke, Michael: Die schlechte Presse. Katholiken und Publizistik zwischen „Katholik“ und „Publik“ 1821–1968. Münster 1971.

⁶⁷ Bösch: Öffentliche Geheimnisse.

zveřejněny některé studie.⁶⁸ Předmětem zkoumání se taktéž stala organizace rozhlasu, obsah rozhlasového vysílání a jeho využití; pojednáno bylo i o měšťanských zásadách, které za rozhlasem stály, jakož i o vlivu státu na toto nové masové médium.⁶⁹ V neposlední řadě jsou četné i studie o filmové kultuře, přestože se možná až příliš silně soustřeďují na filmovou kulturu elit, kterou samozřejmě nelze považovat za typickou.

Intenzivní debata se točila rovněž kolem otázky, zdali nebyla ve 20. letech sociální třídní kultura vytěsněna společnou mediální masovou kulturou. Zpočátku se historici k této teorii spíše přikláněli. Avšak novější studie dokazují, že si i přes nejrůznější trendy, které naznačují jejich sblížení – jako rostoucí počet návštěvníků kinosálů, vysoké náklady ilustrovaných časopisů a prosazení rozhlasu –, mediální formy ze sociokulturního úhlu pohledu zachovaly svou různorodost, a společenských struktur se tak téměř nedotkly.⁷⁰ Ani nárůst nákladu bulvárního tisku od poloviny 20. let neznamenal v Německu překlenutí jednotlivých světonázorů, neboť i tyto listy zůstaly věrné politickým idejím, o něž se opíraly.⁷¹ Protichůdné výklady identických mediálních obsahů se projevíly nejen například při obrovských sporech a střetech v kinech při promítání filmů, jako byl Na západní frontě klid.

Na první pohled se zdá, že ke ztroskotání první německé demokracie přispěla média pouze nepatrně: tisk a film NSDAP se těšily jen poměrně malému rozšíření a radikální média podléhala cenzuře.⁷² Obecně je analýza médií Výmarské republiky varováním před tím, aby se z obsahu médií příliš rychle nevyvozovaly závěry stran lidského jednání. Právě krach Výmaru a chování voličů po roce 1930 jsou toho exemplárním příkladem: ačkoliv nejvydávanější noviny v Berlíně byly liberální, liberální strana se stala marginální; a i přes svou celorepublikovou tiskovou moc se Hugenbergovi nepodařilo přilákat voliče ke své konzervativní straně. Nová studie autora Bernharda Fuldy to vysvětluje interpretační otevřeností médií – obzvláště pak interpretací fotografií –, ale také zdánlivě nepolitickými zprávami expandující bulvární žurnalistiky.⁷³ Účinek médií na politiku byl poté markantní. Za prvé vedla polarizace médií k tomu, že do té doby existující ochota politických stran diskutovat na parlamentní půdě byla podlomena.⁷⁴ Za druhé neproaktivovala

⁶⁸ Srov. např.: *Kreimeier*, Klaus: Die Ufa-Story. Geschichte eines Filmkonzerns. München, Wien 1992.

⁶⁹ *Lersch*, Edgar / *Schanze*, Helmut (eds.): Die Idee des Radios. Von den Anfängen in Europa und den USA bis 1933. Konstanz 2004.

⁷⁰ *Ross*: Media and the Making of Modern Germany. – *Führer*: Auf dem Weg zur „Massenkultur“?

⁷¹ *Fulda*, Bernhard: Press and Politics in the Weimar Republic. Oxford 2009.

⁷² *Petersen*, Klaus: Zensur in der Weimarer Republik. Stuttgart 1995.

⁷³ *Fulda*: Press and Politics.

⁷⁴ Srov. *Mergel*, Thomas: Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische

média takovou výměnu názorů a argumentů, jež z demokracie dělá demokracii, k čemuž by se byl nabízel právě rozhlas.

Podobně diferencovaně je třeba posuzovat i působení médií v době diktatur. To, že se fašistický režim byl schopen prosadit, se často svádělo i na jeho důkladnou a rafinovanou propagandu. Zde postulované „ovládání mas“ bylo nepochybně stejně ulehčujícím argumentem jako obrazy davů, které propaganda sama vytvářela. Propaganda bezpochyby utužila kult osobnosti, víru v diktaturu, její budo-
vatelské schopnosti a v sociální společenství. Roku 1939 ale nebyla s to probudit válečné nadšení širokých mas a ani po roce 1943 nedokázala udržet víru v „konečné vítězství“. Naopak zahraniční „nepřátelské vysílače“, jež byly hojně přijímány, pravděpodobně mnohem více přispěly k tomu, že obyvatelstvo počítalo s příchodem Spojenců a s koncem války.

Diktatury znovu znamenají silný primát politiky nad médii, jenž se utvářel cenzurou, centralizací, akvizicemi a subvencemi, jakož i direktivními příkazy a nařízeními.⁷⁵ Neobvyklé však je, jak hodně se sami nacisté, jejichž zásahy do fungování médií byly mnohem rozsáhlejší než například ty ve fašistické Itálii, museli zaměřit na již existující mediální logiku a uživatele médií. Skutečnost, že stále více vznikaly zábavné a ne prvoplánově propagandistické filmy a rozhlasové pořady, i to, že byly podporovány regionální rozhlasové stanice a lokální noviny, byly ústupky, které zanikly až v průběhu války. Společenské dopady takovéto zdánlivě nepolitické politiky je jen velmi těžké určit. Něco napovídá tomu, že právě tyto filmy nebo obrazy se zapsaly do způsobů vnímání, jež si pro starší generace uchovaly platnost i po roce 1945. Jak to na příkladě chování návštěvníků kin ve 30. a 40. let ukázal Gerhard Stahr, bylo vnímání médií rozdílné: stejné filmy byly různými skupinami diváků přijaty velmi odlišně, což se odrazilo i v jejich hlasitých projevech.⁷⁶ Dalším indikátorem zájmu jsou počty diváků.

V tomto smyslu novější výzkumy přelomový charakter roku 1933 částečně relativizovaly: Na jedné straně lze strukturální změny zaznamenat již v předchozích letech – jako byla krize liberálních listů, jež měly dlouhodobou tradici, nebo zestátnění rozhlasu za říšského kancléře von Papena. Na straně druhé zde existuje i zřetelná kontinuita. V kinech se i nadále promítaly hollywoodské filmy, bylo možné sledovat týdeník společnosti FOX a vydávání měšťanských listů, především

Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag. Düsseldorf 2002 (Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien 135).

⁷⁵ Srov. Zimmermann, Clemens (ed.): Politischer Journalismus. Öffentlichkeit und Medien im 19. und 20. Jahrhundert. Ostfildern 2006.

⁷⁶ Stahr, Gerhard: Volksgemeinschaft vor der Leinwand? Der nationalsozialistische Film und sein Publikum. Berlin 2001.

v provincii, zpočátku také pokračovalo.⁷⁷ Dalšímu výzkumu by proto prospěla změna perspektivy: analyzovat Žida Süsse nebo Völkischer Beobachter se tak pro vývoj médií v nacistickém Německu jeví jako méně přínosné než vykreslit postupnou adaptaci menších listů v třicátých letech a přitom se ptát, jaký manévrovací prostor zůstal zachován například v rubrikách věnujících se místním zprávám či fejetonech.

Média v období studené války

Restrukturalizace mediální krajiny Spojenci po roce 1945 přitahovala pozornost historiků již dříve. Zatímco přijetí tzv. Stunde Null bylo obecně relativizováno, pro mediální oblast šlo skutečně o přelom, a to i přesto, že se mezi novináři udržela poměrně silná, střednědobá, personální kontinuita.⁷⁸ Ve struktuře médií naproti tomu došlo k reorganizaci. Přitom byl zahájen přenos anglosaských resp. sovětských mediálních struktur, který šel ruku v ruce se zásadní přeměnou Německa a s navázáním na období před rokem 1933. BBC tak sice sloužila jako vzor pro nově zřízený veřejnoprávní rozhlas. Ten se ale v praxi rychle přiblížil modelu 20. let, tj. stal se blízký státu a politickým stranám. A zatímco v tištěných médiích byly praktikovány anglosaské standardy nezávislého zpravodajství – oddělení zpráv od komentářů – a brzy se obnovil i stranický tisk,⁷⁹ souhrnná komparativní studie o přejímání anglosaských vzorů nadále chybí. Nabízela by se přitom jak pro zpravodajské magazíny (Time Magazine, Der Spiegel), tak pro bulvární tisk (Daily Mirror, Bild) či pro televizní časopisy (britský magazín Panorama a jeho stejnojmenné německé vydání).

Bezprostředně po válce mohla nepopulární mediální převýchova Spojenců skutečně urychlit odklon od nacismu. I relativně liberální vypořádání s hanlivými články o Spojencích, které byly otištěny v licencovaném tisku, jako byl Die Zeit, se stalo součástí tohoto procesu.⁸⁰ V 50. letech posílila mediální struktura modernizaci Spolkové republiky v konzervativním duchu. Tomu napomohl nejen rozkvět spíše nepolitických lokálních novin, ilustrovaných časopisů a rozhlasového vysílání, ale i zdanlivě nepolitických týdeníků, které v době rozkvětu kin v 50. letech zprostředkovávaly důležité interpretace o vnějším světě. Tato politika

⁷⁷ Srov. souhrnně už: *Frei*, Norbert / *Schmitz*, Johannes: Journalismus im Dritten Reich. 3. přepr. vyd. München 1999.

⁷⁸ Srov. ke kontinuitě osob: *Hachmeister*, Lutz / *Siering*, Friedemann (eds.): Die Herren Journalisten. Die Elite der deutschen Presse nach 1945. München 2002.

⁷⁹ *Gienow-Hecht*, Jessica C. E.: Transmission Impossible. American Journalism as Cultural Diplomacy in postwar Germany 1945–1955. Baton Rouge/La. 1999.

⁸⁰ Srov. k tehdy konzervativnímu časopisu Die Zeit: *Janßen*, Karl-Heinz / *Kuenheim*, Haug von / *Sommer*, Theo: Die Zeit. Geschichte einer Wochenzeitung 1946 bis heute. München 2006.

nepolitického měla přitom konzervativní tendenci, kterou razila Adenauerova vláda a která jí usnadňovala schvalování její politiky. Stejným směrem bylo zaměřeno i přímé a nepřímé financování filmových týdeníků, tištěných médií nebo PR organizací, jakož i zásahy do správy rozhlasu, jež byly motivovány stranickopoliticky.⁸¹ Zatímco spíše apolitická mediální kultura přispěla k tomu, že obnovený sociálně-demokratický tisk skomíral, úpadek katolického tisku upevnil konfesní soudržnost uvnitř CDU/CSU.

V 60. letech naopak hovoří všechno pro to, že změny v médiích ve správnou chvíli podpořily tou dobou se zvedající vlnu kritiky, protesty a sociálně liberální obrat. Kritický žurnalismus, etablující se od konce 50. let, při tom skutečně mohl sehrát klíčovou úlohu.⁸² Právě v tomto desetiletí si mohla média v mnoha oblastech nárokovat interpretační sílu podněcující další společenské instituce k reakci: ať už to byla reforma církvi a univerzit, postoj justice k nacistické minulosti nebo rozvoj demokratických práv. I hnutí osmašedesátníků a média se navzájem silně ovlivňovaly. Zatímco média dodávala na významu malým protestním skupinám, i když ty zastávaly různé myšlenkové proudy, a spojila je do jednoho hnutí, přizpůsobili se sami osmašedesátníci svým symbolickým způsobem vyjadřování již existující mediální logice.⁸³

Jen velmi málo probádány jsou procesy medializace let sedmdesátých. Jak ukazují nedávné studie, lze zaznamenat interakci mezi médii a RAF. Terorismus spjatý s RAF, jež byl pro toto období charakteristický, podle těchto studií nabyl na významu teprve prostřednictvím médií.⁸⁴ Stejně tak je možné poukázat na to, že u jednotlivých „nových sociálních hnutí“, jako v případě protijaderného hnutí (Anti-AKW-Bewegung), kritická média, kupříkladu *Der Spiegel*, již na samém počátku zahájila diskurz o relevantních tématech a rizicích, čímž přispěla k zformování tohoto hnutí.⁸⁵ Silná politizace a polarizace médií v 70. letech výrazně

⁸¹ Podrobnější výzkum mediální politiky Adenauera ještě schází. Doposud byly publikovány především monografie, které analyzují PR za koordinace Spolkového úřadu pro tisk (Bundespresseamt); srov. *Bösch*, Frank: *Das Politische als Produkt. Selbstbeobachtungen und Modernisierungen in der politischen Kommunikation der frühen Bundesrepublik*. In: *Knoch*, Habbo / *Morat*, Daniel (eds.): *Kommunikation als Beobachtung. Medienwandel und Gesellschaftsbilder 1880–1960*. München 2003, 229–248. – K okolí Adenauera srov.: *Mayer*, Tilman (ed.): *Medienmacht und Öffentlichkeit in der Ära Adenauer*. Bonn 2009.

⁸² *Hodenberg*, Christina von: *Konsens und Krise. Eine Geschichte der westdeutschen Medienöffentlichkeit 1945–1973*. Göttingen 2006 (*Moderne Zeit* 12).

⁸³ Srov. *Klimke*, Martin / *Scharloth*, Joachim (eds.): 1968. *Handbuch zur Kultur- und Mediengeschichte der Studentenbewegung*. Stuttgart 2007.

⁸⁴ Srov. např.: *Elter*, Andreas: *Propaganda der Tat. Die RAF und die Medien*, Frankfurt/Main 2008.

⁸⁵ Srov. *Bösch*, Frank: *Kommunikative Netzwerke. Zur globalen Formierung sozialer Bewegungen am Beispiel der frühen Anti-Atomkraftproteste*. V: *Mittag*, Jürgen / *Stadtland*, Helke (eds.): *Theoretische*

korespondovala s rostoucí společenskou angažovaností, jež se promítla do vzestupu činnosti politických stran a nevládních organizací (NGOs).

Od 80. let se velkým organizacím, například politickým stranám, odborům, ale také katolické církvi, razantně zužovala členská základna. Obrat „rozmrzelost z politiky“ (*Politikverdrossenheit*) vyjadřoval především u mladší generace pokles zájmu o politiku. Znovu tak vyšla najevo propojenost s mediálním vývojem, kterou by neměly opomíjet budoucí výzkumy zabývající se zavedením duálního vysílání. Jednak mohlo spuštění soukromého vysílání přispět k depolitizaci, jednak se novináři považovali čím dál tím méně za „misionáře“, ale spíše za profesionální zástupce publika.⁸⁶ Tedy i zde lze ve smyslu pojmu medializace sledovat interakci médií a společenského vývoje.

Stejně tak neexistuje dodnes ani žádný uspokojivý ucelený přehled dějin médií NDR. Jeden z prvních nástinů má silný charakter politických dějin ve smyslu dějin kontroly státní moci nad médii, jež popírají existenci jakéhokoliv dalšího manévrovacího prostoru nad rámec tiskových příkazů a cenzury.⁸⁷ Podobně jako v případě nacismu vybízí ke zkoumání způsob, jakým byl například prostřednictvím regionálního tisku organizován každodenní život v diktatuře a jaký prostor pro vyjádření se nacházel tzv. mezi řádky. Velmi dobře probádanou je především mediálněvědní stránka dějin televizního vysílání, které nakupovalo, i pro nedostatek financí na vlastní tvorbu, pořady ze zahraničí.⁸⁸ Historici se naproti tomu více zajímají o německo-německou interakci na mediálním trhu, kde se NDR, podobně jako i v dalších oborech, dlouhodobě upínala k Západu.⁸⁹ Na jejím mediálním základě byly též analyzovány zásadní změny ve východní Evropě v roce 1989. Vykrytalizovaly přitom rozdílné typy: interakce opozičního hnutí se západními médii, obzvláště v NDR; dlouhodoběji formovaná síla ilegálního tisku, především v Polsku; nebo přeshraniční vliv médií za socialismu, týká se především role maďarské televize při převratu v Rumunsku.⁹⁰ Ve všech zemích, dokonce i v Rumunsku, se

Ansätze und Konzepte der Forschung über soziale Bewegungen in den Geschichtswissenschaften. Essen 2012.

⁸⁶ Meyen, Michael / Riesmeyer, Claudia: Diktatur des Publikums. Journalisten in Deutschland. Konstanz 2009.

⁸⁷ Holzweißig, Gunter: Die schärfste Waffe der Partei. Eine Mediengeschichte der DDR. Köln, Weimar, Wien aj. 2002.

⁸⁸ Steinmetz, Rüdiger / Viehoff, Reinhold (eds.): Deutsches Fernsehen Ost. Eine Programmgeschichte des DDR-Fernsehens. Berlin 2008.

⁸⁹ Lindenberger, Thomas (ed.): Massenmedien im Kalten Krieg. Akteure, Bilder, Resonanzen. Köln, Weimar, Wien aj. 2006 (Zeithistorische Studien 33).

⁹⁰ Srov. k tomu tematické vydání časopisu „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung“ 2011. Pro přehled o středovýchodní Evropě srov. např.: Mühle, Eduard (ed.): Vom Instrument der Partei zur „Vierten Gewalt“. Die ostmitteleuropäische Presse als zeithistorische Quelle, Marburg 1997

zdá, že média napomohla, minimálně krátkodobě, k výsledné erozi systému tím, že nastiňovala možné alternativy a mírnila pokusy o represii.

Závěr

Je zřejmé, že historiografický výzkum dějin médií nabyl na důležitosti teprve během posledních desetiletí, ale i za toto období již dokázal navrhnout řadu rozdílných způsobů zkoumání a přinést četné výsledky. Dosavadní přístupy mediálních a komunikačních věd sice nabízejí některá východiska, na která lze dalšími výzkumy navázat, ale ukázalo se, že i nadále existuje mnoho bílých míst.

Ze studie vyplývá, že mediální a společenské proměny se navzájem prolínají, a právě takto by i měly být zkoumány, což shrnuje pojem medializace. To, jaké výsledky takovýto přístup slibuje, naznačují zde uvedené příklady zjištění vztahujících se k dějinám médií od konce 19. století. V různých fázích 20. století s sebou vývoj médií nesl i změnu společenské struktury a naopak společenské struktury silně formovaly proces jejich percepce. V tomto smyslu se ukazuje působení medií být často méně jednoznačné, než jak zastánci určujícího postavení médií uvádějí. Média si určitě nevytyčila jasnou cestu směrem k modernizaci (či k demokratizaci vůbec).

Jak bude vypadat budoucí status mediálních dějin? Vzhledem k jejich současnému historickovědnímu významu, který je – jak je patrné z počtu kvalifikačních prací, přednášek a seminářů, konferencí a publikací – skutečně značný, by si v rámci tohoto oboru mohly vydobýt důležité postavení, avšak současně by se měly začlenit do hlavního proudu historiografie jako celku. Podobně jako další dílčí disciplíny historických věd (kupříkladu politické, kulturní, sociální, hospodářské nebo genderové dějiny) nekončí jejich význam vlastním etablováním v podobě nového vědního oboru. Mnohem více by se měly zaměřit na to, aby reflektovaly historickou medialitu quasi každého historického tématu. Bez ohledu na to, jestli zpracováváme natolik rozdílná témata, jako jsou dějiny zahraniční politiky, burzy nebo dějiny emocí, všechny probíhají na měnícím se mediálním základě, a i ten je třeba probádat.

(Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 4). – *Surynt*, Izabela / *Zybura*, Marek (eds.): Die Wende. Die politische Wende 1989/90 im öffentlichen Diskurs Mittel- und Osteuropas. Hamburg 2007 (Studia Brandtiana 1).

ŽURNALISTIKA A MEDIÁLNÍ STUDIA V ČESKU. ÚVAHY O HISTORICKÉM VÝVOJI A SOUČASNÉ SITUACI

BARBARA KÖPPLOVÁ – JAN JIRÁK

Abstract

Journalism and Media Studies in the Czech Republic: Some Deliberations on their Historical Development

Taking developments since 1989 as a starting point, this contribution deals with the history of the Czech press on one hand, starting with the beginning of the eighteenth century, and with the treatment of journalism and the media as academic field on the other. The authors demonstrate that the Czech press scene was a mirror and, at the same time, an engine for the cultural development and for the politicization of the Czech nation. They follow developments from the First Czechoslovak Republic, where the media experienced a heyday, through repression during the German occupation, up to the socialist era. They elaborate on individual phases of socialist press politics and describe the exploitation of the media for political goals, but also their modernization. The scientific treatment of media developments is also traced back to the start, as is the professionalization of the journalistic trade. According to the authors, this rich tradition has been far too rarely taken into consideration since 1989: too frequently the press, but also the newly established media sciences followed models from the West. The main goal of the authors is thus to draw attention to the inspiration that can be gleaned from the own past, in media science and other disciplines dealing with the media.

Keywords: Czech lands, Czechoslovakia, mass media, journalism

Politické, socioekonomické a kulturní změny, k nimž došlo v souvislosti s koncem studené války na přelomu 80. a 90. let minulého století, bývají spojovány především s novým uspořádáním politických sil v globálním měřítku, posílením ekonomizace veřejného i soukromého života a s tím související dominancí neoliberalní doktríny. V zemích, které dříve spadaly do mocenské sféry bývalého Sovětského svazu, došlo k zásadním transformačním procesům, jež se dotkly snad všech společenských institucí, od způsobu legitimizace politické moci a státoprávního

uspořádání (v některých případech včetně změn samotné státnosti, které přetvořily i politické mapy) přes zajištění vnitřní a vnější bezpečnosti a organizaci ekonomického života po legislativu, školství či vědu a výzkum. Transformační procesy se nevyhnuly ani oblasti veřejné a masové komunikace, tedy novinám a časopisům jako tištěným periodickým médiím a rozhlasu a televizi jako vysílacím médiím. Nejen v mediální sféře děly se tyto změny začasté pod hesly „přibližování Západu“, „návratu do Evropy“ a podobnými deklaratorně restauračními metaforami, jejichž společným jmenovatelem byla málo kritická adopce postupů, modelů a stavů příznačných pro situaci v zemích, které se v geopolitickém rozdělení světa po skončení druhé světové války ocitly v protisovětském táboře.

Zatímco procesy ekonomické, politické a mediální transformace byly již od 90. let často analyzovány, změny v jiných oborech zůstaly na okraji pozornosti. K těmto očividně méně atraktivním tématům patří otázka, jak se promítá rozpad bipolárního světa do činnosti vědeckých pracovníků a do praxe vysokých škol v transformující se společnosti. Přitom byla tato změna obzvláště v oblasti sociálních věd a humanitních disciplín velmi zásadní a znamenala často nejen nové definování diskursivních rámců ve stávajících vědních disciplínách, ale i obnovu oborů, které byly v poválečné době utlumeny či potlačovány, popř. konstituování zcela nových oborů. Otázka, nač by se mělo navázat a kde by se měla hledat inspirace, byla také začleněna. I do transformace vědecké a vysokoškolské praxe se proto promítalo dilema na co navázat a kde hledat inspirací. Jako poměrně snadná a efektní se nabízela možnost inspirace u příslušných oborů v „západním“ světě, ale navázat bylo možné i na starší tradici domácí, např. meziválečnou. V hektické atmosféře 90. let nebylo často dost prostoru a času pro pronikavější reflexi jednoho ani druhého, překotný vývoj nutil k improvizaci. V této situaci byla nakonec zvolena cesta snazší a rychlejší – ohlízet se po zahraničních vzorech a přehlížet domácí – často nezpracovanou či pozapomenutou nebo potlačenou – tradici.

Jedním z oborů sociálních věd, který se v těchto podmínkách v první polovině 90. let nově konstituoval, bylo studium masových médií a masové komunikace. Tento obor, který se v „západních“ zemích profiloval pod různými označeními,¹

¹ V posledních desetiletích se tento obor vyskytuje zvláště v evropském kontextu pod souhrnným anglicizujícím označením „mediální studia“, (*media studies*, *Medienwissenschaft*, *les études de communication médiatique*, resp. *mediology*, v americkém prostředí se častěji udržuje tradičnější *mass communications*). Často se objevující označení „mediální studia“ bylo i v nomenklatuře oborů v České republice přijato, ale lze je chápat jako další vcelku nešťastný případ z řady otrockých překladů z angličtiny, v níž nejrůznější *studies* (*gender studies*, *cultural studies*, *security studies* apod.) představují tematicky vymezené celky s heterogenní, vnitřně nesoudržnou metodologií (to se týká koneckonců i *journalism studies*). Obor vznikl na základech předcházejícího historického a sociologického zájmu o veřejné komunikační aktivity, které se začaly formovat se vznikem tzv. moderních,

má za sebou – což odpovídá významu médií v těchto společnostech během procesu modernizace – pestrou a rozmanitou historií. Nalezl své vyjádření nejen jako disciplína sociálních věd se silně empirickým zaměřením a jako humanitně orientovaný kriticko-historický obor, ale i jako autonomní obor univerzitního vzdělávání a zároveň jako uznávaný akademický rámec pro další oblasti vysokoškolského vzdělávání, především žurnalistiku a pedagogiku.

Důsledkem razantní politické změny konce 80. let bylo, že zvýšený zájem o studium médií v „západních“ demokratických společnostech získal nový ideový podnět: porážku sovětského pojetí médií bylo možné vykládat jako potvrzení životaschopnosti liberálně demokratického modelu *svobodných a společensky odpovědných* médií. Vzhledem k souběžně probíhající masivní komercializaci a komodifikaci médií v západním světě toto potvrzení statusu vlastníkům médií a neoliberálním politikům vyhovovalo, dávalo prvním prostor pro další posílení vlastních politických a ekonomických pozic a pro druhé se stalo argumentem pro další deregulaci médií. Rozměr liberálně demokratický přitom sílil a stal se zdůvodněním boje proti jakémukoliv omezování, a rozměr sociální odpovědnosti se postupně vytrácel. Současně nabývala na síle zásadní technologická změna v podobě digitalizace a internetizace médií, která také povzbuzovala – alespoň zprvu – zájem o studium médií.

Odborný zájem o média měl v českém prostředí rovněž svou tradici, vlivem dějinných zvrátů přetržitou – byla především násilně přerušena rozbitím Československa v letech 1938/39 a německou okupací. Návaznosti na ustavenou tradici a jejímu dalšímu rozvoji pak nepřál ani vývoj po roce 1948, kdy se sice studium médií postupně začalo rozvíjet, ale bylo pochopitelně značně ovlivňováno aplikací

průmyslových společností, tedy především o žurnalistiku, resp. publicistiku. Klíčovým problémem studia médií byla a je otázka, jakou roli hrají média v životě společnosti a jednotlivce, čím je tato role podmiňována a ovlivňována, do jaké míry jsou média „jen“ projevem či institucí dané společnosti, nebo nakolik představují média svébytnou sféru společenské existence s vlastní vnitřní dynamikou vývoje, který zase naopak zpětně ovlivňuje společnost. Je nemožné, abychom zde uvedli všechny koncepte, úvahy a interpretace zabývající se rolí médií. Je zde proto uvedeno jen několik stěžejních textů: *Tönnies*, Ferdinand: *Kritik der öffentlichen Meinung*. Berlin 1922. – *Weber*, Max: *Analyse der Verbindung zwischen Journalistik und Politik*. In: *Tönnies*, Ferdinand: *Kritik der öffentlichen Meinung*. – *Adorno*, Theodor / *Horkheimer*, Max: *Schema der Massenkultur, Kulturindustrie*. Frankfurt a. Main 1981. – *Bourdieu*, Pierre: *Sur la télévision*. Ivry-sur-Seine 1996. – *Habermas*, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt a. Main 1990. – *Innis*, Harold: *Empire and Communication*. Oxford 1950. – *Týž*: *The Bias of Communication*. Toronto 1951. – *McLuhan*, Marshall: *Understanding Media. The Extensions of Man*. London 1964. – *Schiller*, Herbert: *Mass Communication and American Empire*. New York 1969. – *Postman*, Neil: *Amusing Ourselves to Death*. New York 1986. – *Chomsky*, Noam / *Herman*, Edward: *Manufacturing Consent*. New York 1988. – *McChesney*, Robert: *The Political Economy of Media*. New York 2008. – *Poster*, Mark: *The Second Media Age*. Cambridge 1995.

leninských principů v práci s tiskem, řízení médií a jejich výzkumu. Prosovětský režim v Československu nepřál rozvoji sociálních věd v podobě, v jaké se rozvíjely v západních zemích – chápal je totiž jako politicky a metodologicky nepřijatelnou alternativu k oficiální doktríně marxismu-leninismu. Pokud jde o mediální problematiku, byla v 70. a 80. letech rozpracovávána podle sovětského vzoru *teorie žurnalistiky*, která se měla konstituovat jako aplikovaná disciplína vědeckého komunismu. Zásadní změna poměrů na přelomu 80. a 90. let 20. století tento směr studia médií zbavila jakéhokoliv opodstatnění a postavila transformující se českou, resp. československou společnost před potřebu založit studium médií nově, a to jako vědní obor, obor vysokoškolského studia a akademický rámec rozvoje dalších studijních oborů, především žurnalistiky. Nejprve vznikl na pražské Karlově univerzitě studijní obor *mediální studia*, se zpožděním několika let pak následovaly univerzita v Brně a univerzita v Olomouci. Obor byl a je spojován s profesní přípravou k novinářskému povolání, což rozhodujícím způsobem ovlivnilo jeho zaměření: dodnes má blíže k sociální teorii a dějinám novinářství než ke studiu populární kultury – i když hranice mezi žurnalistikou a populární kulturou se začínají postupně rozostřovat a obě oblasti pozvolna splývají.

Nové ustavování oboru zaměřeného na studium médií aktualizovalo otázku hledání domácích a zahraničních inspirací a kořenů. Dělo se tak v době, kdy se studium médií v západním světě začínalo úvahami o „de-westernizaci“ mediálních studií² koncepčně a metodologicky vyrovnávat s důsledky, které přinášela ekonomická a kulturní globalizace. Přesto je pro první fázi rozvoje mediálních studií v České republice charakteristické překotné přejímání zahraniční literatury z USA a západní Evropy, především z Velké Británie a Německa, méně ze Skandinávie a Francie. Domácí tradice byly dlouhou dobu takřka zcela opomíjeny, a to i přesto, že má „myšlení o médiích“ v českém prostředí poměrně dlouhou historii a reflexe této tradice, přinejmenším z meziválečného období, se nemusí bát mezinárodního srovnání.

Dluh těmto tradicím chce splatit následující příspěvek: jeho cílem je alespoň naznačit, jaké domácí inspirace se nabízely oboru, který se začátkem 90. let konstituoval. Vzhledem k tomu, že odborný zájem o média je v českém prostředí spojen s novinářstvím, resp. publicistikou, soustředíme se na ty možné inspirace, které se k žurnalistice vztahují.³ Jelikož hledání dokladů o stavu „myšlení o novinářství“

² Srov. Curran, James / Park, Myung – Jin: *De-Westernizing Media Studies*. London 2000.

³ Pojmy „žurnalistika“ a „novinářství“ a jejich odvozeniny jsou zatíženy tím, že většinou nejsou užívány specificky oborově a kromě toho jsou doplňovány atributy. Tak se transformuje výrok „To je takový žurnalistický text“ na vyjádření mínění o povrchnosti nebo velmi malé spolehlivosti poskytovaného sdělení. V naší stati jsou používány oba pojmy bez atributů jako synonyma, která označují

souviselo a dodnes souvisí s vývojem samotného novinářství, bude i pro náš výklad kontextem odborného zájmu o novinářství vývoj samotného periodického tisku, žurnalistiky a novinářské profese. Představy o roli a poslání novinářství se totiž promítaly nejen do tematické struktury sociálněvědních a humanitních disciplín, ale také do názorů na povahu novinářského vzdělávání a do procesu ustavování novinářského školství, které se rozvíjí vlastně souběžně s rostoucím odborným zájmem o žurnalistiku (a jeho součástí zpravidla je i seznámení s dobovým stavem poznání mediální problematiky).⁴

Výklad je řazen chronologicky a usilujeme o to, abychom přehledně zpracovali jednotlivé fáze vývoje zájmu o média, popř. o tisk a novinářství.

Počátky zájmu o novinářství v českých zemích

Podobně jako v jiných zemích jsou i na území zhruba odpovídajícímu dnešní České republice za první projevy žurnalismu považovány psané noviny, letákové

jak specifické typy mediálních obsahů (např. zpravodajství, komentáře), tak i povolání, které za produkci těchto obsahů stojí. V prvním významu konkuruje výraz „publicistika“ oběma pojmům, avšak od obou pojmů se odlišuje termín „žurnalismus“, který je vyhrazen označení dobové či společensky podmíněné úrovně, kvality nebo typu žurnalistiky. Poměrně na okraji tohoto vymezení pojmu stojí dříve běžně užívaný výraz „tisk“ (press) jako souhrnné pojmenování příslušníků novinářského stavu – tento výraz přežil jen na členských legitimacích novinářských organizací.

⁴ Stranou našeho zájmu zůstává zhodnocení dostupnosti a využitelnosti pramenné základny pro studium médií, především údajů o publikovaných titulech v rámci shromažďování (a zveřejňování) statistických dat v jednotlivých obdobích. Administrativy, které spravovaly území dnešní České republiky, ať byly součástí větších státních celků (rakouské monarchie) nebo samostatné (Československo), dbaly již od 60. let 19. století o evidenci vydávaných periodik zavedenou s přijetím tiskového zákona z prosince 1862. První přehled vycházejícího periodického tisku byl zveřejněn v článku nazvaném „Periodický tisk v královstvih a zemích na Říšské radě zastoupených v r. 1871“, který vyšel v ročence Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1871. V roce 1873 byla pozměněna metodika zpracování a přehledy tisku pak vycházely každoročně (v letech 1880–1913 v statistických příručkách Oesterreichisches Statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Herausgegeben von k.k. Statistischen Central-Commission); podrobněji viz *Havlín, Otakar*: Vývoj struktury periodického tisku v ČSR. Historicko-statistická studie, II. Díl: statisticko-sociologická synthesa. Praha 1967–1968. Starší období let 1848–1873 pak lze sledovat ze soukromých pramenů (období 1848–1851), úředních seznamů politických úřadů (období 1852–1862) a z úředních výkazů státních zastupitelství (po přijetí tiskového zákona 1862–1872) přehledně doplnil Johann Winckler ve studii nazvané Die periodische Presse Oesterreichs. Eine historisch-statistische Studie von dr. Johann Winckler z roku 1975 (Winckler 1875). Statistické zpracování evidence vydávaných periodik pokračovalo i v samostatném Československu v rámci přípravy Čs. statistického věstníku. Metodika evidence a zpracování periodik se měnila, až konečně byla vydána ministerstvem spravedlnosti rozhodující směrnice, a to výnosem 42797/25 o předkládání výkazů periodického tisku politického ze dne 7. prosince 1926. Tato směrnice se ještě každoročně upřesňovala v běžné korespondenci a stala se základnou pro celou statistickou evidenci časopisů až do roku 1940.

noviny a příležitostné tisky, doložené již z poslední dekády 15. století.⁵ K prvnímu pokusu o vydávání novin v českém jazyce došlo na počátku 18. století, další jazykově české noviny se objevovaly od 80. let 18. století. V první polovině 19. století se konečně zformovala mediální struktura, která už v zásadě odpovídala politické, kulturní a jazykové situaci na českém území. Vedle periodického tisku vydávaného v němčině vznikala česká periodika, která byla zpravidla spojena se známými novináři či spisovateli. V průběhu českého národního obrození, kulturní a politické emancipace českého jazykového živlu, sehrál tisk důležitou identifikační a kulturně a politicky mobilizační roli. Jak mocně mohl i uměl tisk mobilizovat společnost, se ukázalo zejména během revolučních událostí roku 1848. V té době se začal český periodický tisk postupně diferencovat; od 60. let 19. století byly noviny a časopisy hlavním médiem veřejné a politické komunikace. Byly úzce spojeny se vznikem moderní české společnosti a její politické reprezentace nabývající postupně podoby politických stran a s nimi spojeného rozvoje politického tisku.⁶

Zárodky „myšlení o novinářství“ je možné zaznamenat již v první čtvrtině 17. století, a to nejprve v podobě jednotlivých zmínek o novinách a novinářství ve spisech, které mají povahu obecných rozprav filozofického, historického nebo teologického rázu. Zvláštní místo zde náleží spisům Jana Ámose Komenského, které bývají často označovány za vůbec první projev či svědectví „myšlení o médiích“. V této souvislosti bývá nejčastěji zmiňována kapitola Poutník mezi novináře trefil⁷ z díla *Labyrint světa a ráj srdce* z roku 1623, za pozornost ale stojí rovněž požadavek Komenského, aby se ve školách používaly noviny jako zdroj informací, který vyslovil ve své studii *Schola pansophica*, dokončené v letech 1650/51.⁸

Začátkem 19. století se tisk a žurnalistika staly v českých zemích předmětem zájmu historiografie. Již v roce 1803 vydal knihovník strahovského kláštera Jan

⁵ Za nejstarší dochované česky psané noviny lze považovat Noviny leta božieho 1495, tzv. Jindřichohradecké noviny. Existují také jiné psané noviny teritoriálně českého původu, jsou ale psány v latinském nebo německém jazyce.

⁶ Srovnej s tím příspěvky Jiřího Malíře a Luboše Velka v tomto sborníku.

⁷ Srov. Komenský, Jan Amos: *Labyrint světa a ráj srdce*. [1623/1631] Praha 1984. – Odkazy na přínos Komenského viz Altschull, J. Herbert: *Agent of Power*. New York 1995, 375. – Hudec, Vladimír: Úvod do teorie žurnalistiky. Praha 1982, 223.

⁸ V tomto období se utvářely také první představy o roli tisku v měšťanské společnosti, a to formou obhajoby svobody slova: Milton, John: *Areopagitica, aneb Řeč o svobodě tisku*. Praha 1946. Zde bylo obhajováno právo na neomezované vydávání tisku. Systematická snaha o interpretaci role tisku a žurnalistiky spadá do období poslední třetiny 17. století – např. publikace německého duchovního Johanna Ludwiga Hartmanna: *Hartmann, Johann Ludwig: Unzeitige Neue-Zeitungs-Sucht, und Vorwitziger Kriegs-Discoursen Flucht/Nechst beygefügen Theologischen Gedanken von heutigen unnöthigen Rechts-Processen, auch un-Christlichen Retorsionibus*. Rotenburg 1679. Rovněž k tomu spis gymnaziálního profesora Weiseho: *Weise, Christian: Schediasma curiosum de lectione novellarum*. Frankfurt a. Main 1685. Dále viz též *Stieler, Kaspar: Zeitungslust und Nutz*. Hamburg 1695.

Bohumír Dlabáč (též Gottfried Johann Dlabatz, 1758–1820) pojednání o dějinách tisku v českých zemích, které mělo spíše charakter komentované bibliografie než historické studie. Text vyšel nejprve v němčině a o několik let později také v českém překladu.⁹ Jednalo se přitom o rozsahem nevelký soupis novinových letáků a prvních novin od roku 1515. Dlabáč se pokusil o první periodizaci vývoje českého tisku a rozdělil ho do tří etap: první zahrnovala 16. století,¹⁰ druhou spatřuje v období od roku 1615 do roku 1715 a třetí klade do let 1715 až 1803; končí tedy rokem, ve kterém vyšel německý text jeho přehledu.

S růstem počtu vydávaných titulů a rozvojem publicistiky v první polovině 19. století a obzvláště od poloviny 40. let 19. století se k roli a úloze tisku ve svých dílech stále častěji vyjadřovaly významné osobnosti, jako byl spisovatel, básník a novinář Karel Havlíček Borovský (1821–1856) či Jan Erazim Vocel (též Johann Erasmus Wocel, 1802–1871).

Kolem poloviny 19. století nastupuje další jev, který signalizuje sílící zájem o tisk a žurnalistiku a nepřímou dokládá skutečnost, že tato doba již začínala chápat osvětový a vzdělávací potenciál tisku a vycházela mu vstříc. S rozvojem novin a časopisů a s jejich postojovou i tematickou diferenciací a s rozvojem argumentace přichází v polovině 19. století i potřeba objasňovat čtenářům pojmy, které tehdejší tisk přejímá z jiných jazyků a uvádí do češtiny, a to především v oblasti politického a ekonomického referování. Tato snaha se nejprve objevuje v samotných novinách, kolem poloviny 19. století začíná dostávat i knižní podobu. Vychází první lexikon, který se specializoval na terminologii tisku: *Slovník pro čtenáře novin* vydaný v roce 1849¹¹ Františkem Matoušem Klácelem (1808–1882) se považuje za první český slovník cizích slov.¹² V roce 1850 začal Ludwig Rittersberg (1809–1858) vydávat formou sešitů *Kapesní slovníček novinářský a konversační*, bylo mu ale zakázáno další vydávání, a to od sešitu začínajícího písmenem M.¹³ Rittersbergův kapesní slovníček obsahoval řadu údajů zeměpisné povahy, vysvětlení pojmů

⁹ Srov. *Dlabáč*, Gottfried Johann: Nachricht von den in böhmischer Sprache verfassten und herausgegebenen Zeitungen. In: Haase, Gottlieb (ed.): *Abhandlungen der königl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften*. Praha 1803, 31. – České vydání pod názvem: *Spis o počátku, uvedení, vydávání a změnách českých vlasteneckých novin* vyšlo v roce 1814.

¹⁰ Dlabáč charakterizuje první etapu následovně: „Češi do svých novin nezaznamenávali téměř nic jiného než válečné události, aniž by se vážali na měsíce nebo roky, a takto je dosud dodávali, svým obyvatelům.“ *Tamtéž* 19.

¹¹ Klácel se věnoval v průběhu roku 1849 vysvětlování významu cizích slov jako publicista na stránkách Moravských novin. *Klácel*, František: *Slovník pro čtenáře novin*. Brno, Hradec Králové [1849]. – *Pospíšil*, Jan Hostivít: *Cizojazyčný abecedník čili Vysvětlení neznámých slov*. Hradec Králové 1849. – *Kalina*, Vladimír: *Materiály k přednášce Úvod do studia novinářství*. Praha 1956, 13.

¹² *Lexikon české literatury*. Sv. 2/2 Praha 1993, 693.

¹³ *Lexikon české literatury*. Sv. 3/3, 1353.

z oblasti politického života, nesoustavný přehled politických událostí od roku 1848 či biografie významných osobností. Podobně zaměřen byl také slovník, který vyšel pod názvem *Kapesní slovník novinářský, v němž se především nacházejí slova z cizích jazyků*; vydal ho v Praze v roce 1862 lexikograf Josef Rank.

Příležitostné zmínky ani osvětově laděné lexikografické příručky, s nimiž se setkáváme od 17. do 19. století, nepředstavují systematický zájem o tisk a novinářství a lze je chápat jako období předchůdců soustavnějšího zájmu o danou problematiku. S výjimkou pedagogických úvah J. A. Komenského v nich nenacházíme ani náznak nějakého směřování k tomu, aby se tisk a žurnalistika staly předmětem odborného zájmu. Teprve v 80. letech 19. století se objevuje požadavek soustavného studia žurnalistiky.

Média jako téma zkoumání

Pro vývoj v období posledního desetiletí 19. století a doby do první světové války a během ní je příznačný rozvoj struktury periodického tisku (novin a časopisů), sílící význam politického tisku, a první pokusy o ustavení bulvární žurnalistiky. Současně se začal periodický tisk rozvíjet jako komerčně orientované odvětví a do stavu vydavatelského trhu vstoupila konkurence. Ekonomicky méně úspěšní vydavatelé se dostávali do závislosti na podpoře zájmových skupin, různou formou fúzovali s postojově blízkými listy a vydavateli, případně byli odsouzeni do role marginálních vydavatelů, kteří na tiskovém trhu toliko přežívají bez naděje (a často i ambice) na zhodnocení investic. Paralelně s vývojem technologií stoupaly ale také náklady: pro vstup na trh a založení novin nebo časopisu byl zapotřebí značný kapitál, což vedlo ke vzniku vydavatelských spolků, různých společenství vydavatelů a akciových společností, které brzy představovaly důležitou formu vlastnictví. V úloze vydavatele se objevovaly stále častěji vydavatelské spolky a tiskárny, mnohdy navázané na politické strany. V neposlední řadě se změnil také politický kontext vydávání periodického tisku. Když se v 90. letech 19. století liberalizovaly podmínky pro vydávání periodik, vznikly rychle nové, velké tituly. Přiměřeně se také rozšířila redakční práce: noviny reagovaly v rubrikách jako sport nebo móda na rozvoj politického a kulturního života a prosazování nových typů organizačních aktivit.

V 90. letech 19. století se začaly objevovat první, ještě ojedinělé snahy o „kultivaci“ žurnalistiku a spolu s tím i první výzvy k odborné reflexi chování médií. Nejvíce byly slyšet hlasy z okruhu tzv. realistů kolem Tomáše Garrigue Masaryka, kteří zejména v časopisu *Čas* interpretovali žurnalistiku jako indikátor úrovně národního života a komentovali nejen pouze dění v politice a kultuře, ale podrobovali

kritickému pohledu i jeho zpracování v tisku. V této souvislosti byl poprvé formulován požadavek soustavného zkoumání žurnalistiky. Tak publikoval Masaryk ve Vídni v roce 1887 spis *Versuch einer concreten Logik*, v němž apeloval na to, že „konečně by se také měla konstituovat disciplína, která by nás poučovala o intelektuální – vědecké a umělecké – vzdělávací soustavě, která by také pojednávala in concreto o intelektuální organizaci společnosti – škole, písemnictví, žurnalistice atd.“¹⁴

Pro Masaryka byla žurnalistika tématem sociologie, kterou ve stejné stati označil za bytostně diachronní, neboť: „Sociologie konečně souvisí se všemi vědami zvláštním způsobem, totiž tím, že každý opravdu vědecky vzdělaný odborník chce znát dějiny své speciální vědy. [...] Sociologie je zvláště dobrou průpravou pro ty vědy, které – nejsouce rozvinuty – nedosáhly ještě přesnosti a nemohou svůj předmět precizně dogmaticky podávat, pročež jsou odkázány na historické zpracování svého předmětu.“¹⁵ Dodejme, že výzva k systematickému studiu tisku a žurnalistiky je v evropském kontextu spojována zpravidla se vznikem weberianské sociologie a s podstatně pozdějším vystoupením Maxe Webera na kongresu německých sociologů v roce 1910.

Masarykův apel zůstal v podstatě až do přelomu 20. a 30. let 20. století bez odezvy a sociologické zkoumání žurnalistiky jako projevu „intelektuální organizace společnosti“ nepodnítil. Avšak také již brzy po přelomu století, na počátku nového století, byly jednotlivě vydávány některé – ještě izolované – publikace k tomuto tématu, navazující především na předchozí pokusy historizující. V této souvislosti je především třeba jmenovat útlý svazek Oskara Hatscheka *Die periodische Presse Mährens von den Anfängen bis zum Jahre 1862*, věnovaný vývoji tisku na Moravě.¹⁶ Nesmíme zapomenout zmínit se také o skvělém pokusu o zpracování dějin jazykově německých tištěných periodických médií v českých zemích, který v roce 1904 pod názvem *Geschichte des deutschen Zeitschriftenwesens in Böhmen* sestavil A. G. Przedak a který je dodnes jediným uceleným pojednáním na toto téma.¹⁷ V roce 1913 vyšla potom drobná, spíše publicisticky laděná práce *Noviny z pera Karla Hocha*.¹⁸ Souběžně s tím se myšlení o tisku a žurnalistice čile vyvíjelo v rovině publicistické. Zvláště v politickém tisku poslední třetiny 19. století a do

¹⁴ Masaryk, Tomáš G.: Pokus o konkrétní logiku (Třídění a soustava věd). Praha 2001, 125. Německé vydání: Versuch einer concreten Logik. Classification und Organisation der Wissenschaften. [Wien 1887] Osnabrück 1970.

¹⁵ Tamtéž 131.

¹⁶ Srov. Hatschek, O.: Die periodische Presse Mährens von den Anfängen bis zum Jahre 1862. Prostějov 1904.

¹⁷ Przedak, Alador Guido: Geschichte des deutschen Zeitschriftenwesens in Böhmen. 1904.

¹⁸ Hoch, Karel: Noviny. Praha 1913.

počátku první světové války je možné nalézt celou řadu úvah a komentářů, které se zamýšlejí nad společenskou rolí tisku, postavením novinářů, úrovni dobového žurnalistiky apod. Tato „česká publicistika o tisku“ stále čeká na soustavnější zpracování, a tak jen namátkou připomeňme například úvahu z časopisu *Stopa* z roku 1911: „Bylo by vysoce zajímavé prohlédnouti upřímně zodpovězený dotazník, ve kterémž by všichni novináři byli tázáni: ‚Můžete zcela nerušeně, volně psát dle svého přesvědčení? Kam byste šel, kdyby vám pro konflikt nějaký bylo setrvávání u vašich novin nemožno? Vyjdete se svou mzdou? Nejste odkázán na nejisté, kolísavé výtěžky z prací vedlejších? Kolik hodin denně musíte pracovati, abyste uživil rodinu?‘ Bylo by to čtení srdcelomné, které by odpověďmi vzniklo, jestliže by tázáni ve všech případech se odvážili říci plnou pravdu.“¹⁹

Také jiné disciplíny začaly objevovat žurnalistiku jako téma, zejména literární historie. Literární historik a pozdější profesor a rektor brněnské univerzity Arne Novák vydal v roce 1910 první vydání své knihy *Přehledné dějiny literatury české*,²⁰ ve které se podrobně věnoval novinářskému působení českých literátů a periodickému tisku přisoudil velký vliv na kulturní a jazykový rozvoj české společnosti. V pozdějších vydáních dané knihy věnoval tomuto tématu dokonce ještě mnohem více prostoru. Podobná hodnocení jsou rovněž v *Dějínách literatury české* pražského profesora literatury Jana Jakubce z roku 1911.²¹

Žurnalistika tedy od konce 19. století postupně „vyrostla“ ve fenomén, kterému veřejnost věnovala silící pozornost. Diskuse se vedly především o úrovni tisku, čímž se do popředí dostala otázka úrovně vzdělání novinářů, popř. přípravy a výcviku těch, kteří by toto povolání chtěli vykonávat. Do veřejného prostoru se dostávají zkušenosti s žurnalistickým vzděláváním v jiných zemích, a to jak profesní (příprava na výkon povolání), tak univerzitní. Např. František Šelep, redaktor Lidových novin, informoval opravdu obsírně o studiu žurnalistiky na univerzitě v Lipsku a poukázal přitom na to, že toto studium „není bez chyb a nedostatků [...]. Je třeba pro všechny tři směry žurnalistického studia prakticky cvičiti sloh, shodující se s duchem jazyka. Snad v Německu pokládá prof. Bücher za zbytečno zdůrazňovat význam jazykového vzdělání. Avšak u nás to jistě zbytečným není, ba musilo by to býti jedním z nejdůležitějších úkolů praktické průpravy žurnalistické.“²²

¹⁹ *Stopa* ze 4. 12. 1911, 357.

²⁰ *Novák, Arne / Novák, Jan V.: Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny.* Olomouc 1912.

²¹ *Jakubec, Jan: Dějiny literatury české.* Praha 1911.

²² *Šelep, František: Akademické vzdělávání novinářů. Česká revue (1915/1916) č. 4.*

První realizovaný pokus o české novinářské vzdělávání spadá do druhé dekády 20. století. České učení pro politické vědy v Praze uspořádalo v akademickém roce 1913/1914 v rámci stálého cyklu politologicky zaměřených přednášek samostatně pro žurnalisty doplňkové kursy o autorském a tiskovém právu, o dějinách žurnalistiky, o charakteru novin, o novinářské technice a o organizaci zpravodajství, o světovém zpravodajství a o administraci, inzerci a reklamě. K žurnalistickému kursu patřila ještě rétorika a exkurse. Tematické zaměření přednášek svědčí o tom, že za organickou součást novinářského vzdělávání bylo pokládáno i poučení o tisku a žurnalistice, a to nejen v soudobé podobě (o charakteru novin), leč i o jejím vývoji (dějiny žurnalistiky). Zájem novinářů o vzdělávání však zřejmě nebyl tehdy nijak přehnaný. Podle svědectví F. Grubera se „přednášky i specificky novinářské těšily daleko většímu zájmu širších kruhů posluchačstva nežli žurnalistů, pro něž byly určeny“.²³

Rozvoj vědy o novinách v meziválečném období

Pro dvě desetiletí mezi světovými válkami je charakteristický nejen rozmach samotných médií, ale i počátek soustavného odborného zájmu o ně a rovněž institucionalizace novinářského vzdělávání. Ve 20. a 30. letech vyšla díla, k nimž se dnešní studium médií a novinářství hlásí jako k zakladatelským, např. *Veřejné mínění* Waltera Lippmanna z roku 1922. Budoucí obor v této době konstituovaly vynikající osobnosti jako Karl Bücher, Emil Dovifat, Harold Lasswell, Paul Felix Lazarsfeld a představitelé první generace frankfurtské školy.

Mediální sféra nově založeného Československa navázala v zásadě na předešlé rakousko-uherské poměry, ovšem s legislativními a strukturálními změnami. Tak byla vytvořena po založení samostatného státu národní tisková agentura. Nejvyšší míru kontinuity lze najít v periodickém tisku. Jeho jádro tvořily listy politických stran, které vznikly již před první světovou válkou a nyní byly v mnoha případech vydávány tiskovými koncerny těsně propojenými s politickými stranami. Vedle českých deníků vycházely v první Československé republice také německy psané deníky, z nichž většina vznikla v druhé polovině 19. století. Za strukturálně novým elementem lze považovat bulvární tisk, který svou pozici stále posiloval, markantní novinkou byl kromě toho rozvoj časopisů zaměřených na literaturu, výtvarné a užité umění, film a životní styl. Je třeba říci, že nejdůležitější technickou novinkou se stal rozhlas. Od roku 1923 bylo v ČSR pravidelné rozhlasové vysílání.

²³ Gruber, Josef: České učení novinářské II. *Tribuna* z 31. 7. 1921, 1.

Ve dvou desetiletích existence samostatného Československa prodělalo myšlení o médiích, tisku a žurnalistice velký rozmach, a to jak na úrovni historicko-teoretické, tak na úrovni vzdělávací. S rozvojem sociologie se stávaly tisk, rozhlas a žurnalistika rovněž stále častěji předmětem zájmu, a to především na nově založené Filosofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, kde byl profesorem na katedře sociologie Inocenc Arnošt Bláha.²⁴ Bláha otevřel v letním semestru akademického roku 1925/1926 cyklus přednášek *O základech žurnalistiky*, přičemž chápal pod pojmem žurnalistiku nejen novinářství, ale i „vědu o žurnalistice“. O obsahu kurzu později napsal: „V krátkém úvodě bylo nejprve objasněno, proč byl žurnalistika vědou tak dlouho zanedbáván, jaké byly příčiny změny v dosavadním citovém postoji vůči tisku a přechodu ze stadia romantického do stadia vědeckého a jak tomuto změněnému stanovisku dostalo se i vnějšího výrazu zakládáním stolic žurnalistiky na univerzitách evropských i světových a vzrůstem literatury o žurnalistiku [...]. Potom přistoupeno k rozboru tří základních problémů žurnalistiky: problému noetického, historického a ontologického. V první části vymezen pojem žurnalistiku, výtčeny podstatné jeho znaky a stanoven vztah novinářství k jevům sousedním – jakož vědy o žurnalistiku k disciplínám s ní hraničícím. Tak zařazena věda o žurnalistiku do soustavy vědění. V partii pojednávající o problému historickém načrtnut historický vývoj žurnalistiku a podán obraz přítomného stavu žurnalistiky v kulturních státech evropských a v Americe. Když bylo takto pojednáno o problému noetickém a kinetickém, přikročeno k analýze problému statického. Osvětlena individuální a sociální podmíněnost tisku (činitelé individuální – tu zvláště kapitola o psychologii žurnalistiky – a sociální) a podán obraz organizace tisku po jeho stránce technické i obsahové (duchovní); potom pojednáno o funkcích tisku (informační a výchovné) po všech jejích stránkách: hospodářské, politické, sociální, kulturní a mravní. Nakonec, když takto vybudován základ

²⁴ Srov. Bláha, Inocenc Arnošt: *Základy žurnalistiky*. Duch novin 1 (25. 2. 1928) č. 2, 35. – Bláha obhájil v roce 1908 svou disertaci v oboru filosofie na pražské univerzitě prací *Duše malého města*, habilitační práci *Město* vydal v roce 1914, habilitoval se v roce 1916 na české technické univerzitě v Brně. V letech 1919–1921 působil jako profesor na reálném gymnáziu v Křemencově ul. v Praze. Počátkem roku 1922 byl jmenován mimořádným profesorem sociologie na Masarykově univerzitě v Brně, v roce 1924 potom řádným profesorem. Věnoval se především sociologii venkova, dále sociologii inteligence, dítěte a rodiny. Co se týká světového názoru a metodologie, byl pozitivistou a objektivním idealistou, politicky vystupoval pokrokově-levicově. Po příchodu Wehrmachtu do ČSR v březnu 1939 byl držen dva týdny ve vězení na Špilberku v Brně, v listopadu 1939 byl nakonec penzionován. Po válce byl znovu přijat do činné služby a přednášel na filosofické fakultě v Brně až do roku 1950, kdy odešel do důchodu. Jeho hlavní dílo *Sociologie* vyšlo v roce 1968, po jeho smrti. Bláha redigoval spolu s Emanuelem Chalupným v letech 1930 až 1939 *Sociologickou revue*.

vědecký (psychologicko-sociologický), připojena kapitola o filosofii žurnalismu (o smyslu, hodnotě a ideálech žurnalismu).²⁵

Další výraznou osobností, která měla vazby k brněnské sociologii a k tamnímu sociologicky laděnému pojetí odborného zájmu o žurnalistiku, byl sociolog Emanuel Chalupný.²⁶ Chalupný byl profesorem, přednášel v Praze i v Brně a zastával místo předsedy Masarykovy sociologické společnosti, založené T. G. Masarykem osobně.

V roce 1928 byla zřízena Svobodná škola politických nauk a vyšlo první číslo časopisu *Duch novin*, prvního periodika, které se programově zabývalo médií, a to zejména tiskem a žurnalistikou.²⁷ Autoři *Duchu novin* se zasazovali o vznik samostatné sociálně vědní disciplíny, pro který razili označení „novinověda“, zřetelně inspirovaní německým termínem *Zeitungswissenschaft*. Publikáční činnost autorského kruhu *Duchu novin* lze považovat za první pokus o programový rozvoj oboru, který by se věnoval studiu médií. V časopise byly publikovány nejen zásadní statě programové, teoretické a historiografické povahy, ale autoři článků připomínali a rozebírali kořeny kritického myšlení o médiích (včetně odkazu Komenského). Časopis pravidelně referoval o aktuálním novinovědném dění v zahraničí (včetně informování o důležitých publikacích) a poukazoval na praktické důsledky rozvoje novinovědy, např. na potřebu integrace novinovědné problematiky do všeobecného vzdělávání. K autorům, kteří uveřejňovali své příspěvky v časopise, patřil vedle již zmiňovaných brněnských sociologů Bláha a Chalupného též především diplomat a publicista Oskar Butter,²⁸ který vydával *Duch novin* společně

²⁵ Bláha: *Základy žurnalismu* 35.

²⁶ Emanuel Chalupný (1879–1958) zakončil v roce 1903 studium práv v Praze a nastoupil advokátní praxi. V roce 1928 se stal profesorem na Svobodné škole politických nauk v Praze, v roce 1936 byl jmenován mimořádným profesorem sociologie na univerzitě v Brně. Jeho hlavním dílem byla pětisvazková *Sociologie* (1916–1927). Chalupný se pokusil aplikovat sociologické hledisko na dějiny české literatury, v literatuře viděl vhodnou základnu pro rekonstrukci vývoje českého programu a českého charakteru. Napsal obšírnou studii o Karlu Havlíčku Borovském.

²⁷ Podtitul novin deklaroval, že se časopis věnuje „studiu novin, péči o novinářství a umění čísti noviny“.

²⁸ Oskar Butter (1886–1943) byl pedagogem, mediálním teoretikem / mediálním vědcem, novinářem a diplomatem. Měl široké znalosti, zajímal se o otázky sociální politiky a sociální ekonomie a byl vynikajícím expertem v zahraniční politice. Pracoval nejprve jako učitel na střední škole, během první světové války byl členem Maffie, tajného českého hnutí proti habsburské monarchii, v roce 1919 se účastnil jako člen československé delegace mírové konference v Paříži. V letech 1930–1936 působil v diplomatických službách – byl generálním konzulem Československé republiky v Paříži a po svém návratu pracoval na ministerstvu zahraničních věcí jako zástupce ředitele odboru zpravodajských služeb. Po rozbití republiky se připojil k odboji, 11. listopadu 1939 byl zatčen, držen sedm měsíců v samovazbě, potom byl odvečen do koncentračního tábora v Buchenwaldu a později do Osvětimi, kde v roce 1943 zemřel na vyčerpání.

s Věnceslavem Švihovským, či Karel Hoch. Hoch k předmětu vědy o žurnalistice prohlásil v prvním čísle časopisu, že jejím úkolem je analyzování procesu, „kterým prostředí působí na noviny, procesu, kterým se toto působení v novinách přetváří, co do podstaty a formy v prostředky, kterých využívají, i procesu, kterým tento vliv se uplatňuje ve veřejnosti se svým hlavním účinkem – tvořením veřejného mínění“.²⁹

Časopis *Duch novin* vycházel v letech 1928 až 1932; na něj potom navázal titul *Tisk a politika*.

Zřejmě nejvýznamnější osobností, která se mezi světovými válkami zasadila o rozvoj myšlení o tisku a novinářství, byl Oskar Butter, jenž se usilovně snažil o to, aby byla novinověda skutečně ustavena jako samostatný obor a stala se živou součástí českého, popř. československého sociálně vědního myšlení. Butter usiloval o to, aby žurnalistika a média vůbec byly všeobecně interpretovány ve společenském a sociologickém kontextu s přihlédnutím k jejich společenské, kulturní a politické funkci v moderní společnosti. Jeho snahy jsou zřejmé nejen z jeho působení v časopise *Duch novin*, ale i z jeho dalších publicistických aktivit. V časopise *Sociologická revue* uveřejnil v roce 1932 ve dvou částech stať s názvem *Věda o novinách. Úkoly a cíle vědeckého bádání o novinách*,³⁰ kterou lze označit, chápáno v soudobém kontextu, za stěžejní text k pojetí chápání role médií ve společnosti. Butter hodnotil stav vědeckého zájmu o média ve světě a konstatoval, že „teprve počátkem 20. století, ba vlastně teprve ve 3. desetiletí jeho stávají se noviny ve své podstatě, ve svém vývoji a svých funkcích předmětem soustavného vědeckého bádání, které si činí nárok, aby bylo hodnoceno jako samostatná věda. Věda o novinách vstupuje do soustavy věd jako nejmladší její člen“.³¹ Butter zde uvedl řadu publikací německých autorů, přičemž za nejvýznamnější označil práci Emila Löbla *Kultur und Presse*. Z domácích autorů jednoznačně vyzdvihl A. I. Bláhu, kterého podle jeho názoru „spojuje s Löblem závěrečné hodnocení vědeckého bádání o novinách“.³² Ovšem Butter nevycházel pouze z Bláhy a Chalupného, ale odvolával se také na Masaryka, připomínal jeho výše uvedený požadavek systematického studia žurnalistiky i jeho vědecký přístup k myšlení o tisku: „Jednou z prvních odpovědí na otázku po oprávněnosti samostatné vědy o novinách nalézáme v Masarykově ‚Konkrétní logice‘, v níž Masaryk určuje vědě o novinách místo

²⁹ Hoch, Karel: K vědě o novinářství. *Duch novin* 1 (1928) č. 1, 3–5, zde 4.

³⁰ Srov. Butter, Oskar: Věda o novinách. Úkoly a cíle vědeckého bádání o novinách I. *Sociologická revue* 3 (1932) č. 1/2, 156–172. – Týž: Věda o novinách. Úkoly a cíle vědeckého bádání o novinách II. *Sociologická revue* 3 (1932) 3/4, 368–384.

³¹ Butter: Věda o novinách I. 159.

³² Tamtéž 160.

v soustavě věd, i když jen v principu, ale přece jen o půl století dřív, než se vůbec začalo myslit a psát o vědě o novinách a než si nová věda vybojovala vstupem na universitu své akademické občanství, vnější znak své vědecké samostatnosti.³³ Z Butterova textu je jasně patrná dobrá znalost německých, francouzských a anglických autorů. Článek uzavíralo konstatování, že: „věda o novinách bude vždy kritickým pozorovatelem současného stavu novin, vždy soudcem a ukazatelem jejich příznivého či nepříznivého vlivu na společnost, vždy hlasatelem vysokého kulturního poslání žurnalistiky, jež je vyjádřeno Masarykovým požadavkem žurnalistiky, rozumné a poctivé.“³⁴ Postupné formování vědy o novinách rozdělil Butter na čtyři období, přičemž se opíral o dílo Karla Jägera *Von der Zeitungskunde zur publizistischen Wissenschaft* (1925), které je v německém kontextu jedním z nejdůležitějších.³⁵

V roce 1934 publikoval Butter během své diplomatické mise v Paříži pod názvem *Tisk a mezinárodní politické vztahy* výběr ze svých přednášek ve francouzském jazyce. V nich se zabýval vztahy mezi tiskem a žurnalistikou na jedné straně a politikou na straně druhé, přičemž kladl zvláštní důraz na zahraniční politiku, diplomacii a na úkoly Společenství národů.³⁶ Jeho úvahy o těchto vztazích udivují současného čtenáře svou aktuálností: „Bez novin by i nejkrásnější věci či nejlépe napsané nóty byly bez užitku. Tisk dává politickým krokům odezvu a zajišťuje úspěch tomu politikovi, který umí tento delikátní nástroj využívat. Žádná politika bez podpory veřejného mínění není možná. Bez podpory tisku bychom neuměli realizovat vnitřní ani mezinárodní politiku.“³⁷ V duchu svých představ o nezbytnosti a důležitosti vědy o novinách Butter dodal: „A dělat politiku s tiskem nebo jeho prostřednictvím předpokládá znát jeho podstatu.“³⁸

Osobností neodmyslitelně spjatou s meziválečným rozvojem myšlení o tisku a žurnalistice byl novinář, spisovatel a překladatel Alfred Fuchs,³⁹ který v roce 1931

³³ Butter: Věda o novinách II. 372.

³⁴ Tamtéž 384.

³⁵ Averbeck, Stefanie / Kutsch, Arnulf: Karl Jaeger. In: Holtz-Bacha, Christina / Kutsch, Arnulf (eds.): Schlüsselwerke für die Kommunikationswissenschaft. Wiesbaden 2000, 218–220.

³⁶ Zde se cituje z českého vydání z roku 2006: Butter, Oskar: Tisk a mezinárodní politické vztahy. Praha 2006 (CEMES UK FSV, pracovní překlad, nepublikováno).

³⁷ Tamtéž 6.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Alfred Fuchs (1892–1941), publicista, spisovatel a překladatel, působil jako kulturně politický novinář, nejprve v česko-židovském, později v katolickém hnutí. Ve svých publicistických pracích zdůrazňoval funkci popularizační. Byl autorem na pomezí žurnalistiky a beletrie. Studoval na filosofické fakultě, zároveň navštěvoval teologickou fakultu, později ještě též právnickou fakultu. Během studia udržoval blízké vztahy s Františkem Xaverem Šaldou a s kruhem kolem Růženy Svobodové. Silně ho ovlivnil T. G. Masaryk, mj. propagoval českožidovské hnutí, které usilovalo o splynutí židů s českým

vydal publikaci *Zákulisí novin*⁴⁰ a zabýval se postavením tisku také v rámci svých úvah o roli autority v demokracii. Fuchs přednášel na Svobodné škole politických nauk, na níž se v roce 1930 habilitoval, jeho přednášky byly státovědné, tedy fakticky politologické.

Počátkem třicátých let vyšly první přehledné, výkladové dějiny české žurnalistiky. Autory výkladu, který byl vydán v VII. svazku *Československé vlastivědy – Písemnictví*, byli Josef Volf a Karel Hoch. Svou studii, v níž výklad uzavírají k počátku třicátých let 20. století, nabídli první systematicky utříděný přehled dějin českých tištěných médií. Text dodnes neztratil nic na své hodnotě, a to i přes metodicky překonaný způsob zpracování.⁴¹

Již zmiňovaná Svobodná škola politických nauk, založená v roce 1928, byla prvním vysokoškolským pracovištěm neuniverzitní povahy, které v českém prostředí vzniklo s podporou státu a s úkolem systematicky se věnovat vzdělávání novinářů. Původně byla Svobodná škola zamýšlena jako ústav pro vzdělávání novinářů s dvouletým studijním programem, záběr její činnosti byl ale rozšířen i o politickou vědu. Témata přednášek byla rozmanitá, např. sociologie novinářství, literatura a kritika v novinách, principy novinářství a novinářské zpravodajství. Přednášky se konaly v češtině a němčině a ústav vydával vlastní měsíčník *Časopis Svobodné školy politických nauk v Praze*. Přednášky na Svobodné škole vedla řada významných osobností, mezi jinými i ti, kteří se zasazovali o vznik novinovědy, např. O. Butter, E. Chalupný nebo I. A. Bláha.

Novým médiem, které se prosazovalo od začátku 20. let v Evropě i v Československu, se stal rozhlas. Ten záhy převzal některé žurnalistické funkce, hlavně funkci informativní a osvětově vzdělávací, a obrátil k sobě také zájem vědy: nepostradatelným studijním materiálem se stala kniha Anny J. Patzakové *Prvních deset let československého rozhlasu*.⁴²

Založení nového československého státu přineslo potřebu, aby se také jiné obory zabývaly médii – např. právní věda (měla před sebou úkol upravit

národem. Od roku 1921 pracoval v tiskovém odboru předsednictva ministerské rady, krátce působil také jako šéfredaktor Pondělníku Českého slova, od roku 1925 byl šéfredaktorem Prager Abendblatt. Psal příspěvky do řady listů a vydal řadu samostatných publikací (např. O židovské otázce 1919, Novinář 1924, Autorita 1930, nebo Propaganda v demokracii a diktatuře 1939), dále napsal autobiografický román Oltář a rotačka (1930) a překládal z německého jazyka. Odmítl odejít do emigrace a po příchodu nacistů ztratil zaměstnání, byl vyslýchán gestapem, převezen do Terezína a potom do Dachau, kde byl umučen k smrti.

⁴⁰ Srov. Fuchs, Alfred: *Zákulisí novin*. Psychologie novinářského povolání. Praha 1931.

⁴¹ Volf, Josef: *Dějiny novin a časopisů do roku 1848*, a Hoch, Karel: *Dějiny novinářství od r. 1860 do současnosti*. In: *Česká vlastivěda VII – Písemnictví*. Praha 1931, 391–436 a 437–514.

⁴² Srov. Patzaková, Anna J.: *Prvních deset let československého rozhlasu*. Praha 1935.

zákonodárství o médiích v podmínkách samostatného státu). Kromě toho se v té době prováděla první statistická zpracování médií, ta byla spojena zejména se jmény Jana Auerhana a Albina Oberschalla. Žurnalistika však přitáhla pozornost i dalších oborů – např. ve sborníku *Spisovná čeština a jazyková kultura*, sestaveném představiteli Pražského lingvistického kroužku, se nachází zmínka o novinářském jazyce a potřebě jeho studia: „[K]onečně by bylo poučné a zároveň prospěšné vyšetřovati funkční prostředky slohu novinářského: jednak všímati si speciálních jeho potřeb a poměrů [...], jednak pozorovati způsoby, jak se jim nejlépe vyhovuje v daném jazyce.“⁴³

Pro úplnost je třeba připomenout, že myšlení o médiích mělo vedle rozvoje odborné roviny stále sílící rozměr publicistický. Problematika tisku, žurnalistiky a médií se objevovala pochopitelně již v předcházejícím období (např. v časopise *Čas*), ale v meziválečném období nabývala na významu, a to v publicistice různého názorového zaměření, od liberálního časopisu *Přítomnost* přes konzervativnější laděné úvahy Fuchsovy až po stati v levicově vyhraněném časopisu *Var*.

Mediální problematika se promítla i do umělecké publicistiky a do beletrie a filmu (např. v díle Karla Čapka – za všechna připomeňme jeho drobnou satirickou prózu *Skandální aféra Josefa Holouška*, zesměšňující skandalizující praktiky meziválečné politické žurnalistiky).⁴⁴ V tomto kontextu by zřejmě bylo správné připomenout také Egona Erwina Kische a jeho vynikající antologii žurnalistických textů *Klassischer Journalismus*.⁴⁵ Tato antologie, na kterou se v Česku poněkud zapomínalo a zapomíná, podává chronologický průřez texty novinářů z celého světa, k nimž napsal Kisch krátké předmluvy. Z filmové produkce, která se tematicky dotkla médií, stojí nepochybně za zmínku – umělecky nezdařilý – snímek režiséra Přemysla Pražského *Sedmá velmoc* z roku 1933. Mediální tematika se stávala běžnou a významnou součástí odborné, publicistické i umělecké reflexe.

Tento zajímavý a slibný vývoj přerušilo rozbití demokratického Československa. V tzv. druhé republice v letech 1938–1939, autoritativním státě, a potom především za německé okupace se nemohla svobodně rozvíjet ani média ani věda o nich. Tisk i rozhlas se po obsazení Čech a Moravy stávají součástí propagandistického komplexu nacistické říše.⁴⁶ Jistě, působil zde ilegální tisk a zahraniční rozhlasové vysílání v českém jazyce, které byly součástí protinacistického odboje, jejich působení ale bylo ale omezováno represivními opatřeními okupační moci.

⁴³ *Havránek*, Bohuslav / Weingart, Miloš: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha 1932, 77.

⁴⁴ *Čapek*, Karel: *Skandální aféra Josefa Holouška*. Podivné sny redaktora Koubka. Praha: Melantrich 1977 (první vydání povídky o Josefu Holouškovi je z roku 1927).

⁴⁵ *Kisch*, Egon Erwin (ed.): *Klassischer Journalismus*. Die Meisterwerke der Zeitung. Berlin 1923.

⁴⁶ Viz k tomu příspěvek Petra Karlička a Volkra Mohna v tomto sborníku.

Paradoxně právě v této – pro rozvoj českých médií a uplatnění české žurnalistiky tak nepříznivé – době se poprvé ustavuje v Praze ucelené vysokoškolské studium žurnalistiky jako samostatného oboru *Zeitungswissenschaft* (1940–1945) na Německé (Karlově) univerzitě. Nacistický režim přisuzoval médiím velký význam, a proto se žurnalistika „zaváděla na všech univerzitách, kde ještě nebyla jako obor etablována“.⁴⁷ Na nově ustavené katedře zde působili říšskoněmečtí odborníci, kteří se v této oblasti profilovali na německých universitách ve 30. letech.

Obnovení předválečné tradice? „Třetí republika“ a stalinismus

Pro rozvoj médií bezprostředně po druhé světové válce byla charakteristická především snaha o morální a právní vyrovnání se s obdobím protektorátu. Již v Košickém vládním programu, v němž první poválečná vláda v dubnu 1945 vyložila své cíle, byla oznámena „důkladná očista v oblasti žurnalistiky, rozhlasu a filmu“.⁴⁸ Tato očista se týkala jak novin a časopisů, které za protektorátu legálně vycházely, tak i novinářů, kteří pro tyto listy psali. V několika případech byl uložen dokonce trest smrti.

Ve „třetí republice“ byla nově definována role tisku a jeho společenská úloha. Neboť podobně jako v jiných zemích také v Československu vedl vývoj po válce k přesvědčení, že noviny a časopisy by měly sloužit veřejnému zájmu a pociťovat společenskou zodpovědnost. Na této představě byla založena koncepce mediální politiky v obnoveném československém státě. Tisk byl chápán jako konstitutivní faktor veřejného života národní společnosti. Od tohoto výchozího postulátu se odvíjel požadavek státní kontroly, která měla zajistit a garantovat odpovídající regulaci novin a časopisů. Novou koncepci řízení médií záhy poznamenala politická polarizace české společnosti, v níž se začal vyhrcovat střet demokratické a komunistické sociální vize a která vyvrcholila v první třetině roku 1948.

Atmosféru, ve které se střetávalo poválečné úsilí o obnovu Československa s postupnou polarizací jeho společenského i kulturního života, dokládá i průběh ožívání meziválečné tradice myšlení o médiích, a to jak v rovině myšlení o tisku a novinářství, tak v rovině dalšího budování novinářského vzdělávání. Poválečný rozvoj oboru, který by se věnoval studiu tisku a novinářství, výrazně zbrzdila nejen samotná válečná situace, ale také (a možná především) skutečnost, že klíčoví protagonisté české novinovědy skončili svou životní pouť v nacistických

⁴⁷ *Míšková, Alena*: Německá (Karlova) Univerzita od Mnichova k 9. květnu 1945, 108.

⁴⁸ Program československé vlády Národní Fronty Čechů a Slováků, přijatý na prvé schůzi vlády dne 5. dubna 1945 v Košicích. Praha 1945.

koncentračních táborech (O. Butter a A. Fuchs). Přesto i v tomto období vycházely práce, které se snažily studium tisku a žurnalistiky v nových, poválečných společenských podmínkách rozvíjet. Autorsky je tato snaha spojena především se jménem Karla Zierise (po roce 1945 tajemníka Svazu československých novinářů a pracovníka ministerstva informací), který se zabýval proměnou role tisku ve společnosti.⁴⁹ Platformou pro diskuse o médiích se stal měsíčník *Veřejné mínění* (1946–1948), dále časopisy nově založeného Svazu novinářů a listy, které se věnovaly rozhlasovému vysílání.

Rychleji a rozhodněji ožívají úvahy o potřebě novinářského vzdělávání a nacházejí ohlas i ve vzdělávací praxi: hned v roce 1945 se uvažuje o zavedení krátkodobých kursů, které by řešily okamžitý nedostatek kvalifikovaných novinářů. Kromě toho se začíná také uvažovat, mimo jiné i na podnět přípravného výboru Svazu českých novinářů, o vzniku Vysoké školy politické a sociální jako instituce, která by zajišťovala mimo jiné i soustavné vzdělávání novinářů. Ta byla zřízena na základě vládního nařízení z října 1945 a slavnostního otevření se dočkala v únoru následujícího roku. Působil zde mimo jiné i dr. František Bauer, který nasbíral potřebné zkušenosti jako ředitel novinářského semináře na meziválečné Svobodné škole politických nauk a po roce 1945 jako přednosta tiskového odboru ministerstva informací. Téměř současně, v roce 1946, vznikl lektorát novinářství na Karlově univerzitě (lektorem se stal dr. Jaromír Malý) a v roce 1947 byl ustaven lektorát žurnalistiky i na univerzitě Františka Palackého v Olomouci (lektorem byl jmenován dr. Augustin Uher). Česká společnost tak začala směřovat k dobově přijatelnému a zažitému modelu souběžné univerzitní i mimouniverzitní přípravy adeptů novinářství. Univerzitní vzdělávání novinářů zcela pochopitelně nastoluje otázku míry a způsobu akademického přístupu k žurnalistice a vzdělávání novinářů, což nebývá bez výhrad akceptován zástupci profese samé. Ti tíhnou k utilitárněji pojímané, na osvojování profesních dovedností více zaměřené přípravě. Když J. Jehl v deníku *Národní obrození* v roce 1947 porovnává vznik Vysoké školy politické a sociální a založení obou univerzitních lektorátů, konstatuje: „Zatímco oba lektoráty jsou vedeny v duchu spíše literárně historickém, dostává se zřízením stolice vědy o novinách na vysoké škole politické a sociální českému duchovnímu životu zřízení, po němž bylo voláno již dávno a o něž usilovali hlavně čeští novináři.“⁵⁰ Poprvé tu byl otevřeně pojmenován protiklad mezi žurnalistikou jako profesí (a systematickou přípravou k jejímu výkonu) a vědou o médiích (a tedy i o žurnalistice)

⁴⁹ Srov. Zieris, Karel F.: *Nové základy českého periodického tisku*. Praha 1947. – Stejně zaměření mají i další úvahy, viz *Osvald*, Václav: *Noviny včera a zítra*. Praha 1946.

⁵⁰ *Jehl*, Ludvík: *Novinářská věda na vysoké škole*. *Národní osvobození* z 18. 5. 1947.

jako součásti akademického, sociálně vědního diskurzu, protiklad, který nebyl pro meziválečné propagátory novinovědy aktuální, a jak dokládá užívání výrazu žurnalistika/žurnalismus v obou významech například u Buttera, ani významný.

Ideologizovaná institucionalizace studia médií

Změna společenského a politického režimu v únoru 1948 a následující těsnější začlenění Československa do mocenské sféry Sovětského svazu se projevilo také v organizaci, struktuře a produkci médií a v celé mediální politice. Aby KSČ prosadila svou společenskou vizi, musela ovládnout veřejné mínění, to znamená dostat pod svou kontrolu veřejnou komunikaci a angažovat ji pro své politické cíle. Tisku, rozhlasu a od roku 1953 i televizi připadla při prosazování nového společenského modelu instrumentální role prostředku výchovně osvětového a přesvědčovacího působení. K tomu bylo nutné zajistit kontrolu médií a jejich produkce a možnost působit na ně – a jejich prostřednictvím formovat postoje a jednání veřejnosti. To posunulo také žurnalistiku do politicky exponovaného postavení a učinilo ji spoluodpovědnou za realizaci komunistického sociálního projektu. Již v prvních dvou letech nového režimu došlo k řadě změn – od zásadní přeměny novinářské organizace v roce 1948 až po přijetí nové mediální legislativy v roce 1950.⁵¹ V té byly tisk a žurnalistika explicitně definovány jako aktivní politické síly, které měly „napomáhat budovatelskému úsilí československého lidu a spolupracovat na jeho výchově k socialismu“. Nová mediální politika svým způsobem navázala na tendence z prvních poválečných let a využila směřování od komerčních ke společensky odpovědným médiím. Podle zákona bylo vydávání novin a časopisů vyhrazeno pouze organizacím a institucím, které byly schopny garantovat, že jejich tisk bude žádoucím způsobem působit při výchově lidu.

Vzhledem k tomu, že Československo zůstalo i po nástupu KSČ k moci formálně parlamentním systémem s více politickými stranami, zůstal zachován denní tisk politických stran. Zakonzervoval se jako princip, ale jeho další vývoj byl značně omezen. Pro rozvoj tisku na začátku 50. let byly kromě toho charakteristické iniciativy naplňující doktrínu o propagandisticko-osvětové roli tisku – vznikaly závodní a vesnické noviny, které byly důležitým prostředkem naplnění ideově politické funkce tisku. Tisk byl zpočátku kontrolován aparátem KSČ. V roce 1953 se potom tato kontrola převedla na orgány státní správy a tam zůstala – v různých organizačních formách – zachována až do roku 1989. Důležitý nástroj kontroly

⁵¹ Zákon o vydávání časopisů a o Svazu československých novinářů č. 184/1950 ze dne 20. prosince 1950.

představovala také osobní zodpovědnost šéfredaktorů za ideově vyznění publikovaného obsahu. To byla atmosféra, v níž se odehrála asi nejvýznamnější vývojová změna 50. let – zahájení pravidelného televizního vysílání roku 1953 – událost, která natrvalo změnila mediální situaci Československa.

Období let 1948–1989, kdy bylo Československo součástí tzv. východního bloku, nebylo ale v žádném případě obdobím jednotným. Zřetelně je od sebe možné oddělit první období konce 40. a první poloviny 50. let, které charakterizuje doznívající budovatelská euforie, bojovné a odhodlané přebírání a upevňování moci doprovázené aplikováním leninských a stalinských principů třídně uvědomělého vládnutí, represemi, politickými procesy apod.

Nesmiřitelnost první fáze postupně začala slábnout během druhé poloviny 50. let, což se začalo projevovat nenápadnou a umírněnou liberalizací veřejného prostoru. Vznikala menší divadla s alternativní poetikou, často programově apolitická nebo satirická. Začala vznikat kulturní a literární periodika, jež seznamovala se zahraniční tvorbou, novými směry marxistické i nemarxistické literární vědy apod. Liberalizační tendence vyvrcholily v roce 1968 v událostech, pro které se vžilo označení „Pražské jaro“. Podstatným rysem procesu byl odpor části mladší generace členů a představitelů KSČ proti stalinským praktikám předcházejícího období, pokrytectví, slabé ekonomické výkonnosti režimu a neuspokojivé životní úrovni. Vývoj v Československu rezonoval se společenským klimatem 60. let v západní Evropě a vyústil v nebyvalé politické vzepětí československé veřejnosti a artikulaci požadavků na demokratizaci všech aspektů politického života a vyrovnání se s přehmaty a svévolí předcházejícího období. Součástí liberalizačního procesu byl i požadavek svobody projevu a médií a reálné rozvolnění jejich kontroly. Zvláště ve druhé polovině 60. let působila česká média v atmosféře reálné velmi vysoké nezávislosti na politické moci.

Třetí etapa nastala v období pokusu o restauraci (v dobové terminologii „normalizaci“) stabilních poměrů po zásahu vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Normalizační proces zasáhl pochopitelně i média a žurnalistiku. Řada titulů periodického tisku a rozhlasových a televizních pořadů byla zrušena, žurnalisté a další mediální pracovníci spojení s Pražským jarem byli nuceni odejít ze zaměstnání, nebo přinejmenším (alespoň rituálně) vyjádřit podporu normalizačnímu procesu. Klíčovým rysem normalizace byla vnější loajalita, na níž režim založil naději na dlouhodobou stabilitu. Tato loajalita jako faktor disciplinující společnost alespoň vnějškově se postupně vyprazdňovala, a jakmile v roce 1989 společnost vycítila, že režim nemá nástroje, jimiž by si dál vynucoval její manifestaci, rychle se rozpadla.

I pro rozvoj myšlení o médiích a žurnalistice a pro další institucionalizaci novinářského vzdělávání znamenala léta 1948–1989 dramatické a vnitřně nejednotné

období. Obecně vzato se jednalo o údobí silné ideologizace myšlení o médiích, v němž druhá polovina 60. let představovala jen krátké intermezzo.

Rok 1948 dal podnět k celé řadě zásadních změn v organizaci vědecké činnosti a rovněž ve struktuře vzdělávání novinářů. Vysoká škola politická a sociální byla v roce 1949 přeměněna na Vysokou školu politických a hospodářských věd,⁵² přičemž kurzy zaměřené přímo na studium žurnalistiky doznaly značné redukce. V roce 1952 byla tato škola zrušena, čímž začalo období, kdy bylo možné studovat žurnalistiku prakticky jen na pražské Karlově univerzitě, kam byli studenti novinářství zrušené školy přeřazeni. Na filologické fakultě Karlovy univerzity bylo otevřeno dvouoborové studium novinářství-čeština, a studium žurnalistiky tak ztratilo sociální, politologický a ekonomický kontext, na který se od založení Svobodné školy politických nauk ve 20. letech kladl hlavní důraz. V pozdější době se vzdělávání novinářů na univerzitě postupně emancipovalo, na Karlově univerzitě vznikl nejprve Institut osvěty a novinářství (1960) a později Fakulta osvěty a novinářství (1965). Liberalizace veřejného života v 60. letech se promítla také do akademického života, jeho klima se uvolnilo a umožnilo návrat ke koncepci vzdělávání novinářů spojeného se sociálními vědami. Tak vznikla v roce 1968 Fakulta sociálních věd a publicistiky. Protože normalizační politici vnímali tuto fakultu jako produkt Pražského jara,⁵³ byla již v roce 1970 podrobena radikální personální i obsahové a koncepční očištění. Dva roky poté, v roce 1972, byla nahrazena novou Fakultou žurnalistiky, která dále zajišťovala vzdělávání novinářů a výzkum v oblasti médií, a to až do jarních měsíců roku 1990. Byla to tedy až „normalizace“ 70. a 80. let, která přinesla žurnalistice institucionální uznání v podobě samostatné plnohodnotné jednooborové fakulty.

V souvislosti s praktickými potřebami nově se ustavujícího studia se začalo systematictěji formovat především studium dějin žurnalistiky. Byla to tradice, která se zhruba od poloviny 50. let udržela až do sklonku let osmdesátých. Během této doby vykazovala cennou a čilou publikační aktivitu, jež v 80. letech vyvrcholila prvním pokusem o syntetickou práci – čtyřdílnou vysokoškolskou učebnicí *Dějiny československé žurnalistiky*. Zde byl shrnut vývoj tištěných médií od počátků až po

⁵² Devátá, Markéta: Vysoká škola politická a sociální v systému Národní fronty (1945–1949/1952). In: Východočeské listy historické 27/2010, 52–63, zde 61.

⁵³ Vladimír Hudec, děkan Fakulty žurnalistiky založené v roce 1972 a představitel „normalizačního“ pojetí žurnalistiky a jejího studia, hodnotil její činnost následovně: „Prosadily se tendence k vytvoření „nového“ zaměření fakulty jako vysoké školy sociálních věd, s akcentem na moderní směry cizí ideologie. Tato skutečnost ovlivnila negativně výchovu budoucích novinářů v duchu marxismu-leninismu a oslabil ji. Zaváděné tendence byly motivovány snahou, aby z fakulty bylo vytvořeno něco jako „státní“ politická škola ve smyslu opozice vůči Vysoké škole politické při ústředním výboru Komunistické strany Československa.“ Srov.: Hudec: Úvod do teorie žurnalistiky 216.

80. léta 20. století, přičemž první díl pojednává o české žurnalistice od počátků do roku 1918,⁵⁴ druhý představuje ve stejném období slovenskou žurnalistiku,⁵⁵ třetí je věnován vývoji v Čechách a na Slovensku od založení společného státu do roku 1944,⁵⁶ konečně čtvrtý se zaměřuje na poválečné Československo do roku 1987.⁵⁷ Učebnice je přehledným kompendiem, jehož autoři se očividně snažili o to, aby text vyzníval spíše pozitivisticky, a omezovali explicitní dobově podmíněná hodnocení, avšak například nevyvážená pozornost věnovaná jednotlivým politickým stranám a jejich tisku ukazuje, že význam komunistického tisku byl v textu výrazně nadhodnocen, zatímco mnohé významné listy a osobnosti jsou zmíněny pouze okrajově. Čtvrtý díl, ač je obsahově oslaben místy až samoúčelným ideologickým balastem, představuje první nástin vývoje české žurnalistiky od roku 1944 do konce 70. let zpracovaný na základě tehdy dostupného archivního studia. Text oslabuje nejen sporná periodizace (rok 1944 odkazuje ke Slovenskému národnímu povstání jako k periodizačnímu mezníku vývoje české a slovenské žurnalistiky), ale i to, že právě v tomto díle podléhá výklad snad nejvíce dobově podmíněné ideologické perspektivě, což se projevuje nejen ve výběru novinářů a novinových a časopiseckých titulů, ale i v jejich hodnocení.

Nová koncepce tisku a žurnalistiky v podmínkách „budování socialismu“ vytvořila tlak na to, aby se dále institucionálně rozvíjel i výzkum a badatelské zájemství v této oblasti. Mělo to paradoxní efekt v tom, že se výzkumu médií dostalo do této doby nevídané organizační podpory. V roce 1953 byl v Praze Svazem československých novinářů založen Novinářský studijní ústav, jehož hlavní náplň měla spočívat v teoretické pomoci redakcím, budování žurnalistické knihovny a oborově zaměřeného archivu. V 60. letech se tento ústav organizačně začlenil do struktury Karlovy univerzity pod názvem Ústav hromadných sdělovacích prostředků a v roce 1976 byl potom přeměněn na Ústav teorie a praxe žurnalistiky. Ústav se stal hlavním řešitelem státního úkolu nazvaného PMIP v socialistické společnosti za podmínek vědecko-technického rozvoje,⁵⁸ jehož významným výstupem mělo být zkoumání efektivity působení médií.

⁵⁴ Srov. *Beránková*, Milena: Dějiny žurnalistiky. I. díl. Český periodický tisk do roku 1918. Praha 1981.

⁵⁵ Srov. *Ruttkay*, F.: Dějiny československé žurnalistiky. II. díl. Slovenský periodický tisk do roku 1918. Praha 1984.

⁵⁶ Srov. *Beránková*, Milena / *Křivánková*, Alena / *Ruttkay*, Fraňo: Dějiny žurnalistiky. III. díl. Český a slovenský tisk v letech 1918–1944. Praha 1988.

⁵⁷ Srov. *Křivánková*, Alena / *Vatrál*, Josef: Dějiny československé žurnalistiky. Díl 4. Český a slovenský tisk v letech 1944–1987. Praha 1989. Časové vymezení v podtitulu neodpovídá tak zcela obsahu publikace – velká pozornost je věnovaná vyrovnání se s důsledky Pražského jara a výkladu konsolidace poměrů na počátku normalizačního období, vývoj v 70. a 80. letech prakticky není zaznamenán.

⁵⁸ PMIP byla zkratka dobového označení masových médií: prostředky masové informace a propagandy.

Pro rozvoj oborů je nezbytný vlastní odborný tisk, který jednak sjednocuje všechny, kteří o daném oboru uvažují, jednak je zdrojem aktuálního myšlení o oboru a vede k tříbení myšlení diskusemi a úvahami mezi různými směry a školami. Období po roce 1948 si tuto roli odborného tisku uvědomovalo a snažilo se jej rozvíjet. V květnu 1949 začal vycházet profesní časopis *Československý novinář*, nejprve jako čtrnáctideník, po roce jako měsíčník. Po roce 1970 časopis opustil v titulu slovo *Československý* a stal se z něj *Novinář*. Byl „významným prostředkem ideové a politické výchovy novinářů, organizátorem svazové činnosti i operativní tribunou výměny teoretických poznatků i praktických zkušeností“.⁵⁹ Pokud hovoříme o skutečně odborných periodikách, pak od roku 1956 vycházel časopis *Novinářský sborník*, na který navázaly v roce 1966 *Sešity novináře* a v počátku 70. let pak *Otázky žurnalistiky*. Na problematiku práce ve vysílacích médiích se zaměřily tituly *Rozhlasová a televizní práce* (vycházela od roku 1957) a *Televizní tvorba* (vycházela od roku 1963). V těchto časopisech se mísily stati věnované skutečně odborným tématům se statěmi výrazně ideologicky zbarvenými a povětšinou obsahově předvídatelnými. K publikační aktivitě svědčící o rozvoji oboru je třeba přičíst především ediční řady žurnalistických učebnic⁶⁰ a monografických studií vedené nakladatelstvím *Novinář*. Několik desítek titulů vyšlo např. v edici *Knihovnička novináře* tohoto nakladatelství.⁶¹ Významná byla i publikační činnost autorů, kteří se podíleli na univerzitním vzdělávání novinářů.⁶²

Politicky osvětová a ideově formativní role tisku a žurnalistiky znamenala na jedné straně velmi instrumentální pojetí novinářského vzdělávání i zkoumání médií a jejich těsné sepětí s vládnoucí mocí, na druhé straně dodávala oběma rovinám myšlení o žurnalistice sílící institucionální zakotvení. Rozpoznání způsobů působení médií se stalo významným politickým úkolem, na jehož řešení měl zájem ústřední výbor KSČ. Podporou novinářského vzdělávání se do tohoto vývoje zapojila i novinářská organizace (především právě již zmíněnou ediční aktivitou nakladatelství *Novinář*).

⁵⁹ *Hudec*, Vladimír: *Z historie naší novinářské organizace (1877–1987)*. Praha 1987, 179.

⁶⁰ Učebnicová produkce se zaměřovala na otázky novinářské praxe (např. *Hladký*, Miroslav: *Žurnalistika v televizi*. Praha 1986) i na širší vzdělanostní rámec (např. *Filípec*, Jindřich: *Sociologie pro novináře*. Praha 1987).

⁶¹ *Knihovnička novináře* představuje soubor téměř čtyř desítek titulů, které odrážejí dobovou představu o obsahu novinářského vzdělávání. Zaměření titulů sahá od podpory jazykové kultury novinářů (např. *Bečka*, Josef Václav: *Jazyk a styl novin*. Praha, 1973) přes politickou osvětu (např. *Bunzlová*, Alice: *Tisková agentura jako nástroj ideologického boje*. Praha, 1980) až po otázky výkonu novinářského povolání (např. *Štorkán*, Karel: *O reportáži prakticky i teoreticky*. Praha, 1985).

⁶² Např. *Perkner*, Stanislav: *Žánry rozhlasové žurnalistiky*. Praha 1982, nebo *Hladká*, Jitka: *Metody tvůrčího žurnalismu*. Praha 1982.

Výchozí situace po roce 1989

Rozpad mocenské sféry Sovětského svazu po roce 1989 znamenal pro země, které patřily k „východnímu bloku“, zásadní společenské, politické a ekonomické přeměny, jež zpravidla směřovaly – přinejmenším na úrovni ústavy – k vysoké míře individualismu, k vytvoření pluralitních parlamentárních demokracií a liberálně tržnímu hospodářství. V Československu se k přebudování politického a hospodářského systému přidružila ještě změna státoprávního uspořádání. Jak známo, republika se se začátkem roku 1993 rozdělila na dva samostatné státy. Do mediální sféry se tyto zásadní změny promítly v rovině legislativní, strukturální i obsahové. Došlo k privatizaci a přeměně struktury tištěných periodik – byla reformována a obnovena řada periodik a vznikly nové tituly deníkové i časopisecké (úspěšné byly především bulvární listy). Velká část celostátního i regionálního tisku se dostala do rukou zahraničních vlastníků, ve vysílacím sektoru se ustavil tzv. duální model souběžné existence soukromých rozhlasových a televizních stanic a stanic veřejné služby a soukromé televizní stanice získaly na trhu dominantní postavení. V roce 1992 se Česká republika propojila s celosvětovou sítí Internet. Tištěná, vysílací i internetová média se stala významnou součástí ekonomiky, začala se rychle orientovat na zhodnocování investic a obsahově prodělala vývoj směrem k hyperkomercializaci se všemi důsledky, které to má pro žurnalistiku a její roli ve veřejném prostoru demokratické společnosti.

Pro rozvoj myšlení o médiích v obou aspektech, které v tomto textu sledujeme (tedy pro historicko-teoretickou reflexi i pro novinářské vzdělávání), nebyla situace po roce 1989 obzvláště příznivá. Instrumentální přístup k médiím a ideologizace jejich působení praktikovaná předcházejícím režimem zdiskreditovaly do značné míry jak samotnou žurnalistiku, tak novinářské vzdělávání a do jisté míry i odborné zkoumání médií. Nedostatek informací o vývoji relevantních oborů v ostatním světě vedl k tomu, že v novinářských ani akademických kruzích nebylo nijak výrazně zakotvené povědomí o potřebě soustavného studia médií a vědecké reflexe mediální komunikace ve všech jejích podobách.

Fakulta žurnalistiky pražské Karlovy univerzity byla na jaře 1990 zrušena a její místo zaujala nově založená Fakulta sociálních věd, která převzala také odpovědnost za rozvoj vzdělávání novinářů a nové konstituování oboru, který byl tehdy koncipován jako „teorie masové komunikace“ a později se změnil na „mediální studia“. V roce 1996 vzniklo potom za podpory ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy Centrum pro mediální studia jako pracoviště pro vědecký výzkum v oblasti mediální komunikace. V 90. letech byly zřízeny katedry věnující se studiu médií a žurnalistiky také na jiných velkých univerzitách v České republice – v Brně a Olomouci.

Velmi problematickou se ukázala otázka přihlášení se k legitimní tradici. V období mezi světovými válkami byla česká novinověda či věda o novinách sice na výši doby, měla ale málo času k tomu, aby se rozvinula a bezpečně se usadila mezi respektovanými obory o člověku a společnosti. Období let 1948–1989 (s výjimkou krátkého přeryvu ve druhé polovině 60. let, kdy vyšlo několik zajímavých prací o komunikaci, včetně důležitých překladů) nabízelo jen malou možnost návaznosti – s výjimkou studia dějin médií (a snad i pokusů o klasifikaci žurnalistických žánrů). To si udrželo i v období do roku 1989 těsný kontakt především s historickou obcí, a mělo tedy po roce 1989 kde hledat oporu pro další existenci. Při budování základů studia médií po roce 1989 nezbyvalo proto než vědeckou disciplínu, která se zabývá médii a žurnalistikou, založit s minimální vazbou na domácí tradici. Jako lehce dostupná náhrada za tuto chybějící tradici se nabízelo převzetí koncepce ze zahraničí, což bylo – agilně a v dobré víře – aktivně podporováno kolegy ze západoevropských zemí a z USA. Proto se období 90. let minulého století odehrává ve velké míře ve znamení překladů a uvádění zahraničních titulů z oblasti studia médií do českého prostředí – jako sociologicky zaměřené McQuailův *Úvod do teorie masové komunikace*,⁶³ sociální teorie médií *Média a modernita* od Johna B. Thompsona⁶⁴ nebo kritická esej Neila Postmana *Ubavit se k smrti. Veřejná komunikace ve věku zábavy*.⁶⁵ Texty zaměřené na historii, které se zabývají vývojem médií, byly v této době do Česka uváděny jen zřídka – nejdůležitějšími byly pravděpodobně dva texty, a to *Strukturální přeměna veřejnosti* Jürgena Habermase, která vyšla v češtině v roce 2000,⁶⁶ a dále politickoekonomická interpretace dějin médií od Dietera Prokopa pod názvem *Boj o média*.⁶⁷ S těmito tituly vstupuje do studia médií i řada obecných výkladových rámců pro výklad dějin médií a sociální teorie médií – od technologického determinismu vykládajícího pod vlivem torontské školy celé dějiny lidské komunikace jako dějiny akumulace komunikačních možností člověka přes kulturně historické a sociálně historické zobecňující narace typu „od Gutenberga k Internetu“ po politologické (resp. politické) interpretace emancipačního a demokratizujícího charakteru.

⁶³ *McQuail, Denis: Mass Communication Theory: An Introduction. London 1987. – Týž: Úvod do teorie masové komunikace. Praha 1999.*

⁶⁴ *Thompson, John B.: The Media and Modernity: A Social Theory of the Media. Cambridge 1995. – Týž: Média a modernita. Praha 2004.*

⁶⁵ *Postmann, Neil: Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business. New York 1986. – Týž: Ubavit se k smrti. Veřejná komunikace ve věku zábavy. Praha 1999.*

⁶⁶ *Habermas: Strukturwandel der Öffentlichkeit. – Týž: Strukturální přeměna veřejnosti. Praha 2000.*

⁶⁷ *Prokop, Dieter: Der Kampf um die Medien: das Geschichtsbuch der neuen kritischen Medienforschung. Hamburg 2001. – Týž: Boj o média. Dějiny nového kritického myšlení o médiích. Praha 2005.*

To vše přejímalo české – a nejen české – postkomunistické prostředí bez znalostí konkrétního vývoje a role vlastních médií ve společnosti. Domníváme se, že toto nekritické přijímání mělo velmi negativní důsledky pro rozvoj samotného myšlení o médiích obecně a o žurnalistice speciálně. Za více než dvacet let, které od roku 1990 uplynuly, se totiž nůžky mezi abstraktními makro-narativními pracemi o vývoji a roli médií, které byly po roce 1989 ze „Západu“ importovány, a pracemi zaměřenými na každodenní fungování českých médií doširoka rozevřely. Přitom zvláště historiografické práce, které by popisovaly a analyzovaly faktický vývoj médií a jejich každodenní fungování a užívání v diachronním i synchronním pohledu, by byly nutně zapotřebí.

Vědecké přístupy k novinovědě a k výzkumu médií

Snahy o soustavnější rozvoj oboru, který by se zabýval studiem tisku, žurnalistiky a médií, jehož institucionální počátky se dají na území dnešní České republiky vysledovat až do 20. a 30. let 20. století a sledovat do současnosti, lze rozčlenit podle následujících přístupů:

1. Literárněvědní a literárněhistorický přístup: Média (zvláště publicistiku) chápe jako integrální součást literatury. Vychází především z kulturní role tisku a novinářské produkce si všímá hlavně v souvislosti s kulturními časopisy, resp. s novinářským působením literátů a kulturně činných osobností. Literární teorie pak představuje významnou inspiraci studiem žánrových typů, k nimž často přidává i publicistické žánry (které pojímá jinak než tzv. praktická žurnalistika, jež se soustřeďuje především na praktické zkušenosti).

2. Sociologický a politologický přístup: Stál na počátku myšlení o tisku a žurnalistice a za prvními požadavky na ustavení novinovědy ve 20. letech 20. století a byl inspirován Maxem Weberem a německou sociologií. Rozvíjel se ve 20. a 30. letech a po roce 1948 byl potlačen jako ideologicky nevyhovující. Ve druhé polovině 60. let se sociologicko-politologický přístup v náznačích znovu objevil na scéně, ale rychle skončil. Po roce 1989 byl – byť v poněkud eklektické podobě – restaurován jako importovaný rámec ustavujícího se studia médií.

3. Historický přístup: Studuje média jako součást sociálních, politických a kulturních dějin. Zájem o tisk a žurnalistiku jako historické téma je nejstarší vrstvou myšlení o této oblasti společenského života a udržuje se do současnosti jako klíčová disciplína myšlení o médiích, tisku a novinářství. Tento přístup vykazuje také největší kontinuitu vývoje.

4. Lingvistický přístup: Chápe média jako součást soustavy komunikačních funkcí přirozeného jazyka a autonomní aspekt jazykové kultury. Začal se formovat

v meziválečném období v kontextu české funkčně strukturalistické lingvistiky a na síle nabral od 50. let 20. století, kdy se začalo soustavněji uvažovat o existenci plnohodnotného „publicistického stylu“. Vedle toho se zájem o žurnalistiku promítal do normativního pojetí jazykové kultury, v němž jsou média chápána jako kulturotvorný faktor.

5. Přístup z pohledu právní vědy: Média chápe jako aspekt právního chování a právního rámce dané společnosti a analyzuje je v právně teoretické rovině (např. v souvislosti s otázkou legitimacy a veřejnosti) i v aplikované rovině (právo na soukromí, odpovědnost médií atd.). V našem výkladu jsme tomuto aspektu myšlení o médiích nevěnovali příliš mnoho pozornosti, proto alespoň zde připomeňme např. práci Jana Hrabánka.⁶⁸

6. Filozoficko-teoretický přístup: Usiluje především o analýzu role, postavení a chování médií z hlediska obecné představy o společnosti – důležitými představiteli tohoto přístupu jsou Karel Hoch, Alfred Fuchs, Václav Cháb a Jaroslav Koudelka. České prostředí se v uvažování o médiích chová eklekticky a v jeho rámci nevznikla silná teoretická koncepce role tisku a žurnalistiky. Výjimku nepředstavuje ani v zemích sovětské sféry vlivu rozvíjená „teorie žurnalistiky“, která byla rozpracovávána jako aplikovaná disciplína marxismu-leninismu, zvláště v 70. a 80. letech 20. století, ale v českém prostředí dala vzniknout některým dobově zajímavým pracím. Především Vladimír Hudec se pokusil o určitou ideologickou systematizaci teoretického uchopení žurnalistiky uspořádanou podle modelu zahraničních publikací, ale nepřekročil hranice oficiálního pojetí společnosti socialistického Československa.⁶⁹

K tomuto výčtu je třeba ještě dodat, že mnoho vědeckých disciplín přispívá v rámci svého působení k rozvoji myšlení o médiích tím, že předkládají doklady a data o stavu a působení médií (to se týká např. poměrně bohaté statistického zpracování periodik).

Spatřujeme tedy v současných oborech zabývajících se studiem médií jednak tradici, která sahá daleko do minulosti, jednak silnou tendenci k orientaci na západní vzory. Výzkum také ukázal, že myšlení o médiích má význam pro mnoho dalších akademických disciplín. Tak nezbývá než doufat, že český obor mediální studia snad přijme v příštích letech i naši domácí tradici a bude umět rozvíjet výzkum, který bude intenzivněji reagovat na českou situaci a potřeby české žurnalistiky mediální komunikace vůbec, než tomu bylo v minulých letech.

⁶⁸ Srov. Hrabánek, Jan: Nové československé právo tiskové. Ochrana cti, tiskové novely, slovenské tiskové zákony atd. Praha 1933. – Týž / Kopecký, Václav: Redaktorské právo československé. Praha 1947.

⁶⁹ Hudec: Úvod do teorie žurnalistiky.

ROLE PERIODICKÉHO TISKU PŘI PŘECHODU OD HONORAČNÍCH STRAN KE STRANÁM MASOVÝM NA PŘÍKLADU MORAVY*

JIŘÍ MALÍŘ

Abstract

The Importance of Periodicals for the Switch from Political Parties Uniting Notables to Mass Parties: The Case of Moravia

The press contributed in a considerable measure to the national and political mobilization of Czech Society between the revolution of 1848 and World War One. Using Moravia as an example, the article examines the role of the press in the transformation from parties representing notables into parties representing the masses, and also how the press, in turn, was affected in this process. Soon there were more Czech periodicals in Moravia than German ones. The spectrum of periodicals grew broader, and the Czech press, attracting an ever-larger part of the population, grew into a network penetrating not only the strictly political aspects of life but the whole range of them. The importance of party periodicals, however, remained especially high. Daily newspapers affiliated with or owned by political parties not only championed goals of their respective parties, but they also played an important role in organizing party activities. An appendix contains a table which lists the most important newspapers and journals in Moravia by political orientation.

Keywords: Czech lands, Moravia, nation-building, press, party politics

Cíle publicistiky jsou trojí: Tisk má „vyprávět, potvrzovat, přesvědčovat“.¹ V 19. století byl tisk nejmocnějším masovým médiem a tomu odpovídala velikost jeho vlivu na všechny sféry společenského života. Již před vznikem politických stran formovaly noviny a časopisy politické postoje svých čtenářů. Díky tomu

* Předkládaná studie vznikla v rámci řešení projektu Morava na cestě k občanské společnosti, podporovaného Grantovou agenturou České republiky (P410/12/1934).

¹ *Prakke*, Henk: Vom Sinn der Publizistik. Assen 1965, 21. Zde cit. podle *Paupié*, Kurt: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959. Sv. I: Wien. Wien, Stuttgart 1966, 1.

také mohly vytvářet jádro vznikajících nových stran nebo přímo suplovat jejich chybějící organizační strukturu, jako tomu bylo v případě pro 19. století typických honoračních stran.² Právě proto, že u tohoto typu stran byla aktivní jen malá část měšťanstva a existovala jen minimální stranická organizace, představoval tisk často jediný prostředek v rukou stranického ústředí k prosazování politických, programových či organizačních cílů. Důležitou roli hrály noviny a časopisy také během obrovských změn, kterými procházely politické strany v habsburské monarchii v letech 1848 až 1914, kdy se honorační strany postupně transformovaly v masové. V éře masových stran od konce 19. století se tisk nezaměřoval pouze na lokální společenské špičky a neagitoval jen během volební kampaně, ale vedl propagaci každý den, čímž významně přispíval k posílení jemu blízkých stran, k získávání nových voličů, jakož i obecně k rozvoji veřejného mínění. V tomto období se zásadně změnila funkce tisku a jeho působení uvnitř i vně politických stran. I když o procesu, během kterého se z honoračních stran staly strany masové, bylo přinejmenším v případě českých zemí několik studií napsáno,³ změny, které tento proces znamenal pro stranický tisk, nebyly prozkoumány skoro vůbec.⁴

² Pro krátkou, ale výstižnou definici honoračních stran srov. *Nohlen, Dieter / Schulze, Rainer-Olaf / Schüttmeyer, Suzanne S.* (eds.): *Lexikon der Politik*. Sv. 7: Politische Begriffe. München 1998, 254. – Obecně k stranickému tisku v rakouské monarchii srov. *Lunzer, Marianne*: Parteien und Parteipresse im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Wandel des 19. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der österreichischen Parteien und ihrer Presse. In: *Ivan, Franz / Lang, Helmut W. / Pürer, Heinz* (eds.): 200 Jahre Tageszeitung in Österreich 1783–1983. Festschrift und Ausstellungskatalog. Wien 1983, 87–117. – *Rumpler, Helmut / Urbanitsch, Peter* (eds.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Sv. 2: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. Wien 2006 (Die Habsburgermonarchie 1848–1918; VIII/2).

³ *Luft, Robert*: Politischer Pluralismus und Nationalismus. Zu Parteiwesen und politischer Kultur in der tschechischen Nation vor dem Ersten Weltkrieg. In: Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften 2 (1991) č. 3, 72–87. – *Týž*: Tschechische Parteien, Vereine und Verbände vor 1914. Besonderheiten und Defizite der politischen Kultur einer modernen Nation in einem Vielvölkerstaat. In: *Marko, Joseph / Ableitinger, Alfred / Brösl, Alexander* (eds.): Revolution und Recht. Systemtransformation und Verfassungsentwicklung in der Tschechischen und Slowakischen Republik. Frankfurt/Main, Berlin, Bern 2000, 311–350. – *Týž*: Parlamentarische Führungsgruppen und politische Strukturen in der tschechischen Gesellschaft: Tschechische Abgeordnete und Parteien des österreichischen Reichsrats 1907–1914. München 2012 – *Pokorný, Jiří*: Vereine und Parteien in Böhmen. In: *Rumpler, Helmut / Urbanitsch, Peter* (eds.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Sv. 1: Vereine, Parteien und Interessensverbände als Träger der politischen Partizipation. Wien 2006, 609–703 (Die Habsburgermonarchie 1848–1918; VIII/1). – *Malíř, Jiří*: Die Parteien in Mähren und Schlesien und ihre Vereine. In: *Tamtéz 705–803. – Týž / Marek, Pavel* (eds.): Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. 2 sv. Brno 2005. – Srov. v těchto studiích i další literaturu k politickým stranám a stranickému tisku.

⁴ Přes relativně dlouhou tradici má český historický výzkum tisku úzkou základnu. Srov. *Roubík, František*: Časopisectvo v Čechách 1848–1862. In: *Duch novin 3* (1930) 6–34. – *Týž*: Časopisectvo v Čechách 1848–1862. Praha 1930. – *Týž*: Bibliografie časopisectva v Čechách z let 1863–1895. Praha 1936. – *Volf, Josef*: Dějiny novin a časopisů do roku 1848. Sv. 7: Pisemnictví. Praha 1933,

V případě Moravy, která je těžištěm předkládané stati, jsou k dispozici jen fragmentární výsledky bádání, pročež bude na tomto místě možné formulovat pouze první úvahy a hypotézy.

Mediální krajina na Moravě

Morava coby „centrální země druhého stupně“⁵ představuje pro zkoumání strukturální a funkcionální přeměny stranického tisku v 19. století zvláště příhodné pole bádání. Vývoj periodického tisku zde sice neprobíhal tak explozivně jako v aglomeračních centrech monarchie – zejména ve velkých městech jako Vídeň nebo Praha –, přece jen se nerozvíjel tak váhavě jako na periferii. V rámci západní části monarchie stála Morava v roce 1848 co do počtu periodik na čtvrtém a město Brno na pátém místě mezi zemskými metropolemi. Podobně na tom byl tisk na Moravě a v Brně i v roce 1872.⁶ Tehdy se Morava s 56 periodickými tiskovinami zařadila na čtvrté místo v rámci monarchie, přičemž v Dolních Rakousích

391–436. – Hoch, Karel: Dějiny novin a časopisů 2: Od roku 1860 do doby současné. In: *Tamtěž* 437–514. – Wurmová, Milada: Soupis moravských novin a časopisů. Brno 1955. – K dispozici jsou i novější bibliografie a přehledy dějin periodického tisku a dílčí studie, např. *Beránková*, Milena: Dějiny československé žurnalistiky. Sv. 1: Český periodický tisk do roku 1918. Praha 1981. – *Šimeček*, Zdeněk: Česká bibliografie a úřední tiskový dohled v letech 1848–1918. In: Česká bibliografie 6 (1967) 101–119. – *Týž*: Tisková politika v českých zemích do r. 1848. In: Časopis Matice moravské (ČMM) 94 (1975) 242–252. – *Týž*: Přehled vývoje novin a časopisů do roku 1918. In: *Kubiček*, Jaromír (ed.): Noviny a časopisy na Moravě a ve Slezsku do r. 1918. Literatura a prameny, sbírky, bibliografie. Brno 2001, 92–125 (Bibliografie a prameny k vývoji Moravy 39). – *Kubiček*, Jaromír / *Šimeček*, Zdeněk: Brněnské noviny a časopisy od doby nejstarší až do roku 1975. Brno 1976. – *Kubiček*, Jaromír a kolektiv: Noviny České republiky od počátku do roku 1918. 2 sv. Brno 2008. – *Týž*: Noviny ve službách českých politických stran 1860–1918. In: *Tamtěž* Sv. 2, 37–50. – *Sekera*, Martin: Počátky a rozvoj moderní české žurnalistiky. Vybrané problémy. Praha 2000 (manuskript). – *Týž*: Das tschechische Pressewesen in den Böhmischen Ländern 1848–1918. In: *Rumpler/Urbanitsch* (eds.): Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Sv. 2, 1977–2036. – *Týž* (ed.): Masová média jako předmět odborného zájmu. In: Sborník Národního muzea v Praze. Acta Musei Nationalis Pragae, Series C, 51 (2006) č. 1–4. – *Jiráček*, Jan / *Köpplová*, Barbara: Počátky spolkového života českých novinářů. In: *Tamtěž* 53 (2008) 27–33. – K německému bádání srov. např. *Böning*, Holger / *Gebhardt*, Hartwig / *Nagel*, Michael (eds.): Deutsche Presseforschung. Geschichte, Projekte und Perspektiven eines Forschungsinstituts der Universität Bremen. Nebst einigen Beiträgen zur Bedeutung der historischen Presseforschung. Bremen 2004 (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 13).

⁵ K tomuto pojmu srov. *Luft*, Robert: Politische Kultur und Regionalismus in einer Zentrallandschaft zweiten Grades: Das Beispiel Mähren im späten 19. Jahrhundert. In: *Bramke*, Werner / *Adam*, Thomas (eds.): Politische Kultur in Ostmittel- und Südosteuropa. Leipzig 1999, 125–160.

⁶ V roce 1872 vycházelo na Moravě 14, v Dolních Rakousích 45, v Čechách 36 a v Haliči 14 politických novin. Ve stejném roce bylo v Brně vydáváno 33 periodik, tisk v Brně tak zaostával za Vídní (355), Prahou (100), Terstem (48) a Lvovem (34). Srov. *Winckler*, Johann: Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie. Wien 1875, 66, 68, 115–116, 132 a tab. IV.

vycházelo 370, v Čechách 160 a v Haliči 64 periodik.⁷ Měřeno na počet obyvatel připadajících na jedno periodikum se Morava v roce 1872 umístila s 35 017 obyvateli na jedno periodikum až na osmé příčce. Důvodem byl jistě fakt, že potenciální české čtenářstvo, jež bylo relativně silné, mělo k dispozici nepatrný počet českých periodik. Větší část vzdělaných Čechů totiž četla německé noviny. Značný vliv, který měly vídeňské a pražské noviny a časopisy na Moravě v 19. století, však nezabránil rozmachu moravského tisku, který šel ruku v ruce s dynamickým rozvojem společnosti na Moravě a odpovídal tehdejší změně postavení obou zde žijících národních skupin – Čechů a Němců.

Abychom pochopili proměnu, kterou český tisk ve druhé polovině 19. století prošel, a význam, kterého přitom dosáhl, musíme nejdříve zmínit jeho tristní výchozí pozici. Ještě na začátku 60. let 19. století nemohla být o českém tisku na Moravě skoro žádná řeč. Začínalo se prakticky od nuly. Prvním českým periodikem byl měsíčník *Moravsko-slezský časopis pro lid*, vydávaný v letech 1842 až 1846.⁸ Po něm následoval od ledna 1848 první český politický týdeník *Týdenník*, který začal vycházet jen několik měsíců před prvním českým deníkem *Moravské noviny*, vydávaným od listopadu 1848. Vývoj českého tisku na Moravě tak silně zaostával za německým, jehož tradice sahala do poloviny 18. století: Již v roce 1747 byl v Olomouci založen časopis *Monatliche Auszüge alt- und neuer gelehrten Sachen* a v roce 1755 v Brně týdeník *Wochentlicher Intelligenz-Zettel aus dem Frag-Amt der Kayserlich-Königlichen privilegirten Lehen-Bank zu unser lieben Frauen in Brünn*, který po několika přejmenováních vycházel později po celé 19. století až do roku 1921 jako deník pod názvem *Brünner Zeitung*.⁹ Vzhledem k sociální a kulturní roli, kterou oba zemské jazyky v té době hrály, byl český čtenář

⁷ *Radimský, Jiří*: Moravské a slezské časopisy r. 1872. In: *Slezský sborník* 47 (1949) 253–255.

⁸ *Traub, Hugo*: Dieblův Moravsko-slezský časopis pro lid (1842–1846). In: *Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická* (1916) 1–26. – *Týž*: První český časopis na Moravě. In: *Duch novin* 3 (1930) 234–238. – *Greineckerová, Alena / Marčák, Bohumil*: K literárnímu obsahu Dieblova měsíčníku. In: *Vlastivědný věstník moravský (VVM)* 24 (1972) 145–152. – Jednalo se o první český časopis, pokud nepočítáme před nedávnem objevený týdeník *Concordia*, jehož sedm čísel vyšlo v roce 1840 na filosofickém ústavu v Brně, ovšem jen ručně psaných. Srov. *Fišer, Zdeněk*: Od Zábavníku k Týdenníku. Trnitá cesta prvního českého periodika na Moravě. In: *Acta Musei Moraviae, Scientiae Socialis* 85 (2000) 157–193, zde 166–169.

⁹ Blíže se německým tiskem na Moravě tento článek zabývat nebude. Srov. kromě literatury uvedené v pozn. 4 také *Hatschek, Oskar*: Die periodische Presse Mährens von ihren Anfängen bis zum Jahre 1862. 2. vydání, Proßnitz 1904. – *Sedlař, Otto*: Mährische Revolutionszeitungen und -blätter von 1848/49. In: *Deutschmährische Heimat* 11 (1925) 202–209. – *Šimeček, Zdeněk*: Časopisy a jejich rozšiřování na Moravě do počátku 19. století. In: *Badurová, Anežka* (ed.): *Sborník k 80. narozeninám Mirjam Bohatcové*. Praha 1999, 333–346. – *Týž*: Proměny novin v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1658–1860. In: *Kubíček, Jaromír*: *Noviny české republiky Sv. 2*, 55–76. – *Kubíček, Jaromír*: Německý tisk v českých zemích, jeho stav a zpracování. In: *VVM* 61 (2009) 362–369.

až do 40. let 19. století odkázán výlučně na zábavné, náboženské a rolnické kalendáře, jakož i na osvětovou a nábožensky poučnou a povznášející literaturu pro prostý lid,¹⁰ zatímco vzdělané vrstvy českého původu, které byly veskrze dvojjazyčné, se musely spokojit s německým tiskem nebo sáhnout po českých novinách a časopisech z Čech, kde v roce 1842 vycházelo celkem dvanáct periodik, z toho tři v českém jazyce. Naproti tomu na Moravě ze tří ve stejné době existujících periodik nevycházelo žádné z nich v češtině.¹¹ Před revolucí v roce 1848 patřily na Moravě mezi obzvláště oblíbená česká periodika z Čech především Časopis českého musea, Časopis pro katolické duchovenstvo, Pražské noviny, Květy, Vlastimil, Krok a Přítel mládeže.¹² Skutečnost, že český tisk z Čech se na Moravě tak silně rozšířil, byla jednou z hlavních příčin pomalého rozvoje českého novinářství na Moravě.

Viditelné zlepšení je patrné až v roce 1848, kdy od ledna začal vycházet zmíněný první český týdeník na Moravě Týdenník, od listopadu pak první český psaný deník Moravské noviny a konečně od 5. července 1849 týdeník Moravské národní noviny, což byla česká varianta německého Mährische Volkszeitung.¹³

¹⁰ Šimeček: Časopisy a jejich rozšiřování. – Týž: Půjčovny knih a čtenářské společnosti v českých zemích a jejich působení do roku 1848. In: ČsČH 29 (1981) 63–88. – Týž: Geschichte des Buchhandels in Tschechien und in der Slowakei. Wiesbaden 2002, 61–86 (Geschichte des Buchhandels 7). – Flodrová, Milena: Brněnští tiskaři v 17. a 18. století. In: Brno v minulosti a dnes 9, 1970, 56–80. – Stejskalová, Eva: Noviny a časopisy v době předběžnové. In: Běhalová, Štěpánka / Chmel, Rudolf (eds.): Tiskárny a tisky 19. století. Jindřichův Hradec 1998, 65–74. – Škrdl, Tomáš: Zasluky českého, moravského a slezského duchovenstva a zakládání knihoven, o rozšiřování knih a časopisů po dědinách a městech. Sv. 1. Praha 1888. – Bednařík, Karel / Havelková, Věra (eds.): Časopisy a kalendáře vydávané Moravsko-slezskou hospodářskou společností pro zvelebení orby, přírodovědné a vlastivědy v Brně. Bibliografie. 2 sv. Praha 1977. – Lom, František: Vývoj a význam zemědělského tisku (v procesu zavádění racionální zemědělské výroby v českých zemích do roku 1914). In: Vědecké práce Československého zemědělského muzea 25 (1985) 7–34. – Skala, Ladislav: České zemědělské časopisy. Sv. 1: 1838–1948. Praha 1992.

¹¹ Plačková, Magda: K národnímu obrození na Moravě v letech 1830–1848. In: VVM 31 (1979) 137–150, zde 146. – K novinářství na Moravě v první polovině 19. století srov. také Kabelík, Jan: Z doby národního obrození Moravy. In: Bílý, František (ed.): Literární Morava v letech 1849–1885. Praha 1911. – Vitula, Jiří: Průkopníci. Sociální otázka v moravském tisku do poloviny 19. století. Praha 1975. – Trapl, Miloslav: České národní obrození na Moravě v době předběžnové a v revolučních letech 1848–1849. Brno 1977. – Plačková, Magda: Politická aktivita moravských vlastenců v 30. a 40. letech 19. století. In: VVM 37 (1985) 22–28.

¹² Fišer: Od Zábavníku k Týdenníku 158.

¹³ Traub, Hugo: Moravské časopisectvo v letech 1848–49. In: Časopis Musea Království českého 94 (1920) 103–116, 203–217. – Trapl, Miloslav: Alois Vojtěch Šembera a Týdenník. Podíl Šembery a jeho přátelského kruhu v Olomouci na vzniku a obsahu listu. In: Sborník Vlastivědné společnosti musejní v Olomouci 61 (1972) 30–38. – Týž: Novinář Jan Ohéřal. Nástin jeho života a díla se zvláštěm zřetelem k působení na Moravě. Ostrava 1969, 41–51. – Fišer: Od Zábavníku k Týdenníku. – Kubíček, Jaromír: Počátky české žurnalistiky na Moravě. In: ČMM 129 (2010) Supplementum 2, 63–74. – K Moravským novinám viz pozn. 23 a k Moravským národním novinám viz Kabelík, Jan:

Zrušení cenzury, obnovení parlamentárního života a rozvoj rozličných myšlenkových proudů a veřejného mínění v revolučním roce umožnily nevídaný rozmach novin a časopisů. Ovšem ačkoliv už tehdy byl tisk tribunou různých politických uskupení, existovaly rozdíly mezi českým a německým tiskem. V prvé řadě, co se týče jejich počtu: V roce 1848 vycházelo na Moravě třináct německých a šest českých periodik, ta však za neoabsolutismu v 50. letech 19. století téměř všechna zanikla.¹⁴ Na začátku konstitučního období po roce 1860 tudíž neexistoval na Moravě žádný český deník. Vydávány byly pouze čtyři listy s nízkou periodicitou – dvakrát týdně v Brně vycházející vládní *Moravské noviny*, brněnský náboženský týdeník *Hlas*, olomoucký týdeník *Moravan* (1862–1863) a literární časopis *Hvězda* (1859–1864), který vycházel třikrát do měsíce.¹⁵ Ale už v roce 1861 se na Moravě dalo vybírat ze čtyř českých deníků, které ovšem vycházely v Čechách: Jednalo se o *Čas*, *Národní listy*, *Pozor* a *Pražské noviny* – s celkovým nákladem přes 7000 výtisků.¹⁶

Další asymetrie spočívala v tom, že německá periodika na Moravě tvořila integrální součást rakouské a německé publicistiky a některá z nich oslovovala také čtenáře mimo Moravu. Obráceně se na Moravě četly i německé noviny a časopisy z jiných německojazyčných zemí, především z Vídně, ale i ze zahraničí, jako např. *Augsburger Allgemeine Zeitung*.¹⁷ Naproti tomu český tisk sestával až do druhé poloviny 19. století téměř výlučně z titulů, které vycházely v Čechách, a i když už na Moravě existovaly první noviny v češtině, zůstával přísun novin z Čech značný. V roce 1848 si Češi na Moravě kupovali především *Národní noviny Karla Havlíčka Borovského*, v 60. letech 19. století také další české noviny z Prahy, z toho hojně i mladočeské *Národní listy*. Moravská periodika si však české obyvatelstvo v Čechách předplácelo jen zřídka.¹⁸

Moravské národní noviny a *Besedník*. Příspěvek k dějinám časopisectví a separatismu moravského. In: *Hýsek, Miloslav / Jakubec, Jan* (eds.): *Z dějin české literatury*. Sborník statí věnovaný Jaroslavu Vlčkovi k šedesátinám. Praha 1920, 215–232.

¹⁴ *Hatschek*: Die periodische Presse Mährens 22 an.

¹⁵ *Hýsek*: Literární Morava 116 an., 123–128. – *Fischer, Richard*: České noviny a novináři v Olomouci 1848–1938. Olomouc 1939, 9–12. – *Janák, Jan*: Z počátků českých novin na Moravě. Studie ke vzniku Moravské orlice. In: *VVM* 21 (1969) 106–120, zde 106–109.

¹⁶ Náklad pražských německých novin obnášel tehdy téměř 11 000 exemplářů. *Srov. Matoušek, Josef*: Úsilí o český deník 1860 a založení *Národních listů*. In: *Česká revue* 21 (1928) 30–35, 80–84, zde 84.

¹⁷ *Šimeček*: Půjčovny knih 84 an. – *Týž*: Geschichte des Buchhandels 61–86.

¹⁸ Např. Spolek *Rastislav* v Blansku odebíral v letech 1863–1866 celkem 35 periodik, z toho 22 z Prahy, sedm z Brna, tři z Olomouce, dvě z Vídně a jedno z Opavy. Jednalo se o jedenáct deníků nebo novin vycházejících vícekrát týdně, dvanáct týdeníků a dvanáct časopisů. *Kubiček*: *Noviny a časopisy 67–69. – Žďárský, C.*: „*Národní listy*“ a Morava. In: *Půl století „Národních listů“*. Almanach 1860–1910. Praha 1911, 139–140.

Žalostný stav českého tisku na Moravě byl ovšem v poslední třetině 19. století relativně rychle překonán. Díky studiím Zdeňka Šimečky a Jaromíra Kubíčka víme, že v 90. letech 19. století dosáhla česká periodika na Moravě počtem titulů německá periodika a do roku 1914 je jasně předčila. Jak dynamický byl tento proces, se ukazuje na míře růstu, která se u českých novin zvedla o 256 % a u německých pouze o 90 % – výsledkem byl poměr počtu titulů 282 : 118 ve prospěch českého tisku.¹⁹ Tento mocný vzestup s sebou přinesl i výrazné rozšíření palety tematického zaměření a potenciálního čtenářstva: Nové české noviny a časopisy na Moravě oslovovaly stále více zájmových a profesních skupin.

Stranické noviny jako motor rozvoje tisku

Není náhodou, že enormní nárůst českého tisku korespondoval s rozvojem české společnosti, jakož i její politickou diferenciací, která probíhala na Moravě po roce 1890.²⁰ Do této doby zde působila jediná česká politická strana: Národní strana na Moravě, v níž se soustředili moravští staročeši. Do roku 1907 se rozvinulo široké spektrum stran, které přetrvalo do dalších desetiletí.²¹

Jaká funkce připadala tisku honoračních stran, se dá nejlépe ukázat na příkladu periodik moravské Národní strany: Tato strana vznikla v souvislosti s volbami do zemského sněmu v roce 1861 kolem brněnského advokáta Aloise Pražáka, pozdějšího ministra Taaffeovy vlády. Jako strana moravských staročešů oslovovala především nejvyšší měšťanskou vrstvu. Byla typickou honorační stranou a prezentovala se jako zástupkyně zájmů celého národa.²² De facto se však opírala jen o úzkou vrstvu oprávněných voličů. V komunikaci stranického vedení se svými přívrženci a voliči hrál vedle sítě důvěrníků a osobních kontaktů s lokální elitou roli také tisk, a sice jak na centrální, tak na regionální úrovni.

¹⁹ Šimeček: Přehled vývoje novin 117 an.

²⁰ Mnozí historikové médií považují období mezi ranými 90. léty 19. století až 1914 za důležitou etapu pro vývoj tisku také v českých zemích. Srov. *tamtéž*. – Jirák, Jan / Köpplová, Barbara: K otázce periodizace vývoje médií. In: *Sekera* (ed.): Masová média 27–32. – *Týž*: Etapy vývoje českých tištěných médií od 19. do počátku 20. století. In: Sborník Národního muzea v Praze, řada C, 53 (2008) 11–18.

²¹ Malíř, Jiří: Politické strany na Moravě v období habsburské monarchie (Pokus o srovnání systému českých a německých stran na Moravě). In: *Kordiovský, Emil* (ed.): Politické strany a spolky na jižní Moravě. Brno 1993, 11–34 (22. Mikulovské sympozium 1992). – *Malíř, Jiří*: Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914. Brno 1996. – *Týž*: Die Parteien in Mähren. – *Týž*: System politických stran v českých zemích do roku 1918. In: *Malíř/Marek*: Politické strany Sv. 1, 17–57.

²² Srov. *Malíř*: Od spolků 28–60. – *Týž*: K typu honoračního politika. Neformální osobní vazby a politická kariéra v 19. století. In: *Marek, Pavel* (ed.): Osobnost v politické straně. Olomouc 2000, 11–33. – *Cibulka, Pavel*: Národní strana. In: *Malíř/Marek*: Politické strany Sv. 1, 109–138.

V počátcích Národní strany její vedení nedisponovalo svým vlastním tiskovým orgánem. V raných 60. letech 19. století vedlo předvolební agitaci na stránkách polouředních Moravských novin, které začal vydávat moravský zemský sněm v roce 1848. Moravské noviny byly prvním česky psaným deníkem na Moravě (pouze v období krátkého intermezza v letech 1852 až 1858 vycházely jen dvakrát týdně a nesly název Moravský národní list). Jejich redaktorem byl Leopold Hansmann, který při prvních volbách do zemského sněmu v roce 1861 Pražákovu Národní stranu podporoval. Na počátku 60. let 19. století však Moravské noviny upadly do vlivu moravských liberálních velkostatkářů a odcizily se programu Národní strany,²³ jejímž tiskovým orgánem se tím pádem stal deník Moravská orlice, založený v roce 1863.²⁴

V české mediální krajině na Moravě představoval tento list novum, neboť se jednalo o první deník, který otevřeně a systematicky proklamoval český národní program a požadavek federalizace Rakouska. To bylo přelomové vzhledem ke skutečnosti, že do té doby – kromě roku 1848 – byly české noviny určeny především pro nevzdělané české čtenáře. Nový deník nyní oslovoval i české vzdělané vrstvy, které byly dosud odkázány pouze na německý tisk nebo český tisk původem z Čech.

Redakce novin byla postavena před velký úkol, ale i těžkosti: Aby dostála nárokům svých čtenářů, musela vybudovat své vlastní zpravodajství – už nestačilo přebírat zprávy z německého nebo pražského tisku. Moravská orlice ovšem od začátku trpěla nedostatkem peněz. Na rozdíl od finančně dobře zajištěného německého tisku²⁵ by se její založení nedalo uskutečnit bez pomoci malých akcionářů. Ti obstarali sumu potřebnou pro kauci a vydávání listu v prvním roce tak, že každý vložil alespoň 50 zlatých. Protože se i v následujících letech její vydávání

²³ K tomu a k roli listu ve volbách do zemského sněmu v roce 1861 viz *Dvořák*, Rudolf: František Matouš Klácel a založení Moravských novin. In: ČMM 33 (1908) 1–31. – *Kabelík*, Jan: Z konce žurnalistické dráhy L. Hansmanna (s novými dopisy). In: ČMM 49 (1925) 281–298. – *Wurmová*, Milada: Volby do moravského zemského sněmu roku 1861. In: VVM 10 (1955) 75–80, 91–100, zde 80. – *Janák*: Z počátků českých novin 107 an. – *Fišer*, Zdeněk: Leopold Hansmann. Kroměříž 1993, 113–123 (Kdo byl kdo na Kroměřížsku 14).

²⁴ *Srov. Volf*, Josef: Z těžkých počátků Moravské orlice. In: *Duch novin* 4 (1931) 168–174. – *Bělohávek*, Miloslav: František Uman – první redaktor Moravské orlice. In: *Zřídka veselý*, František / *Peša*, Václav (eds.): Brno mezi městy střední Evropy. Brno 1983, 101–109. – *Janák*: Z počátků českých novin 106–120.

²⁵ Symbolem jejich moci na Moravě byly tiskárna a vydavatelství Rudolfa M. Rohrera, který vydával řadu novin a časopisů. *Srov. Erinnerungsblätter an das 100-jährige Jubiläum der Buch- und Stein-druckerei von Rudolf M. Rohrer in Brünn am 17. April 1887. Brünn 1889. – Altrichter*, Anton / *Künstler*, Gustav: Anderthalb Jahrhunderte Rudolf M. Rohrer 1786–1936. Die Geschichte einer deutschen Drucker- und Verlegerfamilie. Brünn. Baden bei Wien 1937.

ukázalo jako ztrátový podnik, byla Moravská orlice odkázána na sponzory, ke kterým patřil i František Palacký. Na začátku se list nacházel v majetku vlastníků tiskárny, nejprve Viléma Foustky a pak Josefa Schneidera. Teprve po roce 1872 převzala noviny akciová tiskárna, v níž většinu vlastnili představitelé Národní strany.²⁶

Další problém představoval vztah mezi stranickým vedením, respektive akcionáři, a redaktory Moravské orlice. Politici nevěnovali zajištění a vybavení svého tiskového orgánu patřičnou pozornost. Redaktoři byli přetíženi a k tomu nedobře placeni. Navíc je vládní úřady předešlým na začátku 70. let 19. století často perzekvovaly a čas od času také zatklly.²⁷

Pro tiskový orgán Národní strany bylo příznačné, že se neřadil mezi nejrozšířenější české noviny, mimo jiné zřejmě i proto, že byl relativně drahý – jedny noviny stály 4 krejcarů. Náklad činil v roce 1864 pouhých 900 výtisků, v roce 1879 vzrostl na 1450 exemplářů a v roce 1885 už na 2200 kusů. Tím se Moravská orlice umístila v roce 1879 mezi českými novinami pouze na pomyslné čtvrté příčce za katolickým listem Hlas s 2440 výtisky, olomouckým Našincem s 1750 výtisky a Lucernou, která vycházela co dva týdny nákladem 1500 kusů. Pro srovnání: Provládní a národně neutrální Moravské noviny vycházely v roce 1885 jako příloha Brünner Zeitung s nákladem 12 000 výtisků. Německy psané poloúřední noviny Brünner Zeitung se přitom tiskly jen nákladem 1200 kusů, ovšem jejich původně ranní příloha, později samostatný laciný nepolitický list, Brünner Morgenpost, vycházela v roce 1885 v počtu 20 000 výtisků.²⁸ Z těchto údajů je více než zřejmé, jak moc se tisk honorářních stran soustředil na příslušníky těch majetných a vzdělaných vrstev, které díky majetku a vzdělání měly právo volit. Mezi českým obyvatelstvem tyto kruhy však představovaly jen malou menšinu.

²⁶ K tomu došlo po sporech s tiskařem J. Schneiderem v letech 1864 a 1872, protože Moravská orlice pár měsíců v roce 1872 nemohla vycházet. Tomeš, Karel: Vilém Foustka. Z dob bojů za české Brno a českou Moravu. 2. vydání. Brno 1932, 14–16. – Janák, Z počátků českých novin 115 an. – Týž: K předhistorii vzniku mladočeského směru v táboru moravské buržoazie. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C, 9, (1962) 109–126, zde 114 an.

²⁷ K materiálním poměrům redaktorů Moravské orlice a k jejich pronásledování srov. Dopis Františka Umana Juliu Grégrovi z 30. 3. 1863. In: Bělohlávek: František Uman 109. – Tomeš: Vilém Foustka 11–13. – Janák: Z počátků českých novin 113–116. – Týž: K předhistorii 113–115. – Také vydavatel listu Olomoucké noviny Josef Černoch byl např. v roce 1868 odsouzen do vězení dvakrát v jednom měsíci. Fischer: České noviny a novináři 16 an. – Další příklady perzekuce novinářů popisuje Arbes, Jakub: Pláč koruny České neboli Persekuce lidu českého v letech 1868–1873. 2 rozšíř. vydání. Praha 1894. – Týž: Persekuce lidu českého v letech 1868–1873. Dodatkem k druhému vydání spisu „Pláč koruny České“. Praha 1896.

²⁸ Srov. zprávu o osmerych českých novinách, kterou poslalo Moravské místodržitelství předsedovi vlády Eduardu Taaffemu. Moravský zemský archiv v Brně, B-13 (Moravské místodržitelství – presidium), kart. 1938, č. 46/GP/1879. – Tyto údaje již byly publikovány v Janák: Z počátků českých novin 115 an. – Srov. také Šimeček: Přehled vývoje novin 116. – Kubiček/Šimeček: Brněnské noviny 103.

Přes svůj relativně malý náklad měla Moravská orlice zásadní význam jak pro vývoj Národní strany, tak pro rozvoj českého národního hnutí na Moravě. V prvé řadě poskytovala Národní straně oporu a utvrzovala ji v její politice a vnímání sama sebe coby zástupce celého národa. Tím, že tiskla projevy, které pronášeli poslanci v zemském sněmu a na shromážděních, se projevila jako důležité médium pro šíření programových zásad strany. Zároveň Moravská orlice vytvořila díky zveřejňování informací o činnosti různých organizací strany a jejich příznivců v regionech hustou komunikační síť a tím upevňovala soudržnost uvnitř strany. Význam tisku Národní strany, která byla tradiční honorační a volební stranou, rostl obzvláště během voleb do zemského a říšského sněmu. V tomto období vycházely kromě periodického tisku navíc často i letáky, brožury a pamflety.

Vedle Moravské orlice existovaly ještě další noviny Národní strany, které se snažily působit na českou společnost. Většinou si udržovaly větší nezávislost na vedení strany a reprezentovaly různé názory a skupinové zájmy. Rozpory zde na rozdíl od Čech nepanovaly primárně mezi staročechy a mladočechy, ale spíše v otázce postoje vůči klerikalismu. Silné katolické křídlo Národní strany, které zároveň mělo blízko ke konzervativní šlechtě, reprezentovaly zejména noviny Hlas. Vznikly v roce 1849 jako konfesionální týdeník Hlas Jednoty katolické a po roce 1870 se změnil v politické noviny, které od roku 1875 vycházely dvakrát týdně. V roce 1885 se Hlas stal deníkem a o rok později konečně i nejdůležitějším tiskovým orgánem Katolické strany národní na Moravě.²⁹ Co do nákladu byl v roce 1879 nejrozšířenějším českým deníkem na Moravě. Naproti tomu liberálnější a antiklerikální postoj zastupovaly především noviny Občan, které vycházely od roku 1870 v Prostějově jako týdeník a mezi lety 1872 až 1881 v Brně už dvakrát týdně. Podobný postoj zastával v letech 1878 až 1880 i brněnský čtrnáctideník Lucerna.³⁰ Obojí noviny však stěží dokázaly se svým nákladem (Občan v roce 1879 jen 680 a Lucerna 1500 exemplářů) konkurovat vlivu katolického Hlasu s nákladem 2240 výtisků. Vedle těchto brněnských novin patřily v 60. a 70. letech 19. století k nejdůležitějším českým listům také Olomoucké noviny (1865–1869) a na ně od roku 1869 navazující Našinec. Tento list

²⁹ Srov. Jančík, Josef: Katolické jednoty na Moravě. In: Hlídka 49 (1932) 353–355. – Hýsek: Literární Morava 48–57, 85n., 229 an. – Bitnar, Vilém: Sto let žurnalistiky a literární publicistiky katolíků českých i slovenských. I–III. In: Lidové listy 11 (7. 7. 1932) č. 154, 6; (8. 7. 1932) č. 155, 6; (9. 7. 1932) č. 156, 6. – Marek, Pavel: Tisk českého katolického tábora před 1. světovou válkou. In: Týž (ed.): Tisk a politické strany. Olomouc 2001, 53–88, zde 58 an.

³⁰ Hýsek: Literární Morava, 223–226. – Kolejka, Josef: České národně politické hnutí na Moravě v letech 1848–1874. In: Brno v minulosti a dnes 2 (1960) 301–371, zde 350–359.

vedl Josef Černocho a vycházel nejdříve dvakrát, od roku 1875 pak třikrát týdně v Olomouci.³¹

Tisk Národní strany dokázal v 60. a 70. letech 19. století oslovit, jak bylo pro honorační stranu typické, jen malý segment obyvatelstva, přičemž rozdíl mezi jednotlivými novinami odrážely ideologicko-politické rozpory mezi hlavními křídly strany – navenek však strana působila uceleným, jednotným dojmem. To se změnilo teprve v 80. letech 19. století, když se následkem sociální diferenciacce české společnosti na Moravě rozčlenila i mediální krajina. Přitom rostl počet periodik, která reflektovala specifické zájmy jednotlivých společenských skupin a vrstev a zároveň v těchto kruzích šířily zásadní postuláty českého národního programu. Velká část těchto převážně stavovských periodik vznikla jako čtrnáctideníky, za které podle tiskového zákona nemusela být složena žádná kauce.³² Tyto listy se neobracely hlavně na měšťany, ale na rolnictvo, na živnostníky a dělníky. Z tohoto důvodu nepřikládaly velký význam zpravodajství, které přebíraly z jiných novin; důraz byl kladen hlavně na kontakt se čtenářem, na jeho zájmy a potřeby. Pro dělnictvo vycházely od roku 1885 střídavě každé dva týdny dvoje laciné noviny s křesťanskosociálním zaměřením – *Obecné noviny* (1885–1896) a *Dělník* (1885–1900) –, které na Moravě konkurovaly sociálně demokratickému tisku. Všechny dohromady dosáhly v roce 1885 nákladu 4500 výtisků, v roce 1890 dokonce až 7800 výtisků. Také díky jejich vlivu mohla na Moravě zdomácnět myšlenka křesťanského socialismu.³³ List *Dělník* zachovával kontinuitu křesťanského socialismu až do založení křesťansko-sociální strany na Moravě (1899), a po sloučení se čtrnáctideníkem *Obrana práce* (1900) se jako týdeník *Obrana práce a dělnictva* stal tiskovou tribunou této nové strany.

Přes nepříznivé podmínky – šikanu ze strany úřadů, ostrou konkurenci jiných listů a vysoké finanční požadavky, které ukládal rakouský tiskový zákon vydavatelům – se od 80. let 19. století začal na Moravě prosazovat česky psaný sociálně demokratický tisk. Do tohoto okamžiku zde socialistická periodika vycházela jen zřídka, a to v němčině – v první řadě brněnský list *Arbeiterzeitung* (1869) a *Volkstribune* (1869–1870) a dále humoristicko-satirický dvojjazyčný časopis

³¹ Deset let zastával Našinec pod vedením redaktora Alexandra Jiříčka katolickou orientaci. *Hýsek: Literární Morava* 117 an. – *Fischer: České noviny a novináři* 12–19.

³² Srov. *Soukup, Ladislav: K vývoji tiskového práva v českých zemích po r. 1848*. In: *Právněhistorické studie* 29 (1989) 115–135.

³³ Oba časopisy vycházely, i když jen krátce, také v německé verzi jako *Brünner Rundschau* a *Arbeiter*. Srov. *Jiroušek, Tomáš Josef: Dělnický sociální tisk v Rakousku*. In: *Vlast* 7 (1890/1891) 36–39, 124–131, 191–194, 300–305, 380–386, 476–482, 550–557. – *Týž: Dějiny sociálního hnutí v zemích koruny české 1840–1904*. Sv. 2. Praha 1903, 23 an. – *Tamtéž* Sv. 3. Praha 1909, 60–62, 84 an., 122 an. – *Šimeček: Přehled vývoje novin* 116.

Noppeisen (1872–1873). V 70. letech 19. století zastávaly zájmy českých dělníků dělnické noviny z Prahy a z Vídně, zvláště pak Dělnické listy a Budoucnost. Ovšem v 80. letech 19. století, kdy se pronásledované socialistické dělnické hnutí v Rakousku rozštěpilo na radikály a umírněné, vzrostl význam moravského socialistického dělnického tisku. Na Moravě vycházely v té době hlavně brněnské časopisy umírněných – Volksfreund (1881–1889), Spravedlnost (1881) a Bojovník (1883–1885). Vedle toho existovaly radikální časopisy Duch času (1884–1886) a Hlas lidu (1886–1948), vydávané v Prostějově. Brněnský list Volksfreund (1881–1938) představoval od roku 1885 dokonce po jistou dobu jediný tiskový orgán rakouské sociální demokracie v Předlitavsku.³⁴ Kromě toho se čtrnáctideník Rovnost, založený v Brně v roce 1885, stal spolu s prostějovským Hlasem lidu důležitým faktorem při překonávání rozporů v rozštěpené rakouské sociálně demokratické straně dělnické a při jejím znovusjednocení, které se uskutečnilo na sjezdech v Brně-Lužánkách (1887) a v Hainfeldu (1888/1889). V 90. letech 19. století, kdy sociální demokracie mohla slavit první úspěchy a veřejným životem otráasaly národnostní spory, se Rovnost zasloužila o zachování internacionalistické linie v celorakouské sociální demokracii a stala se jako její zemský tiskový orgán jedním z nejvýznamnějších deníků na Moravě.³⁵

Také venkovské obyvatelstvo tvořilo cílovou skupinu pro rozvíjející se tisk. Už v 60. letech 19. století se agrární spisy osvětového charakteru obracely na rolníky, přičemž se většinou jednalo o měsíčníky, které vydávaly okresní hospodářské (zemědělské) jednoty jako věstníky. Za zmínku stojí Hospodář moravský (1863–1870), který publikovala hospodářská jednota v Olomouci, nebo na zemědělské problémy orientovaný Pozor (1872–1893), který vydával Jakub R. Demel rovněž v Olomouci. Od poloviny 80. let 19. století vystupují za zájmy sedláků zejména Selské listy, vycházející v Olomouci dvakrát týdně, a brněnský

³⁴ Jiroušek: Dělnický sociální tisk. – Kreibich, Karel: Počátky českého dělnického tisku. Praha 1951. – Radimský, Jiří: Počátky dělnického tisku na Moravě. In: Slezský sborník 48 (1950) 78–81. – Janoušek, Vojtěch: Počátky socialistického tisku v Prostějově. In: VVM 11 (1956) 14–19, 49–54, 93–100, 149–155. – Beránková, Milena: Přehled dějin české žurnalistiky. Sv. 4: K vývoji české dělnické žurnalistiky v 19. století. Praha 1982, 23–37. – Miersch, Klausjürgen: Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie. Wien 1969, 130–132, 167–172.

³⁵ Rovnost vycházela od roku 1894 jednou týdně, od 1898 dvakrát týdně, od 1900 třikrát týdně, od 1905 denně a od 1914 dokonce dvakrát denně. V roce 1894 dosahoval náklad Rovnosti 5200 a Hlasu lidu 1800 výtisků. Tamtéž 31–37, 48 an. – Hybeš, Josef: Dějiny Rovnosti. In: Týž: Výběr z článků a projevů. Praha 1956, 65–76. – Kubíček, Jaromír / Vlašín, Štěpán (eds.): 100 let literatury v Rovnosti. Brno 1985. – Šimeček, Zdeněk: Redakční práce v počátcích Rovnosti. In: Sborník Matice moravské 82 (1963) 206–207. – Burešová, Zdena: Úloha sociální demokracie a Rovnosti na Moravě v boji za organizaci v letech 1890–1893. In: ČMM 74 (1955) 130–138.

čtrnáctideník Českomoravské cepy.³⁶ Agrární periodické tiskoviny, jejichž centrum leželo v Olomouci, byly rozšířeny především na střední Moravě, kde se na úrodné Hané mohlo jak zemědělství, tak agrární hnutí nejvíce rozvinout.

Na živnostníky, rolníky a první české podnikatele se dvakrát do měsíce obracel Sekretář, který byl založen v roce 1881 a později vycházel pod názvem Národní hospodář a samosprávný věstník, a Živnostník (zal. 1884), přičemž zvlášť první z nich se zaměřoval na národohospodářské otázky.³⁷ Další periodika doplňovala spektrum českého tisku mimo jiné o zábavné, kulturní, pedagogické, hudební, tělovýchovné, dětské časopisy, jakož i časopisy pro mládež a pro ženy, čímž tyto časopisy přispívaly k vytvoření infrastruktury pro českou národní společnost, která byla sice uvnitř rozvrstvená a heterogenní, politicky se však pořád ještě prezentovala relativně jednotně.³⁸

Rozmach českého tisku na Moravě dosáhl v polovině 80. let 19. století tak vysokého tempa, že dominance německého tisku padla a počet českých novin a časopisů překročil počet německých periodik.³⁹ V roce 1886 bylo na Moravě kromě řady různých speciálních zájmových periodik vydáváno celkem 18 českých novin a časopisů. Jednalo se o tři brněnské deníky (Hlas, Moravská orlice, Moravské noviny), čtvery noviny vycházející dvakrát týdně (Selské listy v Olomouci, Hlasy z Hané v Prostějově, Kroměřížské noviny v Kroměříži a Moravská Slovač v Uherském Hradišti), dvojice olomoucké noviny vycházející třikrát týdně (Našinec a Pozor) a v neposlední řadě o jeden týdeník a osm čtrnáctideníků. Tyto časopisy vycházely nejen v uvedených městech, ale i v Třebíči, Telči a Valašském Meziříčí.⁴⁰

³⁶ *Obrtel*, František: Moravští sedláci v letech 1848–1904. Příspěvek k politickým dějinám moravského venkova. Přerov 1914, 273–290. – *Týž*: Po stopách novin na našem venkově od dob probuzení. Historický přehled. Praha 1922, 61–74. – *Macalík*, Basil: Rozvoj hospodářského časopisectva na Moravě v době probuzenecké. In: Československý zemědělec 12 (1930) 706. – *Fischer*: České noviny a novináři 36–41. – *Tvrdoň*, František: Probuzenecké listy hospodářsko politické v Olomouci. In: VVM 9 (1954) 132 an. Viz k tomu také pozn. 10.

³⁷ *Pernes*, Jiří: Česká buržoazie a dělnické hnutí na Moravě v 80. letech 19. století. In: ČMM 99 (1980) 19–39, zde 20–23. – *Malíř*, Jiří: Politizace českého živnostenského hnutí na Moravě do r. 1909. In: ČMM 101 (1982) 283–309. – *Týž*: Die soziale Frage in den Ansichten und in der Tätigkeit des mährischen Jungtschechen Václav Šilený. In: *Fasora*, Lukáš / *Hanuš*, Jiří / *Malíř*, Jiří (eds.): Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern 1848–1914. München 2010, 175–214.

³⁸ *Tvrdoň*, František: Olomoucké probuzenecké časopisy pro ženy a pro mládež. In: VVM 8 (1953) 143 an. – *Kryštofek*, Oldřich: O českém dětském tisku. In: Novinářský sborník 4 (1959) 469–490. – *Syrová*, Jaromíra: Hudební časopisectví na Moravě a ve Slezsku (do r. 1945). In: Slezský sborník 50 (1952) 135–140. – *Ježek*, Přemysl: České sportovní časopisy vydávané od jejich počátků až do roku 1918. In: Tělovýchovný sborník 8 (1965) 127–165.

³⁹ *Kubiček*: Noviny a časopisy 48, 115.

⁴⁰ Politické časopisectvo na Moravě v roce 1886. In: Moravská Slovač 24. 12. 1886, Příloha k č. 102, 3.

Velký počet nově založených novin a časopisů nešel ruku v ruce s odpovídajícím zvýšením počtu výtisků – k tomu mělo dojít teprve později. Také nevytizely kvalitativní rozdíly mezi českým a německým tiskem, který pod tlakem vídeňské konkurence neustále usiloval o technické i obsahové zlepšení. Přesto se český periodický tisk v 80. letech 19. století stal pro značnou část moravských Čechů pevnou součástí jejich každodennosti a do velké míry ovlivňoval utváření jejich politických názorů. Uznale se vyslovil časopis *Moravská Slovač* v roce 1886 o vzdělávací funkci politického tisku:

Rok co rok rozšiřují se po městech a vesnicích, a kde bys dříve nebyl za celý rok našel ani jediného čísla novin neb knih, čtou se pilně nyní noviny – i v té chudické chaloupce. Tím rozšiřuje se zároveň politická uvědomělost a národní statečnost, a to je zásluha našich časopisů.⁴¹

Velká většina českých periodik se chápala jako nepolitická, nicméně – až na sociálně demokratický tisk – sledovala vesměs národně politickou linii Národní strany a uznávala její politické vedení až do konce 80. let 19. století. Proto mohla Národní strana ještě v 80. letech 19. století zachovávat iluzi politické jednoty české společnosti. Tuto pozici zastávaly i německy psané listy *Stimmen aus Mähren* (1870–1872) a *Brünner Beobachter* (1879–1889; od 1884 pod názvem *Beobachter*),⁴² které svědčily o přežívající dvojjazyčnosti české honorace. Zároveň byly dokladem jejich vytrvalého přesvědčení, že i v německém jazykovém prostředí je možné působit na anticentralisticky, konzervativně a federalisticky naladěné čtenáře, a to v opozici vůči lokálním německým liberálním elitám v moravských městech. Na jedné straně tak vznikala regionální mediální krajina, která, ač vnitřně rozmanitá, navenek přece jen signalizovala jednotu, na druhé straně ovšem vedla její diferenciaci k tomu, že se tisk specializovaný na určité zájmy mohl stát zárodkem opozičních hnutí. To se ukázalo na příklad v případě Selských listů a Selského spolku v Olomouci, které už v 80. letech 19. století prosazovaly politizaci agrárního hnutí se samostatnými rolnickými kandidáty ve volbách do zemského sněmu.⁴³

⁴¹ *Tamtéž*.

⁴² *Okáč*, Antonín: Osudy brněnského listu „Stimmen aus Mähren“ 1870–1872. In: *VVM* 34 (1982) 178–189. – *Malíř*, Jiří: Vývoj liberálního proudu české politiky na Moravě. Lidová strana na Moravě do roku 1909. Brno 1985, 43.

⁴³ *Obrtel*: Moravští sedláci 259–281. – *Fischer*: České noviny a novináři 36–41. – *Pospěch*, Pavel: Založení agrární strany na Moravě v roce 1904. In: *ČMM* 100 (1981) 255–271. – *Malíř*, Jiří: Moravské rolnictvo mezi liberalismem a politickým katolicismem. In: *Fasora*, Lukáš / *Hanuš*, Jiří / *Malíř* (eds.): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*. Brno 2009, 47–68.

V době, kdy se česká společnost dynamicky rozvíjela směrem k moderní společnosti, což ovšem znamenalo především prohloubení její vnitřní sociální, politické a ideologické diferenciaci, bylo pro Národní stranu čím dál těžší udržet různé zájmové skupiny a její tisk pod jednou střechou. Kromě Moravské orlice ji s jednotlivými novinami nepojil žádný pevný organizační nebo vlastnicko-právní vztah. Proto mělo stranické vedení jen velmi málo možností, jak prosazovat vlastní politickou linii v tisku, a některé listy se mohly během 90. let 19. století stát hnací silou rozvoje jednotlivých křídel a jejich přeměny v samostatné politické strany. Tak odlákaly Selské listy Národní straně většinu agrárního hnutí, jež vstoupilo do promladočeské Lidové strany na Moravě, založené v roce 1891, ke které se vedle skupin rolníků přidaly i frakce kolem novin Moravské listy (1889–1893) Adolfa Stránského v Brně a týdeník Velehrad (1889–1901) Adolfa Kusáka v Kroměříži.⁴⁴ O něco později, když tón v nové Lidové straně udával Adolf Stránský a jeho Lidové noviny, staly se Selské listy hlavním zastáncem odštěpení agrárního křídla od Lidové strany a založení České strany agrární pro Moravu a Slezsko, která nakonec vznikla roku 1904.

Podobným způsobem se stal Hlas a další katolické a křesťansko-sociální noviny mluvčím osamostatňujícím se katolického hnutí na Moravě, které se v roce 1896 organizačně zformovalo do Katolické strany národní na Moravě a v roce 1899 do Moravsko-slezské křesťansko-sociální strany na Moravě.⁴⁵ Národní strana na Moravě tak zůstávala honorační stranou i v době, kdy už se nově založené strany daly na cestu k masovým stranám. Tisk Národní strany s Moravskou orlicí v čele stagnoval a stahoval se ze svých pozic.⁴⁶ Na jeho místo přicházely na jedné straně listy promladočeské Lidové strany, na druhé straně noviny a časopisy katolických stran a později také Agrární strany. Ty spolu se sociální demokracií představovaly

⁴⁴ *Pernes, Jiří*: Moravské listy 1889–1893. Příspěvek k dějinám české buržoazní politiky v 2. polovině 19. století. In: Časopis Moravského muzea, vědy společenské 64 (1979) 95–106. – *Týž*: Časopis Velehrad v Kroměříži a svobodomyšlné hnutí na Moravě v letech 1889–1890. In: Studie Muzea Kroměřížska (1979) 70–75. – *Týž*: Vznik lidové strany na Moravě v roce 1891. In: ČMM 100 (1981) 272–287. – *Maliř*: Vývoj liberálního proudu 97–101.

⁴⁵ O ústřední roli Hlasu a jeho vydavatelském družstvu při založení Národní strany katolické srov. *Krejčí, Josef* (ed.): Památce P. Tomáše Šilingra, kněze a národního pracovníka 1866–1913. Hodonín 1938, 87–89. – Ke katolickým stranám a jejich tisku srov. *Marek*: Tisk českého katolického tábora. – *Týž*: Český katolicismus 1890–1914. Kapitoly z dějin českého katolického tábora na přelomu 19. a 20. století. Olomouc 2003. Srov. i další literatura v těchto studiích.

⁴⁶ Náklad Moravské orlice klesl v roce 1917 jen na 830 výtisků. Srov. tabulka v příloze. – K Národní straně srov. *Maliř, Jiří*: Generálové bez vojska (Národní strana na Moravě v letech 1890–1914). In: Sborník prací filosofické fakulty brněnské university C, 43 (1996) 95–113. – *Cibulka, Pavel*: Kdy zanikla Národní strana na Moravě? In: *Borovský, Tomáš / Jan, Libor / Wihoda, Martin* (eds.): Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátinám. Brno 2003, 405–416. – *Týž*: Národní strana. In: *Maliř/Marek*: Politické strany, 109–138.

před první světovou válkou nejdůležitější české síly na Moravě a přeměňovaly se v moderní masové politické strany.

Tento přechod od honoračních k masovým stranám byl doprovázen strukturálními změnami, jmenovitě upevněním organizační struktury stran, byrokratizací a profesionalizací jejich činnosti a pronikáním do nepolitických sfér každodenního života. V některých částech Evropy včetně Moravy tvořila tato proměna součást procesu vytváření „sloupové“ struktury společnosti (*Versäulungsprozess*) a vzniku politických subkultur. Na Moravě se taková socio-morální prostředí rozvíjela po roce 1905 zvláště kolem národně liberálního, katolického, sociálně demokratického i agrárního tábora, a v mnohem menší míře i kolem národně sociálního tábora.⁴⁷

Posuny k profesionalizaci: masová strana a její tisk

Do jaké míry a jakou formou se tyto změny projevíly v moravském tisku? S ohledem na nedostatečný stav bádání a omezený rozsah této studie zde mohou být načrtnuty jen všeobecné tendence, které lze pozorovat po roce 1905. Obecně je možné konstatovat, že všechen tisk se stal součástí politických subkultur politických táborů – mediální krajina tedy byla rozčleněna podle politického spektra. Strany věnovaly rozvoji vlastního tisku nejvyšší pozornost. Každá strana usilovala především o to, aby měla k dispozici vlastní deník podléhající stranickému vedení: Vedle Národní strany, jež díky Moravské orlici měla deník nepřetržitě k dispozici už dříve, se o vlastní list mohla od 90. let 19. století opírat i Lidová strana se svým deníkem: její Lidové noviny vznikly v roce 1893 díky sloučení novin Moravské listy a Pozor a v desetiletích před první světovou válkou i po ní byly nejdůležitějšími českými novinami nejen na Moravě, ale i v Čechách.⁴⁸ Katolická strana národní disponovala deníkem Hlas (od 1885 jako deník) jakož i Našincem (od 1908 jako deník), Křesťansko-sociální strana založila v roce 1912 deník Den a Agrární strana přeměnila v roce 1909 Selské listy rovněž na deník. K Pokrokové straně na Moravě se hlásil Ostravský deník (zal. 1900) a poté, co se sloučila s Lidovou stranou (1909), podporoval list nově vzniklou Lidovou stranu pokrokovou na Moravě. Také zemský stranický orgán Československé sociálně demokratické strany

⁴⁷ Malý: Od spolků 225–284. – Viz také pozn. 3.

⁴⁸ MZA, Fond G-426 (Lidové noviny Brno). – Golombek, Bedřich: Dnes a zítra. K padesátce Lidových novin. Praha 1944. – Dolejší, Vojtěch: Noviny a novináři. Z poznámek a vzpomínek. Praha 1963, 94–103. – Pernes, Jiří: Svět Lidových novin 1893–1993. Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky. Praha 1993. – Chmel, Zdeněk / Pavelka, Jiří (eds.): Lidové noviny Arnošta Heinricha a dnešek. Brno 2006.

dělnické Rovnost se v roce 1905 proměnil v deník. Centralistická Česká sociálně demokratická dělnická strana v Rakousku na Moravě, založená po rozštěpení Československé sociálně demokratické strany dělnické roku 1910 na autonomisty a centralisty, disponovala deníkem Dělnický denník (od 1914), který v letech 1910 až 1914 vycházel jako týdeník Proletář. A konečně Česká strana národně sociální, která měla na Moravě na rozdíl od Čech poměrně slabou pozici, vlastnila stranický orgán Pokrok, jenž vycházel jednou a přechodně (1906/07) i dvakrát týdně.⁴⁹

Přesto se politické strany rozhodně nespokojily jen s budováním vlastních deníků. Aby se strana stala stranou s masovou základnou, potřebovala také mediální síť, která by teritoriálně pokryla celou oblast náboru nových stoupenců a zároveň reagovala na různé zájmy. Vedle deníků měla každá strana k dispozici tak zvané laciné krejcarové noviny, nejčastěji týdeníky, které mnohdy dosahovaly vyššího nákladu než velké deníky, zvláště když se – jako v případě Lidové strany v roce 1906 a sociální demokracie v roce 1914 – přešlo k nabídce dvou vydání deníku denně. Kromě toho se rozšířily politické noviny, které vycházely v různých intervalech, měly regionální zaměření a pokrývaly všechny regiony. Sociálně demokratický tisk byl organizován podle volebních okresů pro volby do říšské rady.⁵⁰ Dalším nápadným fenoménem té doby byla skutečnost, že se ke stranám přidružoval i zcela nepolitický tisk. Stejně jako sociální demokraté a katolíci měli proto i agráři a Lidová strana své časopisy pro sedláky, dělníky, řemeslníky, mládež, učitele, odboráře, ženy, spisovatele a další sociální a profesní skupiny. Všechny důležité, nepolitické oblasti veřejného života byly takovými časopisy pokryty.⁵¹

⁴⁹ Pokrok nahradil v roce 1902 předchozí stranický orgán Československé dělnické rozhledy. V roce 1908 byl přetvořen nejdříve na týdeník Snahy lidu a posléze na Moravský lid (1909–1914).

⁵⁰ Přehled o periodikách vydávaných velkými stranami nabízí *Kubiček: Noviny ve službách českých politických stran*. – Srov. také *Kubiček/Šimeček: Brněnské noviny 111–118*. – Viz také části o periodickém tisku u jednotlivých stran. In: *Malíř/Marek: Politické strany*.

⁵¹ Velkou šíří stranické žurnalistiky před první světovou válkou je možné ilustrovat na příkladu tisku katolického politického tábora na Moravě. K jeho politickým novinám patřily tři deníky (Hlas, Našinec, Den), čtyři dvakrát týdně vycházející noviny a dvanáct týdeníků. Pro rolnictvo byly určeny *Selské hlasy* (1898), *Rolnické noviny* (1902), *Naše záduha* (1912), *Zemědělský zápisník* (1912), pro ženy *Selka* (1902) a *Eva* (1907), pro děti a mládež *Přítel dítek* (1912), pro tělovýchovné organizace *Orel* (1910), pro učitele *Vychovatelské listy* (1901), *Katolický učitel* (1909), *Katolická učitelka* (1912) a pro dělnictvo *Obrana práce a dělnictva* (1899, od 1904 jako *Budoucnost*). K regionálním periodikům patřily *Náš věk* (1906 v Brně), *Hanácký kraj* (1900 v Prostějově), *Ječmínek* (1908 v Prostějově), *Ostravské noviny* (1902 v Moravské Ostravě), *Prameny* (1911 v Olomouci), *Pozorovatel* (1904 v Kroměříži), z kulturních časopisů jmenujme *Obzor* (1878), *Náš domov* (1892), *Křesťanský literární věstník* (1895), *Bílý prapor* (1902), *Nový život* (1906), *Křesťanská myšlenka* (1907), *Nový obzor* (1911), *Archa* (1912). K tomu je třeba zahrnout ještě mnoho dalších teologických, náboženských, charitativních atd. časopisů. Navíc byl na Moravě odebírán i katolický tisk z Čech. Srov. *Marek: Tisk českého katolického tábora*. – Ke stavu z roku 1917 viz tabulku v příloze.

Stranám šlo v té době o to, aby k sobě tisk pevněji připoutaly, tím pádem se také musely postarat o jeho finanční zabezpečení. Za tímto účelem zakládaly strany svoje vlastní vydavatelská družstva a sdružení, jakož i tiskárny, v nichž byli hlavními akcionáři její předáci. Již dříve vznikla pro noviny jako Hlas, Moravská orlice, Selské listy a Lidové noviny vydavatelská družstva. Také akciové tiskárny byly v některých případech zakládány již v předcházejících desetiletích, a to aby se zajistilo bezproblémové vydávání některých periodik, která se hlásila k Národní straně. Tou byla například Akciová moravská tiskárna, založená už v roce 1873 v Brně, aby zaručovala kontinuální vydávání Moravské orlice. Podobně byla v roce 1881 zřízena brněnská Knihtiskárna benediktinů rajhradských, která se po založení Národní strany katolické (1896) postarala o tisk Hlasu, který do té doby vydávala společně s Moravskou orlicí staročechy ovládaná Akciová moravská tiskárna.

Během přerodu v masové strany šlo o to, aby strany měly k dispozici tiskárny, které by s nimi byly v těsnějším spojení než dřív. Patrně to bylo mimo jiné v tom, že všechny nové tiskárny založené v Brně po roce 1908 náležely výhradně politickým stranám, kterým se na rozdíl od soukromých osob podařilo získat potřebné tiskařské koncese.⁵² Národní straně katolické a Křesťansko-sociální straně patřila vedle zmíněné Benediktinské tiskárny i Brněnská knihtiskárna, založená v roce 1913. Ta sloužila především k vydávání velmi rozšířeného deníku Den, jehož náklad dosahoval asi 50 000 výtisků. Vedle nich pro ně tiskla také Knížecí arcibiskupská tiskárna v Olomouci – mimo jiné deník Našinec od roku 1906 a další katolické publikace. Lidová strana zřídila v roce 1903 Lidovou tiskárnu pro svůj stranický list Lidové noviny, sociální demokracie vydávala své noviny Rovnost od roku 1908 ve vlastní Knihtiskařské a komanditní společnosti Rovnost, agrárníci provozovali od roku 1911 Rolnickou tiskárnu a rovněž Národně sociální strana koupila v roce 1906 tiskárnu v Brně.⁵³

Stranické tiskárny nevydávaly pouze noviny, ale nabízely další vydavatelské a podnikatelské služby, čímž se zařadily mezi podniky s vydavatelskou činností. Nejdále v tomto procesu došla Lidová tiskárna, zvaná také Tiskárna Lidových novin, a to bez ohledu na skutečnost, že Lidová strana na rozdíl od sociální demokracie a katolických stran nikdy nebyla skutečnou masovou stranou. Podnikatelský

⁵² Srov. Reich, Edvard (ed.): Památce Kuneše Sonntaga. Soubor příspěvků jeho přátel a spolupracovníků. Praha 1932, 59–61. – Krejčí: Památce P. Tomáše Šilingra 87–89. – Janák, Jan: Brněnské tiskárny v letech 1848–1918. Od tiskařských oficin k polygrafickému průmyslu. In: Kubiček, Jaromír (ed.): Knihtisk v Brně a na Moravě. Sborník z konference. Brno 1987, 43–66, zde 58–61. – Srov. také výčet brněnských tiskáren za léta 1848–1918 in *tamtéž* 226–228. – Marek: Tisk českého katolického tábora 78 an.

⁵³ Srov. Šlesinger, Václav: Z bojů o pokrokovou Moravu 1890–1918. Brno 1947, 32 an.

úspěch Lidových novin byl umožněn tím, že už v roce 1898 přešly z vydavatelského družstva do vlastnictví rodiny Adolfa Stránského. Pro stranu to ovšem mělo ambivalentní následky, protože vydavatelská rodina často upřednostňovala vlastní obchodní zájmy na úkor stranických. To vedlo dokonce až k tomu, že Lidové noviny v roce 1908 ztratily oficiální status stranického orgánu a Lidová strana musela na přechodnou dobu učinit centrálním tiskovým orgánem Hlasy ze západní Moravy.⁵⁴ Podobně byl nucen Karel Kramář coby předseda mladočeské strany v Čechách reagovat na vedení Národních listů Prokopem Grégrem a založit v roce 1910 deník Den.⁵⁵

Díky vydavatelským společnostem a tiskárnám mohly strany lépe hájit svou linii v tisku, který zároveň finančně zajišťovaly. V některých případech se jim však nepodařilo zabránit tomu, aby největší podílníci získali rozhodující vliv na tisk, tak jako Adolf Stránský na Lidové noviny. O významu, který byl tisku přisuzován, svědčí i to, že některé strany zřizovaly při výkonném výboru tiskové komise, které dohlížely na stranický tisk a měly se starat o strategii jejich šíření ve společnosti. Po vzoru sociální demokracie sestavily i další strany seznam svých členů, aby jej mohly použít při zavádění povinného předplatné stranických novin. Odebírat a šířit stranický tisk se stalo přinejmenším proklamativně povinností každého člena nejen sociální demokracie, ale i agrární, národně sociální a živnostenské strany.⁵⁶

Proces přeměny tisku měl dva aspekty: Nejenže vedl k tomu, že žádná z velkých politických stran se už neobešla bez vlastních novin, ale zasáhl i většinu dosud nezávislých nebo soukromých novin, které se nyní přiklonily k jedné ze stávajících stran nebo k novým opozičním politickým směrům. Stále ještě vznikaly nezávislé politické deníky ve vlastnictví jednotlivců, ovšem tyto pokusy nebyly dlouhodobě úspěšné. Jedním z důsledků bylo jejich přiblížení se k určité politické straně. Tak například původně nezávislý list Olomoucký Pozor, založený Bohumírem Knechtlem v roce 1891, se stal v 90. letech 19. století jednou z veřejných platform moravského pokrokového hnutí a později Pokrokové strany na Moravě. To samé se přihodilo literárnímu časopisu Niva (1891–1897), který vydával František Roháček v Brně, a také časopis Snaha, který v roce 1906 založil v Olomouci František Obrtel jako nezávislý list vycházející dvakrát týdně, potkal stejný osud.

⁵⁴ Malíř: Vývoj liberálního proudu 144 an., 157. – Pernes: Svět Lidových novin 19 an.

⁵⁵ Kučera, Martin: Souboj vedení mladočeské strany s Národními listy („Den“ 1907–1910). In: Moderní dějiny 4 (1996) 71–113. – Viz k tomu i článek Luboše Velka v tomto svazku.

⁵⁶ Malíř: Vývoj liberálního proudu 236–238. – Týž: K politické kultuře na sklonku starého Rakouska: mechanismus vzniku politické strany v éře masových stran. In: Semotanová, Eva (ed.): Cestou dějin. K počtce prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc. Sv. 2. Praha 2007, 239–265 (Práce historického ústavu AV ČR. Řada C, Miscellanea 16).

Z finančních důvodů přesídlil Obrtel Snahu nejprve do Prostějova (1907) a posléze do Brna (1908), kde dal časopis k dispozici Pokrokové strany na Moravě.⁵⁷

Snahy o užší připoutání zcela nebo částečně nezávislého periodického tisku k politickým stranám posilovaly a podporovaly proces politické diferenciace. Stále platilo, že pokud se opoziční frakce v rámci jedné strany chtěly prosadit, musely založit nebo získat vlastní tiskový orgán. Tak tomu bylo i v případě frakčního boje o převahu v moravské Agrární straně v letech 1909 až 1910, který se vedl mezi konzervativním vedením strany a jejím orgánem Selské listy na jedné straně a frakcí kolem Kuneše Sonntag, jenž v roce 1909 založil noviny Moravský venkov, na straně druhé. I díky tomuto listu mohl Kuneš Sonntag společně s Františkem Staňkem vnitrostranický spor vyhrát. V boji mezi centralisty a autonomisty v moravské sociální demokracii v letech 1910 až 1911 dopomohl zase Proletář (zal. 1910) centralistickému křídlu k osamostatnění a založení vlastní strany. Podobně musela opoziční skupina kolem Hynka Bulína založit noviny Moravské listy (1913), jakož i novou stranu se staronovým jménem Lidová strana na Moravě, aby na Moravě prosadila promladočesky orientovanou politiku proti Stránskému protimladočeské linii prosazované po roce 1907 v Lidové straně pokrokové a v jeho Lidových novinách.⁵⁸

Pokud bylo kdysi běžné, že ten, kdo se odštěpil od mateřské strany, začal vydávat opoziční noviny, aby své pozici zajistil sluchu, pak v době, kdy se utvářely masové strany, měly šanci na úspěch jen takové pokusy, které podniklo křídlo disponující silným tiskovým orgánem, který by mohl konkurovat stávajícímu tiskovému orgánu strany. Proto vynaložily redakce Moravského venkova, orgánu vnitrostranické opozice uvnitř moravské agrární strany, Proletáře, orgánu centralistické sociální demokracie, a Moravských listů, orgánu Bulínovy opozice proti Stránskému Lidové straně pokrokové, velké úsilí, aby dopomohly novinám k co možná nejvyšší periodicitě a rozšíření.⁵⁹ Tomuto trendu se na první pohled vymy-

⁵⁷ Knechtl, Bohumír: Třicet let našeho zápasu v Olomouci. Olomouc 1923, 215–265. – Fischer: České noviny a novináři 27–29, 32–34. – Malíř, Jiří: Vznik, vývoj a rozpad politického hnutí Mladá Morava. In: VVM 29 (1977) 22–36. – Týž: Od literatury k politice (Literární časopis Niva 1891–1897). In: VVM 44 (1992) 459–463. – Týž: Pokrokové hnutí na Moravě v letech 1898–1906. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C, 21/22 (1975) 101–122. – Týž: Pokrokové hnutí na Moravě. 2: Vznik a vývoj moravské pokrokové strany. In: Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity C, 25/26 (1978/79) 99–129. – Lapáček, Jiří: František Obrtel a noviny Snaha. In: Marek: Tisk a politické strany 34–46.

⁵⁸ Malíř, Jiří: Moravská lidová strana Hynka Bulína 1913–1914. In: ČMM 103 (1994) 157–169. – Týž: K politické kultuře.

⁵⁹ Proletář vycházel nejprve týdně, od roku 1911 třikrát týdně a od roku 1914 jako Dělnický denník denně. Moravské listy byly vydávány původně třikrát týdně a od roku 1914 denně. Moravský venkov vycházel do roku 1911 dvakrát týdně, poté ale jen jako týdeník. Jeho vydavatel Kuneš Sonntag se

kal případ Zpravodaje, který vydávala Okresní jednota živnostenských společenstev v Prostějově od roku 1905 jednou a od roku 1911 dvakrát týdně a který se významně podílel na konstituování Politické strany živnostnictva československého na Moravě (1908), jejímž tiskovým orgánem se následně stal. Přesto byl úspěch listu pouze relativní, neboť byl umožněn výhradně přísnou stavovskou orientací novin i nové strany, která nakonec dosáhla toho, že se tato strana dokázala politicky prosadit.⁶⁰

V důsledku procesu vytváření „sloupové“ struktury společnosti se význam a funkce tisku na Moravě zásadně proměnily a také jeho vztah k politickým stranám doznal velkých změn. Počet nezávislých politických periodik klesal, zatímco zájmově orientovaný tisk mohl vykázat výrazný nárůst. Přitom nerostla jen nabídka českých periodik včetně politických titulů, ale také se strmě zvyšoval jejich náklad. Celkově se stal tisk důležitým faktorem pro vytváření socio-morálního prostředí jednotlivých politických táborů. A i když český periodický tisk na Moravě do roku 1918 stále ještě procentuálně neodpovídal podílu Čechů na celkovém obyvatelstvu, jak tomu už tehdy bylo v Čechách,⁶¹ rozvíjel se český tisk rychle dál: Do poloviny 80. let 19. století dosáhl počet českých novin a časopisů na Moravě stejné výše jako německý tisk a mezi 1890 až 1914 vykázal nárůst o více než trojnásobek – z 89 v roce 1890 na 281 v roce 1914. Zatímco u německého tisku došlo pouze ke zdvojnásobení – z 62 titulů v roce 1890 na 118 v roce 1914.⁶²

Podobně dynamicky rostoucí křivku zaznamenala i českojazyčná periodika, pokud se jedná o výši jejich nákladů: v roce 1879 obnášela celková výše nákladu všech česky psaných politických novin vydávaných na Moravě pouhých 10 020 výtisků,⁶³ zatímco oblíbených německých laciných novin, Brünner Morgenpost, se v roce 1880 tisklo 12 000 a v roce 1885 dokonce až 20 000 kusů. Ještě na přelomu 80. a 90. let 19. století se pohybovala výše nákladu nejrozšířenějších českých politických novin – přes zmíněný vzrůstající trend v 80. letech 19. století – maximálně okolo několika tisíc výtisků. Moravská orlice, tiskový orgán Národní

mohl ve vnitrostranickém boji prosadit, přičemž Selské listy zůstaly hlavním tiskovým orgánem strany, zatímco Moravský venkov plnily funkci týdeníku.

⁶⁰ Cekl, Jan (ed.): Rudolf Mlčoch. Zakladatel čsl. živnostnicko-obchodnické strany středostavovské 1880–1930. Olomouc 1930. – Fischer: české noviny a novináři 43 an. – Marek, Pavel: K založení živnostenské strany na Moravě. In: ČMM 102 (1983) 55–70. – Týž: Politické strany českého živnostnictva. In: Malíř/Marek: Politické strany. Sv. 1, 443–465.

⁶¹ Srov. Náhlovský, Jan: Časopisy v Československé republice dne 31. 12. 1920. Praha 1923, 7 an. (Knihovna Statistického Věstníku 1).

⁶² Tamtéž 19. – K enormnímu přírůstku periodik v českých zemích srov. také statistické údaje in: Dějiny českého novinářství a českých novinářských spolků. Výstava k dějinám českého tisku na území České republiky. Praha 2002, 37, 44.

⁶³ Srov. pozn. 28.

strany, vycházela v roce 1885 nákladem 2200 exemplářů, katolický Hlas dosáhl 1680 výtisků, křesťanskosociální noviny Dělník a Obecné noviny se tiskly každé po 4500 kusech a sociálnědemokratická Rovnost se musela spokojit s 1100 výtisky.⁶⁴ Dva roky nato vyšplhal náklad Rovnosti na 2000 výtisků, Obecné noviny v roce 1895 vycházely v nákladu 7800 kusů a mladočeské Moravské listy na počátku 90. let 19. století dokonce ve výši až 10 000 výtisků.⁶⁵

Kvantitativní skok nákladů českých novin na Moravě se tedy odehrál především v posledním desetiletí před první světovou válkou a tato tendence pokračovala i přes jistý pokles na začátku války, jak bylo zřejmé zejména v jejich posledních dvou letech. V posledních třech měsících roku 1917 dosáhla na příklad ranní a večerní vydání Lidových novin celkového nákladu vyššího než 57 000 exemplářů. Náklad Ostravského deníku, který rovněž tíhl k Lidové straně pokrokové, činil 18 000 kusů, křesťansko-sociálního deníku Den přes 54 000, sociálně demokratické Rovnosti skoro 6000 a centralistického listu Dělnický denník okolo 3500 výtisků.⁶⁶ Ve vysokém nákladu se tiskly také levné týdeníky, především agrární týdeník Moravský cep s 28 000 kusy, katolický Náš věk s 23 000 a laciný list Nový lid s 28 500 výtisky. Tím překonaly české politické noviny ty německé, jež výrazně zaostávaly: Tagesbote aus Mähren, který byl ještě pořád nejdůležitějším liberálním německým deníkem, vyexpedoval denně 28 800 výtisků, sociálně demokratický Volksfreund 6000 kusů a Agrarische Wacht 5900 exemplářů. Ani kdysi hojně rozšířené česky a německy psané úřední noviny jako Brünnner Zeitung a Brněnské noviny neuspěly. Už v posledních letech před válkou ztrácely čím dál více čtenářů, kteří již nechtěli následovat jejich národně a politicky bezbarvé zaměření. Během války degenerovaly na pouhé vládní věstníky. To postihlo také jejich přílohy, které se už předtím osamostatnily jako laciné časopisy a těšily se větší oblíbenosti než jejich mateřské listy – např. Brünnner Morgenpost se na vlastní nohy postavil v roce 1865 a Moravské noviny v roce 1880.⁶⁷

Nebývalý rozmach zažily i další tiskoviny: Ve velkém počtu byly vydávány brožury, letáky, kalendáře, polemiky, pamflety, projevy, volební programy, plakáty, zprávy o činnostech a informace k různým otázkám veřejného zájmu. Tyto publikace byly určeny v prvé řadě vlastním členům, které měly instruovat, jak

⁶⁴ Šimeček: Přehled vývoje novin 116 an.

⁶⁵ Kubiček/Šimeček: Brněnské noviny 98, 108.

⁶⁶ Srov. tabulku v příloze.

⁶⁷ Výše nákladu Brünnner Zeitung klesla z 1200 kusů v roce 1884 na pouhých 440 exemplářů v roce 1917, Brněnských novin dokonce jen na 150 výtisků, tiráž Brünnner Morgenpost spadla z 12 000 výtisků v roce 1903 na 5200 kusů v roce 1917 a podobný propad zaznamenaly Moravské noviny z 24 000–33 000 exemplářů v roce 1904 na 10 200 výtisků v roce 1917. *Tamtéž.* – Kubiček/Šimeček: Brněnské noviny 97, 103 an. – Týž: Přehled vývoje novin 116 an.

např. zakládat místní organizace strany, jak získávat nové stoupence nebo kolportovat stranický tisk. Snažily se zároveň oslovit co možná největší část obyvatelstva. Tiskoviny, které nevycházely periodicky, se tiskly na zakázku centrálních orgánů strany, ale i místních organizací a spolků, často pak byly vkládány do stranických novin a týdeníků. Navíc politické strany zakládaly pro vydávání těchto brožurek a letáků vlastní ediční řady a inzerovaly je ve svých denících.⁶⁸

Proces, během něhož se změnil periodický tisk a jeho role pro veřejnou činnost a agitaci politických stran, nezůstal bez následků na pozici redaktora.⁶⁹ V zakladatelském období novin pracovali redaktoři často v podřízeném postavení, za špatný plat a s minimální existenční jistotou. Před první světovou válkou se jejich pozice výrazně zlepšila: Bylo zamezeno jejich fluktuaci mezi redakcemi různých stran, někteří redaktoři dokonce postoupili do vedení strany a podíleli se na vypracování programu.⁷⁰ V rámci byrokratizace stran se stali nenahraditelnými členy nejvyšších stranických orgánů, někdy také zastupovali stranu v parlamentu, což se týkalo zvláště redaktorů sociálně demokratického tisku.⁷¹ Také na Moravě došlo díky vstupu redaktorů do parlamentní politiky k jevu, který byl typický pro moderní politickou kulturu: k profesionalizaci politiků. Sice už v dobách honoračních stran byli redaktoři občas zvoleni do zemského sněmu – např. redaktor Moravské orlice Jindřich Dvořák byl poslancem v letech 1870 až 1878 –, ale většinou stáli tito muži relativně nízko ve stranické hierarchii. To se změnilo teprve s redaktory sociálně demokratických novin, z nichž mnozí byli členy nejvyšších stranických orgánů. Na místa redaktorů byli dosazováni záměrně, aby se mohli

⁶⁸ Pro příklady z katolického, národně liberálního a sociálně demokratického tábora srov. *Marek*: Tisk českého katolického tábora 78 an. – *Malíř*, Jiří: K roli brožur a letáků při nástupu masových politických stran (na příkladu Moravy). In: *CMM 120* (2001) 123–154. – *Týž*: The Anti-Clericalism of Social Democracy and the Secularization of the Working Class in the Czech Lands. In: *Fasora*, Lukáš / *Hanuš*, Jiří / *Malíř*, Jiří (eds.): *Secularization and the Working Class: The Czech Lands and Central Europe in the 19th Century*. Eugene, OR 2011, 83–115.

⁶⁹ *Malíř*: Vývoj liberálního proudu 234–236.

⁷⁰ Na formulování programu svých stran se podíleli například Kuneš Sonntag u agrární strany, František Obrtel u pokrokové a Rudolf Mlčoch u živnostenské strany.

⁷¹ Z pěti sociálně demokratických poslanců moravského zemského sněmu zvolených v roce 1906 byli čtyři redaktoři, a sice Jan Filipínský, Josef Hybeš, Jan Prokeš a František Svoboda. V roce 1913 bylo redaktory dokonce všech sedm českých sociálně demokratických poslanců: Jan Filipínský, Josef Hybeš, Jan Prokeš, Tomáš Koutný, Jaroslav Rouček, František Svoboda a Vlastimil Tusar. Redaktorem byl i jediný německý sociální demokrat v moravském sněmu Wilhelm Nießner (1913). V době jejich zvolení byli redaktory i poslanci z jiných stran: Vilém Votruba psal pro Lidové noviny a zastupoval Lidovou stranu (1906, 1913), vydavatel a redaktor Selských listů Josef Šamalík a šéfredaktor Hlasu Tomáš Šilinger zase katolické strany (1906, 1913). Kuneš Sonntag zvolený v roce 1913 byl redaktorem agrárního tisku. Původně vykonávali tito muži jiná zaměstnání: Sonntag vlastnil statek, Šamalík byl zemědělec a Šilinger člen řádu augustiniánů.

zcela věnovat agitační a politické činnosti. Byly i případy, kdy redaktor dosáhl ve straně nejvyšší pozice. Jako příklad může sloužit předák živnostenské strany Rudolf Mlčoch, který byl zároveň šéfredaktorem Zpravodaje. Podobnou politickou kariéru udělal Kuneš Sonntag v Agrární straně nebo Tomáš Šilinger v Národní straně katolické.

Působení strany na veřejnost zůstávalo úzce spjato s mluveným slovem – také zde hráli redaktoři důležitou roli. Pořádání stovek agitačních schůzí vedlo některé strany k rozhodnutí organizovat agitační činnost s pomocí stálého týmu řečníků, v jehož čele stáli často redaktoři. Pořádaly se řečnické kursy, jejichž absolventi byli delegováni na schůze stoupenců strany nebo posíláni na shromáždění politické opozice. Na stranických sjezdech vystupovali nejčastěji řečníci, kteří byli zároveň redaktory, a jejich příspěvky byly posléze zveřejněny v novinách nebo dále šířeny formou brožury.

Závěr

Český tisk na Moravě se do velké míry podílel na národní a politické mobilizaci české společnosti, která probíhala mezi revolucí roku 1848 a první světovou válkou. Zatímco na začátku existoval jen zanedbatelný počet českých periodik, jejichž cílovou skupinou byla elita české společnosti, především v posledních dvou desetiletích před vypuknutím první světové války se rozvinula bohatě rozvrstvená mediální krajina, která oslovovala čím dál širší kruhy obyvatelstva a snažila se je získat pro různé politické směry. Tisk jednotlivých táborů a stran vytvořil, tak jako v jiných zemích monarchie, i na Moravě hustou komunikační síť. Ta prorůstala i do nepolitických oblastí života a přispěla k tomu, že vznikala socio-kulturní prostředí, která se navzájem stále výrazněji vymezovala.

Některá města v tomto období dospěla v centra vydávání tisku. Nicméně přání stran disponovat vlastními novinami v regionech vedlo k tomu, že i regionální tisk vzkvétal. Celkově vycházela v letech 1848 až 1918 česká periodika na 85 a německá na 39 místech Moravy. Centry českého i německého tisku bylo Brno, Olomouc, později i Moravská Ostrava. České tiskové orgány vycházely kromě toho hlavně v Prostějově, Přerově a Kroměříži, německé ve Znojmě, Jihlavě a Šumperku.⁷²

Pro působení politického tisku na Moravě bylo příznačné, že tamější čeští čtenáři – na rozdíl od německých, kteří všeobecně četli vídeňský tisk – dávali jednoznačně přednost moravskému tisku před českými novinami a časopisy z Čech. Odběr publikací z Čech se soustředil na knihovny a čtenářské kroužky, maloobchod

⁷² Srov. Šimeček: Přehled vývoje novin 121.

se ukázal jako spíše nevýznamný. Katolické listy z Čech ovšem bylo možné najít po celé Moravě, silné spojení s Čechami existovalo i u sociálně demokratického a částečně i agrárního tisku. Celkově zažil český politický tisk na Moravě nebyvalý rozmach, v kterém zaujímaly zvláštní místo Lidové noviny: Díky jejich obratnému vedení a modernímu zpravodajství zůstaly nadlouho největším českým politickým deníkem na Moravě a expandovaly i do Čech. Ovšem po roce 1908 se viditelně uvolnilo spojení novin s vedením strany. V pozdějších letech vyhledávaly kontakt se stranou jen tehdy, když se politické zájmy jejich majitele kryly s politikou Lidové strany pokrokové. Zde se ukázalo, že noviny nemusely stát po boku politické strany, aby dosáhly úspěchu, jak si myslela většina vydavatelů politických deníků. Přesto zůstávala většina deníků i v meziválečném období úzce spojena s jednou politickou stranou – struktury, které se od velkého modernizačního posunu české společnosti a veřejnosti do konce 19. století rozvinuly, prokázaly dlouhou životnost.

České politické noviny na Moravě a výše jejich nákladu (stav IV. čtvrtletí 1917)

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Národní stranaⁱⁱⁱ			
Moravská orlice	830	denně	Brno
Lidová strana pokroková			
Lidové noviny	57 950 ^{iv}	2krát denně	Brno
Ostravský deník	18 000	2krát denně	Moravská Ostrava
Pozor	4000	denně	Olomouc
Hlasy z Hané	1500	2krát týdně	Prostějov
Proudý ^v	4500	2krát týdně	Olomouc
Litovelský kraj	300	2krát týdně	Olomouc (Litovel)
Prostějovský rozhled	300	2krát týdně	Olomouc (Prostějov)
Stráž severní Moravy	300	2krát týdně	Olomouc (Zábřeh)
Haná (týdeník)	2000	týdně	Kroměříž
Zájmy Slovače	1000	týdně	Uherské Hradiště
Vyškovské noviny	600	týdně	Vyškov
Jihozápadní Morava	400	týdně	Třebíč
Haná	1800	měsíčně	Kroměříž

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Katolické strany			
Den	50 400	denně	Brno
Našinec	4000	denně	Olomouc
Hlas	1700	denně	Brno
Ostravský kraj	18 000	2krát týdně	Moravská Ostrava
Selské hlasy	2000	2krát týdně	Brno
Slovácké noviny	1000	2krát týdně	Uherské Hradiště
Náš věk	23 000	týdně	Brno
Selské hlasy	8000	týdně	Brno
Pozorovatel	2200	týdně	Kroměříž
Noviny z pod Radhoště	1800	týdně	Valašské Meziříčí
Ochrana	1300	týdně	Brno
Ječmínek	1200	týdně	Prostějov
Hlas – týdeník	1150	týdně	Brno
Hanácký kraj	1100	týdně	Prostějov
Selský venkov	840	týdně	Přerov
Stráž	660	týdně	Brno (Třebíč)
Slovanské listy	300	týdně	Brno (Znojmo)
Obzor našeho venkova (zvláštní číslo)	9500	měsíčně	Brno
Archa	1200	měsíčně	Prostějov
Sociální demokracie (autonomisté)			
Rovnost	5700	2krát denně	Brno
Duch času	5500	2krát týdně	Moravská Ostrava
Hlas lidu	4000	týdně	Olomouc (Prostějov)
Slovácko	1150	týdně	Hodonín
Červánky	5000	2krát měsíčně	Brno
Rašple	5500	měsíčně	Brno
Sociální demokracie (centralisté)			
Dělnický denník	3600	denně	Brno
Svornost	1550	týdně	Brno (Moravská Ostrava)

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Agrární strana			
Moravský venkov	3000	3krát týdně	Brno
Moravský cep	28 000	týdně	Brno
Selské listy	2300	týdně	Přerov (Olomouc)
Selská stráž ^{vi}	700	týdně	Litovel
Obrana venkova	700	týdně	Hunčovice
Živnostenská strana			
Živnostenský zpravodaj	1400	týdně	Olomouc
Politicky nevyhraněné noviny			
Přerovský obzor	2300	denně	Přerov
Nový lid	28 500	týdně	Brno
Horácké listy	1500	týdně	Brno (Nové Město na Moravě)
Moravský sever	1000	týdně	Zábřeh
Nepolitické noviny			
Moravské noviny	10 200	denně	Brno
Brněnské noviny	160	denně	Brno
Odborné časopisy			
Obchodní obzor ^{vii}	1900	týdně	Brno
Na zdar ^{viii}	1600	týdně	Moravská Ostrava
Obecní samospráva ^{ix}	1500	týdně	Příbor
Moravsko-slezské řeznické noviny ^x	1100	týdně	Prostějov
Horník ^{xi}	1800	2krát měsíčně	Moravská Ostrava
Strojník a topič ^{xii}	1300	2krát měsíčně	Moravská Ostrava
Svazové pekařské listy ^{xiii}	1000	2krát měsíčně	Olomouc
Hospodářský věstník ^{xiv}	1500	měsíčně	Prostějov
Věstník Jednoty katolických duchovních diecese brněnské ^{xv}	800	měsíčně	Brno
Nejrozšířenější německé noviny			
Tagesbote aus Mähren (pokrokové)	28 800	2krát denně	Brno
Volksfreund (sociálně demokratické)	6000	2krát týdně	Brno

Periodika a jejich politická orientace	Náklad	Četnost vydání ⁱ	Místo/Okres ⁱⁱ
Agrarische Wacht (agrární)	5900	2krát týdně	Brno
Oesterreichische Morgenzeitung und Handelsblatt (nepolitické)	52 000	2krát denně	Moravská Ostrava
Ostrauer Zeitung (nepolitické)	12 000	2krát denně	Moravská Ostrava
Brünner Morgenpost (nepolitické)	5200	denně	Brno

Zdroj: Tabulka byla sestavena na základě Výkazu o výši nákladu politických novin vycházejících na Moravě ve IV. čtvrtletí 1917 (Nachweisung über die Höhe der Auflage der in Mähren erscheinenden politischen Zeitungen im IV. Quartal 1917), který posloa moravské místodržitelství 6. února 1918 předsedovi vlády. MZA, B-13 (Moravské místodržitelství – presidium), kart. 1686, č. 2398/18. – Srov. také údaje k výši nákladu v I. (kart. 1685, č. 8063/17), II. (kart. 1685, č. 14887/17) a III. čtvrtletí (kart. 1686, č. 22022). – Soupis politických novin obsahuje v originále i kulturní a odborné časopisy, které jsou zde také uvedeny. Zato německá periodika nebyla zohledněna. Pro srovnání jsou vyjmenovány jen německé noviny s nejvyšším nákladem.

- ⁱ Jako deník se označuje list, který vychází minimálně 5krát týdně.
- ⁱⁱ Úřední seznam udává jako místo vydání vždy okres, ve kterém jsou noviny vydávány. Pokud se jedná o přílohy, které jsou určeny pro jiné okresy a regiony, je v těchto případech v závorce uveden okres nebo region, pro který byl list vydáván.
- ⁱⁱⁱ Jednotlivé noviny se k jedné určité straně hlásily s různou intenzitou, jejich zařazení proto není bezproblémové. V případě tisku Křesťansko-sociální strany a Národní strany katolické bylo upuštěno od rozlišování obou stran a použito označení katolické strany.
- ^{iv} Ve III. čtvrtletí 1917 dosáhl náklad dokonce 74 400 výtisků. Srov. MZA, B-13, kart. 1686, č. 22022.
- ^v Litovelský kraj, Prostějovský rozhled a Stráž severní Moravy vycházely původně jako přílohy listu Proudý.
- ^{vi} Selská stáž, vydávaná Josefem Svozilem, a Obrana venkova, vydávaná Josefem Starošítkem, si udržovaly od stranického vedení odstup.
- ^{vii} Tiskový orgán Obchodnické jednoty pro Moravu a Slezsko v Brně a Zemského svazu obchodních grémií v markrabství moravském.
- ^{viii} Ústřední orgán Unie horníků rakouských. Vydavatelem byl člen centralistické sociální demokracie Petr Cingr.
- ^{ix} Podtitul zněl Časopis věnovaný správě politické a zvláště samosprávě obecní.
- ^x Tiskový orgán Svazu řezníků a uzenářů pro Moravu a Slezsko.
- ^{xi} Tiskový orgán Svazu báňského úřednictva.
- ^{xii} Tiskový orgán Ústřední jednoty strojníků, topičů a příbuzných profesí v Rakousku (Zentralverein der Maschinenisten, Heitzer und verwandten Berufe Österreichs).
- ^{xiii} Tiskový orgán Svazu pekařů pro Moravu, Čechy, Slezsko a veškeré země na radě říšské zastoupené.
- ^{xiv} Tiskový orgán Hospodářských spolků okresů Prostějovského a Plumlovského a Jednoty řepařů, ve kterých se angažoval agrárník K. Sonntag.
- ^{xv} Vydavatelem byla Jednota katolických duchovních.

ORGANIZACE TISKU ČESKÝCH HONORAČNÍCH STRAN 1861–1914 NA PŘÍKLADU NÁRODNÍ STRANY SVOBODOMYSLNÉ (MLADOČECHŮ)*

LUBOŠ VELEK

Abstract

The Press Affiliated with the Liberal National Party, 1861–1914. The Structure of the Media Organization of a Czech Party for Notables

Being a traditional party for the nobility, up to 1910 the Liberal National Party (Národní strana svobodomyšlná) did not have a daily newspaper of its own. However, for many years the party had cultivated close ties to the Young Czech *Národní listy*, which it was able to use not only for agitation, but also as an organizational center. Towards the end of the nineteenth century, the competition represented by mass and class parties grew stronger. The Liberal National Party had to adapt. The resulting reform professionalized not only procedures and party work as such, but also the media organization. As a result, a differentiated press scene evolved around the party, taking into account different interests of the people concerned. Local and regional media in particular enjoyed a dynamic development. In the end, the Liberal National Party succeeded in purchasing the *Národní listy* daily. After all, the party possessed its own newspaper which it directly controlled and which continually supported its work.

Keywords: Bohemia, Czech lands, Liberal National Party, Nation-building, Party Press, daily *Národní listy*

Noviny a časopisy představují v 19. století neodmyslitelnou součást politických dějin. Jako jedinému masmédiu své doby jim připadla klíčová úloha při utváření občanské společnosti založené na liberálních a později i demokratických hodnotách.¹ Sehrály klíčovou a nenahraditelnou roli při vzdělávání, osvětě

* Tato studie vznikla v rámci řešení výzkumného záměru č. AV0Z70900502, jehož nositelem jsou Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v. v. i.

¹ Moderní výzkum dějin tisku na českém území a vůbec na území habsburské monarchie dlouho výrazně zaostával. K dispozici celá léta byly pouze práce *Paupié*, Kurt: *Handbuch der österreichischen*

a politické a sociální mobilizaci nejširších vrstev, přičemž zde hlavní zásluha připadla liberálním deníkům: „konserv[ativní] strana má hlavní svou oporu a sílu číselnou v masách neuvědomělých, které vůbec knih nekupují a novin nečtou, kdežto svobodom[yslná] strana má pevnou oporu svou v nejhornlivějším čtenářstvu.“² Tak jako je bez tisku nepředstavitelné formování moderní společnosti, tak nepředstavitelné je bez tisku i formování moderních politických stran.³ Nejde přitom jen o to, že jen těžko mohla existovat politická strana bez politického žurnálu, ale vůbec i o skutečnost, že v nejednom případě to byl právě konkrétní deník či časopis, kolem kterého se teprve až sekundárně začala utvářet určitá politická organizace, chceme-li politická strana. Vedle parlamentních frakcí, poslaneckých klubů či volebních výborů tak tisk v 19. století představoval další neméně významné organizační ohnisko politických stran. Vedle organizačního aspektu plnil tisk v životě stran i funkci prostředku komunikace, šíření idejí strany, předvolební

Pressegeschichte 1848–1959. I–II. Wien 1960, a *Beránková*, Milena: Dějiny žurnalistiky. I. Český periodický tisk do roku 1918. Praha 1981, přičemž nemalou cenu si udržovaly stařícké práce *Zenker*, Ernst Victor: Geschichte der Journalistik in Österreich. Wien 1900, nebo *Winckler*, Johann: Die periodische Presse Österreichs. Eine historisch-statistische Studie. Wien 1875. Z poslední doby je k dispozici kolektivní syntéza zachycující solidním způsobem vývoj tisku a podmínek pro jeho rozvoj na území monarchie: *Rumpler*, Helmut / *Urbanitsch*, Peter (eds.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. Teilband 2: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung. Wien 2006. Přehledovou kapitolu o českém tisku v tomto svazku zpracoval *Sekera*, Martin: Das tschechische Pressewesen. In: *Tamtéž*, 1977–2036.

² Archiv Národního muzea v Praze (ANM), f. J. Grégr, k. 6, Špindler J. Grégrůvi 23. 12. 1885.

³ Na rozdíl od souhrnného zpracování dějin tisku již v minulosti vznikla řada monografií o vývoji jednotlivých periodik, byť některá klíčová periodika zůstávají stále nepovšimnuta. Klasickými pracemi jsou dnes již *Wandruszka*, Adam: Geschichte einer Zeitung. Das Schicksal der „Presse“ und der „Neuen freie Presse“ von 1848 zur zweiten Republik. Wien 1958, nebo *Okáč*, Antonín: Rakouský problém a list Vaterland 1860–1871. I–II. Brno 1970. Poměrně dobře zpracovaným zůstává prostředí sociálnědemokratického tisku: *Miersch*, Klausjürgen: Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie. Wien 1969. – *Tobolka*, Zdeněk V.: Za svobodu a socialismus. Padesát let Práva lidu, prvního českého socialistického deníku, 1897–1947. Praha 1947. Z českých a moravských honoračních stran se zatím dostalo většího prostoru pouze Moravským listům a Lidovým novinám: *Pernes*, Jiří: Časopis Velehrad v Kroměříži a svobodomyšlné hnutí na Moravě v letech 1889–1890. In: Studie Muzea Kroměřížska 79, 70–75. – *Týž*: Svět Lidových novin 1893–1993. Stoletá kapitola z dějin české žurnalistiky, kultury a politiky. Praha 1993. – *Týž*: Moravské listy 1889–1893. Příspěvek k dějinám české buržoazní politiky v 2. polovině 19. století. In: Časopis Moravského muzea – společenské vědy 64, 1979, 95–106. Několik drobnějších studií je pak věnováno i počátkům a fenoménu Národních listů: *Sejka*, Martin: Podíl Grégrů na rozvoji novinářství a politické publicistiky. In: *Vošahlíková*, Pavla / *Řepa*, Milan (eds.): Bratři Grégrův a česká společnost v druhé polovině 19. století, Praha 1997, 29–37. – *Vošahlíková*, Pavla: Vliv Národních listů na utváření českého veřejného mínění ve 2. polovině 19. století. In: *Tamtéž* 39–48. Základní přehled o organizaci tisku jednotlivých politických stran a hnutí přináší práce *Malíř*, Jiří / *Marek*, Pavel (eds.): Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I–II. Brno 2005.

agitace atd. Všechny tyto úlohy pak vynikaly zejména v politickém prostředí se slabě rozvinutým parlamentarismem, kde tisk do jisté míry suploval i parlamentní tribunu. V prostředí s nerozvinutým parlamentarismem a se zaostalou politickou kulturou, jako tomu bylo v habsburské monarchii, dokonce noviny s vyhraněnou politickou, ideovou či národní orientací dlouho nahrazovaly poslanecké frakce a kluby. Tak tomu bylo ostatně i v českém prostředí, kde parlamentarismus hrál v 60. a 70. letech 19. století relativně malou roli: jednak s ohledem na překážky ze strany autoritativního politického systému snažícího se o minimalizaci vlivu parlamentu, jednak s ohledem na dobrovolnou pasivní rezistenci českých politiků zaujatou dlouhodobě vůči parlamentním sborům.⁴

V podstatě můžeme doložit dva základní modely koexistence politických stran a politických periodik. Prvním a starším příkladem je model, kdy vznikly (na poslancích často zcela nezávisle) konkrétní noviny s určitým politickým zaměřením, kolem kterých se následně soustředili političtí stoupenci a protagonisté (nejčastěji poslanci) těmito novinami zastávaného politického či spíše světonázorového směru. „Stranou“ se v tomto případě nejčastěji rozumí strana v původním slova smyslu určitého politického směru, tj. strana bez organizace, bez oficiálního názvu, bez pevně vymezeného členství i bez pregnantně zformulovaného aktuálního politického programu atd. Tedy strana striktně jen ve smyslu světonázorového zakotvení. Spojení takového periodika s podobnou frakcí bývalo zpravidla zcela volné či jen lehce provázané; existence periodika byla v případě tohoto typu často výrazem podnikatelských aktivit určité konkrétní osoby, která vydáváním novin sledovala nejen politické, ale i vlastní ekonomické zájmy. Podobné strany v symbióze s určitými novinami vznikaly v rakouské části habsburské monarchie koncem 40. a zejména pak v 60. a 70. letech. Typickým příkladem byla především německorakouská liberální strana, jejíž tiskovou mluvčí byla po desetiletí proslulá *Neue freie Presse* (NFP),⁵ aniž by však německoliberální strana tento deník bezprostředně ovládala a zůstávala tak s ním po celou dobu své existence jen v relativně velmi volném spojení; ostatně NFP svoji stranu přežila o mnoho let. V českém prostředí podobné postavení nalezneme např. v poměru Havlíčkových Národních novin a české národní strany tvořené českými vlastenci a v letech 1848–1849 reprezentované i českými poslanci říšského sněmu. Tento typ na samém počátku představovaly i slavné Národní listy založené původně jako názorová tribuna české strany,

⁴ K vývoji české politické kultury a politických stran srov. přehledovou stať *Velek*, Luboš: The Political Culture in the Czech Lands, 1848–1918. In: *Huláš*, Magdalena / *Pánek*, Jaroslav / *Baron*, Roman (eds.): Political Culture in Central Europe (10th–20th Century). Part II. 19th and 20th Centuries. Warsaw 2005, 45–70.

⁵ *Wandruszka*: Geschichte einer Zeitung.

tedy liberálně orientovaného českého občanstva přelomu 50. a 60. let 19. století. Teprve následně po jejich založení a etablování v české společnosti došlo ke střetu o jejich ovládnutí mezi dvěma ideově čím dál odlišnějšími křídly dosud navenek jednotné české národní strany. Jiným příkladem může být německy tištěný deník *Politik* vydávaný od 60. let svým vlastníkem a následně i staročeským politikem Janem S. Skrejšovským. Ačkoliv tento deník psal většinou ve prospěch staročeské strany, uchovával si na ní vždy dosti nezávislé postavení a v kritických okamžicích se jeho redakce neváhala obrátit ani proti této straně (např. v době tzv. punktační krize počátkem 90. let 19. století), která měla nad redakcí a vydavatelským družstvem deníku *Politik* vždy jen značně omezený dohled.

Druhý model představují periodika cíleně založená již existující politickou stranou s úmyslem vytvořit z nich tiskový orgán této strany. Propojení strany a redakce je zde od samého počátku mnohem užší a provázanější, často je spjata s momentem podřízeného postavení redakce vůči vedení strany či nějaké jiné struktuře (tiskové, resp. vydavatelské družstvo tvořené funkcionáři strany apod.) bezprostředně spjaté s vedením strany. Tento typ je vývojově mladší a tomu odpovídá i modifikovaný obsah pojmu strana, kterou se v tomto případě již jeví strana nejen ve smyslu pouhého neorganizovaného světonázorového proudu/frakce, ale přímo již ve smyslu organizovaného – byť i jen primitivně – politického uskupení (tj. strany v užším slova smyslu). S tímto typem se setkáváme zejména až od 70. a 80. let 19. století. Typickým příkladem již z počátku 60. let může být list *Vaterland*, který se sice snažil být mluvčím konzervativní strany v Rakousku, ale ve skutečnosti byl orgánem nepatrné skupinky vůdců strany tzv. českého/konzervativního/feudálního velkostatku.⁶ Nejčastěji pak tento typ nalezneme v 80. letech u sociální demokracie (rakouský *Arbeiterzeitung* či *Právo lidu*), později u křesťanských sociálů (*Deutsches Volksblatt*). V prostředí českých honoračních stran bychom podobný typ našli u staročechů (např. listy *Pokrok* a *Hlas národa*), které byly s cílem vytvoření stranického deníku záměrně založeny již existující staročeskou Národní stranou a nadto i úzce personálně a ekonomicky prolnuty s vedením této strany.

⁶ Ke konservativnímu velkostatku srov. *Okáč*, A.: Rakouský problém a list *Vaterland*. – *Velek*, Luboš: Politische Organisation der Großgrundbesitzer in den böhmischen Ländern 1860–1914 am Beispiel des sog. konservativen Großgrundbesitzes in Böhmen. In: *Velek*, Luboš / *Tönsmeier*, Tatjana (eds.): *Adel und Politik in der Habsburgermonarchie und den Nachbarnländern zwischen Absolutismus und Demokratie*. München 2011, 265–317. – *Georgiev*, Jiří: *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*. Praha 2011. – *Hofmann*, Ute: *Aristokraten als Politiker. Der böhmische Adel in der frühkonstitutionellen Zeit (1860–1871)*. München 2011.

Ústřední deníky mladočeské strany

Při pokusu nastínit a analyzovat organizaci tisku českých honoračních stran 19. století, tj. staročechů a mladočechů, se budu věnovat historicky mladší z obou stran, tj. Národní straně svobodomyšlné (mladočeské; založena 1874). Důvodem je jednak skutečnost, že organizace tisku této strany byla celkově funkčnější a úspěšnější, a pro náš výklad tedy i transparentnější, jednak i fakt, že ústřední deník této strany *Národní listy* vznikl již v lednu 1861, tedy bezmála patnáct let před konstituováním samostatné mladočeské strany.

Okolnosti vzniku *Národních listů* jsou dostatečně známy a historiografie i současníci jim věnovali nemalou pozornost.⁷ Shrňme je tak, že list vznikl jako orgán české národněliberální občanské elity vedené F. Palackým, F. L. Riegrem a F. A. Braunerem. S ohledem na předchozí politickou kompromitaci všech uvedených však bylo v předkonstituční atmosféře počátku roku 1861 velmi nepravděpodobné, a předchozí marné pokusy to dokládají, že by někdo z nich od státu získal koncesi k vydávání politického deníku, o jehož liberálním a národním zaměření by nebylo pochyb. Z tohoto důvodu byl osloven ve své době prakticky zcela neznámý mladý vlastenec Julius Grégr, tehdy advokátní koncipient ve Frýdlantu, aby se stal šéfredaktorem zamýšleného deníku a držitelem koncese k jeho vydávání. J. Grégr měl tedy do značné míry fungovat jako nastrčená figurka, kterou budou ideově i ekonomicky zpoza kulís řídit F. Palacký a F. L. Rieger. Celá akce úspěšně proběhla podle uvedeného scénáře, koncese byla *Národním listům* udělena a deník se vyvíjel v úzké spolupráci J. Grégra s F. L. Riegrem a dalšími českými výtečníky.⁸ Riegrův odchod na říšskou radu (1861–1863) ovšem znamenal omezení komunikace s J. Grégrem, který z nastalého informačního a řídicího vakua hledal východisko v posilování svého nezávislého postavení. Bylo jen otázkou času, kdy dojde ke střetu ohledně psaní *Národních listů*. Ten nastal v otázce zaujetí poměru k protiruskému povstání Poláků (1863), kdy se J. Grégr a jeho redaktori postavili na stranu svobody, tedy Poláků, zatímco Palacký byl mnohem opatrnější a zdrženlivější v přiznání českých sympatií jedné z bojujících stran. Situaci v řízení *Národních listů* dále komplikovaly ryze osobní střety mezi J. Grégrem a Palackým, kteří se spolu nakonec přestali i stýkat. Ke střetům o obsah a řízení listu se ovšem přidaly

⁷ Srov. např. *Půl století Národních listů. Almanach 1860–1910*. Praha 1910, nebo *Národní listy 1861–1941. Jubilejní sborník*. Praha 1941.

⁸ K založení *Národních listů* srov. *Kazbunda*, Karel: *Národní program český r. 1860 a zápas o politický list* (Podle nových archivních pramenů). In: *Český časopis historický (ČČH)* 33, 1927, 473–547. – *Urban*, Otto: *Česká společnost 1848–1918*. Praha 1982, 160–163. – *Sak*, Robert: *Rieger: Příběh Čecha devatenáctého věku*. Semily 1993, 128–132.

i ekonomické problémy, které souvisely jednak s policejní perzekucí deníku (konfiskace, propadnutí kauce, uvěznění J. Grégra atd.),⁹ jednak s konkurencí ze strany Hlasu a zejména Času poslance Václava Krásky.¹⁰ Množící se problémy přivedly F. L. Riegra a jeho politické přátele k rozhodnutí podstoupit ztrátové Národní listy i s jejich dluhy J. Grégrovi do osobního vlastnictví. Tohoto svého rozhodnutí posléze nejednou litovali.

Národní listy se již ve své době staly zosobněním vývoje české společnosti 19. věku. Nebyly sice nejrozšířenějším deníkem, protože nemohly konkurovat laciným a samosprávnými a státními úřady povinně abonovaným úředním listům českého místodržitelství, stejně jako nemohly v širokých vrstvách lidu čelit polobulvárním staročeským titulům (Česká politika, později Národní politika), ale byly deníkem společensky nejreflektovanějším a asi i nejčtenějším. Ve vrstvách české inteligence si však rychle vybudovaly neotřesitelné postavení, které získaly svým příklonem k liberalismu a českému nacionalismu. Ve vítězném tažení Národních listů českým čtenářstvem rozhodoval ještě jeden moment a tím byla jejich cílená výchova vlastních věrných a oddaných čtenářů. Zásahu na tom měla nejen ideová harmonie mezi Národními listy a jejich čtenáři, ale i dlouhá kontinuita vycházení Národních listů a nepochybně i jejich vysoká a všestranná úroveň. Národní listy totiž zdaleka nelze vnímat jen jako ryze politický deník, ale současně i jako deník kulturní, na jehož stránkách od 60. let působila řada předních a oblíbených českých literátů V. Hálkem a J. Nerudou počínaje, přes J. Arbesa či J. Holečka a Sv. Čechem konče.¹¹ V tomto ohledu byly Národní listy např. se staročeskými deníky zcela nesrovnatelné. Další předností Národních listů byla i jejich moderní struktura vycházející z dobových západoevropských, zejména rakouských a německých vzorů. Typický příklad představovala hospodářská rubrika, která svým rozsahem a kvalitním personálním obsazením (zejména od přelomu století) neměla v Čechách konkurenci.¹² Moderně a přitažlivě působily i sportovní rubriky, rozsáhlé spolkové a kulturní věstníky, literární a divadelní recenze apod. Respekt a pozornost pak Národní listy budily vedle české společnosti i v Rakousku jako takovém a zejména pak ve slovanském světě: „Národní listy staly se činitelem, před jehož mravní mocí vlády vídeňské jako národní naši odpůrci měli nemalý

⁹ Srov. ANM, f. F. L. Rieger, k. 28, korespondence J. Grégra F. L. Riegrovi z let 1861 až 1863.

¹⁰ *Beránková*, Milena: Krásův čas a jeho místo v české politice a žurnalistice. Praha 1972. – *Táž*: Hlas. Vznik, vývoj a politické zaměření. Praha 1970. Ke Krásovi též *Langner*, Jan J.: O jednom zrádci národa. Praha b. d.

¹¹ *Sekera*: Das tschechische Pressewesen 1996.

¹² *Pimper*, Antonín: Národní listy a jejich hospodářská rubrika. In: Národní listy 1861–1941, 111–114.

respekt: kdežto slovanský svět v nich uznával jeden z nejlépe řízených a nejvýznamnějších listů svých.“¹³

Úspěch a popularita Národních listů, stejně jako jejich četné a časem přeháněné a samozvané úkoly na poli vzdělávání a osvěty českého lidu, však měly i odvrácené stránky. Daly v Národních listech vzniknout iluzi, že vlastní všeobecný patent na pravdu a hlavně neomylnost. Toto přesvědčení bylo pro list o to zkázonosnější, že se týkalo nejen politiky, ale i kultury či dokonce vědy. Tragickým příkladem všemocnosti Národních listů v tomto ohledu bylo, že se jim jako zastáncům pravosti RKZ podařilo z čistě vědeckého sporu a otázky vědecké etiky učinit nacionalistickou štvanicí spočívající ve vzájemném sebeutvrzování o pravosti rukopisů a snaze vyobcovat domnělé národní nihilisty z národa. Všemocná (mlado-)česká žurnalistika, která ze setrvačnosti suplovala nejen nedostatek kvalitní původní české literatury, ale i absenci politické činnosti, nakonec z vědeckého sporu učinila kauzu vhodnou pro nejširší vrstvy a útočila tak neurvale na svobodu vědy a bádání.¹⁴

Obliba a moc Národních listů však byly silně fixovány i generačním faktorem. Toho si povšimli již někteří současníci (O. Jozífek), a dávali proto do vzájemné souvislosti silné pozice mladočeské strany v 90. letech a výchovné působení Národních listů na generaci narozenou ve 40. až 60. letech, která byla v 60., 70. a částečně ještě 80. letech, kdy dospívala, odkojena radikalismem, nacionalismem a liberálním demokratickým Národních listů. O. Jozífek toto vzdělávací působení Národních listů dával do souvislosti s neexistencí české univerzity a jistého suplování její role českými novinami, tedy především Národními listy mezi dospívající mládeží.¹⁵ Tuto představu můžeme i nemusíme akceptovat, nicméně silné zakořenění

¹³ *Tůma*, Karel: *Život dra. Julia Grégra*, slavného obránce svobody české. Praha 1896, 385.

¹⁴ Hovoříme-li o suplování literatury žurnalistikou, nelze nedodat postřeh o velké blízkosti krásné a vědecké literatury až do 80. let, kterému učinil přítrž až příchod pozitivismu s jeho důrazem na striktní „vědeckost“ prací. Srov. *Marek*, Jaroslav: *Česká moderní kultura*, Praha 1998, 201. K zmíněnému sporu o rukopisy přehledová studie: *Boček*, Josef: *Die Königinhofer und Grünberger Handschriften als Gegenstand politischer Auseinandersetzungen in Böhmen (1858–1938)*. In: *Němci v českých zemích / Die Deutschen in den böhmischen Ländern*. Zprávy Společnosti pro dějiny Němců v Čechách / Mitteilungen der Gesellschaft für die Geschichte der Deutschen in Böhmen I, 2001, 13–119, nebo sborník *Blümlová*, Dagmar / *Jiroušek*, Bohumil (eds.): *Čas pádu Rukopisů*. Studie a materiály. České Budějovice 2004.

¹⁵ Podle *Jozífka* mladočeši v letech 1889 a 1891 nezvítězili ani demagogií ani ideou, ale zvítězili a udržují se u moci „pomocí té naší inteligence, která vystudovala během asi 20 roků před působením české university, tj. od roku asi 1870–1890. Je to inteligence, která politické názory, ba celé své politické i národně-literární vzdělání přejala z Národních listů a která pod jejich vlivem setrvala [...] až podnes.“ *Jozífek*, Otakar: *České strany politické*. Česká inteligence a český lid. Praha [1902], 4. *Jozífek* z tohoto konstruktů vyvozoval řadu dalších zákonitostí vývoje mladočeské strany, které dával do souvislosti s primitivitou českého politického života, která pochopitelně není v rozporu s „malou schopností k duševnímu pokroku“ typickou údajně pro mladočechy. *Tamtéž* 5–7.

Národních listů v generaci české inteligence a českých politiků narozených ve 40. a 50. letech a dospívajících v letech 60. a 70. musíme brát jako fakt. Tím ostatně můžeme vysvětlit i obrovskou nechuť těchto mladočeských politiků (Brzorád, Engel, Herold, Pacák, Podlipný, Škarda; a koneckonců i Kaizl a Kramář aj.) rozejít se přes všechny problémy a konflikty s Národními listy a založit nový deník.

Národní listy byly od roku 1863 až do roku 1910 soukromým vlastnictvím Julia Grégra a (po roce 1896) jeho dědiců. Vzhledem k tomu, že J. Grégr byl současně předákem mladočeské strany, tak Národní listy de facto v očích veřejnosti vystupovaly i jako tiskový orgán mladočechů. Vlastnická a politická pouta J. Grégra na mladočeskou stranu navíc posilovala i jednoznačně mladočeská redakce Národních listů, v níž se během let vystřídala řada mladočeských poslanců a politiků (např. B. Pacák, K. Tůma, S. B. Heller, G. Eim, V. Ryba) a řada dalších redaktorů se svými sympatiemi pro mladočeskou stranu nikdy netajila (např. J. Neruda, S. Čech, J. Holeček). Míra personálního a politického – leč nikoliv ekonomického (v podobě nějakého vydavatelského družstva složeného z členů strany) – propojení strany se žurnálem byla dosti neobvyklá a činila v mladočeské straně z Národních listů a jejich majitele takřka všemocnou autoritu. Vliv Národních listů ve straně rok od roku posilovaly jejich rostoucí rozšíření a popularita zapříčiněná opozičním, radikálně liberálním a nacionálním tónem psaní. Mladočeská strana, nacházející se od svého založení v jakémsi organizačním útlumu, byla jen jakýmsi přívažkem Národních listů a nejednou se ironicky říkalo, že mladočeská strana je stranou Národních listů.

Národní listy, aniž by o to zvláště stály, se v 70. letech staly vedle mladočeského poslaneckého klubu na zemském sněmu a pražského politického spolku Klub Národní strany svobodomyslné (KNSS) dalším, a to prvořadým, organizačním ohniskem Národní strany svobodomyslné (NSS). Výrazně pak po několik desetiletí ovlivňovaly poměry ve straně i její politiku. Na váhu vedle politických a agitacních momentů padaly i ryze technické, resp. ekonomické záležitosti: Národní listy disponovaly relativně velkým počtem placených redaktorů, které strana s oblibou a zadarmo využívala pro organizační, kancelářské a zejména agitacní účely. Závislost mladočeské strany na Národních listech dosáhla takové míry, že strana by bez nich nejen nevznikla, ale do budoucna se bez nich nemohla ani obejít. Řádky Národních listů se staly programem strany a redakce centrem její organizace. Na Národní stranu svobodomyslnou bylo proto možno zejména v 70. a 80. letech nahlížet jako na žurnální stranu, kdy není zcela zřetelné, kdo je tu pro koho: zda noviny pro stranu či strana pro noviny, ergo ipso pro J. Grégra a jeho politické a podnikatelské zájmy. Propojení silných Národních listů se slabou Národní stranou svobodomyslnou (tzn. jejím poslaneckým klubem) pevně drželo v čele strany J. Grégra,

který těchto pozic využíval k prosperitě Národních listů a k získání odpovídajícího vlivu ve společnosti na úkor dosavadní staročeské většiny. Sňatek z rozumu mezi Národní stranou svobodomyšlnou a Národními listy nebyl prost střetů a rozmlísek, které mimo jiné vyústily i v ochlazení bratrských vazeb mezi J. Grégrem a jeho bratrem Eduardem, mnohaletým reprezentantem mladočeské strany na zemském sněmu a říšské radě.¹⁶ Závislost na Národních listech či až jejich politický diktát mladočeské poslance nejednou frustrovaly a vzniklé hádky či rozkol v politice poslanců a psaní Národních listů zase dráždily panovačného J. Grégra, který nejednou vyhrožoval odejmutím podpory Národních listů mladočeské straně. Sám J. Grégr tento poměr poněkud pateticky, leč pro stranu drasticky vystihl následovně: „Jsme ovšem listem strany mladočeské a hledíme jí sloužit dle možnosti, avšak nejvíce nám platí povinnost k svému národu a k obecnému prospěchu své vlasti: vlast nade všecko!“¹⁷ Aniž bych chtěl vlast a národ v Grégrově podání nahradit slovy kšeft a moc, jako to automaticky činili např. realisté, je nutno podotknout, že sloužení straně nepřicházelo v případě Národních listů v úvahu. Na místě je proto spíše Tůmova charakteristika poměru Národních listů k Národní straně svobodomyšlné, kdy říkal, že Národní listy jdou „svou a svých politických přátel cestou“.¹⁸

Problémy vzájemné koexistence mezi Národními listy a Národní stranou svobodomyšlnou se vyhrótily na přelomu 80. a 90. let. Tehdy došlo k mimořádnému organizačnímu a politickému vzepětí strany, pro kterou bylo další trpění nadvlády žurnálu nesnesitelné. Ostře proti tomuto modelu spolupráce začali vystupovat jak ti, kteří na stránky Národních listů neměli přístup (např. do strany roku 1890 kooptovaní realisté),¹⁹ tak staří mladočeši sdružení kolem pražského Klubu Národní strany svobodomyšlné. Řešení problémů Národní strany svobodomyšlné s tiskem a zvláště s Národními listy se nabízela celá řada. Předně to bylo založení zcela nového deníku v majetku strany, za jehož vydáváním by stálo kapitálově silné tiskové družstvo složené z vedení strany a finančně silných přívrženců strany: „listu třeba míti, [...] sebemenší deníček, ale byl by to list strany. Vy se nadřete jako kuň a Národní listy to jedním článkem maří. Tak to nejde [...]. A druhý efekt bude, že Národní Listy zkrotnou a polezou ke kříži [...] nenaleznou spásu v radikalismu, na to jsou socialisté a jiní, N. L. jsou listem buržoazie a naše buržoazie je

¹⁶ E. Grégr, znechucen dominancí a poručnickováním Národním listům, dokonce prohlašoval, že „nejme žádnou stranou, nýbrž jen koterii pro Nár. listy sestrojenou, jen jakousi kamaraderii“. ANM, f. J. Grégr, k. 3, E. Grégr J. Grégrovi 13. 3. 1880 a k. 4, Heller J. Grégrovi b. d. „Spor s prof. Krejčím“ [13. 3. 1880].

¹⁷ Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze (LA PNP), f. G. Eim, k. 2, J. Grégr Eimovi b. d. „Mnoho bylo příčin“ [1894].

¹⁸ *Tůma*: Život dra. Julia Grégra 335.

¹⁹ *Kučera*, Martin: Fúze „realistů“ s mladočechy na konci roku 1890. In: ČČH 93, 1995, 591–645.

po čertech málo radikální.²⁰ Počátkem 90. let se však náklady na založení prosperujícího deníku odhadovaly nejméně na 100 000 zl. To však byla na poměry mladočeské strany nereálná suma. Masaryk rovněž vcelku rozumně dodával, že další deník je na malé české prostředí příliš velký luxus, neboť by musel tvrdě bojovat s již zavedenou konkurencí v podobě Národních listů, Hlasu národa, České politiky a klerikálního Čecha.²¹ Nezbyvalo proto než se snažit přimět J. Grégra – po dobrém či po zlém – otevřít stránky svého listu všem mladočeským poslancům a více respektovat stanoviska a názory širšího vedení Národní strany svobodomyšlné, zejména poslaneckého klubu ve Vídni.

Tab. 1: Výše nákladu deníků vycházejících v Čechách v letech 1868–1897

Titul	1868	1879	1884	1888	1893	1894	1897
Bohemia	5336	7391	8444	9550	9756	10147	10 000
Čech	–	1303	1294	450	1700	1717	–
Česká politika	–	–	7026 (2365)	5720 (5262)	5933 (5863)	5438 (5490)	–
Národní pokrok/Pokrok/ Hlas národa	1284	2521	2943	2887 (2398)	2688 (1958)	3134 (3405)	3000 (4000)
Národní listy	5016	5578	9015 (6216)	10 079 (8540)	13 281 (7842)	14 414 (8446)	14 000 (9600)
Národní politika	–	–	5746 (3095)	15 054 (14 160)	29 860 (21 409)	34 881 (25 138)	31 000 (21 000)
Politik	6090	5717 (5097)	6244 (4066)	5670 (2801)	5933 (2950)	5438 (2619)	5500 (3500)
Prager Abendblatt	–	–	–	45 900	52 210	53 770	–
Prager Tagblatt	–	6478	9 266	9746	4466	12 005	–
Pražský deník	–	–	–	33 500 (50 500)	31 126 (40 320)	30 895 (40 054)	–

Zdroj: Zpracováno na základě výkazů místodržitelství: Národní archiv v Praze (NA), f. Prezidium Českého místodržitelství (PM), sign. 8/4/15/47, k. 842, výkaz za rok 1868, sign. 8/4/15/37, k. 1209, čj. 295/1880 a sign. 8/4/15/7, k. 1649, čj. 603/1885; Národní archiv (NA), Prezidium Ministerstev rady / Rakousko (PMR/R), k. 87, čj. 330/1888, 51/1894 a čj. 379/1894 a k. 88, čj. 31/1897. Čísla znamenají počet výtisků jednoho vydání. Čísla v závorce představují večerní, resp. odpolední vydání, jen u Pražského deníku vydání nedělní. Vynechané údaje znamenají, že periodikum buď v uvedeném roce nevycházelo anebo nám údaj nebyl dostupný (zejména u úředních deníků).

²⁰ Kaizl Škardovi 25. 8. 1898. *Kaizl*, Josef: Z mého života, III/1. Ed. Zdeněk V. Tobolka. Praha 1914, 865. Kaizl se snažil pohnout k založení nového listu starého mladočecha Pacáka, „neboť já do toho iniciativně prsty strkati nechci jako podezřelý realista“. *Tamtéž* III/2, deník 12. 5. 1901, 1155.

²¹ LA PNP, f. G. Eim, k. 3, Masaryk Eimovi 17. 5. 1890.

Od 90. let se postavení Národních listů ve společnosti dotýkala i probíhající generační výměna. Redakce složená z osob vstupujících do české kultury a politiky v průběhu 60. a 70. let byla generaci dospívající na přelomu 80. a 90. let – generaci prvních absolventů české univerzity – názorově a ideově vzdálená. Nicméně všeobecná popularita Národních listů a šikovnost jejich dělání a současně neexistence jejich kvalitnějšího protipólu měly za následek, že i nastupující generace (pokrokaři) musela s Národními listy žít přes všechn svůj nesouhlas a výhrady k jejich psaní a byla jimi silně ovlivněna. Náklad Národních listů sice nestoupal tak rychle jako počet inteligence produkované od 80. let rozmnoženým českým středním školstvím a českou univerzitou, ale Národní listy i tak zůstávaly na přelomu 19. a 20. století nejčtenějším a nejvlivnějším periodikem české inteligence.

Národní listy představovaly v první polovině 90. let hlavní tribunu mladočeského radikalismu. Nepřekvapí proto, že zákroky státních orgánů proti mladočeskému a s ním spojenému pokrokařskému radikalismu směřovaly právě proti Národním listům. Státní správa si kupodivu zprvu počínala dosti korektně a snažila se J. Grégrovi naznačit hranice únosné míry skrytě protirakouského radikalismu a panslavismu na stránkách Národních listů. Sem spadala především četná varování místodržitele Thuna a ministerského předsedy Taaffeho z let 1891–1892. Nejznámější z nich bylo samozřejmě Thunovo zakročení proti panslovanské agitaci při příležitosti vítání jihoslovanských návštěvníků jubilejní výstavy.²² Podobných varování ale Grégr dostával více.²³ Thun si tehdy dobře uvědomoval význam Národních listů v české společnosti, a volil proto cestu rozumného kompromisu před přímou konfrontací. Thunova varování se však mýjela účinkem, resp. mívala na redakci pouze krátkodobý účinek.²⁴

²² Hlavačka, Milan: Jubilejní výstava 1891. Praha 1991.

²³ Thun svoji nelibost z demonstrativního vítání Slovanů a jejich vynášení v Národních listech projevil J. Grégrovi několikrát, a to buď osobně anebo skrze prostředníky v osobách K. Mattuše (opakovaně od ledna 1890) či J. Wohanky. – *Tůma*: Život dra. Julia Grégra 379. – *Havránek*, Jan: Protirakouské hnutí dělnické mládeže a studentů a události roku 1893. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 2, 2/1961, 53, pozn. 102. – Srov. i Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), f. T. G. Masaryk, k. 222, protokol výkonného výboru 31. 7. 1891. Sám Masaryk informoval J. Grégra o Thunově smýšlení ohledně psaní Národních listů v říjnu 1892. – AÚTGM, f. T. G. Masaryk, k. 224, deník 23. 10. 1892. Taaffe skrze Eima hrozil Grégrovi výjimečným stavem v prosinci 1892. – LA PNP, f. J. Grégr, k. 1, Eim J. Grégrovi 16. 12. 1892.

²⁴ Názorný příklad takového chování Národním listům poskytla v roce 1893 tzv. Šromotova aféra, k té blíže: *Opat*, Jaroslav: Filozof a politik T. G. Masaryk 1882–1893. (Příspěvek k životopisu). Praha 1990, 389–394. Nověji a s bohatým faktografickým materiálem (ovšem výlučně Masarykova autorství) *Polák*, Stanislav: T. G. Masaryk. Za ideálem a pravdou. 2. Praha 2001, 293–298. Celkově neobjektivněji asi *Kučera*, Martin: Bratři Grégrové a mladočeši v letech zrodu moderního českého

Pozici Národních listů v 90. letech 19. století však neohrožoval pouze výjimečný stav, konfiskace a střety s tzv. frakcí realistů uvnitř mladočeské strany, ale především vážné nervové onemocnění J. Grégra, které se vleklo dlouhé čtyři roky (1893 až 1896). Již tehdy zavládlo v redakci Národních listů bezvládlí, které se projevovalo názorovým kolísáním mezi opozičním a oportunním psaním listu. O vliv nad redakcí usilovali nejen spíše umírnění mladočeští poslanci ve Vídni, ale i pražští radikálové. Zřetelně se do dvou táborů rozštěpili i samotní redaktori, mezi kterými probíhal mocenský i osobní boj. Situace se nezměnila ani po Grégrově smrti (4. října 1896), neboť list se stal majetkem jeho četných dědiců. Grégrova závěť byla navíc velmi složitá a pro budoucnost listu zcela nepraktická. Dědici vedení nejstarším synem Prokopem a vdovou Rosou sice deník vlastnili a měli v kompetenci ekonomické a personální řízení, ale rozhodování o politickém směru psaní Národních listů dala Grégrova závěť nově utvořené „redakční radě“ složené ze starých redaktorů Národních listů. Řevnivost tak pokračovala a ke starým sporům mezi stranou a redakcí se přidávaly nově spory mezi redakční radou a vlastníky. Politické vedení listu tehdy přešlo na odpovědného redaktora Josefa Anýže, který své pozice zneužíval ne snad k neprospěchu listu, ale rozhodně vůči svým vnitrostranickým i redakčním odpůrcům. Jeho vliv v redakci a zejména na dědice-vlastníky byl o to větší, že se současně stal i poručíkem nezletilých dětí J. Grégra. Vztah strany k Národním listům se úmrtím šéfa strany J. Grégra ještě více rozvolnil. Přes opakované úvahy a nesmělé snahy však vedení Národní strany svobodomyšlné v letech 1896 až 1910 nenašlo odvalu ani finanční prostředky, aby se odhodlalo k založení vlastního deníku.

Výsledkem trvale napjatých vztahů mezi Národními listy a vedením Národní strany svobodomyšlné bylo úplné vzájemné odcizení těchto center české liberálnědemokratické politiky. Redakce se na přelomu 19. a 20. století stala hlavním útočištěm mladočeských radikálů bojujících proti oportunistickému vedení strany, tj. především proti poslaneckému klubu ve Vídni. Pražská policie v květnu 1898 shrnula situaci tak, že mladočeši se nacházejí ve stejné situaci jako staročeši roku 1890, kdy radikálním Národním listům nejde o nic jiného než o podrážení nohou umírněnému vedení, aby si „auf alle Fälle den tschechischen Lesekreis sichern und greift jetzt die Radikalen nicht mehr an“.²⁵ Redakce se stala tím, co ministr Rezek výstižně nazýval „nejvyšší soudní dvůr české politiky“.²⁶ Situace se stala

stranictví (1889–1895). In: *Vošahlíková, Pavla / Řepa, Martin* (eds.): *Bratři Grégrové*. Praha 1997, 112–116.

²⁵ Allgemeines Verwaltungsarchiv ve Vídni, f. Ministerium des Innern – praesidiale, k. 856, čj. 4758/1898, pražské policejní ředitelství ministerstvu vnitř 21. 5. 1898.

²⁶ ANM, f. B. Pacák, k. 2, Rezek Pacákovi 2. 4. 1903.

neudržitelnou paradoxně v politicky nejhektičtějším období kolem boje o volební reformu v letech 1905 až 1907.²⁷ Mladočeská strana do tohoto složitého a pro českou politiku zprvu velmi slibného období vstupovala nejen bez vlastního a spolehlivého deníku, ale dokonce i s Národními listy jako nebezpečným nepřitelem v zádech. Situace politické strany bez vlastního deníku byla neúnosná. K definitivnímu rozkolu došlo v roce 1907, kdy se Národní listy otevřeně postavily proti mladočeské straně.²⁸

Absence vlastního listu a nepřátelství Národních listů přinutily vedení strany vážně řešit problém založení spolehlivého deníku ve vlastnictví strany, resp. jejích předáků. Z mladočeských politiků se o praktické řešení tohoto problému nejvíce zasloužil předseda poslaneckého klubu ve Vídni (od roku 1906) Karel Kramář.²⁹ Již v roce 1906 se mu ve spolupráci s advokátem Ladislavem Klumparem a finančníkem Jaroslavem Preissem podařilo zahájit vydávání obdeníku *Nová česká politika*. Ten sice nebyl v majetku strany jako takové, ale jeho zakladatel a majitel Kramář jej vydatně používal k hájení politiky mladočeských poslanců a sebe sama především.³⁰ *Nová česká politika* nevznikla na zeleném drnu, nýbrž využila pro dlouhy zanikajícího mladočeského krajinského listu *Lučan*. Mladočeští předáci, resp. finančně soběstační politikové Kramář, Brdlík a H. Janda vytvořili finanční konsorcium, které *Lučana* převzalo a za jeho vydavatele a redaktora dosadilo Josefa Maříka.³¹ *Lučan* přijal v listopadu 1906 titul *Nová česká politika* a Kramář si od něj dost sliboval: „Přál bych si, aby se uchytil – poněvač i kdyby Národní listy docela šly s námi, nebylo by jim možno, aby vystupovaly i v obraně i v útoku tak energicky, jak toho konečně potřebujeme.“³² Nový list se však záhy stal pro svůj název předmětem soudní žaloby staročeského tiskového závodu vydávajícího obdobně znějící titul. Soud rozhodl ve prospěch staročeské *Politiky*, a Kramářův „laciný

²⁷ K vývoji volebního práva srov. *Velek*, Luboš: Die Idee des allgemeinen Wahlrechts im politischen Lager der tschechischen Liberalen 1861–1914. In: *Thomas*, Simon (ed.): Hundert Jahre allgemeines und gleiches Wahlrecht in Österreich. Modernes Wahlrecht unter den Bedingungen eines Vielvölkerstaates. Frankfurt/M. 2010, 213–254. Týž: Myšlenka zavedení všeobecného, rovného a přímého volebního práva v obecném a českém kontextu. In: *Střed/Centre*. Časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století 1, 2009, 58–67.

²⁸ *Kučera*, Martin: Souboj vedení mladočeské strany s Národními listy. („Den“ 1907–1909). In: *Moderní dějiny* 4, 1996, 71–114.

²⁹ Ke Kramářově postavení v mladočeské straně podrobně: *Velek*, Luboš: Karel Kramář a Národní strana svobodomyšlná (mladočeská) 1890–1914. In: *Bílek*, Jan / *Velek*, Luboš (eds.). Karel Kramář (1860–1937). Život a dílo (Moderní dějiny – Supplementum 2). Praha 2009, 104–138.

³⁰ *Kučera*: Souboj vedení 75–77.

³¹ Kramář dle všeho měl na *Lučana* od té doby velký vliv a list platil za Kramářův orgán, přestože Kramář sám toto popíral a ohrazoval se i proti tomu, že by kdy do *Lučana* psal. ANM, f. K. Kramář, k. 11, Klumpar Kramářovi 22. 6. 1904; LA PNP, f. K. Kramář, k. 1, Kramář neznámému 15. 6. 1906.

³² ANM, f. A. Rašín, k. 4, Kramář Rašínovi 1. 11. 1906.

list“ se proto v únoru 1907 přejmenoval na „lidový svobodomyšlný list“ Den. Ten vycházel opět s dvouměsíční periodicitou a stal se platným orgánem v nastávající poslední fázi boje s Národními listy. Vydavatelem Dne se stal opět J. Mařík, odpovědným redaktorem V. Červinka a krátce po něm rovněž Mařík. Den tiskla tiskárna E. Grégra. O tom, že se jedná o Kramářův list, nebylo od počátku nejmenšího sporu.³³ Neméně důležitým, byť ve veřejnosti mnohem méně známým a napaditým, se stal v lednu 1908 mladočeskou stranou založený týdeník, od roku 1910 čtrnáctideník, *Národ*, který vycházel v novinovém formátu a plnil vedle agitační funkce i úlohu jakéhosi organizačního věstníku mladočeské strany. Býval přitom vydáván jako zvláštní příloha mladočeských krajských listů.³⁴

Klíčovým obdobím v organizaci ústředního mladočeského tisku se ovšem stal přelom let 1909/1910, kdy došlo k odkoupení zadlužených a mladočeským vedením napadaných a bojkotovaných Národních listů. Důležitým krokem k jejich odkoupení se stalo předchozí založení kapitálově silné Pražské akciové tiskárny, ve které sdružili prostředky mladočeští politici, podnikatelé a s mladočechy spřízněné finanční instituce v čele s K. Kramářem a J. Preissem.³⁵ V lednu 1910 si tak Národní strana svobodomyšlná po téměř čtyřiceti letech od založení zajistila vlastní a tudíž spolehlivý deník a dovršila tak svou tiskovou organizaci.

Zhruba ve stejné době ale došlo i k celkovému posunu ve vztahu strany a jejího ústředního deníku, resp. jeho redakce. Mladočeská strana během prvního desetiletí 20. století vybudovala fungující profesionální a byrokraticky pracující ústřední sekretariát, který už jen s ohledem na rozkol strany a redakce Národních listů v letech 1907 až 1910 zcela nahradil někdejší administrativní význam redakce pro organizování strany. Došlo tak k výraznému funkčnímu (ve vedení ovšem přetrvávala částečná personální provázanost) odlišení redakce Národních listů od sekretariátu strany. A další neméně důležitou změnou byla skutečnost, že výnosy z prodeje Národních listů, a vůbec z vydavatelské činnosti Pražské akciové tiskárny, začaly plnit jindy tak prázdnou pokladnu strany.

Listy jednotlivých mladočeských frakcí

Vedle ústředního, resp. ústředních mladočeských deníků tvořily přirozenou, byť poněkud nesourodou součást mladočeské tiskové krajiny i noviny a časopisy jednotlivých mladočeských frakcí a zájmových uskupení. Tento jev byl

³³ Den, 12. 2. 1907. Ke Dni srov. též *Kučera*: Soubor vedení.

³⁴ Od roku 1910 vycházel *Národ* jednou měsíčně. *Sekera*: Das tschechische Pressewesen 2016.

³⁵ Srov. *Kučera*: Soubor vedení, 107–109.

v mladočeské straně mimořádně rozšířen, což souviselo s její názorovou pluralitou a heterogeností vzniklou na přelomu 80. a 90. let koncentrací nejrůznějších českých opozičních hnutí pod mladočeským praporem.³⁶

Kvůli úspěšné volební agitaci kladla mladočeská strana na přelomu 80. a 90. let 19. století mimořádnou váhu na mobilizaci českého voličstva na venkově. Nástrojem se jí měla stát s mladočechy původně politicky a zejména personálně (V. Janda, V. Krumbholz aj.) spřízněná stavovská organizace Selská jednota (SJ). Ta záhy po svém vzniku iniciovala vydávání Selských novin (SN), které měly proniknout mezi sedláky, neodebírající až na výjimky žádné české noviny. Vydávání Selských novin se iniciativně ujal A. Šťastný z jihočeského Padařova a prezentoval je jako orgán Selské jednoty. Selské noviny vycházely v Táboře, kde na ně Šťastný mohl vykonávat přímý vliv.³⁷ J. Grégrovi však volbu Tábora zdůraznil obavou o odehnání konzervativního rolnictva od Selské jednoty, kdyby její orgán vycházel v Praze, a říkalo se, že je ve spojení s Národními listy.³⁸ Spolupráce Národních listů a Národní strany svobodomyšlné se Selskými novinami se však záhy ukázala jako nemožná, a sám J. Grégr se proto přičinil, aby se jich zřekla přímo Selská jednota.³⁹

Na venkovské promladočesky orientované čtenářstvo byl zaměřen i týdeník Vyšehrad, který jako soukromý list od sklonku roku 1887 vydával populární spisovatel Jan Klecanda.⁴⁰ Neduhem Vyšehradu bylo jeho zadlužení. Liberálně

³⁶ K tomuto koncentračnímu vývoji v mladočeské straně srov. *Kučera*: Fúze „realistů“.

³⁷ Paralelně vedle čtrnáctideníku Selské noviny (SN) Šťastný vydával i čtrnáctideník Nové selské noviny (NSN). V podstatě se jednalo o jedny a ty samé noviny, které měly stejného majitele, vydavatele, tiskaře i redaktora. Periodicita obou čtrnáctideníků se střídala po týdnu. A. Šťastný vydávání obou titulů po týdnu střídal proto, aby nemusel platit novinový kolek, kterému týdeníky na rozdíl od čtrnáctideníků podléhaly. Teprve když tiskař P. Frank omylem otiskl pokračování seriálu ze Selských novin v Nových selských novinách, udeřil na Šťastného tábořský berní úřad a vyměřil mu pokutu 14 000 zl., sníženou rekursem na 7000 zl. Nakonec však Šťastný díky obratné taktice a pomoci vlivných přátel (šlechta) „neplatil ničeho, aneb velmi málo“. *Trojan*, Jaroslav: Alfons Šťastný z Padařova. Tábor 1923, 33–34.

³⁸ ANM, f. J. Grégr, k. 6, Šťastný J. Grégrovi b. d. „Nejvřelejší dík za“ [krátce před vyjitím prvního čísla Selských novin 27. 9. 1889].

³⁹ K agrární frakci v mladočeské straně blíže: *Velek*, Luboš: Agrární proud v mladočeské straně v 90. letech 19. století. In: *Šouša Jiří / Miller*, Daniel E. / *Hrabík Samal*, Mary (eds.): K úloze a významu agrárního hnutí v českých a československých dějinách. Praha 2001, 19–29.

⁴⁰ Na tomto místě je třeba opravit tvrzení M. Kučery, že Klecandův Vyšehrad byl v polovině 90. let „zábavnou revue českých menšin v pohraničí“. Na menšinovou otázku, které se intenzivně věnoval sám Klecanda, se Vyšehrad zaměřil až od října 1901, kdy začal po více jak roční přestávce způsobené finančním krachem znovu vycházet. Tentokrát již skutečně s podtitulem List věnovaný národní práci. Orgán českých menšin. Po čtrnácti měsících však Vyšehrad i ve své „menšinové“ mutaci zanikl. Nicméně ani v letech 1901–1902 jej nelze pokládat za zábavnou přílohu byl pouze do něj vkládaný list nazvaný Svatvečer. *Kučera*, Martin: Kulturně-politická aktivita pokrokařského hnutí. In: ČČH 92, 1994, 70; Vyšehrad, 11. 8. 1900, 25. 10. 1901 a 13. 12. 1902. Ke Klecandovi jako

založený Klecanda se proto obrátil roku 1891 a znovu 1892 na vedení Národní strany svobodomyšlné a žádal o subvencování či přímé odkoupení listu mladočeskou stranou.⁴¹ Koupě se přes jistý zájem strany nakonec nerealizovala,⁴² nicméně Vyšehrad obdržel od Národní strany svobodomyšlné dvě roční subvence (200 a 100 zl.), které mohly být vypláceny i v příštích letech za podmínky, že by se list reorganizoval, tzn. pevněji svázal s mladočeskou stranou. To se ovšem nestalo a subvencování bylo zastaveno.⁴³ Klecanda, balancující dlouhé roky na pokraji bankrotu, se však nevzdával a pokračoval ve vydávání listu. Časem (od roku 1895) se přitom přimkl ke křídlu mladočeských radikálů, zejména k osobě Jana Vašatého,⁴⁴ a stal se jejich mluvčím. Dá se předpokládat, že právě od nich se Klecandovi dostávalo jisté subvence. Vašatého smrt v roce 1898 i dlouhodobá slabost radikální frakce mladočeských poslanců znamenaly rychlý konec této aliance. Poslední ránu zadluženému žurnalistickému nadšenci Klecandovi však zasadilo formování tisku nově vznikající agrární strany (zejména Obrana zemědělců),⁴⁵ kdy se od něj začali odvracet sedláci, kteří o jeho anachronický formát v podobě na venkov a současně i maloměsto orientovaného prstonárodního týdeníku ztráceli zájem. Vyšehrad počátkem 20. století zanikl. Klecanda v roce 1900 výstižně pojmenoval příčiny zániku svého listu: „Bohužel nedovedl jsem jíti se žádnou stranou durch dick und

jednomu z protagonistů českého antisemitismu i *Frankl*, Michal: „Emancipace od židů“. Český antisemitismus na konci 19. století. Praha – Litomyšl 2007, 69–70, 224–226.

⁴¹ LA PNP, f. E. Engel, k. 21, Klecanda Engelovi 20. 5. 1892.

⁴² K odkoupení mladočeskou stranou nedošlo údajně „wegen zu geringen Anbotes der Ablösungssumme [...] da wohl die Schulden des Blattes für Druck und Papier (etwa 2800 fl.) gedenkt werden wollte, aber nicht viel mehr geboten wurde; in Folge dessen gibt Klecanda das Blatt mit Hilfe des Druckers weiter heraus“. NA, f. PM, k. 2299, čj. 6489/1891, Policejní ředitelství v Praze českému místodržiteli 10. 7. 1891.

⁴³ LA PNP, f. E. Engel, k. 21, Klecanda Engelovi 20. 5. 1892 a koncept Engla Klecandovi 1. 6. 1892, k. 24, protokoly výkonného výboru 30. 5. 1891, 1. a 17. 9. 1892 a 3. 12. 1893. Poslední mimořádnou subvenci ve výši 200 zl. Klecanda dostal v roce 1896 na obnovení vydávání Vyšehradu, který byl za výjimečného stavu zastaven a provizorní vydávání Českého venkova v Pardubicích Klecandu uvrhlo v ještě větší dluhy. U příležitosti své volební kandidatury v roce 1897 Klecanda dementoval zprávy, že by kdy od mladočechů obdržel subvenci 5000 zl.! Vyšehrad, 20. 3. 1897.

⁴⁴ K osobě Vašatého podrobněji *Velek*, Luboš: Jan Vašatý – apoštol mladočeského panslavismu a jeho dobová karikatura. In: *Hojda*, Zdeněk / *Ottlová*, Marta / *Prahl*, Roman (eds.): Slovanství a česká kultura 19. století. Praha 2006, 71–91; *Šouša*, Jiří: JUDr. Jan Vašatý – český advokát, investor a také kontroverzní politik druhé poloviny 19. století. In: *Balík*, Stanislav / *Miksová*, Jana (eds.): Z minulosti advokacie. Sborník příspěvků z 2. konference o dějinách advokacie konané dne 25. 11. 2005 v Kutné Hoře. Praha 2008, 65–81.

⁴⁵ Za vydáváním novin Obrana zemědělců stála nová agrární stavovská formace Sdružení českých zemědělců. Viz *Velek*, Luboš: Sdružení českých zemědělců a Národní strana svobodomyšlná 1896–1899. In: Politická a stavovská zemědělská hnutí ve 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 17.–18. 5. 2000. Uherské Hradiště, Slovácké muzeum v Uherském Hradišti 2000, 123–134.

dumm, ani s mladočechy, ani se sedláky, ani s ,radikály', ani s realisty. Snad to tak ,pro věc' bylo dobré, ale podobný luxus – dnes tomu již rozumím – má si dovolati jen ten, kdo vládne přiměřeným kapitálem. A tak dnes nemám na koho se obrátiti, poněvadž každý zná jen povinnosti k orgánu své strany."⁴⁶

Ve volném ideovém poměru k Národní straně svobodomyšlné byla i celá plejáda studentských a pokrokářských listů vzniklá na počátku 90. let. Vedle Časopisu českého studentstva to byla především pokrokářská Neodvislost, Časopis pokrokového studentstva nebo Rozhledy aj. Mluvčími mladočeského studentstva v rámci pokrokového hnutí pak byly Časopis československého studentstva⁴⁷ a Studentský sborník.⁴⁸ Listy k mladočechům zprvu inklinujících pokrokářů se automaticky řadily po bok mladočeských radikálů, byť sami v jejich táboře představovali zvláštní a ohraničený názorový odstín. Asi nejvýznamnější z jejich listů byla Neodvislost, o tu ale přišli již krátce po založení. Příčinou byl jak výjimečný stav nad Prahou z let 1893–1896, tak rozchod pokrokářů s mladočechy včetně jejich radikálního křídla po roce 1895.⁴⁹ Určitým pokračováním radikálně státoprávní linie někdejších pokrokářských titulů se na přelomu století staly Radikální listy vedené A. Rašínem a K. Baxou.

Mladočeští radikálové, odhlédneme-li od sice většinou radikálně pišících Národních listů, ty ovšem nebyly mluvčím radikálních poslanců Národní strany svobodomyšlné, dlouhodobě postrádali tiskovou a tudíž i organizačně-agitační základnu své frakce. Čas od času sice nacházeli útočiště na stránkách různých radikálně orientovaných periodik, ale byly to platformy nestálé, finančně i organizačně slabé a na osobách radikálních poslanců bezprostředně nezávislé. V letech 1895–1898 se tak útočištěm mladočeských krajních radikálů (Vašatý, J. Sokol, F. Rašín, Šíl, Šamánek, Březnovský a Purghart) stal zmíněný Klecandův Vyšehrad. Zhruba od roku 1898 pak radikálové nacházeli tribunu v radikálních Hlasech z Podřipska, které v té době redigoval Ota Havel, jenž mimochodem vzešel z redakce Vyšehradu. Někteří z mladočeských radikálů, např. J. Šíl, měli ovšem i nadále přístup na stránky pokrokářských periodik, ale jednalo se jen o osobní a dočasné vazby.

⁴⁶ ANM, f. K. Kramář, k. 11, Klecanda Kramářovi 23. 7. 1900.

⁴⁷ Časopis studentstva československého. List strany neodvislé, vycházel od dubna 1893, jeho redaktorem, vlastníkem a vydavatelem byl František Mězl.

⁴⁸ Studentský sborník strany neodvislé, vycházel od května 1894, jeho majitel a vydavatel byl J. M. Balák.

⁴⁹ K pokrokovému hnutí srov. přehledovou stať Kučera, Martin: Pokrokáři. In: Malý, Jiří / Marek, Pavel (eds.): Politické strany, 313–340.

S mladočechy na počátku 90. let bezprostředně souvisel i týdeník *Čas*, orientovaný na intelektuální vrstvy a tvořící vedle Národních listů alternativu pro české vzdělané kruhy. *Čas* od roku 1886 vycházel pod patronací tzv. realistů, kteří ovšem v prosinci 1890 s mladočechy fúzovali.⁵⁰ Přes veškerou snahu ze strany realistů (J. Kaizla, K. Kramáře a T. G. Masaryka) i J. Grégra docházelo od roku 1891 k novinářským polemikám a vyhroceným útokům mezi *Časem* a Národními listy. S tímto napětím bezprostředně souvisela již výše zmíněná Šromotova aféra a následný rozchod Masaryka se stranou a vlastně i odchod nemocného J. Grégra do ústraní. *Čas*, ve kterém se postupně přestali angažovat jak Kaizl, tak Kramář, rychle přešel na vyhrocené protimladočeské pozice (T. G. Masaryk a Jan Herben).

Tab. 2: Výše nákladu listů jednotlivých frakcí Národní strany svobodomyšlné v letech 1888–1897

Titul	1888	1891	1893	1894	1897
Selské noviny	–	1600	1250	950	900
Neodvislost	–	–	1611	–	–
Radikální listy	–	–	–	1200	1300
<i>Čas</i>	600	1639	1300	1827	1600
Vyšehrad	1577	1230	1561	1500	1600

Zdroj: Zpracováno na základě výkazů místodržitelství: NA, PM, sign. 8/4/15/7, k. 1651, čj. 1467/1889 a sign. 8/4/18/8, k. 2448, čj. 752/1892, k. 2449, čj. 734/1894, k. 2450, čj. 733/1895 a k. 2453, čj. 834/1898; a PMR/R, k. 87, čj. 330/1888, čj. 51/1894 a čj. 379/1894 a k. 88, čj. 31/1897. Čísla znamenají počet výtisků jednoho vydání.

Vytrvalá kritika realistů kvůli absenci deníku řízeného stranou vykrystalizovala roku 1895 v založení *Českých novin*. Jejich vydávání převzal významný nakladatel Eduard Beaufort z prostředí mladočeských podnikatelů. V pozadí však stáli realisté Kramář, Masaryk a zejména spiritus agens *Českých novin* Kaizl. Ten redakci *Českých novin* brzy ovládl a snažil se zde eliminovat vliv bývalého kolegy Masaryka: „List neujme se, nebude-li uveden jako list od hlavy k patě mladočeský a nebude-li po drahnou dobu postupovati s neobyčejnou obezřelostí a taktem zejména tam, kde projeví své zvláštní reformní názory a kde bude musiti utkávatí se věčně s Národními listy.“ Masarykovo jméno dle Kaizla ale nebylo pro takovýto

⁵⁰ *Kučera*: Fúze „realistů“, *passim*.

postup zárukou, a proto mělo stát hned v prvním čísle Českých novin dementi, že Masaryk s nimi má cokoli společného.⁵¹

Vznik Českých novin vyděsil a podráždil redakci Národních listů a zejména G. Eima: „Já vím a vidím, že Beaufort nemá peníze a že realisté více než 20–30 tisíc mu nedají. Víím, že realisté nedovedou dát svižný tón do listu, ač budou mít síly jaré jako Machara atd. Ale nezapomínejte, že 1) mají pro sebe právě onen proud nespokojenosti s Národními listy; 2) že budou do všeho sekat, a to se čte; 3) že budou laciné; 4) mají pro sebe: výstavu a volby se blížící. Je lépe pro nás, že je Masaryk, nežli kdyby byl někdo jiný oblíbenější, ale jistou reklamou je Masaryk vždy. Musíme zabránit, aby strana dala listu novému své visum. Souhlasím, že list chcete ignorovat, lépe ještě bagatelizovat a někde přimalovat i citovat atd. Jako by nám nepřekážel [...]. Fedrovat se nesmí.“⁵² O měsíc později již psal Eim plný obdivu a zároveň obav: „České noviny jsou kupodivu čiperně dělány. Nyní snad i slepci vidí, že je vlastní šéf Masaryk. Realisté dále postupují dle společného plánu. Mají zase již pokrokáře za sebou. Kaizl vedl bandurskou a doma hledí diskreditovat Národní listy a hlavně mne.“⁵³ České noviny (ČN) se staly Národním listům nepřijemnou konkurencí,⁵⁴ která měla cestu ke čtenářům uvolněnou neakceschopností Národních listů oslabených výjimečným stavem a bezvládním v době vrcholící nemoci J. Grégra. České noviny však zdaleka nenaplnily velké obavy a velká očekávání do nich vkládané. Záhy po svém vzniku se totiž staly obětí výjimečného stavu, když je místodržitel Thun krátkozrace nechal zastavit, aniž si uvědomil, že mu mohou pomoci v boji s mladočeským radikalismem reprezentovaným Národními listy. Jako oficiální důvod zastavení bylo Kramářovi ministrem vnitra po osobním přezkoumání sděleno, že radikální jazyk a tón řady článků v Českých novinách dalece překračoval přípustný rámec a České noviny tak mohly „die öffentliche Ruhe und Ordnung, ja selbst das Staatswohl zu gefährden“.⁵⁵

Od roku 1896 podporoval umírněnou frakci proti krajním radikálům i nově založený Český list (ČL). V souvislosti se zahájením jeho vydávání radikální Vyšehrad konstatoval, že Národní strana svobodomyšlná začíná nyní zakládat nové listy, „které mají za úkol hájiti stranu patrně proti „vnitřním nepřítelům“, jako je náš list, listy pokrokářské aj. – Tyto nové nebo obrozené časopisy počínají si

⁵¹ AÚTGM, f. T. G. Masaryk, k. 224, Kaizl Masarykovi 30. 4. 1895. Masaryk si na dopis ke Kaizlem požadovanému dementi připsal: „to ne“.

⁵² LA PNP, f. S. B. Heller, k. 3, Eim Hellerovi 16. 5. 1895.

⁵³ *Tamtéž*, k. 1, Eim Hellerovi 22. 6. [1895]. Srov. též: *Tamtéž*, k. 2, Eim Hellerovi b. d. „Pan Josef Anýž“ [1895], sign. IV/80.

⁵⁴ V roce 1895 vycházely v nákladu 5500 ks dopoledne a 5000 odpoledne. NA, PM, sign. 8/4/18/8, k. 2451, čj. 780/1896.

⁵⁵ ANM, f. K. Kramář, k. 12, ministr vnitra Kramářovi 29. 8. 1895.

s bojovností zfanatizované a zpité středověké soldatesky.⁵⁶ Český list vydával třikrát do měsíce v Kolíně (tištěn byl v Kutné Hoře) zdejší mladočeský důvěrník Hejnic, odpovědným redaktorem byl St. Auersvald. Ve skutečnosti se však za listem údajně skrýval nepříliš výrazný říšský poslanec a zámožný cukrovarník Václav Sehnal. Český list se považoval za přiměřeně radikální orgán Národní strany svobodomyslné (mladočeský list v pravém slova smyslu), který bude v první řadě bezohledně hájit politiku a zájmy Národní strany svobodomyslné.⁵⁷ To také dělal, ovšem poněkud revolverovými způsoby, typickými spíše pro mladočeské krajní radikály. Český list tak bezohledně pronásledoval Vašatého i E. Grégra, stejně jako Masarykovy realisty a Herbenův Čas. Jeho psaní bylo s ohledem na realističtější minulost některých vůdců Národní strany svobodomyslné (Kaizl, Kramář), zájmům jejíhož vedení chtěl sloužit, přinejmenším zarážející.⁵⁸ Hlavním terčem Českého listu však byli radikálové, jejichž označení Český list rád parodoval ve slovní hříčce „radikál = rádi kal“, a s gustem se za nimi do kalu vydával.⁵⁹ Postupem času se Český list sice zříkal poslušnosti vedení Národní strany svobodomyslné a odmítal i nálepku mladočeského listu, přesto vystupoval v zájmu vedení strany. Zavdával tak podnět k nekončícím spekulacím, zda za ním nestojí mladočešti umírnění předáci B. Pacák či V. Škarda apod.⁶⁰ Český list zanikl v roce 1904.

K mladočechům měly blízko i některé ryze profesní a zájmové listy. Příkladem může být např. list českých hostinských Hostimil, který představoval pro mladočechy důležitou platformu v působení na provozovatele a majitele hospod a restaurací. Toto působení a vůbec ovlivňování hostinských bylo z pohledu politických stran velmi důležité, neboť od jejich náklonnosti se do značné míry odvíjel úspěch stranické agitace. Byli to totiž právě hostinští, kteří rozhodovali o pronajímání, resp. nepronajímání svých sálů ke schůzím politických stran. V hospodách se pochopitelně u piva navíc mohutně politizovalo a agitovalo, k dispozici zde bývaly noviny a další tištěné materiály politických stran.⁶¹

⁵⁶ Vyšehrad, 30. 5. 1896. O nějaké cílené politice Národní strany svobodomyslné nemůže být ovšem řeči, vedení strany za Českým listem bezprostředně nestálo a žádný další takto orientovaný list zřejmě v této době ani nevznikl.

⁵⁷ Český list, 7. 5. 1896.

⁵⁸ Srov. např. Český list, 21. 5. 1896.

⁵⁹ Český list, 28. 5. 1896.

⁶⁰ Český list, 13. 4. 1899.

⁶¹ K významu hospod a hostinských např. Gawatz, Andreas: Wahlkämpfe in Württemberg. Landtags- und Reichstagswahlen beim Übergang zum politischen Massenmarkt (1889–1912). Düsseldorf 2001, 122 a 174. Obecně k pivní a hospodské kultuře v Čechách sborník *Novotný*, Vladimír (ed.): *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha 1997.

Význam listů jednotlivých mladočeských frakcí se od poloviny 90. let zmenšoval v přímé úměrnosti k poklesu významu těchto frakcí a jejich postupné integraci do dvou mladočeských křídel: umírněného a radikálního. Ani jedna z těchto frakcí však na přelomu století bezprostředně nedisponovala žádným týdeníkem či čtrnáctideníkem.

Krajinská žurnalistika

Tzv. krajinský (regionální, resp. lokální) tisk hrál v předminulém století nesrovnatelně důležitější úlohu než dnes. Souviselo to i s tím, že abonování ústředních deníků nebylo zejména na venkově nijak zvláště rozšířené, a byl to tudíž právě krajinský tisk s delší periodicitou, který na venkově a menších městech nahrazoval ústřední deníky. Snad každý politický okres měl na přelomu století svůj týdeník či čtrnáctideník, který vedle informací o místním dění, zpráv z místní a okresní samosprávy apod. přinášel i články o nejdůležitějších událostech v zemi.⁶²

Jednotlivé listy bývaly často majetkem osoby žijící v okrese. Majitel mohl být zároveň redaktorem i vydavatelem, ale také mohl redaktora pouze najmout a být jen vykonavatelem vlastnických práv. V takovém případě se však redaktor zavazoval vést list v tom politickém směru, který určil majitel. Směr stanovený majitelem mohl víceméně inklinovat buď k určité politické straně, nebo se snažit o nezávislé postavení. V konkrétní situaci smlouva majitelů vypadala asi následovně: plebeňští vůdci mladočeské strany Schwarz, Peták, Čipera a Svatek uzavřeli smlouvu se „spisovatelem na Vinohradech“ Janem Langnerem o převzetí řízení Plzeňských listů. „Za to při vší volnosti, která se mu v řízení listu zůstává, povinen jest p. Langner řídit se u vedení tohoto časopisu ve všem programem Národní strany svobodomyšlné a usneseními, jež míní v té příčině zástupcové českého národa na sněmě a radě říšské, jako jemu náleží hájiti národní, hospodářské a politické zájmy českého obyvatelstva a jeho representace v král. městě Plzni. V tom i onom směru povinen jest p. Langner občas, a pokud by třeba bylo i v určitých případech, smluviti se s nížeapsanými o stanovisku, které mají ‚Plzeňské listy‘ ať si v otázkách všeobecných, ať v případech speciálních zaujímati a řídit se tím, co bylo takto smluveno.“⁶³ Řada regionálních časopisů však měla s politickými stranami na rozdíl od Plzeňských listů poněkud volnější svazek, který by se dal snad

⁶² M. Sekera zdůrazňuje, že o rozvoj regionální žurnalistiky se zasloužily především stoupající úroveň vzdělanosti a zároveň rozvoj místní samosprávy (tj. komunální politiky). *Sekera: Das tschechische Pressewesen 1994.*

⁶³ Archiv města Plzně, f. F. Schwarz, k. 187. Langner získal plat 1200 zl. ročně, tříměsíční výpověď a záruku 300 zl. pozůstalým v případě své smrti.

charakterizovat slovy názorově autonomní.⁶⁴ V podstatě to znamenalo, že časopis hájil základní linii programu strany, v jednotlivých případech si však ponechával volnost úsudku. Výhodou stranicky zabarveného krajinského tisku byla možnost participovat na úspěších té které politické strany, současně pak od ní dostávat finanční subvence, angažovat stranou placené redaktory a zejména využívat určitý informační servis.⁶⁵

V roce svého vzniku (1874–1875) disponovala Národní strana svobodomyšlná asi třetinou veškerého českého krajinského tisku a v důsledku vnitrostranické krize konce 70. a počátku 80. let tento počet dále klesal až na pouhých devět titulů z celkových 39 českých krajinských listů vycházejících v roce 1880. Od poloviny 80. let se však tuto disproporci k počtu staročeských žurnálů dařilo vyrovnávat.⁶⁶ Na konci 80. let již strana disponovala bezprostředně 23 časopisy, z nichž každý dostával zprávy z mladočeského ústředí (tj. z Národních listů) a každý měl zároveň přiřčeného jednoho či dva dopisovatele, kteří každý týden zasílali do regionální redakce nějaký větší článek (úvodník, dopis z Prahy, fejeton apod.).⁶⁷ Vedle těchto časopisů měla k dispozici dalších osm regionálních listů, které jí byly alespoň „částečně přístupné“. Rovněž tyto listy měly přiřčeného dopisovatele z mladočeské korespondenční kanceláře.⁶⁸

V záplavě regionálních listů si však zvláštní pozornost zasluhují ty tituly, které vlastnili buď přímo poslanci, anebo ty, které stály pod jejich přímým vlivem. Takových titulů byla celá řada a bývaly pozorně sledovány nejen veřejností a politiky, ale i vídeňskou vládou. Časopisy poslanců, zvláště těch s říšským mandátem, totiž mnohdy dávaly tušit, jakým směrem se bude vyvíjet politika jejich strany

⁶⁴ Sekera, Martin: Gustav Eim, novinář a politik. (Příspěvek k životopisu). Diplomová práce FF UK Praha 1992, 65.

⁶⁵ Tento model je patrný např. v kooperaci Mladoboleslavských listů s tiskovým odborem Národní strany svobodomyšlné na počátku 20. století. Srov. Velek, Luboš: První v Rakousku! Zvolení prvního poslance – ženy Boženy Vikové-Kunětické v roce 1912. Příspěvek k vývoji volebního práva a volebního chování v českých zemích v 19. a 20. století. In: Vojáček Milan (ed.): Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Praha 2007, 282–283.

⁶⁶ Malíř, Jiří: Mladočeská strana v Čechách a promladočeské strany na Moravě. In: Marek, Pavel a kol.: Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998. Rosice u Brna 2000, 56.

⁶⁷ Jednalo se o tyto časopisy: Český západ v Plzni, Hlasy z Hané v Prostějově, Hlasy od Blaníka v Benešově, Kolínské noviny, Klatovské listy, Krakonoš v Jičíně, Kutnohorské listy, Lučan v Lounech, Mělničan, Naše hlasy v Českém Brodě, Na Stráži v Plzni, Nový Boleslavan, Pernštýn v Pardubicích, Podřipan v Roudnici, Polaban v Kolině, Příbramské listy, Pšován v Mělnice, Pravda v Čáslavi, Říp v Roudnici, Svobodný občan ve Slaném, Strakonické listy, Slovač v Uherském Hradišti; Vyšehrad – nešlo o regionální list, nýbrž o list rozšířený po celém venkově. ANM, f. J. Grégr, k. 18, velký zelený notes.

⁶⁸ Brandýské noviny, Pozor v Olomouci, Hlasy z Polabí v Litoměřicích, Horymír v Příbrami, Našinec v Olomouci, Posel z Čerchova v Domažlicích, Věstník okresu Hořického. *Tamtéž*.

v parlamentě. Tento jev je nad jiné zřetelný u mladočechů, kde byl akcentován velmi volným poměrem mezi vedením strany a ústředním deníkem Národními listy. Za všechny jmenujme např. Engelovy Hlasy od Blánika, Pacákovy Podvysocké listy, Špindlerův Podřipan či F. Schwarzovi blízké Plzeňské listy. Všechny tyto týdeníky či čtrnáctideníky byly ve svém regionu relativně rozšířenými. Počet jejich výtisků kolísal v průměru mezi 400 až 700 kusy.

Tab. 3: Výše nákladu vlivnějších krajiniských českých listů v letech 1888–1897

Titul	1888	1893	1894	1897
Hlasy od Blánika (NSS)	420	425	320	380
Mladoboleslavské listy (NSS)	–	500	450	450
Plzeňské listy (NSS)	350	790	790	850
Plzeňský obzor (NSS)	–	800	800	850
Podřipan (NSS)	765	590	650	400
Podvysocké listy (NSS)	–	550	650	600
Budivoj (NS)	600	600	600	600
Český východ (NS)	1000	480	1850	1100
Polaban (NS)	650	550	–	250

Zdroj: Zpracováno na základě výkazů místodržitelství: NA, PMR/R, k. 87, čj. 330/1888, 51/1894 a čj. 379/1894 a k. 88, čj. 31/1897. Čísla znamenají počet výtisků jednoho vydání.

MLADOČESKÁ TISKOVÁ A KORESPONDENČNÍ KANCELÁŘ

Význam krajiniské žurnalistiky stoupal od poloviny 80. let 19. století, vznikaly nové a nové tituly a často docházelo k jejich přímé politizaci, tedy k napojení na jednu z obou českých stran. Tento trend bezprostředně souvisel s rozšiřováním volebního práva na střední a nižší střední vrstvy (volební reforma 1882) a s politickou a sociální radikalizací českého venkova a maloměsta. Krajiniská žurnalistika se přitom rozvíjela živelně a v konkrétních příkladech většinou i bez přímého prvotního impulsu z té či oné politické strany. Zájem regionálních redakcí a ústředí politických stran o vzájemnou spolupráci však byl oboustranný a veliký. Strany regionálních tiskovin využívaly ke své agitaci a k rozvoji svých místních organizačních struktur. Personálně minimálně obsazená a věčně na hranici bankrotu lavírující regionální periodika zase nutně potřebovala nejen aktuální zprávy, ale vůbec novinářský materiál všeho druhu. Regionální listy takovéto kontakty

proto samy vyhledávaly, neboť se jim tak otevírala cesta k přebírání informací a participování na zpravodajské síti velkého deníku. Ze spolupráce s regionálními periodiky ovšem profitovaly i Národní listy, které od krajiných kolegů přebíraly lokálky tvořící významnou součást ústředního deníku. Organizace podobných korespondenčních služeb však vyžadovala poměrně složitý, akceschopný a placený byrokratický aparát. Takový ovšem v prostředí honoračních stran nabízely pouze velké redakce ústředních deníků.

Důležitou otázkou však zůstávalo najít optimální způsob organizace mladočeské krajiné žurnalistiky. V mladočeské straně sice již od konce 80. let existoval jakýsi tiskový odbor, ale o jeho funkci nemáme mnoho zpráv a známe pouze jeho složení. Vedení tohoto odboru bylo zcela v rukou redaktorů Národních listů. Předsedou byl J. Grégr, místopředsedou J. Anýž a jednatelem J. Kalaš, členy dále vedle několika redaktorů Národních listů (Tůma, Heller, Frumar a J. J. Veselý) i regionální mladočeští žurnalisté (Špindler, Miškovský) a předáci Národní strany svobodomyšlné blízci Juliu Grégrovi (Engel). V letech 1886 až 1891 došlo ke svolání několika schůzek redaktorů Národních listů a zástupců krajiných listů. Žádný z těchto kroků však zřejmě nepřinesl kýženou užší koordinaci a organizaci mladočeského tisku.⁶⁹ Při veškeré anarchii typické pro organizování tiskových záležitostí ovšem existoval jeden vcelku účinný nástroj, jehož prostřednictvím bylo možno budovat, řídit a kontrolovat k Národní straně svobodomyšlné se hlásící krajiný tisk. Tímto nástrojem se staly stranické subvence spřízněnému tisku, které z mladočeského peněžního fondu rozděloval výkonný výbor. Pravidelné subvence strana poskytovala s určitou pravidelností zřejmě až od roku 1891, kdy se výkonný výbor usnesl na pravidlech pro její přiznávání: po jednom exempláři výtisku subvencovaného listu měli dostávat zemský a říšský poslanecký klub a Klub Národní strany svobodomyšlné; subvencovaná redakce byla povinna vést list vážným a slušným tónem a šetřit programové zásady strany, a „to dle výkladu výkonného výboru“; redakce pak byla povinna přijímat informace tiskového odboru strany. Přidělované subvence měly být vypláceny čtvrtletně. Poprvé byla subvence přiznána třem žadatelům: Občanským novinám a Občanským listům vycházejícím v Nymburce (redaktorem a majitelem byl J. Florián) a Klecandovu Vyšehradu v Praze. Subvence byla tehdy naopak odeprána Pardubickým novinám (vydávány družstvem za redakce Ant. Stengela) a České stráží v Terezíně (vydávána družstvem zastupovaným dr. Frantou).⁷⁰

⁶⁹ Malíř: Mladočeská strana v Čechách, 56.

⁷⁰ LA PNP, f. E. Engel, k. 24, protokol v. v. 30. 5. 1891. Pro pozdější dobu podobné rozvržení subvencí není k dispozici.

Julius Grégr brzy pochopil velký agitační a organizační potenciál živelně se rozmáhající krajské žurnalistiky a usiloval o její maximální podřízení své kontrole, tzn. kontrole redakce Národních listů, a připoutání regionálních periodik k mladočeské straně a jejímu programu. Nástrojem k takovéto kontrole a spolupráci sloužila v prvé řadě informační závislost krajské žurnalistiky na redakci Národních listů. Jako vhodný komunikační nástroj mezi Národními listy a mladočeským ústředím na straně jedné a krajskou žurnalistikou na straně druhé se ukazovalo vytvoření stálé korespondenční kanceláře, která by na odpovídající úrovni zajišťovala veškerou korespondenci s regionálními listy. Návrh na vytvoření tiskové a korespondenční kanceláře NSS vzešel koncem roku 1890 od nejmenovaných mladočeských důvěrníků požadujících zřízení ústřední kanceláře pro venkovskou žurnalistiku. Jednatel výkonného výboru E. Engel byl proto pověřen vypracováním konkrétního plánu, zatímco J. Herold prozatímně vedl mladočeskou „tiskovou kancelář“ při výkonném výboru.⁷¹ Původní představa J. Grégra byla taková, že kancelář sice vznikne pod patronací redakce Národních listů, avšak za peníze celé strany. Kritikové stávajícího modelu nerovnocenného spojení mladočeské strany s jejím tiskem (tj. především s Národními listy) ovšem podobné projekty odmítali. Masaryk tehdy Grégrovi otevřeně řekl, že pro podobné úmysly nehne prstem a nedá groše: „Co my potřebujeme, je předně zlepšení Národních listů, z nich pak si žurnály vezmou, co potřebují.“⁷²

Problém nefunkčního spojení ústředí strany, redakce Národních listů a mladočeské krajské žurnalistiky však vyžadoval rychlé řešení. Snad i proto otázku zřízení řádné tiskové kanceláře otevřel Masaryk ve výkonném výboru znovu v létě 1891. Realizací projektu byli tentokrát pověřeni J. Kučera a J. Grégr, kteří prosadili spojení myšlenky tiskové kanceláře s vytvořením kanceláře (sekretariátu) výkonného výboru Národní strany svobodomyšlné. J. Grégr navíc nyní souhlasil s financováním korespondenční kanceláře ve vlastní režii, tj. prostřednictvím redakce Národních listů. Vedením nově vzniklé kanceláře pověřil mladého redaktora Národních listů V. Klofáče, který dostal výslovně za úkol obstarávat žurnalistické informace venkovských časopisů Národní strany svobodomyšlné. J. Grégr rovněž vyslovil souhlas, „aby si [poslanecký] klub sám zřídil redakci vídeňskou ohledně zpráv z říšské rady, a to na náklad Národních listů“.⁷³ Touto klubovou tiskovou kanceláří, dodávající venkovským listům informace o politice vídeňského klubu, se stal tiskový výbor klubu (Eim, Kramář, Špindler, Tuček a Pacák).⁷⁴

⁷¹ LA PNP, f. G. Eim, k. 3, Masaryk Eimovi 30. 12. 1890.

⁷² *Tamtéž*, Masaryk Eimovi 2. 10. a 30. 12. 1890.

⁷³ LA PNP, f. E. Engel, k. 24, protokol v. v. 21. 7. 1891 a 4. 1. 1892.

⁷⁴ ANM, f. NSS, k. 1, protokol klubu na ř. r. 22. 2. 1894. Tato cesta se ovšem zřejmě neosvědčila, protože

Výsledek pokusů o organizaci stranického tisku byl tedy takový, že korespondenční a tisková kancelář Národní strany svobodomyslné byla zcela v rukou redakce Národních listů, která jejím prostřednictvím částečně kontrolovala mladočeský krajský tisk.⁷⁵ Strana na chod kanceláře finančně nepřispívala, a tudíž na ni měla i mizivý vliv. Nicméně na druhé straně mohla využívat jejího administrativního potenciálu k obstarávání svých vlastních byrokratických potřeb (organizační a personální propojení korespondenční kanceláře se sekretariátem výkonného výboru Národní strany svobodomyslné). Strana tak získala stálý a Národními listy financovaný administrativní orgán, bez kterého by se nadále jen stěžji obešla.

Po celý zbytek 90. let a počátek 20. století zůstávala situace nezměněna a organizace tisku mladočeské strany tak nadále fungovala jen omezeně a nedokonale. Vydavatelé a majitelé místních a regionálních periodik většinou uhájili nejen svoji ekonomickou, ale do značné míry i politickou samostatnost. Z mladočeského ústředí, resp. z redakce Národních listů sice rádi přebírali informační servis, spolupracovali s pražskými redaktory, hájili před volbami mladočeský program a agitovali ve jménu strany, v období mezi volbami si však často ponechávali možnost volné kritiky mladočeské politiky a v lokálních zájmech se už zpravidla nenechali ovlivňovat vůbec.⁷⁶ K důležitému zvratu v organizaci mladočeského krajského tisku a jeho postupného funkčního podřizování vedení strany došlo v souvislosti s urychleným budováním byrokraticky a profesionálně fungujícího ústředí strany z let 1907 až 1910, a to především v souvislosti s přípravami a důsledky prvních všeobecných a rovných voleb v Rakousku (1907). Součástí této reorganizace mladočeské strany bylo i založení mladočeské tiskové kanceláře v čele s redaktorem Vincencem Červinkou.⁷⁷ Mladočeská tisková kancelář měla k dispozici již výše zmíněný organizační týdeník, resp. čtrnáctideník *Národ* a i s jeho pomocí budovala horizontálně strukturovanou organizaci strany, tzn. krajské, okresní a především místní organizace.

po půl roce Pacák klubu navrhl, aby se o organizaci venkovského tisku starala sama parlamentární komise poslaneckého klubu. *Tamtéž*, 13. 11. 1894.

⁷⁵ M. Sekera otevřeně hovoří o neúspěšném snažení pražských stranických ústředí přímo ovládat regionální tisk. *Sekera: Das tscheschiche Pressewesen 1997*.

⁷⁶ Zde např. srovnej rozkol lokálního tisku (a místní mladočeské organizace) v Mladé Boleslavi s mladočeským ústředím v roce 1912 kvůli prosazování ženské kandidatury na místo poslance za toto město: L. Velek, *První v Rakousku!*, 282–283 a 287–290.

⁷⁷ *Sekera: Das tschechische Pressewesen 2016*.

Ostatní periodika mladočeské strany

Vedle klasických novin v podobě ústředních deníků či nejrůznějších regionálních a místních periodik však Národní strana svobodomyšlná vydávala a podporovala i celou řadu dalších tiskových titulů, které nelze zařadit do uvedených kategorií. Mám zde na mysli na jedné straně vydávání různých zábavných časopisů určených široké veřejnosti, na straně druhé pak tiskovin poměrně vysoké intelektuální kvality určených naopak vzdělanému čtenářstvu.

Do první zmíněné kategorie náleží především mladočeské, resp. mladočesky orientované humoristické listy. Mladočeská strana sice dlouhá léta od svého vzniku žádným humoristickým časopisem bezprostředně nedisponovala, což však neznamená, že by její politickou linii v poněkud nevážné formě nesledovaly některé soukromé humoristické časopisy. Výrazně promladočeský charakter měly např. Vilímkovy Humoristické listy, zvané familiérně Humory, které vycházely od roku 1858 do roku 1935. K mladočeské politice měl blízko i humoristický Paleček s přílohou Šotek, nicméně žádný z nich nejenže straně přímo nepatřil, ale nepatřil ani výrazným a se stranou jednoznačně spjatým osobnostem. Relativní nezávislost soukromých humoristických časopisů byla – a to zejména v případě Humoristických listů – dána jejich velikou popularitou, a tedy i ziskovostí. S ohledem na obchodní zájmy však bylo zapotřebí respektovat určité meze a zbytečně je napojením na určitou stranu, resp. stranickou politiku nepřekračovat na úkor profitu listu.

Možný nemalý politický a ekonomický potenciál dobře vedeného humoristického listu dlouho lákal k následování i mladočeského vůdce a tiskového magnáta Julia Grégra. Ten se koncem 80. let, v době prosperity svého podnikání, rozhodl rozšířit své podnikatelské a politické aktivity i na pole politické satiry a karikatury. V roce 1887, v době zahájené první reorganizace mladočeské strany a zintenzivnění boje o politickou moc se staročechy, se tak zrodily mladočeské Šípy,⁷⁸ časopis s výrazným politickým charakterem a potenciálem. Grégr si od Šípů hodně sliboval, protože kreslené humoristické časopisy otevíraly jemu a mladočechům cestu do dalších čtenářských vrstev, které stálo za to oslovit a mobilizovat – přinejmenším s ohledem na rozšiřování volebního práva. Šípy však od počátku narážely nejen na značnou konkurenci zavedených humoristických časopisů, ale i na nedostatek zručných karikaturistů. Oblíbený kreslíř Šípů J. Krejčík dokonce

⁷⁸ Srov. *Jaworski, Rudolf*: Jungtschechische Karikaturen zum Nationalitätenstreit in Österreich-Ungarn. Die Prager „Šípy“ (1887–1907). In: *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder* 22, 1981, 300–341. *Fronk, Václav*: Sebereflexe české společnosti. Přelom 19. a 20. století v perspektivě humanistických časopisů. Praha 2011.

současně pracoval i pro konkurenční Humoristické listy a Grégrovi nezbývalo než toto respektovat.

Šípy byly od počátku zamýšleny jako útočný a bezohledný protistaročeský list. J. Grégr dokonce před veřejností jistou dobu vlastnictví Šípů tajil. Skrýval se za neznámými odpovědnými redaktory a faktické vedení listu přenechal nejprve někdejšímu arcirevolucionáři J. V. Fričovi a klíčovému redaktoru Národních listů Karlu Tůmovi, zvanému příznačně Tůma Krvavý. Frič se však neosvědčil, lépe řečeno nebyla mu ani dána šance osvědčit se. Hned první číslo se stalo terčem Grégrovy zdrcující kritiky a Grégr – podle Friče manipulovaný dohlížejícím K. Tůmou – proto měl Friče degradovat na pouhého „sbíratele materiálu“ pod dohledem redaktorů Národních listů. Toto postavení se ovšem neztotožňovalo s Fričovým přesvědčením bojovat pomocí Šípů proti „bezcharakternosti, špině, prospěchářství a šosáctví“. Frič připouštěl, že první číslo bylo trochu prázdné, ale nebylo nejhorší a čtenáři ho přijali. Hlavně se však Fričovi nezamlouvalo nést nadále veškerou odpovědnost za mladý list (i před úřady) a přitom se nechat omezovat K. Tůmou a V. Rybou, jejichž dohledu Grégr hodlal Friče svěřit. Frič proto pohrozil ukončením spolupráce.⁷⁹ Grégr rezignaci přijal a Fričovo místo zaujal Tůma.

Útočnost otrávených Šípů padala na hlavy všech odpůrců, včetně umírněných mladočeských poslanců (Trojan, Adámek) setrvávajících tehdy ještě společně se staročechy v poslaneckém Českém klubu na radě říšské.⁸⁰ Grégrův záměr držet svůj podíl na Šípech v tajnosti se ovšem nezdařil. Zesměšněný Trojan se Grégra proto rovnou zeptal: „Tu ptám se, máte-li jakého vlivu na ten plátek, jestli možno že takové sprosté, podlé i křivé zlehčování všech národních poslanců [...] i mé osoby a působnosti zvláště dějí se s Vaším schválením neb alespoň s Vaším vědomím a trpěním či připouštěním?“⁸¹ Šípy se staly i Grégrovým oblíbeným nástrojem proti realistům, najmě Masarykovi, jehož s oblibou parodovaly, že nakonec musel odmítavě stanovisko k těmto Masarykovým urážkám zaujmout sám mladočeský výkonný výbor.⁸² Míra neurvalosti Šípů šokovala i nejednoho z mladočeských politiků či redaktorů. J. Penížek později v narážce na Šípy poznamenal: „Nemáme u nás vůbec s humorem štěstí. U nás dříve humor zaměňován sprostáctvím.“⁸³ Po slibném rozjezdu však náklad Šípů rychle klesl. Na vině nebylo jen jejich travičství, ale i ztížené podmínky výjimečného stavu, jimž nejedno číslo padlo za oběť. Rostla i konkurence (staročeský Kurýr a Kopřivy, sociálnědemokratický Bič ad.).

⁷⁹ ANM, f. J. Grégr, k. 3, Frič J. Grégrovi 28. a 31. 12. 1887.

⁸⁰ Ke klubu více: Cibulka, Pavel: Český klub na říšské radě (1879–1887). In: ČČH 92, 1994, 45–61.

⁸¹ ANM, f. J. Grégr, k. 7, Trojan J. Grégrovi 21. 2. 1888.

⁸² Toto stanovisko v. v. bylo sděleno v klubu: ANM, f. NSS, k. 1, protokol klubu na ř. r. 20. 10. 1891.

⁸³ Penížek, Josef: Česká aktivita v letech 1878–1918, II. Praha 1931, 21.

Propad Šípů je jasně patrný na následujících údajích o výši nákladu. Šípy pocho-pitelně dráždily i státní orgány, které jim po dvou letech vycházení odebraly právo drobného prodeje (tzv. filiálky), což Šípy hmotně poškodilo.⁸⁴ Přesto se je Grégrovi a jeho dědicům podařilo udržet až do roku 1907. Šípy přes všechny výhrady vůči nim patřily k nejlépe dělaným humoristickým listům své doby a nesmazatelně ovlivnily vývoj žánru u nás.

Tab. 4: Výše nákladu předních humoristických časopisů v Čechách 1888–1899

Titul	1888	1893	1894	1899
Humoristické listy	4753	4292	4356	4300
Šípy	7409	3561	3638	3500

Zdroj: Zpracováno na základě výkazů místodržitelství NA, PMR/R, k. 87, čj. 330/1888, 51/1894 a 379/1894 a PM, sign. 8/4/18/8, k. 2455, čj. 800/1900. Čísla znamenají počet výtisků jednoho vydání.

Na opačnou stranu čtenářského spektra mířily snahy o založení intelektuální mladočeské revue, která by oslovovala a kultivovala vzdělané, liberálně orientované čtenáře. Podobný projekt zdaleka nebyl v českém prostředí novým. Již v roce 1871 se na českém trhu objevila staročesky orientovaná kulturněpolitická revue *Osvěta*, kterou založil a dlouhá léta řídil staročeský sympatizant Václav Vlček. Na přelomu století nově zakládané politické strany české inteligence (realisté, pokrokaři aj.) vytvářely podobné tiskové platformy, s nimiž chtěly oslovit české intelektuální kruhy. Zrodily se tak např. *Pokroková revue*, *realistický Přehled* nebo *A. Rašínem řízené Slovo*; již v 90. letech vycházely pokrokově orientované *Rozhledy* či *Masarykem řízená Nová doba*. V popředí zájmu všech těchto časopisů stály politické, kulturní, školské, sociální ale i národohospodářské otázky. Politická orientace zde přitom hrála směrodatnou roli. Mladočeši paradoxně v tomto směru zůstali dlouho nečinnými. Prvním vážným pokusem mladočechů pustit se i na toto – spíše ztrátové – pole bylo založení České revue v roce 1897. Zajímavě a kvalitně redigovaný měsíčník, do kterého přispívali intelektuálně založení mladočeští sympatizanti i politikové, však po šesti letech existence dočasně zanikl. Obnoven byl v roce 1907, a to nepochybně v souvislosti s tehdy probíhající reorganizací mladočeské strany, která mimo jiné do strany přivedla řadu mladších českých intelektuálů. Česká revue poté vycházela až do roku 1930.

⁸⁴ Důvodem údajně bylo jejich urážení náboženského citění tím, že karikovaly Krista apod. Vyšehrad, 16. 11. 1889.

Závěr

Problematika tisku politických stran patří k nejméně zpracovaným tématům českých moderních politických dějin. Ve svém příspěvku jsem se proto pokusil zmapovat existenci a vývoj tisku spojeného s Národní stranou svobodomyšlnou (mladočeskou). Při shrnutí je třeba vyjít z konstatování, že ačkoliv mladočeské Národní listy byly důležitým organizačním ohniskem této honorační strany, dokázala se tato strana velmi dlouho dobu (až do roku 1910) obejít bez přímého vlastnictví a ovládnání svého deníku. Ukázalo se, stejně jako v případě staročeského tisku nebo některých deníků rakouských Němců, že blízkost politické ideologie a programu spolu s určitým personálním propojením stran a redakcí byly dostačujícími faktory pro udržení společného postupu strany a žurnálu. Krize tohoto vztahu nejčastěji vyplývaly z rozporu mezi politickou pružností a pragmatičností poslanců a výraznější ideově-programovou rigiditou novinářů, kteří se ve svých názorech nechtěli podřizovat potřebám aktuální taktiky ve sněmovně, popř. neměli dostatečné pochopení pro spolupráci své strany se stranami jinými. Důležitou roli hrála i vzdálenost mezi Prahou a Vídní, kdy spojení politické reprezentace s domácí politickou reprezentací seskupenou kolem žurnálu bylo možná až překvapivě problematické. Rozmíšky a rozkoly se neustále opakovaly, v některých obdobích je můžeme označit až za permanentní, přesto rozchod strany a na ní polo závislého žurnálu nepřicházel v úvahu. Motivace spolupráce byla ovšem odlišná. Zatímco strana se bez novin neobešla a jen s mimořádnými oběťmi by dala dohromady prostředky na založení vlastního nového deníku, vlastníci žurnálu a jeho redaktoři se i při vědomí finanční slabosti mladočeské strany obávali být i jen nedostatečné konkurence v podobě vzniku nějaké nové, ideově příbuzné tiskové platformy. Čtenářský trh druhé poloviny 19. století byl zkrátka ještě příliš malý a slabý, aby se na něm dokázaly uživit dva deníky hájící víceméně shodný národně-liberální program.

Současně se ukázalo, že počátky českého denního tisku v 60. a 70. letech jsou spjaty především s konkrétními fyzickými osobami, jako byli J. Grégr či J. S. Skřejšovský. Tisková družstva (např. staročeské) nedokázala kvůli těžkopádnosti kolektivního rozhodování o aktuálním způsobu psaní a o efektivním vedení ekonomiky žurnálu konkurovat akceschopným tiskovým magnátům. Autokratický způsob řízení politického deníku se tak jeví jako mnohem progresivnější. Důvodem jistě bylo i to, že v případě staročechů se až na několik výjimek nekrylo nejužší vedení strany s držiteli největších podílů v tiskových družstvech. Efektivitu a rychlost rozhodování mohl navíc posílit i cit šéfa žurnálu pro další aspekty psaní novin, jakým se např. ukázalo angažování řady uznávaných dobových literátů J. Grégrem.

Honorační veřejnost i u politického deníku, zvláště v malém a málo rozvinutém českém prostředí, evidentně hledala i jiné kvality a obsahy, nežli bylo více či méně zasvěcené politické zpravodajství. Pravidelné a dobře dělané oddíly o literatuře, divadle, ekonomice či sportu i v případě jinak navýsost politického žurnálu, jakými Národní listy byly, dokázaly významně rozšířit okruh čtenářů, kteří ve svém politickém deníku hledali (a nacházeli) i jiná témata. Pestrost, čtivost, formát, modernost a především schopnost vyhmátnout to, co veřejnost žádá, byly klíčovými faktory. Ti, kdo toto dokázali, byli ve svém tiskovém podnikání úspěšní (J. Grégr, J. S. Skřejšovský), ostatní živořili nebo zbankrotovali (F. Šimáček, V. Krása).

Propojení politiky s podnikáním bylo ve světě tisku 19. století běžným jevem a v případě občanských, resp. honoračních stran se rozumělo samo sebou. Na rozdíl od masových stran, které mohly počítat s masovým odbytem, popřípadě které svým členům výslovně vnucovaly odběr svých tiskovin, byl odbyt deníků napojených na honorace přece jen výrazně limitován. Otázka udržení a zmnožení vloženého kapitálu, ať již kapitálu fyzické či právnické osoby, tak hrála nepominutelnou roli. Zajímavým je i sledování prudce rostoucí ekonomické hodnoty žurnálů. Zatímco v 60. a 70. letech stačilo, aby jednotlivec či skupinka podílníků shromáždili pár desítek tisíc zlatých, tak přinejmenším od 90. let 19. století se cena zavedeného žurnálu pohybuje v řádu statisíců a úlohu jednotlivců všeobecně nahrazují družstva či ještě lépe akciové společnosti. Ve světě tisku tak začal hrát výraznou roli bankovní kapitál a na něj navázané politické či hospodářské zájmy. Vývoj Národních listů je v tomto směru exemplární ukázkou. Z druhé strany nelze pominout ani fakt, že možný zisk z tiskového podnikání se stal důležitým příjmem pro modernizované honorační strany (mladočeská Pražská akciová tiskárna je zde opět vzorovým příkladem).

Propojení a závislost politických stran a jejich žurnálů však nespočívala pouze v ideově-programových záležitostech a jejich možné ekonomizaci. Redakce žurnálů, složené z placených redaktorů, až do přelomu století často fungovaly jako nezbytný a stranou přitom neplacený administrativní aparát strany. Redaktoři agitovali v okresech, dopisovali do spřízněného místního tisku, udržovali korespondenční kontakt s důvěrníky a agitátory v okresích apod. Rostoucí politická konkurence masových a stavovských stran od konce století vyžadovala větší efektivitu práce a rozhodování stran honoračních. Budování základny přívrženců honoračních stran, systému místních důvěrníků a později i místních organizací zcela přirozeně vyústilo v byrokratizaci a profesionalizaci stranického ústředí. Placené sekretariáty nahradily dosavadní organizačně-agitační roli redaktorů a význam a vliv redakcí tak byl z pohledu politických stran výrazně potlačen. Rostoucí úloha a vliv politických stran, které se z někdejších stran předvolebních stávaly stranami

s permanentní činností, rychle měnila dlouho vyvážený poměr mezi politiky a majiteli žurnálů, resp. redaktory těchto žurnálů. Intenzivnější propojení aktivní politiky s ekonomikou, příp. státní správou posilovalo obecné postavení politických stran, a to i vůči žurnálům, které se nyní dostávají do podřízené závislosti na stranických sekretariátech.

Neméně zajímavým bylo sledovat i další stránky proměny organizace stranického tisku. Tyto proměny jsou evidentní zejména v kontextu se snahami o reorganizaci honoračních stran. Reorganizaci mladočeské strany z přelomu 80. a 90. let, doprovázenou mimo jiné i zakládáním regionálních a lokálních spolků, automaticky následovalo i zakládání četných regionálních periodik, která byla mnohdy úzce napojena (i majetkově) na místní politický spolek té či oné strany, resp. na místního poslance. Rozvoj regionálního tisku 80. a 90. let jistě souvisel s rostoucí vzdělaností a movitostí místních elit, ale souvislost s čilejší činností stran je rovněž evidentní. Do téže doby, kdy probíhala reorganizace mladočeské strany a současně vrcholilo její soupeření se staročechy, spadá i založení skandalizujícího humoristického časopisu určeného širším vrstvám společnosti. Propojení organizačních reforem strany s uspořádáním jejího tisku je patrné i při druhé reorganizaci mladočechů v letech 1907–1910. Právě tehdy totiž došlo nejen k odkoupení Národních listů mladočeskou stranou, ale i k úspěšnému založení tiskové kanceláře strany, jejímž cílem bylo zefektivnění vlivu a dohledu na regionální tiskové platformy.

Předložená studie je zatím spíše ojedinělým pokusem o všestrannější analýzu tiskové organizace jedné z předních honoračních stran Předlitavska a současně pokusem o vyvození určitých zobecňujících závěrů. Do budoucna je však třeba tyto výsledky či hypotézy ověřit analýzou tiskových poměrů ostatních podobných stran. Téma tak nepochybně ještě dlouho zůstane otevřenou výzvou.

SLOVENSKÝ ROZHLAS 1938–1945

VLADIMÍR DRAXLER

Abstract

The Slovak Radio, 1938–1945

The Slovak Radio was established in connection with the foundation of the Slovak State. Its main base was in Bratislava, with a branch office at Prešov. It developed a comprehensive schedule containing newscasts and features on culture, art and music. This contribution sketches the conditions in which the radio station worked: it was part of the authoritarian, nationalist Tiso regime and thus became the object of attempts to open it up for German interests and German war propaganda. At this time, Slovak listeners were also being targeted by Allied radio stations as well as by those belonging to Nazi Germany. When the Slovak Uprising broke out in August 1944, the Slovak radio was drawn into the row between conflicting factions. Whereas the Slovak Radio as a whole remained loyal to the government until the end of the war, individual staff members set up an insurgent radio station in Banská Bystrica, which managed to broadcast on behalf of the resistance for two months.

Keywords: Slovak State, Slovak Radio, WWII, mass media, propaganda, resistance

V první Československé republice (ČSR) byl rozhlas na Slovensku součástí Radiojournalu, rozhlasové společnosti s monopolní koncesí na tvorbu a šíření rozhlasových pořadů. Program Radiojournalu se na rozdíl od programu jiných rozhlasových společností v té době orientoval více na umění a vzdělávání, přitom se také přihlíželo k podpoře československé státnosti. Bratislavská pobočka rozhlasové společnosti zahájila činnost 3. srpna 1926. Svým posluchačům nabízela ve třicátých letech vysílání, které sestávalo zhruba z jedné třetiny z vlastní produkce a ze dvou třetin z pořadů vyrobených buď v Praze, nebo v pobočkách v Brně, Košicích nebo Moravské Ostravě. Zprávy a aktuální publicistika byly přejímány z Prahy, protože tyto části programu spadaly pod kompetenci pražské centrály rozhlasu, které poskytovala materiál přímo Československá tisková kancelář (ČTK). Zatímco centrála ve vztahu k pobočce v Bratislavě trvala na tom, aby jí bylo mj.

vyhrazeno přednostní právo na vysílání symfonické hudby, přinášela Bratislava převážně lehkou, populární hudbu.

Do šesti roků trvání válečného Slovenského štátu patřilo i působení Slovenského rozhlasu. Tento příspěvek představuje stručný nástin činnosti této rozhlasové společnosti, jejich vztahů s příslušnými státními orgány a popis nástrojů jejího působení, a to v kontextu daných politických poměrů, jakož i vysílání zahraničních rozhlasových stanic na území Slovenska. Jako pramenná základna posloužily především dokumenty Archivu Slovenského rozhlasu. Slabinou archivních fondů z válečného období je absence zpravodajských relací a mnoha publicistických textů. Archiv ale obsahuje velkou část spisového materiálu a téměř kompletní texty umělecko-dramatických pořadů. Zvukové dokumenty, až na výjimky, chybějí.

Rozhlas na Slovensku v době krize 1938/1939

Koncem třicátých let se ve vysílání Radiojournalu odrážel dramatický politický vývoj – rozpad první Československé republiky. Vzhledem k nebezpečí, které představovalo nacionálně socialistické Německo, byly do programu zahrnovány pořady, které měly připravit obyvatelstvo na možnost propuknutí války. V roce 1938, v době, kdy nastalo bezprostřední ohrožení, šířil Radiojournal informace o mobilizaci, a přispěl tak k rychlému nástupu záložníků do služby.

Ale také nepřátelé se snažili využít rozhlas pro své cíle. Německý rozhlas¹ začal v létě 1938 vystupovat s větší intenzitou proti Československu. Od 3. září 1938 zaznívaly z jeho vídeňské pobočky komentáře v češtině pod názvem Pravda vítězí a od 15. září 1938 na závěr večerní, později i polední, zpravodajské relace v němčině následovaly komentáře ve slovenštině.² Lidé ze slovenského vysílání (u mikrofonu byl vlastně stabilně pouze jediný člověk, ľudácký radikál Ľudovít Mutňanský) měli víc než morální podporu nacistů – vysílání organizovali jejich specialisté na propagandu.³ Náplň slovenských pořadů sestávala z kritiky pražské vlády, z antikomunismu a rasismu. Samostatné vídeňské relace by stěžejí znaмена-

¹ Oficiální název byl Říšská rozhlasová společnost (Reichs-Rundfunk-Gesellschaft – RGG). Od roku 1939 přešly postupně funkce RGG na Velkoněmecký rozhlas (Grossdeutscher Rundfunk), který byl těsně propojen s ministerstvem propagandy.

² *Delfiner, Henry: Vienna Broadcasts to Slovakia 1938–1939. A Case Study in Subversion.* New York, London 1974, 8n. Delfiner se opíral o dvě knihy Mutňanského, nejvýznamnějšího pracovníka slovenského vysílání z Vídně: *Mutňanský, Ľudovít: Tu ríšsky vysielateľ Viedeň. Vídeň 1939. – Týž: Slovenská revolúcia na vlnách éteru.* Bratislava 1942.

³ Slovenské vysílání bylo nejprve podřízeno úřadu vídeňského gaulajtra Josepha Bürckela, od konce října roku 1938 místodržícímu obsazeného Rakouska Arthurovi Seyss-Inquartovi. – Srovnej *Delfiner: Vienna Broadcasts to Slovakia* 7.

ly pro Československo hrozbu, ale byly součástí hrozivého nacistického nástupu na ovládnutí republiky, jehož prvním vrcholem byl mnichovský diktát a následná ztráta českého pohraničí.

Závěrečná etapa likvidace Československa proběhla za spoluúčasti rozhlasu. Koncem roku 1938 změnili nacisté své záměry s okleštěným Česko-Slovenskem a místo přímého ovládnutí státu jako celku upřednostnili jeho rozdělení, přičemž hodlali využít požadavků ľudáckých radikálů na nezávislost Slovenska. Proto i jejich slovenští stoupenci ve vídeňském vysílání ve slovenštině zvýšili počet separatisticky zaměřených pořadů.

V noci z 9. na 10. března 1939 poslala pražská ústřední vláda na Slovensko vojenské a četnické oddíly, které obsadily důležité objekty a zatkly vedoucí funkcionáře Hlinkovy slovenské lidové strany (HSLŠ) a Hlinkovy gardy (HG). Pro obyvatelstvo začala tato akce, která měla být opatřením k zajištění integrity státu, oznámením v ranním programu Radiojournalu. Ferdinand Ďurčanský, jeden z předních radikálů v HSLŠ, který utekl do Vídně, ještě 10. března večer komentoval v tamním slovenském programu toto jednání a označil je za nezákonné.⁴ Kritizoval politiky, kteří byli ochotni kooperovat s vládou v Praze, a vyzval Hlinkovu gardu, aby převzala moc na Slovensku. Bratislavský rozhlas odvyšil odmítavé stanovisko Karla Sidora k těmto požadavkům. Poté pokračoval až do 13. března 1939 na rozhlasových vlnách boj mezi umírněnými z HSLŠ v Bratislavě⁵ a radikály⁶ ve Vídni. Zatímco hlasy z Bratislavy nabádaly ke klidu, vyzývaly hlasy z Vídně k tomu, aby se Slovensko odtrhlo od českých zemí. Tento souboj neměl bezprostřední vliv na situaci, která byla už rozhodnuta na základě Hitlerova ultimáta Slovensku, aby vyhlásilo samostatnost. Účastníkům verbálních střetů šlo spíše o vymezení pozic a obsazení funkcí v nově se vytvářejících politických poměrech.

Účast rozhlasu na zániku meziválečné republiky vyvrcholila 14. března 1939 krátce po obědě, kdy šéf Úřadu propagandy Alexander Mach oznámil v bratislavském rozhlase, že slovenský sněm se usnesl na nezávislosti Slovenska.⁷ Po skončení zasedání sněmu přednesl v rozhlase Jozef Tiso jako hlava nového státu deklaraci o nezávislosti.⁸

⁴ Pořad byl vysílán v 21 hodin. Text viz *tamtéž* 114–117.

⁵ Karol Sidor, Rudolf Čavojský, Pavol Čarnogurský. – Srovnej *Čarnogurský*, Pavol: 14. marec 1939. Bratislava 1992, 223–239.

⁶ Ferdinand Ďurčanský, Karol Murgaš, Rudolf Vávra, Vilo Kovár. – Srovnej *Delfiner*: Vienna Broadcasts to Slovakia, 120–129.

⁷ *Čarnogurský*: 14. marec 1939, 258.

⁸ Archív Slovenského rozhlasu (ASR) Bratislava, AF 1043. Jozef Tiso, Vyhlásenie nezávislosti, Zvukový záznam, 14. marec 1939. Název exploatovaného archivu byl po nedávné reorganizaci změněn na Archív Rozhlasu a televízie Slovenska.

Formování Slovenského rozhlasu na prahu války (1939–1940)

K zániku Česko-Slovenska došlo nečekaně dokonce i pro dobře informované slovenské politiky, tím spíše pro veřejnost.⁹ Rovněž pracovníci rozhlasu na Slovensku byli událostmi překvapeni a doslova ze dne na den se museli ze spoluúčasti na programu, který byl koncipován v Praze, přeorientovat na tvorbu kompletně samostatného slovenského programu.

V oblasti zpravodajství a hudebního vysílání hrozil kolaps. Bratislavský rozhlas musel narychlo vybudovat oddělení zpravodajství, které se opíralo o nově vzniklou Slovenskou tiskovou kancelář (STK) a o její informace, získávané především z německých zdrojů.¹⁰ Když čeští hudebníci rozhlasového orchestru, tedy podstatná část tohoto nevelkého hudebního tělesa, hromadně opustili Slovensko, zůstal bratislavský rozhlas v podmínkách živého vysílání bez interpretačního zabezpečení tvorby hudebních programů. Náhrada v podobě nabídky angažmá momentálně dostupným hudebníkům a využívání hudby z gramofonových desek vracela hudební vysílání do dob před rokem 1929, kdy ještě v Bratislavě neexistoval rozhlasový orchestr.

Poštovní odbor ministerstva dopravy a veřejných prací (Ministerstvo dopravy a veřejných prací), spolu s vedoucími pracovníky bratislavského rozhlasu, se rozhodl transformovat dvě dosud existující regionální služebny na Slovensku v jednu regulérní rozhlasovou organizaci. Už za několik týdnů, 15. června 1939, tak mohl vzniknout Slovenský rozhlas.¹¹ Vedle centrály v Bratislavě se sídlem na Jakubově náměstí měl ještě pobočku v Prešově, kde už od podzimu 1938 fungovalo malé studio, které bylo náhradou za pobočku Radiojournalu v Košicích, k jejíž ztrátě došlo při okupaci jižního Slovenska Maďarskem.

Z formálního hlediska byl Slovenský rozhlas společností s ručením omezeným, jako byl též Radiojournal, pouze vlastníci podílů byli teď jiní. Většinovým

⁹ Pavol Čarnogurský, poslanec slovenského sněmu, později napsal při vzpomínce na zasedání sněmu dne 14. března 1939: „Neočekával jsem, že dojde k vyhlášení Slovenského štátu.“ – *Čarnogurský*: 14. marec 1939, 247.

¹⁰ Se vznikem Slovenského štátu dosáhla STK plné nezávislosti na Praze, nejprve byla podřízena úřadu předsedy vlády a od roku 1940 se stala samostatným podnikem. Jestliže do té doby dostávala STK informace z pražského ústředí ČTK, tak nyní přebírala veškeré zahraniční zprávy od Německé tiskové kanceláře (Deutsches Nachrichtenbüro – DNB). S tím souviselo výjimečné postavení německého oddělení v organizační struktuře STK. Srovnej *Chreňová*, Júlia: Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939–1945 (Prehľad). Bratislava 1977, 53. – *Darmo*, Jozef: Slovenská žurnalistika, 1918–1938. Martin 1966, 170. – *Baka*, Igor: Mechanizmus, ciela, a metódy ľudskej propagandy. In: *Historický časopis* 51 (2003), 2, 277–294, zde 278n.

¹¹ ASR Bratislava, Slovenský rozhlas (SR I), E 405. Spoločenská zmluva § 1, 15. júna 1939. – Dokumenty o ustavení valné hromady se nedochovaly.

vlastníkem společnosti zůstal stát, který byl i nadále zastoupen poštovní správou, nyní samozřejmě slovenskou. Podíly základního kapitálu vlastnilo osm dalších institucí převážně z kulturní sféry.¹² Nejvýznamnější z nich byla Matica slovenská, která po Slovenské poště disponovala největším kapitálovým podílem a již delší dobu projevovala zájem o aktivní účast na činnosti rozhlasu. V souladu se stanovami vznikly vedoucí orgány společnosti – valná hromada, sbor jednatelů¹³ a dozorčí rada. Jako výkonný orgán sboru jednatelů a tím v podstatě jako vedení organizace působila Správa Slovenského rozhlasu. Sestávala z předsedy společnosti, tím byl dr. Ján Novák, který byl předsedou vlády vyslán do grémia jako vedoucí organizace, a z dalších členů, kterými byli dr. Štefan Mazák jako představitel většinového vlastníka, tedy poštovního odboru na ministerstvu dopravy a veřejných prací, a dále Miloš Ruppeldt jako ředitel Slovenského rozhlasu a tím prokurista společnosti.

Dr. Novák, který byl blízký Tisovu křídlu v HSLS, neměl politické ambice ani zvláštní zájem o rozhlas a v roce 1942 odstoupil. Oproti tomu dr. Mazák, který už na pražském ministerstvu pošt a telegrafů nasbíral zkušenosti týkající se rozhlasu, představoval kontinuitu v řízení Slovenského rozhlasu, v níž setrval až do Slovenského národního povstání. Miloš Ruppeldt, autonomista a zároveň přívrženec Československé republiky i průkopník rozhlasu na Slovensku, vedl v letech 1937 až 1939 pobočku Radiojournalu v Bratislavě.

Kromě vrcholných orgánů rozhlasové společnosti, běžných v obchodních společnostech, existovaly i nestandardní orgány, které se podílely na řízení rozhlasu ve snaze politické moci zabezpečit si kontrolu nad vysíláním. Probíhající vymezování reálného postavení jednotlivých mocenských skupin ve vedení státu a s tím spojené protirečící si snahy prosadit svůj vliv i v rozhlase vedly k častým personálním změnám v těchto orgánech. Správa Slovenského rozhlasu měla do ledna 1940 co do činnosti s tzv. politickým direktoriem, vedeným kanovníkem dr. Karolem Körperem, a s tak zvanými ideovými vůdci rozhlasu, jmenovanými postupně vládou.

¹² Základní kapitál ve výši milionu slovenských korun (Ks) se skládal z těchto vkladů: Slovenský štát (Slovenská pošta) – 535 000 Ks, Matica slovenská – 150 000 Ks, Slovenská muzejní společnost – 65 000 Ks, Spolek sv. Vojtěcha – 100 000 Ks, Spolek Tranoscius – 20 000 Ks, Spolek slovenských výtvarných umělců – 5000 Ks, Slovenská liga – 45 000 Ks, Toldy kör 10 000 Ks, Svaz slovenských obchodníků s rozhlasovými přístroji – 10 000 Ks. ASR Bratislava Spoločenská zmluva § 6.

¹³ Z osmi členů vedení společnosti byli dva jmenováni ministerstvem dopravy a veřejných prací, dále jeden předsedou vlády, jeden ministrem školství a lidové osvěty, jeden ministrem zahraničních věcí a jeden vedoucím Úřadu propagandy, zbývající dva členy vedení jmenovali členové ustavující schůze. K tomuto okruhu účastníků patřil i představitel Matice slovenské. – ASR Bratislava, Spoločenská zmluva § 10. – V r. 1942 postoupil Úřad propagandy své místo ve vedení společnosti „po dobu války“ ministerstvu národní obrany. – ASR Bratislava, SR I, A2. – Výročná zpráva za rok 1942, prednesená na valnom zhromaždení Slovenského rozhlasu, spol. s r.o., dňa 20. 4. 1943, 7.

Vzhledem k nepřesně definované úloze direktoria a ideových vůdců a jejich v podstatě diletantskému a krátkodobému zájmu o rozhlasovou práci nebrala Správa Slovenského rozhlasu na jejich stanoviska a návrhy zvláštní ohled.

Mnohem vážnější vliv měl Úřad propagandy, což vyplývalo ani ne tak z členství jeho zástupců ve Sboru jednatelů, ale spíše z úkolu usměrňovat činnost rozhlasu, danou úřadu při jeho zřízení v říjnu 1938. Představitelé Úřadu propagandy, vycházejíce z vágně formulovaného poslání úřadu, se vehementně snažili zasahovat do rozhlasové činnosti, a to i čistě na základě vlastních představ, bez opory právních norem. Důležitou roli přitom hrálo personální propojení mezi Úřadem propagandy a Hlinkovou gardou. Alexander Mach, první šéf Úřadu, byl po 14. březnu 1939 také vrchním velitelem Hlinkovy gardy.

Právě Mach měl výhrady vůči Ruppeldtovi. Byl s ním ve styku už od konce roku 1938, i když jen nepřímou. Tehdy zachovával rozhlas v Bratislavě programovou linii vytyčenou vedením Radiojournalu. V srpnu 1939 musel Miloš Ruppeldt místo ředitele Slovenského rozhlasu opustit. Dokumenty o důvodech jeho odvolání nejsou k dispozici, ale nebylo žádným tajemstvím, že Ruppeldt zaujímal kritický postoj k politice HSES. Jistou roli mohla sehrát skutečnost, že za Ruppeldtova ředitelování propustili z bratislavského rozhlasu technika, který ve službách Hlinkovy gardy odposlouchával telefonní hovory rozhlasových pracovníků.¹⁴ Určitou váhu mohly mít i veřejně prezentované výhrady Ruppeldtova bratra Fedora, biskupa evangelické církve, vůči politice HSES.¹⁵

Ředitelem byl jmenován Emil Rusko, autor mnoha inovací v košickém vysílání, interpret, reportér a režisér, po listopadu 1938 šéf literárně-dramatického vysílání v Bratislavě.¹⁶

Nemáme k dispozici dostatečné množství dokumentů, které by nám umožnily vytvořit si představu o tom, jak pracovníci rozhlasu přijímali nové politické

¹⁴ Technik odposlouchával pro Hlinkovu gardu telefonní hovory mezi bývalým tajemníkem bratislavské pobočky Radiojournalu Juliem Randýskem v Praze a tajemníkem Slovenského rozhlasu Jánem Baladou v Bratislavě. Hlinkovi gardisti zatkli v červenci 1939 Randýska při jeho návštěvě v Bratislavě kvůli údajné špionáži. Šlo o docela banální záležitost: Technik si z přílišné horlivosti chybně vyložil obsah jednoho telefonátu, ale protože HG byla na celé věci zainteresována, hrozily nepříjemnosti. Vedení rozhlasu pomohlo Randýskovi na svobodu a propustilo daného technika. ASR Bratislava, SR I, Bb114, zápis z 8. zasedání správy rozhlasu ve dnech 3. a 4. 8. 1939.

¹⁵ Fedor Ruppeldt vystupoval již ve třicátých letech proti HSES. Koncem roku 1939 inicioval petici evangelických duchovních proti zneužití jména Andreje Hlinky jednak k označení organizace Hlinkova garda a též Hlinkova mládež a jednak proti některým praktikám těchto organizací. Později byl aktivním účastníkem odboje. V letech 1940 a 1944 byl vzat do vazby. – *Augustínyová, Eliza*: *Vlastenectvo ako láska k svetu*. In: *Slovo* z 26. 8. 2009.

¹⁶ Rusko se zúčastnil poprvé zasedání správy rozhlasu 31. srpna 1939. ASR Bratislava, SR I, Bb1-20. Zápis ze zasedání správy rozhlasu dne 31. 8. 1939.

poměry. Během první republiky pracovaly ve slovenských pobočkách rozhlasu na základě personální politiky Radiojournalu výhradně osoby, které byly vůči státu loajální. Z velké části přešli tito lidé do Slovenského rozhlasu, neboť vzhledem k nedostatku lidí se zkušenostmi s prací v rozhlase ani nebyla jiná alternativa. Poté, co někteří ze zaměstnanců v Radiojournalu počali pociťovat omezení, jež byla jejich iniciativám kladena, nabídl jim Slovenský rozhlas možnost přechodu z nižších postů na vedoucí místa. Vyšší společenské postavení a osobní prospěch však nebyly tou jedinou a často ani tou nejdůležitější změnou, kterou jim nové poměry přinesly. Mnohem více rozhodující byl fakt, že se jim otevřel nový prostor k uspokojení profesních ambicí.

Šéfem technického odboru Slovenského rozhlasu se stal někdejší referent přednáškového oddělení Ing. Dobroslav Chrobák. Jedno z jeho prvních nařízení se týkalo získání do té doby chybějící nahrávací techniky.¹⁷ Hudební skladatel Alexander Moyzes, který postoupil z postu vedoucího hudebního oddělení na místo šéfa hudebního odboru, začal na novém postu tím, že se postaral o obnovu bratislavského rozhlasového orchestru. Od počátku měl přitom na mysli, že má být utvářen jako symfonický soubor, jaký v čase Radiojournalu měla přednostně Praha.¹⁸ Spisovatel Ludo Zúbek, dříve referent literárního oddělení, od roku 1939 šéf odboru mluveného slova, usiloval o rozšíření dramatického vysílání, a to nejen z hlediska žánrového spektra, ale i ve smyslu většího zastoupení jiné než národní dramatické tvorby. Anton Prídavok, nejprve referent pobočky Radiojournalu v Košicích, se stal ředitelem pobočky Slovenského rozhlasu v Prešově. V souvislosti s organizací programu, která byla za první republiky v kompetenci pražské centrály, vznikla v březnu 1939 vlastní programová redakce pod vedením Jána Bálinta. Podobné změny se uskutečnily též na nižších úrovních organizační struktury rozhlasu.

Program, který se v průběhu roku 1939 konsolidoval, připomínal jak svým obsahem, tak i jednoduchou strukturou program bratislavské pobočky

¹⁷ *Tamtéž.*

¹⁸ Výjimečné postavení pražského rozhlasového orchestru v oblasti symfonické hudby bylo stanoveno pražskou centrálou rozhlasové společnosti v roce 1929 a bylo zdůrazňováno na takřka všech konferencích Radiojournalu o programových otázkách v následujícím desetiletí. Tehdy orchestr v Bratislavě vůbec nebyl s to interpretovat symfonická díla, neboť až do podzimu roku 1938, kdy se do Bratislavy po zrušení pobočky Radiojournalu v Košicích přistěhovali členové košického orchestru, neměl bratislavský orchestr na základě rozhodnutí pražské centrály nikdy více než 28 členů. Srovnej *Patzaková, Anna: Prvních deset let československého rozhlasu. Praha 1935, 320. – Potůček, Jaroslav: Ročenka československého rozhlasu 1938. Praha 1938, 38. – Vajdička, Ľudovít: Hudobné vysielanie rozhlasu na Slovensku v 20. stor. In: Draxler, Vladimír (ed.): Príspevky k dejinám rozhlasu 8 (2003), 5–37.*

Radiojournalu. Všechny pořady byly vysílány živě. V ranním, poledním, večerním i nočním programovém bloku dominovaly zprávy dodávané STK. Po večerních zprávách následoval desetiminutový pořad Aktualita, jehož texty se dochovaly právě tak málo jako jména vesměs externích autorů. Na základě názvu tohoto pořadu se můžeme domnívat, že pořady obsahovaly komentáře k aktuálnímu dění, ale v jakém spektru se pohybovaly, není známo. Dále zahrnoval program přednášky orientované na vzdělávání, rozhlasové hry a rozhlasová pásma – tzn. předchůdce moderních rozhlasových features – a reportáže. Více prostoru než slovesné pořady zaujímal hudba, tedy vystoupení sólistů – zpěváků, instrumentalistů nebo malých sborů. Od 16. dubna 1939 bylo možné poslouchat obnovený rozhlasový orchestr, i když zpočátku vystupoval jen v malém obsazení.¹⁹

Také politické organizace dostaly nyní prostor pro vlastní pořady. Až do roku 1945 byla část programu utvářena funkcionáři HSEŠ, Hlinkovy gardy a Hlinkovy mládeže a dále autory, kteří byli s těmito organizacemi spjati. Charakter uvedených organizací naznačuje, že přitom šlo o politická témata, s nimiž chtěli prostřednictvím rozhlasu oslovit širokou veřejnost.

Podobně jako v dobách Radiojournalu byly vysílány také pořady pro vybrané skupiny posluchačů, především pro zemědělce a žáky. K první skupině promlouvali v neděli v poledne odborníci na rostlinnou výrobu a chov zvířat, na ovocnářství, lesnictví, odborníci z oblasti potravinářského průmyslu a zemědělského školství. Pro žáky, popř. studenty vysílal rozhlas prakticky každý všední den. Pořady pro jednotlivé stupně škol přinášely v souladu s učebními osnovami témata z různých vyučovacích předmětů a vědních oborů a dále příspěvky z oblasti umění a kultury, obzvláště činohry, dramata a hudbu.

Mnoho místa v programu zaujímal náboženské pořady. V souladu s významným postavením katolické církve ve Slovenském štátě byla převážná část těchto pořadů věnována katolicismu, ale i evangelíci měli své místo v programu. Pravidelně se vysílaly přenosy bohoslužeb a kázání, kromě toho též nábožensky zaměřené publicistické příspěvky teologů a sporadicky rozhlasová pásma s náboženskou tematikou.

Slovenský rozhlas navázal na program Radiojournalu pro národnostní menšiny. Pro maďarské posluchače však nabízel týdně už jen dva hodinové pořady, zatímco němečtí posluchači mohli každý den poslouchat magazín v rozsahu 45 minut, na který navazovala čtvrt hodina zpráv. K tomu běželo v neděli ráno další půlhodinové vysílání a kromě toho existoval pořad pro německé školy. Politizace

¹⁹ Srov. *Schimpl*, Kornel: Orchestr Slovenského rozhlasu a jeho program. In: Slovenský rozhlas. Příloha časopisu Nový svet 14 (1939), č. 23, 1.

pořadů původně orientovaných převážně na vzdělávání a umění byla brzy patrná. Bylo to obzvlášť zřetelné v případě německého vysílání, které bylo zaměřeno nacionálně socialisticky, maďarské relace byly politicky orientované méně a v souladu s režimem Slovenského štátu. V rusínském programu, který se dostal do vysílání až v roce 1941, neměla politika téměř žádný prostor.

Maďarské a později též rusínské pořady v rozhlasovém programu vytvářeli pracovníci Slovenského rozhlasu. Jinak tomu bylo s německými pořady: Byly vytvářeny zpočátku oddělením propagandy Deutsche Partei, politické organizace německé menšiny na Slovensku. Od dubna 1940 je vytvářelo německé oddělení Slovenského rozhlasu pod vedením Rudolfa Fochlera, který byl vyslán z Německa. Toto oddělení patřilo sice oficiálně ke Slovenskému rozhlasu a bylo jím financováno, ale jak personální záležitosti, tak podoba programu byly věcí pouze Deutsche Partei, což občas vedlo ke konfliktům s vedením Slovenského rozhlasu.²⁰

Zvláštní bylo zastoupení národnostních menšin mezi podílníky rozhlasové společnosti. Mezi nimi se nacházel maďarský kulturní spolek Toldy kőr, ale chyběl zástupce slovenských Němců, kteří byli po ztrátě jižního pohraničního území početně nejsilnější menšinou na Slovensku. Deutsche Partei požadovala pro tuto menšinu zastoupení ve vedení rozhlasové společnosti prostřednictvím spolku Heimatwerk,²¹ ale tento požadavek nebyl splněn. Chybějící zastoupení bylo vyrovnáváno velkým rozsahem německého programu.

Když se zdálo, že se rozhlasový program po turbulencích jarních a letních měsíců na sklonku léta 1939 stabilizoval, došlo k přepadení Polska ze strany Německa. Publicisté jako Karol Murgaš a jiní ve vysílání ospravedlňovali slovenskou účast ve válce proti Polsku s odkazem na obce, které byly po první světové válce obsazeny Poláky. V tomto duchu byly v následujících letech vysílány z oněch obcí četné reportáže.

V pořadech uměleckého slova válečná tematika v podstatě absentovala. Nebylo vidět, že by rozhlas upůsobil „těmto dynamickým tendencím také uměleckou stránku svých pořadů“.²²

²⁰ Požadavkům vedení Slovenského rozhlasu bylo ne vždy vyhověno. V listopadu roku 1941 uložila správa rozhlasu řediteli Ruskovi, aby „se důrazně zasadil o to, aby se německé oddělení podřídlilo všem nařízením a zvyklostem, které platí pro ostatní oddělení“. ASR Bratislava, SR I, B1-165. Zápis z 64. zasedání správy rozhlasu dne 10. 11. 1941. Poté se již v dochovaných materiálech správy rozhlasu nenacházejí žádné doklady svědčící o stížnostech na chování, jednání pracovníků německého vysílání.

²¹ ASR Bratislava, SR I, Bb1-56. Zápis z 51. zasedání správy rozhlasu dne 12. 4. 1940.

²² *Rusko*, E.: *Sme na stráž!* Nový svet, 14 (1939), č. 37, 1.

V předvečer německo-polské války zaktivizovali nacisté slovenské vysílání z Vídně, aby přivedlo posluchače na Slovensku k akceptování agrese.²³ Po porážce Polska se slovenští pracovníci tohoto vysílání snažili o jeho zachování, ale nacisté ztratili o tento již nepotřebný nástroj propagandy zájem a slovenské vysílání zaniklo.²⁴

Ohlásil se ale britský rozhlas, jehož vedení v roce 1938, kdy Velká Británie přenechala Československo Německu, nepovažovalo za nezbytné, aby podporoval občany ohroženého státu. Poté co Velká Británie vstoupila do války, obrátila se karta také v rozhlasové politice. British Broadcasting Corporation (BBC) vytvářela programy pro země v mocenském dosahu nacionálně socialistického Německa a již 8. září 1939 se vysílal první čtyřhodinový pořad pro obyvatele bývalého Československa. 6. prosince 1939 pak poprvé ve vysílání zazněla slovenština.²⁵ Od konce roku 1939 vysílalo BBC třikrát denně česky a příležitostně i slovensky.

Jedním z deseti jazyků, v nichž vysílal sovětský rozhlas v letech 1938/39 pořady pro zahraničí, byla čeština.²⁶ Začátkem roku 1940, jak to podle všeho vypadá, ale Sovětský svaz české vysílání zase přerušil – nic překvapivého po podpisu sovětsko-německého paktu ze srpna 1939.²⁷ Hlavním rozhlasovým zdrojem informací na Slovensku ze zahraničí tak načas zůstalo BBC.

Program Slovenského rozhlasu vzbuzoval po porážce Polska dojem, jako by se válka Slovenska vůbec netýkala. Slovensko bylo představováno jako pokojná země, jako příslovečný nedotčený ostrov uprostřed moře zmítaného bouřemi války. Rozhlas přinášel zprávy o budování státu, reportáže o nových továrnách, železničních tratích, školách i obytných domech anebo o práci na polích. Pevné místo v programu zaujímaly též přenosy z oslav, veřejných projevů, slavnostních vojenských přehlídek či církevních svátků. Různé instituce, které byly vytvořeny v souvislosti se vznikem Slovenského štátu, se snažily dát o svojí existenci vědět, přičemž jejich funkcionáři považovali za samozřejmé využít k tomu rozhlas. Správa Slovenského rozhlasu chtěla snížit počet pořadů tohoto typu s odůvodněním, že narušují

²³ Slovenský národný archív (SNA). Bratislava. The National Archives of the United States (NAUS) Washington. Microcopy T 175 – 515, snímek 9382466470 a další.

²⁴ *Delfiner*: Vienna Broadcasts to Slovakia 10.

²⁵ Dejiny slovenskej redakcie BBC v skratke. In: www.bbc.co.uk/slovak/ (poslední přístup 4. 2. 2011).

²⁶ Gurevič, Pavel Semenovič / Ružnikov, Vsevolod Nikolajevič: Sovetskoje radioveščanije. Stranicy istorii. Moskva 1976, 163–166.

²⁷ Diller, Ansgar: Rundfunk in Deutschland. Svazek 2. Rundfunkpolitik im Dritten Reich. Berlín 1980, 396. – Ani práce Gureviče a Ružnikova o dějinách sovětského rozhlasu, ani vzpomínky tehdejšího spolupracovníka slovenského programu ze Sovětského svazu Štefana Raise tuto informaci neobsahují, ale z pohledu tehdejších německo-sovětských vztahů lze soudit, že je pravdivá. Srovnej Rais, Štefan: Tajná vysílačka Za slovenskú slobodu. in: Kapitoly z dejín čs. rozhlasu. Svazek 1. Praha 1964, 73–101.

program a zatěžují rozhlasový rozpočet. Proto vydala rozhodnutí, že pro takovéto přenosy je nutný předchozí souhlas rozhlasu. Avšak ke znatelnému snížení počtu takových pořadů nedošlo.²⁸

V rozhlasové publicistice zaujímaly velký prostor pořady, které se věnovaly umění, etnografickým zajímavostem, historii, literatuře, hudbě, životu umělců, regionálním a místním zvláštnostem a přírodě.²⁹ Co ale v programu chybělo, byla instrumentalizace literárně uměleckého žánru pro politické účely, která byla běžnou praxí u jiných rozhlasových stanic, a to nejen v nacionálně socialistickém Německu a v dosahu jeho vlivu.³⁰ Skromný dramatický repertoár v letech 1939/40, sestavený dramaturgem Gabrielem Rapošem, zahrnoval díla ze zahraniční klasiky i novinky ze zahraniční literatury, dále hry a dramatizace literárních předloh slovenských autorů.³¹ Malý okruh originálních rozhlasových her rozšířil Anton Prídavok (Kříž nad Nitrou), Štefan Graf (Vzpoua umělců) a několik dalších. Margita Figuli vytvořila pod titulem *Sen o životě volné zpracování biografického románu Andrého Mauroise Ariel o P. B. Shelleyem*, jednu z nejlepších slovenských rozhlasových dramatizací oněch let. V předvečer druhé světové války odvysílal rozhlas pacifistickou hru *Cizinec*, kterou napsala Mária Oravcová.

Při vytváření pořadů s klasickou hudbou již rozhlas používal svůj vlastní orchestr, i když jeho nové formování se kvůli nedostatku vhodných hudebníků dařilo pomaleji, než by si to býval jeho šéf Alexander Moyzes přál. V pořadech s populární hudbou převládala slovenská tvorba, ale hojně hrány byly také německé hudební skladby. Od hudebních skladeb s anglickými texty rozhlas ustoupil na

²⁸ ASR Bratislava, SR I, Bb1-36. Zápis z 30. zasedání správy rozhlasu dne 1. 12. 1939.

²⁹ Autory rozhlasových pásem a reportáží, zabývající se uvedenou tematikou, byli až do r. 1944 Dobroslav Chrobák, Ludo Zúbek, Anton Prídavok, Ján Kalina, Elena Holčecyzová, Jozef Kolarčík, Ján Kostra a další.

³⁰ Výjimkou z tohoto pravidla byla adaptace divadelní hry Jána Borodáče *Chlapci na stráži* a dramatické pokusy Jána Doránského *Gardisté* a *Hořké dny*, které se vztahovaly k maďarské invazi do východního Slovenska v roce 1939.

³¹ Světová klasika byla zastoupena díly jako *Antigona*, autor Sofoklés; *Zdravý nemocný*, autor Moliér; *Úklady a láska*, Schiller. Frekventovaná byla dramatická tvorba nebo dramatizace práz autorů 19. století: *Hrabě Monte Christo*, autor Alexander Dumas; *Koňské příjmení* a *Medvěd*, autor Čechov (obě díla byla produkována v Prešově); *Paní z námoří* a *Stavitel Solness*, autor Henrik Ibsen; *Balthasar*, autor Anatole France; *Maryša*, Alois a *Vilém Mrštíkovi*; *Cyrano de Bergerac*, autor E. Rostand. Novější zahraniční autoři – i když jen ze začátku 20. století – zde měli též své místo, jmenujme např. *Monna Vanna*, autor Maurice Maeterlinck; *La Gioconda*, Gabriele d'Annunzio; *Přesýpací hodiny*, William Butler Yeats. Pochopitelně se nezapomínalo ani na domácí autory, jako byli Ján Kalinčíak a jeho dílo *Restaurace*; Jozef Hollý a jeho dílo *Kubo*; Martin Kukučín a jeho dílo *Ryšavá jalovice*; Martin Rázus a dílo *Júlia*; Ivan Stodola a dílo *Čaj u pana senátora*; Jozef Ciger Hronský a dílo *Automat*. Dokonce bylo odvysíláno i dílo *Matka Gregora Tajovského*, i když autor kvůli svému veřejně přiznanému odmítání režimu upadl do nemilosti.

základě příslušné výzvy Úřadu propagandy.³² Hudební pořady u příležitosti státních svátků byly samozřejmostí.

Německé instituce se v tomto období do činnosti Slovenského rozhlasu nevměšovaly. Mezi Slovenským rozhlasem a rozhlasem v Německu a zejména s německými elektrotechnickými firmami ale panovaly čilé styky. Obě rozhlasové společnosti spolupracovaly při utváření programu, obzvláště si vyměňovaly hudební pořady a přenosy sportovních událostí.

Při těchto sportovních přenosech zaujímal první místo fotbal. Slovenský rozhlas vysílal už 12. prosince 1939 reportáž z přátelského utkání Německo-Slovensko v Chemnitz, další utkání následovala. Začátkem roku 1940 byly na programu reportáže ze závodů v zimních sportovních disciplínách v rámci tzv. Zimního týdne.³³ Tato akce se konala v Garmisch-Partenkirchen od 1. do 4. února 1940. Závodů, jichž se účastnili sportovci z Německa a z jeho společených nebo na něm závislých států, včetně Slovenska, byly jakousi náhradou za zimní olympijské hry, které se kvůli válce nekonaly. Vzhledem k těmto okolnostem měly však spíše propagandistický než sportovní význam.

Rozhlas a pokus o nacifikaci Slovenska (1940–1941)

Berlínů nezůstaly očividně skryty rozdíly mezi konzervativci a radikály v HSLS. Ještě větší pozornost musely vyvolat pokusy o vytváření samostatné zahraniční politiky, které koncem roku 1939 a na počátku roku 1940 podnikal ministr zahraničních věcí Ferdinand Ďurčanský. Při setkání Tisa s Hitlerem v Salcburku 28. července 1940 prosadil Hitler odvolání Ďurčanského z vlády a další změny ve prospěch radikálů, kteří usilovali o to, aby se na Slovensku uskutečňovala politika podle nacionálně socialistického vzoru.

Důsledkem salcburských jednání byly změny v čele Úřadu propagandy. Na místo Alexandra Macha, který byl jmenován ministrem vnitra, přišel Karol Murgaš, který patřil k radikálnímu křídlu HSLS a byl spoluorganizátorem a vedoucím funkcionářem Hlinkovy gardy. Jedním z prvních Murgašových činů vůči rozhlasu bylo vydání příkazu, že rozhlasoví reportéři mají při práci nosit uniformy Hlinkovy gardy; němečtí reportéři uniformy nosili. Příkaz byl, jak se uvádí v pramenech, „vzat na vědomí“.³⁴ Po opakovaných výzvách se jím Správa Slovenského rozhlasu vícekrát zaobírala; realizován ale nebyl.

³² ASR Bratislava, SR I, Bb1-61. Zápis ze 3. zasedání správy rozhlasu dne 16. 5. 1940.

³³ ASR Bratislava, SR I, Bb1-46. Zápis ze 40. zasedání správy rozhlasu dne 26. 1. 1940.

³⁴ ASR Bratislava, SR I, Bb1-81. Zápis z 23. zasedání správy rozhlasu dne 5. 9. 1940.

Nejsou k dispozici žádné informace o obsahové stránce programů, které byly vytvářeny politickými funkcionáři a externími publicisty (Aktuality, Co přinesl týden státu?), ale očividně byly vysílány také příspěvky, které se zaobíraly salcburskými jednáními a nacionálně socialistickou linií propagovanou radikály. Kromě toho vysílal rozhlas svůj obvyklý publicistický program. Výjimku představoval seriál Seznamujeme se s Německem, který byl vysílán v roce 1941 jedenkrát měsíčně. Pořad přinášel informace o Německu, o sjezdech NSDAP, o Adolfu Hitlerovi, německé hospodářské politice aj. – vše bylo posíláno z Německa.

Vedení literárně-dramatického vysílání reagovalo na závěry salcburských jednání rezolutním prohlášením publikovaným v programovém časopise Slovenský rozhlas: „Také program se zaměřením na literaturu nemůže zůstat uzavřen novému hnutí, které musí také proniknout do naší literatury, a proto se budou vyrovnávat počty činoher a dramatizací klasických děl z domácí či zahraniční tvorby s počtem her s politickým charakterem.“³⁵

Avšak hry s politickým charakterem nelze v programu rozhlasových her v letech 1940/41 nalézt. Repertoár se skládal z adaptací divadelních her a dramát, děl Shakespeara, Balzaca, Lessinga, Ostrovského, Ibsena, Büchnera, Begoviće, Sobody, Heltaie a jiných.³⁶ Kromě nich vysílal rozhlas také slovenské hry, mimo jiné Jánošík Márie Rázusové-Martákové, Maškarní bál Janka Jesenského a Hana Martina Rázuse.

Rozhlas dával přednost veselohrám – od de Brueyho zpracování starofrancouzské frašky Advokát Pathelin přes novější práce, jako byly např. Dva tucty rudých růží od Benedettiho, Vina Edny Lawrence od Ayny Randové, autorky scénářů z Hollywoodu, až po skeče a aktovky. Upřednostňováním komediálního žánru reagoval rozhlas na válečné poměry a poskytoval posluchačům žádanou úlevu. Tak debutoval na Nový rok 1941 Peter Karvaš s komedií Strýček z Ameriky, jeho skeče bývaly poté na programu početně zastoupeny, Alexandr Vidner napsal veselohry jako Můj syn diplomat.

Rozhlas v Prešově nabízel posluchačům vedle rozhlasových her i kabaretní pořady. Ty téměř všechny pocházely z dílny Jána Kaliny (Ladislav Schwarz). Kalina překračoval někdy hranici mezi humorem a satirou, na což karikované osoby nebo instituce – např. Úřad propagandy – reagovaly s nelibostí. Když se na zaměření těchto pořadů navzdory stížnostem nic nezměnilo, nařídila Správa Slovenského

³⁵ Literární program v novej sezóne. In: Slovenský rozhlas. Programový časopis 1 (1940) č. 33, 1.

³⁶ Jednalo se o díla Timon Aténský, Evženie Grandetová, Emilia Galotti, Bouře, Nora, Dantonova smrt, Boží člověk, Směry života, Lékař a smrt.

rozhlasu v létě 1941, aby se vysílaly už jen z Bratislavy.³⁷ Kalina předsedal na tvorbu rozhlasových pásem, jakož i na překlady a adaptace dramatických děl.

V roce 1940 mělo být obsazeno uvolněné místo v režii. Správa rozhlasu navrhla na toto místo Andreje Bagara, kterého Němci krátce předtím propustili z koncentračního tábora v Dachau, a požádala Úřad propagandy o schválení. Úřad propagandy souhlasil a Slovenský rozhlas přijal 8. listopadu 1940 do svých řad bývalého vězně koncentračního tábora.³⁸ Bagar měl už tři dny poté na starosti režii Lessingova dramatu *Emilia Galotti*, ovšem jen jako Ján Minárik, protože Úřad propagandy podmínil přijetí používáním pseudonymu. Od března 1941 směl Bagar pracovat pod vlastním jménem a v červnu ho jmenovalo vedení rozhlasu šéfredisér.³⁹

V oblasti hudebního vysílání usiloval Alexander Moyzes o doplňování orchestru a o jeho dobudování na symfonické těleso. Pokračoval ve snahách o organizaci veřejných koncertů, přičemž měl podporu šéfa orchestru Kornela Schimpla. V září 1940 předložil hudební odbor vedení rozhlasu memorandum s návrhem, aby se zvýšil počet členů orchestru a pořádaly se veřejné koncerty. Rozhlas sám nedisponoval prostorem, jenž by byl dostačující pro akci za účasti početnějšího publika. Správa proto vydala doporučení, aby se hudební odbor obrátil na ministerstvo vnitra s žádostí o poskytnutí prostor v budově ministerstva na dunajském nábřeží.⁴⁰ Avšak netrpělivý hudební šéf vůbec nečekal na výsledek jednání a uspořádal 16. října 1940 ve velkém hudebním studiu v budově rozhlasu na Jakubově náměstí alespoň veřejný komorní koncert s rozhlasovým orchestrem.⁴¹

Dva dny poté se účastnil Moyzes koncertu Dolnorakouského orchestru ve Vídni, a to jako skladatel jednoho z uváděných děl, koncertu, který dirigoval Kornel Schimpl.⁴² Tímto koncertem začala vystoupení hudebníků bratislavského rozhlasu v Rakousku, které bylo „připojeno“ k Německu, a potom také v Německu. Hudebníky, podobně jako sportovce, těšila možnost prezentovat se před zahraničním publikem, politicko-propagandistický aspekt německého zájmu o jejich vystoupení jim ale unikal.

³⁷ ASR Bratislava, SR I, Bb1-142. Zápis ze 41. zasedání správy rozhlasu dne 15. 7. 1941.

³⁸ SR Bratislava, SR I, Bb1-93. Zápis z 35. zasedání správy rozhlasu dne 8. 11. 1940.

³⁹ ASR Bratislava, SR I, Bb1-120. Zápis ze 42. zasedání správy rozhlasu dne 28. 3. 1941.

⁴⁰ Jednalo se o dnešní síň Alexandra Moyzese v budově Filozofické fakulty Univerzity Komenského se vchodem z Vajanského nábřeží. Budova původně sloužila c. k. armádě, od roku 1918 pak státní správě – odtud její hovorové pojmenování Vládní budova. V společenské síni budovy začal bratislavský rozhlas v roce 1926 svoji činnost.

⁴¹ ASR Bratislava, SR I, Bb1-88. Zápis ze 14. zasedání správy rozhlasu dne 14. 10. 1940.

⁴² ASR Bratislava, SR I, Bb1-90. Zápis z 32. zasedání správy rozhlasu dne 21. 10. 1940.

Ve stínu války (1941–1944)

V roce 1942 vlivem řady faktorů politické i nepolitické povahy, z nichž se některé vyskytly již v průběhu roku 1941, nastaly v rozhlasové činnosti výrazné změny. Přelom let 1941 a 1942 tak představuje důležitý mezník v rozhlasovém dění na Slovensku.

V květnu 1941 projevil ministr dopravy a veřejných prací Július Stano zvýšený zájem o rozhlas. Toto se odehrálo ve spojitosti s tažením Tisova křídla HSLS proti radikálům ve straně, které směřovalo k tomu, aby znovu posílili vlastní mocenské postavení, k jehož oslabení došlo v důsledku salcburských usnesení. (Stano patřil k Tisovým stoupencům.) Ministerstvo se přitom mohlo také opírat o svá práva vyplývající z titulu většinového vlastníka rozhlasové společnosti, ale spíše spoléhalo na praktické kroky, které podnikalo k zachování provozu rozhlasu.

První oblast, ve které se ministerstvo angažovalo, byla technika. V dubnu 1941 dostal Slovenský rozhlas ve své centrále na Jakubově náměstí v Bratislavě nová studia. Poté následovalo zlepšení podmínek na poli vysílací techniky.

Slovensku chybělo náležité pokrytí území rozhlasovým signálem. „Téměř celé Záhorie, jižní část Bílých Karpat, horní Kysuce a Orava, jakož i Hont, západní část Spiše, trpěly špatným příjmem.“⁴³ V důsledku nevyhovujícího pokrytí signálem, jakož i chudoby, žilo koncem roku 1938 z více než milionu příjemců rozhlasu v ČSR jen asi deset procent na Slovensku.⁴⁴ Nedostatečné pokrytí a příjem měl nyní zlepšit nový vysílač (100 kW) u Velkých Kostoľan nedaleko Piešťan. Zkušební provoz tohoto vysílače byl zahájen koncem roku 1941, řádný provoz 30. srpna 1942. Tak získali další lidé přístup k programu Slovenského rozhlasu. Rozhlas naopak zase doufal ve zvýšení příjmů v důsledku zvýšení počtu plátců poplatků.

Druhou oblastí, v níž ministerstvo dopravy zvýšilo svoji aktivitu, byly finance. Příjmy rozhlasu ani zdaleka nedostačovaly ke krytí provozních nákladů rozhlasu. Příčinou nízkých příjmů byly nízký počet rozhlasových koncesionářů, zmenšený v důsledku územních ztrát z roku 1938 a vynuceného odchodu mnoha Čechů, a také nízko stanovený koncesionářský poplatek. Kromě toho státní instituce – s výjimkou ministerstva školství – neplatily za používání vysílacího času. Nakonec tedy nařídilo ministerstvo vnitřní tzv. státně-bezpečnostní akci, během níž byly v září 1940 zabaveny rozhlasové přijímače „nespolehlivým osobám“, tedy osobám, které byly z politických či rasových důvodů pronásledovány. Souhra těchto faktorů

⁴³ Špánik, Július: Kultúra a rozhlas. Liptovský sv. Mikuláš 1944, 48.

⁴⁴ V ČSR bylo k 30. září 1938 1 128 055 rozhlasových koncesionářů, z toho na Slovensku a v Podkarpatské Rusi 124 582. – Mikana, Oktáv (ed.): Rozhlasová ročenka za období od 1. ledna 1938 do 15. března 1939. Praha 1939, 38.

nezůstala bez následků: Jestliže před postoupením jižních částí území Maďarsku bylo na Slovensku více než 100 000 rozhlasových koncesionářů, v lednu 1940 jich bylo už jen 78 471, v listopadu téhož roku sice 85 982, ale v prosinci 82 207⁴⁵ a koncem ledna 1941 jen 81 831.⁴⁶ Už v roce 1939 zaznamenal rozhlas finanční deficit a výhledy na nadcházející rok rovněž nebyly příznivé.

Příslušní pracovníci poštovního odboru na ministerstvu dopravy chápali negativní vliv překerní finanční situace na kvalitu programu: „Poštovní správa má zájem na zdokonalování rozhlasového programu a na zvyšování jeho celkové úrovně, protože je to jedna z cest, jak zvýšit počet rozhlasových koncesionářů.“⁴⁷ Na počtu koncesionářů totiž závisely nejen příjmy rozhlasu, ale i poštovní správy, které připadala více než polovina výnosů z poplatků.

Pro rok 1940 ministerstvo dopravy rozhodlo, že má rozhlas místo 40 procent obdržet 50 procent výnosů z rozhlasových poplatků,⁴⁸ a shodně postupovalo též v roce 1941, třebaže bylo zřejmé, že finanční problémy se ještě zhorší. Rozhlasový poplatek byl proto zvýšen z 10 na 12 Ks měsíčně a ministerstvo poskytlo rozhlasu nadto 2 miliony Ks na pokrytí ztrát,⁴⁹ takže se v roce 1942 finanční poměry značně stabilizovaly.

Zatímco koncem roku 1941 bylo na Slovensku 89 713 rozhlasových koncesionářů, bylo jich koncem následujícího roku již 115 423.⁵⁰ K tomuto nárůstu přispěly různé faktory – zejména nový vysílač ve Velkých Kostoľanoch, prodej levných „lidových přijímačů“ a rovněž propagační akce Stotisící posluchač, která byla úspěšně zakončena v dubnu 1942. Možná by bylo zajímavé vědět, do jaké míry vyplynula motivace ke koupi rozhlasového přijímače z uspokojování potřeb po informacích, obzvláště se zřetelem na zostřující se válečnou situaci, ale relevantní údaje pro zodpovězení těchto otázek nemáme.

V roce 1943 byly výnosy zase rozděleny podle dřívějšího klíče (jen 40 procent pro rozhlas). Ale zároveň byl měsíční rozhlasový poplatek zvýšen z 12 na 15 Ks. Kromě toho poskytlo ministerstvo úvěr přes 2 miliony korun, který měl být

⁴⁵ ASR Bratislava, SR I, A1. Dozorná rada. Správa pro výročné zhromaždenie spol. Slovenský rozhlas, spol. s r.o. 27. 2. 1941.

⁴⁶ ASR Bratislava, SR I, A2. Protokol z valného zhromaždenia spol. Slovenský rozhlas 6. 5. 1942. Jednateľská správa 6.

⁴⁷ SNA Bratislava, n. ministerstva dopravy a verejných prác, kr. 91. 13. schôdzka výkonného výboru poštovej správy, 20. 5. 1942.

⁴⁸ ASR Bratislava, SR I, A1. Zápisnica z valného zhromaždenia spol. Slovenský rozhlas, 27. 2. 1941, 1.

⁴⁹ ASR Bratislava, SR I, A2. Protokol z valného zhromaždenia spol. Slovenský rozhlas, 6. 5. 1942. Jednateľská správa.

⁵⁰ ASR Bratislava, SR I, A2. Výročná správa za rok 1942, prednesená na valnom zhromaždení Slovenského rozhlasu, spol. s r.o., dňa 20. 4. 1943, 2.

splácen po dobu 20 let.⁵¹ Koncem roku 1943 bylo na Slovensku 136 518 příjemců rozhlasu.⁵²

Opatření učiněná v roce 1940 a počátkem roku 1941 přispěla k tomu, že prestiž ministerstva dopravy vzrostla. V květnu 1941 pověřil ministr Stano po předchozí dohodě s ústředním sekretariátem HSLS poslance Andreje Germušku z Tisova křídla HSLS dohledem nad Slovenským rozhlasem. Tzv. ideoví lídři, kteří do jara 1940 přicházeli do rozhlasu, bývali jmenováni předsedou vlády, ne ministrem. Navíc měl Germuška působit jako „usměrňovatel po stránce ideové“⁵³ což pochopil tak, že hned po svém nástupu žádal, aby „Aktuality Úřadu propagandy, zařazené do programu, mu byly předkládány k nahlédnutí“.⁵⁴ Není divu, že kroky ministra Stana se jevily Úřadu propagandy jako zasahování do jeho kompetencí.

Konflikt vyústil v kompromis: Germuška opustil rozhlas a ministr Stano akceptoval, že Úřad propagandy určoval zaměření rozhlasu, které se týkalo programu.⁵⁵ Úřad propagandy naproti tomu, „po dohodě s ústředním sekretariátem HSLS“⁵⁶ souhlasil s přesunutím personálních záležitostí do kompetence ministerstva.

Úřad propagandy se nicméně i nadále vměšoval do personálních i organizačních záležitostí rozhlasu, stejně jako se ministr dopravy vměšoval do programových otázek. Uklidnění nastalo teprve po výměně v čele Úřadu propagandy, když v červnu 1941 vystřídal Karola Murgaše Tido J. Gašpar, který byl oproti svému předchůdci blízký Tisovu křídlu HSLS. Další krok následoval 19. prosince 1941, kdy se dr. Novák vzdal předsednictví v rozhlasové společnosti. Novým předsedou jmenovala vláda Tido J. Gašpara, který nastoupil na toto místo 3. února 1942.⁵⁷ Personální unie vzniklá tímto způsobem mezi Úřadem propagandy a Slovenským rozhlasem vytvořila předpoklady pro zlepšení vztahů s většinovým vlastníkem rozhlasové společnosti, pro odstranění dvojkolejnosti v usměrňování chodu rozhlasu a také pro omezení nároků různých institucí na svévolné vstupy do vysílání.

V roce 1941 přelomově zasáhl do rozhlasové činnosti nový rozmach válečného dění, když 22. června Německo zaútočilo na Sovětský svaz. Slovenské obyvatelstvo

⁵¹ ASR Bratislava, SR I, A3. Valné zhromaždenie spol. Slovenský rozhlas, 10. 3. 1944, Jednatelská správa 3.

⁵² *Tamtéž* 4.

⁵³ SR Bratislava, SR I, Bb1-129. Zápis z 28. zasedání správy rozhlasu dne 21. 5. 1941.

⁵⁴ ASR Bratislava, SR I, Bb1-130. Zápis z 29. zasedání správy rozhlasu dne 23. 5. 1941.

⁵⁵ ASR Bratislava, SR I, Bb1-141. Zápis ze 40. zasedání správy rozhlasu dne 11. 7. 1941.

⁵⁶ ASR Bratislava, SR I, Bb1-141. Zápis z 46. zasedání správy rozhlasu dne 13. 8. 1941.

⁵⁷ ASR Bratislava, SR I, A2. Výročná správa za rok 1942, prednesená na valnom zhromaždení Slovenského rozhlasu, spol. s r.o., dňa 20. 4. 1943, 9.

nemohlo německo-sovětskou válku uvítat už jen z toho důvodu, že také Slovensko jako spojenec Německa tím vyhlásilo Sovětskému svazu válku, čímž země, která až do této doby byla války ušetřena, byla vtažena do válečných dějů, ačkoliv ji nikdo nenapadl. Kromě toho chovali mnozí Slováci v duchu staré slavjanofilské tradice sympatie vůči Rusům a jiní odmítali válku, protože sympatizovali s politickým systémem v Sovětském svazu.

Slovenští vojáci, kteří postupovali na Ukrajinu s útočícím wehrmachtem, postupně získávali reálnou představu o tamních poměrech. Čím dále se dostávali na východ, tím zřetelněji jim vyvstávaly před očima výsledky sovětské zemědělské politiky, zejména velká chudoba na vesnicích. Slovenské vládní kruhy využily tyto dojmy a zážitky, aby veřejnosti namluvily, že vojáci nebyli posláni do války proti Rusům a Ukrajincům, ale proti bolševikům.⁵⁸ Propaganda poukazovala i v rozhlase na situaci v Sovětském svazu, obzvláště na poměry na venkově. Slovenský rozhlas odvysílal materiály, které vznikly při cestě novinářů po Ukrajině na sklonku léta roku 1941, kterou zorganizovala armáda.

Trvalo jistý čas, než se vojáci dozvěděli, jak wehrmacht a zejména příslušníci německých speciálních jednotek zacházejí s obyvatelstvem, jak jsou ničeny vesnice i města. Zprávy o tom se rozšířily, jakmile se v květnu 1942 navrátil do vlasti první kontingent slovenské armády. V následujících letech se informace tohoto druhu dostávaly ke slovenskému obyvatelstvu neustále.

18. července 1941 Sovětský svaz uznal československou exilovou vládu. Také Britové jí tento den poskytli definitivní uznání, poté co ji už rok akceptovali v limitovaném rozsahu. O této události sice informovaly jen zahraniční rozhlasové stanice, slovenská oficiální místa k tomu mlčela, ale zpráva se šířila ústním podáním. Německá vojska sice ještě tehdy postupovala vpřed, ale zpráva, že existovaly reálné šance na znovunastolení československého státu, přiblížila naděje jedněch a znejistila druhé.

V prosinci 1941 Slovensko vyhlásilo válku také Spojeným státům americkým. Nepřátelský akt vůči zemi, která v představách mnoha Slováků byla spojena s blahobytem a svobodou, musela přinejmenším otrást vírou ve vládu, která tento akt uskutečnila, a to o to více, že mnoho slovenských rodin mělo na druhé straně Atlantiku příbuzné.

⁵⁸ Jozef Tiso ve svém projevu při slavnostním otevření kulturního domu ve vesnici Vysočany 31. května 1942 prohlásil: „Existují lidé, kteří šíří také takové řeči: jak můžeme vůbec bojovat proti slovanským bratrům. Tak často jsem to již říkal a nyní to zdůrazním znovu, že my nebojujeme proti Rusům, ale bojujeme proti bolševikům. Na frontě to dnes nejsou Rusové, ale bolševici.“ In: *Tiso, Jozef: Prejavy a články. Svazek II. (1938–1944)*. Bratislava 2007, 464.

Zintenzivnění válečných událostí vedlo ke zvýšenému využívání propagandistické zbraně, jakou představoval rozhlas. Sovětský rozhlas rozšířil po německém přepadení své vysílání do zahraničí o sedm jazyků, mezi nimi i o slovenštinu.⁵⁹ Sovětský svaz také vedle oficiálního vysílání provozoval tzv. tajné vysílače, rozhlasové stanice, které předstíraly, že vysílají ze zázemí protivníka; jednou z nich byla stanice Za slovenskou svobodu,⁶⁰ činná od 24. listopadu 1941 jednu hodinu denně.

Zatímco BBC vysílalo v září 1939 rozhlasové relace pro Evropu jen v šesti jazycích, rok poté to už bylo 21 jazyků, mezi nimi byl také jazyk „československý“.⁶¹ Kromě toho vzniklo v Londýně vysílání, které mělo spojitost s exilovou vládou.

V rámci československé sekce BBC byl od 11. srpna 1940 vysílán patnáctiminutový pořad pod názvem Rozhovory s vlastní, který přinášel komentáře z okolí exilové vlády. O půl roku později, 16. února 1941, se k němu přidaly v nočním programu BBC komentáře pracovníků zpravodajského oddělení ministerstva zahraničních věcí této vlády. Příspěvky, které byly určeny slovenským posluchačům, psal i četl komunistický novinář a politik Vladimír Clementis.⁶²

Po napadení Sovětského svazu také Německo rozvinulo svoji rozhlasovou válku. Ministerstvo propagandy uvedlo v roce 1942 do provozu pod názvem Deutscher Europa-Sender (DES) komplex 56 vysílacích stanic, které vysílaly v 28 evropských jazycích a měly jednotný hudební program.⁶³ Pro slovenské posluchače byly určeny relace Dunajského vysílače (Donausender).⁶⁴

Jak působily tyto různé programy, jaký byl jejich účinek, nelze zrekonstruovat. Ale válečné události, o kterých se lidé také prostřednictvím rozhlasu dozvídali, se odrážely nepochybně v jejich chování, jednání i názorech. Tak existuje dokument o poradě lektorů Německé akademie ze Slovenska u kulturního atašé německého vyslanectví dr. Hanse Snyckerse z listopadu 1942. (Sídla lektorátů byla ve větších městech a lektoráty měly, podle slov hostitele, sloužit vyslanectví jako zpravodajská centra.) Přítomní lektori shodně konstatovali, že počet návštěvníků poklesl a že se postoj k Němcům viditelně zhoršil. Lektor z Trnavy označil tento postoj

⁵⁹ Gurevič/Ružnikov: Sovetskoje radioveščanije 189n.

⁶⁰ Rais, Tajná vysílačka 73–101.

⁶¹ Briggs, Asa: The History of Broadcasting in the United Kingdom. Vol. III. The War of Words. London 1970, 485.

⁶² Hronek, Jiří: Londýnské vysílání. In: Kapitoly z dějin čs. rozhlasu. Svazek 2. Praha 1964, 27–66.

⁶³ Ergert, Viktor: 50 Jahre Rundfunk in Österreich. Svazek I: 1924–1945. Vídeň 1974, 190.

⁶⁴ Toto vysílání personálně nenavazovalo na vysílání z Vídně z roků 1938 a 1939. Není známo, od kdy existovalo. Zprávy o něm pocházejí až z roku 1944. – Prečan, Vilém: Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty. Bratislava 1971, 586.

dokonce za nepřátelský. Snyckers na závěr porady prohlásil, že „je třeba pracovat na změně orientace obyvatelstva z ‚čechofilsko-bolševické‘ na proněmeckou.“⁶⁵

Až do války se Sovětským svazem se německá strana ve vztahu ke Slovenskému rozhlasu neprojevovala obzvláště iniciativně. To se začalo počátkem roku 1942 měnit. Tido J. Gašpar informoval Správu Slovenského rozhlasu o tom, že „podle mezistátní úmluvy chce mít německý spojenec během války vliv na propagandu a zpravodajství“.⁶⁶ Konkrétními projevy těchto německých nároků bylo delegování poradců (beráterů) do Slovenského rozhlasu, prosazování vybraných německých pořadů politického zaměření a zásahy německého vyslanectví a hostů z Německa do činnosti rozhlasu.

V březnu 1942 přišel do Slovenského rozhlasu první poradce dr. Mathié a předložil návrhy na reorganizaci zpravodajství. Zatímco Mathié jednal korektně a s lidmi, jichž se to týkalo, diskutoval, jeho nástupce dr. H. Haverbeck si počínal autoritářsky. Hned při svém příchodu v říjnu 1942 požadoval změny ve zpravodajství. Správa Slovenského rozhlasu, v souladu s pokyny z Úřadu propagandy, jeho příkazy neakceptovala.⁶⁷ Po necelých dvou měsících ukončil Haverbeck svoji misi.⁶⁸

Další poradce již nepřišel, což ale neznamenalo, že Němci hodlali „poradenskou činnost“ přerušit. Již v souvislosti s odchodem Mathiého německé vyslanectví oznámilo, že kontakt se Slovenským rozhlasem bude nadále udržovat kulturní atašé Hans Snyckers.⁶⁹ Sturmbannführer SA Snyckers, muž, který projevoval pochopitelný zájem o dění na Slovensku,⁷⁰ zůstal se Slovenským rozhlasem ve styku až do konce svého pobytu v Bratislavě v květnu 1944.

Od roku 1942 vzrůstal počet návštěvníků z německého rozhlasu a z německých úřadů, přičemž se jednalo častěji než v předešlých letech o vysoce postavené hosty. Dochované dokumenty Slovenského rozhlasu neobsahují podrobnosti o jednáních, ale naznačují, že návštěvníci pracovali na včlenění Slovenského rozhlasu do komplexů německého rozhlasového průmyslu, které mělo od roku 1941 v německé mocenské sféře na starosti ministerstvo propagandy, resp. ministerstvo zahraničních věcí.⁷¹

⁶⁵ SNA Bratislava, ref. 17 NAUS 175-969. EAP 173-g-12-18/6 9382699 – 702.

⁶⁶ ASR Bratislava, SR I, Bb 1-184. Zápis z 11. zasedání správy rozhlasu dne 5. 3. 1942.

⁶⁷ ASR Bratislava, SR I, Bb1-50. Zápis z 50. zasedání správy rozhlasu dne 12. 11. 1942.

⁶⁸ Křestní jména „beráterů“ Mathié a Haverbecka se nevyskytují v žádném materiálu a nebyla zjištěna ani v sekundární literatuře.

⁶⁹ ASR Bratislava, SR I, Bb1-192. Zápis z 19. zasedání správy rozhlasu dne 24. 4. 1942.

⁷⁰ SNA Bratislava, ref. 17 NAUS 175-969. EAP 173-g-12-18/6 9382699 – 702.

⁷¹ Šlo o společnost Interradio, s.r.o., vzniklou z iniciativy ministerstva zahraničních věcí, a společnost Radio-Union, založenou ministerstvem propagandy. Obě měly zájem na zprostředkovávání vysílání

Na jaře 1942 přijel do Bratislavy ředitel zahraničního vysílání Velkoněmeckého rozhlasu Toni Winkelkemper v doprovodu Kurtha Rathkeho, který zodpovídal za výměnu pořadů se zahraničím. Oba byli na zpáteční cestě z porady věnované spolupráci mezi středoevropskými rozhlasovými organizacemi, která se konala v Budapešti. Není známo, o čem mohl vysoce postavený funkcionář nacionálně socialistického propagandistického aparátu s vedením Slovenského rozhlasu jednat.⁷² Podle všeho šlo ale o zmíněnou budapeštskou poradu. Slovenský rozhlas totiž pak ve svém programu již od poloviny roku 1942 organizoval tematické týdny věnované prakticky všem evropským zemím, které byly německými spojenci, a rozhlasové společnosti těchto zemí přinášely pořady o Slovensku.

Jestliže Němci až do roku 1942 prostřednictvím svého vyslanectví, popř. pobočky rozhlasu ve Vídni, Slovenskému rozhlasu své propagandistické a jiné materiály k odvysílání pouze nabízeli, od roku 1942 už požadovali, aby byly zařazeny do programu. Vedení Slovenského rozhlasu sice namítalo, že přejímání kompletních pořadů, především různých projevů, není pro posluchače už jen z jazykových důvodů přijatelné, ale Němci trvali neoblomně na svém požadavku; vedení Slovenského rozhlasu se podvolilo. Trvalo nějakou dobu, než toto kompletní přejímání bylo nahrazeno krátkými výňatky z německých pořadů.

V červenci 1942 se v Bratislavě zdržoval Franz Schaub z Říšského ministerstva propagandy.⁷³ Doporučil, aby Bratislava přejímala alespoň jedenkrát týdně pořady z Vídně, a zdůraznil, že se propagandistická práce musí zlepšit a zintenzivnit. Dále přednesl návrh na reorganizaci Slovenského rozhlasu, přičemž navázal na návštěvu z 11. srpna 1941, při které doprovázel šéfa rozhlasové sekce na německém ministerstvu zahraničních věcí Kurta Mayera. Ten už tehdy vybízel k založení nové společnosti Slovenský rozhlas – společnosti s „pouze dvěma partnery, a sice Slovenským štátem a říšskou vládou, eventuálně zastoupenou říšským rozhlasem nebo jinou korporací soukromého charakteru. Akciový kapitál by se zvýšil z 5 na 10 milionů [slovenských korun – pozn. aut.], a sice v poměru 60 proc. z majetku Slovenského štátu a 40 proc. z majetku německé zájmové skupiny.“⁷⁴

Schaub nyní konkretizoval subjekt, který měl zastupovat německou stranu. Myslelo se na společnost Radio-Union, která byla založena 1. dubna 1941 Říšským

německého rozhlasu, sledovaly ale zejména cíl proniknutí německého kapitálu do příslušných rozhlasových společností a radiotechnických provozů. – *Diller*: Rundfunk in Deutschland 320n.

⁷² Toni Winkelkemper podléhal přímo ministerstvu propagandy. *Tamtéž* 331.

⁷³ ASR Bratislava, SR I, Bb1-206. Zápis z 33. zasedání správy rozhlasu dne 23. 7. 1942.

⁷⁴ ASR Bratislava, SR I, F2-468. Korešpondencia riaditeľstva Slovenského rozhlasu so Správou Slovenského rozhlasu, 22. 8. 1941. Záznam o stanovisku říšskoněmeckých kruhů, vyjadreného posledne 19. 8. 1941.

ministerstvem propagandy. Společnost měla za cíl prosazovat německé zájmy v oblasti rozhlasu v zahraničí.⁷⁵ Správa Slovenského rozhlasu reagovala velmi rezervovaně a usnesla se, že je třeba nejprve vyčkat a návrh „projednat s největší obezřelostí“.⁷⁶ Ovšemže zůstalo u návrhu; až do konce války se nezměnilo nic ani u podílníků, ani na kapitálové struktuře společnosti Slovenský rozhlas.

V létě 1943 navštívil Slovenský rozhlas generální ředitel Velkoněmeckého rozhlasu Heinrich Glasmeier. Podle A. Dillera „Glasmeier kladl důraz na německé zájmy na Slovensku v působnosti rozhlasu“.⁷⁷ Německý historik ale neupřesnil, o jaké zájmy šlo. Šlo o opakování nabídek ze srpna 1941 a z července 1942? Slovenské dokumenty neobsahují kromě konstatování, že se tato návštěva uskutečnila, žádné konkrétní údaje.⁷⁸

Zpravodajství Slovenského rozhlasu obsahovalo válečnou tematiku a o válce se hovořilo i v publicistice, dodávané příslušným armádním oddělením. V součinnosti s armádou produkoval Slovenský rozhlas cyklus *Vlast frontu*, ve kterém byly přinášeny pozdravy rodinných příslušníků vojákům v Sovětském svazu a tyto pozdravy byly doplňovány hudbou. O pořad, umožňující kontakty s členy rodin a přáteli nacházejícími se daleko od domova a v nejisté situaci, byl přirozeně ohromný zájem.

Protože v Archivu Slovenského rozhlasu chybějí materiály ze zpravodajství, nelze provést rekonstrukci toho, zda a jak bylo ve vysílání zastoupeno důležité téma té doby, a to řešení židovské otázky. Dá se jen předpokládat, zvláště když rozhlas poskytoval ve svém programu prostor HSELS a Hlinkově gardě, že se to dělo podobným způsobem jako v tisku, který již nějakou dobu přinášel informace o diskriminačních opatřeních vůči židovským občanům.

Vlastní rozhlasová publicistika ale neobsahovala, soudě podle názvů pořadů v programovém časopisu Slovenský rozhlas, žádnou explicitně protizidovskou propagandu. Pracovníci rozhlasu se neúčastnili antisemitského tažení, což se projevovalo i ve vztazích k židovským kolegům, kteří byli vedením rozhlasu chráněni. Správa podporovala např. žádosti o schválení výjimky, podávala na Úřad propagandy žádosti o souhlas se zaměstnáváním pracovníků židovského původu, a v několika případech dokonce kontaktovala ministra Stana, aby takového souhlasu dosáhla.

⁷⁵ *Diller*: Rundfunk in Deutschland 320n.

⁷⁶ ASR Bratislava, SR I, Bb1-206. Zápis z 33. zasedání správy rozhlasu dne 23. 7. 1942.

⁷⁷ *Diller*: Rundfunk in Deutschland 395.

⁷⁸ ASR Bratislava, SR I, A3. Valné zhromaždenie spol. Slovenský rozhlas, 10. 3. 1944, Jednateľská správa 9.

Výše jmenovaného Jána Kalinu, který byl napadán nejen kvůli svým pořadům, ale také kvůli svému židovskému původu, zaměstnal šéf pobočky v Prešově Anton Prídavok jako „nenahraditelného“ na místě, které bylo vlastně nadbytečné. Když deník Slovák v létě 1940 na rozhlas kvůli Kalinovi zaútočil, uložila správa rozhlasu řediteli Emilu Ruskovi, aby vydal oběžník se zákazem zaměstnávat židy, ale zároveň přijala tajné usnesení: „Kalina si změni svůj pseudonym, nikdo kromě ředitele Ruska, A. Balucha [šéfa hospodářského oddělení – pozn. aut.] a L. Zúbka, nebude o této změně zpraven.“⁷⁹

Jen pět měsíců po vydání oběžníku podala správa rozhlasu na Úřad propagandy žádost o souhlas s přijetím do zaměstnaneckého poměru herce Martina Gregora. Žádost ale i při druhém pokusu zůstala neúspěšnou.⁸⁰

V roce 1943 zatkli Kalinu v Prešově Hlinkovi gardisté, ale Prídavok za pomoci Správy Slovenského rozhlasu uměl vymoci jeho propuštění na svobodu. Správa poté zaměstnala Kalinu v rozhlasové centrále v Bratislavě, kde počet jeho pseudonymů vzrostl na šestnáct.⁸¹ Když se vrátil do prešovské pobočky, internace a úspěšná intervence Prídavka za jeho propuštění se opakovaly.⁸²

Svou profesní uměleckou dráhu začínal pak v tehdejšímu programu věnovaném dramatické tvorbě dramatik Peter Karvaš. Pravidelně dodával do programu příspěvky jako Ján Robert Lipka nebo Jozef Repka, někdy též Jakub Riečan. Programový časopis Slovenský rozhlas přinášel v několika pokračováních jeho Kapitoly o rozhlasu, první slovenskou teoretickou práci o problematice rozhlasu.

Ve Slovenském rozhlasu působili i další židé: Richard Reimann (později Rajman) byl režisérem, Ferenc Ungváry šéfem vysílání pro maďarskou menšinu. Za zmínku stojí v této souvislosti také sám ředitel Emil Rusko. Jeho odborné kvality byly bezesporu na vysoké úrovni, ale v jeho osobních dokumentech chybělo jméno otce. Prázdná kolonka v listině narození nemusela mnoho znamenat, ale kdekdo věděl, že otec ředitele byl žid.⁸³ Přesto zůstal Rusko ve své funkci.

Pracovníci rozhlasu, kteří byli proskribováni pro svůj původ, válku přežili, včetně Ference Ungváryho, který byl ještě před Slovenským národním povstáním internován. Výjimkou byl Imrich Immerblum, který během povstání přišel jako

⁷⁹ ASR Bratislava, SR I, Bb1-76. Zápis z 18. zasedání správy rozhlasu dne 7. 8. 1940.

⁸⁰ ASR Bratislava, SR I, Bb1-191. Zápis z 18. zasedání správy rozhlasu dne 21. 4. 1942. – Rodné jméno herce (1906–1982) bylo Martin Guttman. Gregor byl v roce 1944 internován a prošel několika koncentračními tábory. Po válce se stal znovu členem Slovenského národního divadla, v 50. letech znovu pracoval pro rozhlas.

⁸¹ Kalina, Ján: Demaskujeme sa. In: Slobodný rozhlas 2 (1946) č. 4, 2.

⁸² Týž: Usmievavé Slovensko. Bratislava 2003, 134, 144–148.

⁸³ Tuto informaci jsem získal v 70. letech od Jána Bálintha a dalších pracovníků rozhlasu. Byla potvrzena 28. 7. 2010 při osobním rozhovoru s Ruskovou dcerou Zorou Bachnárovou.

obvykle do služby v technickém oddělení rozhlasu v Bratislavě, kde ho nějací uniformovaní Němci na místě zabili.⁸⁴

V umělecky zaměřené části vysílání byla patrná snaha o zvýšení kvality vysílaných pořadů. Zatímco v letech 1940 a 1941 v programu rozhlasových her zcela dominovala zábava, rozšiřovala se mezi lety 1941 a 1944 autorská základna i spektrum žánrů současně s úsilím pozvednout uměleckou úroveň. Rozhlas převzal do svého programu inscenace Národního divadla, získal řadu zajímavých divadelních her a dramaturgií a podporoval tvorbu původních rozhlasových her.

Ze slovenské klasiky program přinášel adaptace či dramaturgie děl autorů jako Ján Chalupka (Vše naruby), Ján Palárik (Dráteník), Martin Kukučín (Vánoční oplátky). Z tehdejších autorů vyzvedneme jména jako Jozef Gregor Tajovský (Statky – zmátky), Ivan Stodola (Marína Havranová), Július Barč-Ivan (Matka), Štefan Králik (Velrieka), Jozef Čiger Hronský (Magdalénka dědy Vavrince) a Ján Poničan (Čtyři, Básník a král).

Tvorba původních rozhlasových her byla podporována soutěžemi. Vznikla řada pozoruhodných prací, např. Ján Poničan (Čistá hra), Viera Markovičová-Záturská (Housle), Elena Holéczyová (Když voněly lípy), Andrej Melicherčík (Portrét Cosimy Valerianové). Peter Karvaš přispíval pod pseudonymy do programu i nadále svými skeči a veselohrami, nabídl ale posluchačům i zajímavou psychologickou hru Čarovný hlas a první slovenskou rozhlasovou hru z oblasti science-fiction Experiment doktora Haralda.

Nechyběly ani německé hry, ale místo skečů a detektivních příběhů z doby před rokem 1942 stálo nyní znovu v popředí zájmu klasické nebo i novější drama, popř. klasická veselohra: Vysílána byla mj. díla Lessingova (Mína z Barnhelmu), Goethova (Ifigenie na Tauridě, Clavigo), Schillerova (Nevěsta messinská), Kleistova (Katuška z Heilbronnu) a Anzengruberova (Prázdný dvůr).

Na programu byly vedle jiných hry autorů jako Carlo Goldoni, Jean-Baptiste Molière, Lope de Vega, Luigi Pirandello, Viktor Dyk, Branislav Nušić, Milan Begović, Victor Eftimiu, August Strindberg, Bjørnstjerne Bjørnson, Aleksis Kivi, Maurice Maeterlinck – tedy umělců ze zemí, které se nacházely v područí Německa, ale v žádném případě hry autorů s nacionálně socialistickým směřením. Pravděpodobně z neznalosti byla dokonce vysílána hra dánského antifašistického autora Carla Erika Soya Kdo jsem? a obsáhlý výběr z francouzských her doplňovala hra Tristana Bernarda Kavárnička – a to v době, kdy byl autor kvůli svému židovskému původu internován.

⁸⁴ Informaci o zavraždění Immerbluma mi poskytli v 70. letech nezávisle na sobě pracovníci rozhlasu Ján Bálint, Edita Brandejsová a Hermína Straková.

Díla z anglojazyčné části světa Úřad propagandy nedovoloval. Jen výjimečně byly vysílány Shakespearovy Veselé paničky windsorské a hra Leonarda Merricka Hrdinou lehce a rychle. Zato až do roku 1941 byla na programu poměrně významně zastoupena ruská tvorba – Fonvizin, Puškin, Gogol, Dostojevskij, Ostrovskij, Čechova a Kuprin.

Alexander Moyzes i nadále usiloval o rozšíření orchestru a pořádání koncertů pro veřejnost. V roce 1942 dosáhl toho, že vedení rozhlasu rozhodlo o rozšíření hudebního tělesa.⁸⁵ V síni pronajaté ministerstvem vnitra se vedení hudebního vysílání prezentovalo 6. listopadu 1942 symfonickým koncertem pro veřejnost, v němž dominovala Druhá symfonie Johannese Brahmsa. Orchester řídil jeho nový šéf František Babušek.

Po tomto úspěšném večeru se správa rozhlasu pokusila síň v tzv. vládní budově znovu pronajmout za účelem pořádání koncertů a ministerstvo vnitra její žádosti vyhovělo.⁸⁶

Rozběh veřejných koncertů narušil 4. února 1943 incident, který díky unáhlelosti T. J. Gašpara přerostl v kauzu s politickým podtextem. Hudebníci se neřídili pokyny hostujícího dirigenta a vzepřeli se, když byli vyzváni, aby za to zaplatili peněžitou pokutu a znovu nastoupili na svá místa. Odmítnutí vyhodnotil Gašpar jako stávkou, která nebyla ve Slovenském štátě přípustná. Přivolané bezpečnostní orgány internovaly prakticky všechny členy orchestru i šéfdirigenta Babuška, který se jich zastal. Do dvou tří dnů policie hudebníky propustila – až na dva muže, kteří byli drženi přes měsíc v internačním táboře. Vedení rozhlasu za souhlas s činem členů orchestru zbavilo Františka Babuška funkce šéfa orchestru.⁸⁷

Nástupcem Babuška byl v polovině roku 1943 jmenován Krešimír Baranović, což se ukázalo jako dobrá volba. Zkušený chorvatský dirigent nejenže zavedl v orchestru pořádek, ale: „Už po jeho prvních koncertech bylo možno přímo vidět, jak orchestr z uměleckého hlediska získal, což se při koncertech orchestru pro veřejnost odrazilo po materiální stránce na vyprodaném koncertním sále ve vládní budově.“⁸⁸ Koncerty rozhlasového orchestru pro veřejnost se staly v Bratislavě v době války významnou kulturní událostí.

⁸⁵ Vedení odsouhlasilo 11. 3. 1942 rozšíření orchestru Slovenského rozhlasu na 48 členů. Na symfonický orchestr to sice není zvláště velký počet členů, ale s externisty mohl již tento orchestr interpretovat rozsáhlejší díla. – ASR Bratislava, SR I, A2. Výročná správa za rok 1942, prednesená na valnom zhromaždení Slovenského rozhlasu, spol. s r.o., dňa 20. 4. 1943, 2.

⁸⁶ ASR Bratislava, SR I, Bb1-221. Zápis z 48. zasadání správy rozhlasu dne 29. 10. 1942.

⁸⁷ ASR Bratislava, SR I, A3. Valné zhromaždenie spol. Slovenský rozhlas, 10. 3. 1944, Jednateľská správa 5n. Srov. ASR Bratislava, SR I, Bb1 237. Zápis ze 7. zasadání správy rozhlasu dne 8. 2. 1943.

⁸⁸ ASR Bratislava, SR I, A3. Valné zhromaždenie spol. Slovenský rozhlas, 10. 3. 1944. Jednateľská správa 6.

V roce 1941 začal Emil Rusko uskutečňovat jeden z hudebně literárních projektů, který měl v plánu již delší dobu: Začal vytvářet seriál z oblasti hudebního folkloru. Využil toho, že k aparaturám na pořizování zvukového záznamu, získaným v roce 1939, přibyl přenosový vůz, a se skladatelem Jankem Matuškem se vydal na cesty za folklorem. Na svých cestách po Slovensku nahráli až do roku 1943 velké množství zvukových záznamů hudebního folkloru.

Bratislavské ústředí i prešovská pobočka organizovaly často přenosy z venkova, ve kterých příslušníci tamní inteligence vystupovali s příspěvky o historii, osobnostech, umění a zvláštích jejich regionu. V těchto pořadech účinkovali také lidoví vypravěči, zpěváci a hudebníci. V první polovině roku 1944 vzhledem k válečným událostem klesal počet těchto přenosů, až byly nakonec zcela zastaveny.

V dubnu 1944 rozhlas zastavil také přenosy z Turčianského svätého Martina, které se odlišovaly od jiných přenosů jak organizačně, tak svoji povahou.

Z tohoto starého kulturního centra vysílal Slovenský rozhlas od 9. května 1943, a to vždy tři dny v měsíci. Pro tyto účely bylo zřízeno v prostorách Maticy slovenské provizorní studio, které obsluhoval pouze jeden rozhlasový technik z Bratislavy – Jozef Vrabec. Gabriel Rapoš, vedoucí vysílání z Martina, a režisér Andrej Bagar měli velkou podporu v Matici slovenské a místním Slovenském komorním divadle. Postupně pozval Rapoš k mikrofonu mnohé kulturní pracovníky z města a zařadil také do programu takřka všechny inscenace Slovenského komorního divadla.

Po počáteční spokojenosti následovala ale brzy kritika. Na zasedáních správy rozhlasu byly počátkem roku 1944 vyjádřeny pochybnosti ohledně kvality těchto pořadů a s tím i o možnostech malého města zaplnit každý měsíc tří denní program. Správa rozhlasu se 17. ledna 1944 usnesla, že se vysílání z Martina zkrátí na dva dny.⁸⁹ Ale kritické hlasy ani poté neutichly. V únoru 1944 na zasedání správy rozhlasu zaznělo, že ve vysílání z Martina jsou patrné „tendence směřující k zatajování slovenské státnosti a současnosti“.⁹⁰ Když Rapoš pokračoval ve svém programu v nezměněném duchu, na rozdíl od předešlých Gašparových vyčítavých vyjádření přišel rázný zásah. Na naléhání ministra vnitra Macha byl Rapoš koncem dubna 1944 z rozhlasu propuštěn a přenosy z Martina byly zastaveny.⁹¹

⁸⁹ ASR Bratislava, SR I, Bb1-287. Zápis z 2. zasedání správy rozhlasu dne 17. 1. 1944.

⁹⁰ ASR Bratislava, SR I, Bb1-296. Zápis z 11. zasedání správy rozhlasu dne 24. 2. 1944.

⁹¹ ASR Bratislava, SR I, Bb1-309. Zápis z 24. zasedání správy rozhlasu dne 24. 4. 1944.

Rozhlas v čase pádu ľudáckeho režimu (1944–1945)

Zánik martinských přenosů zapadal do probíhajícího vyhocování politických postojů, viditelného i na činnosti rozhlasu. Dlouhé trvání války mělo za následek, že se situace pro obyvatelstvo citelně zhoršila. Nastávala nouze v zásobování, přibližující se fronta stupňovala nejistotu. V tomto kontextu vystupovala do popředí negativa s Německem spjatého režimu, která byli lidé před tím ochotni tolerovat. Staří odpůrci režimu se znovu aktivovali, noví se přidávali.

Také v rozhlase v Bratislavě byli pracovníci, kteří s režimem přinejmenším nesympatizovali. Jedni hledali cestu ke komunistickému odboji, druzí podporovali tzv. občanský odboj. Hlasatel Július Horváth, vedoucí programové redakce Ján Bálinth a několik dalších kolegů navázalo spojení s V. ilegálním vedením Komunistické strany Slovenska (KSS). Tajemník rozhlasu Ján Balada a dramaturg Gabriel Rapoš začali ke konci roku 1943 spolupracovat s protivládně orientovanými důstojníky armády. Ti všichni nabídli odbojovému hnutí zatím blíže neurčenou pomoc v oblasti rozhlasového vysílání.

Jakmile musel opustit rozhlas, odebral se Rapoš na střední Slovensko. Tam navázal přímé spojení s Milanem Polákem, který byl v květnu 1944 povolán k velení pozemního vojska v Banské Bystrici, kde se formovalo povstalecké Vojenské ústředí. Rapoš uvažoval, jak by se dala zřídit v Banské Bystrici rozhlasová služba pro zamýšlené povstání. Problém spočíval v tom, že nad městem sice vysílač stál, ale ve městě nebylo rozhlasové studio, protože vysílač pouze přenášel programy z Bratislavy a Prešova. Rapošovi napomohly přípravy na evakuaci důležitých institucí, včetně rozhlasu, jež byly právě v chodu.

Vedení Slovenského rozhlasu od počátku roku 1944 hledalo na základě příkazu organizátora evakuací Generálního sekretariátu obrany státu (GSOŠ) při ministerstvu národní obrany vhodné místo mimo Bratislavu, kam by se mohlo přestěhovat rozhlasové ústředí, pro případ že by bezprostředně hrozilo válečné nebezpečí.⁹² Protože boje od slovenské východní hranice postupovaly stále blíž, přišla pobočka v Prešově na řadu dříve než centrála. GSOŠ rozhodl, aby se pobočka přemístila do Banské Bystrice, protože tam byl vysílač.⁹³ Správa Slovenského

⁹² Při bombardování Bratislavy 16. června 1944 byla budova rozhlasu na Jakobově náměstí lehce poškozena. Z obavy z útoku na blízkou železnici a dunajský přístav požádalo vedení rozhlasu o povolení k dočasnému přemístění rozhlasu do budovy školy nedaleko Bratislavského hradu. Tunel, právě v té době budovaný pod hradním kopcem, sloužil jako protiletectký kryt. – ASR Bratislava, SR I, Bb1-318. Zápis z 33. zasedání správy rozhlasu dne 19. 6. 1944. – V polovině srpna 1944 se Slovenský rozhlas přestěhoval a obsadil část výše uvedené školy v Zochově ulici.

⁹³ SNA Bratislava, kr. 109, č. 297 Pp-P z r. 1944. Dopis generálního sekretariátu obrany státu č. 760 475-Geh.-GSOŠ ze dne 17. 7. 1944.

rozhlasu vzala 17. srpna na vědomí zprávu ředitele E. Ruska „o odsunutí aparatury z Prešova do Banské Bystrice, které bylo vykonáno v rámci tzv. nenápadného odsunu z rozkazu příslušných orgánů v Prešově“.⁹⁴ Vedoucí technického oddělení v Prešově Ing. Šuba umístil studiové technické zařízení v budově Evangelického spolku v Banské Bystrici. Pro Gabriela Rapoše se tak otázka rozhlasového studia vyřešila.

Vůdčí představitelé hnutí odporu měli původně v plánu na počátku povstání obsadit rozhlas. Tak to alespoň vyplývá z výroku Gustáva Husáka o rozhodujících jednáních zástupců civilní a vojenské složky odboje v červenci 1944 u osady Čremošné v pohoří Velká Fatra: „S vojáky bylo dohodnuto ozbrojení civilního obyvatelstva, obsazení rozhlasu, ústředních orgánů a zneškodnění fašistických pohlavárů.“⁹⁵ Soudě podle kontextu měl Husák očividně na mysli centrálu rozhlasu v Bratislavě.

O konkrétních plánech na obsazení rozhlasu v hlavním městě a k jeho využití pro povstání však není nic známo. Můžeme se domnívat, že takové plány neexistovaly, a to ze dvou důvodů: Prvním bylo nedocenění role rozhlasu ze strany vedení odboje. Jak později napsal Gabriel Rapoš: „Podceňovali rozhlasový dosah, prý na to je vždy dost času.“⁹⁶ Za druhé – a to byl závažnější důvod – ani vojenské, ani civilní vedení odboje náležitě nepřipravilo postup pro uvažované převzetí moci v hlavním městě. Proto chybělo také stanovisko ke konkrétnímu zacházení s rozhlasem. Není známo, že by bylo ujednáno, že by se heslo pro začátek povstání – Začněte s vystěhováním! – mělo šířit prostřednictvím rozhlasového vysílání.⁹⁷

Protože obsazení rozhlasu v Bratislavě připravováno nebylo, mohla se druhá strana zmocnit mikrofonů. Večer 29. srpna promluvil ve vysílání ministr obrany generál Ferdinand Čatloš. Oznámil příchod německých vojsk na Slovensko a vyzval obyvatelstvo k tomu, aby jim poskytlo podporu.⁹⁸ Po jeho projevu telefonovali z povstaleckého Vojenského ústředí v Banské Bystrici na posádková

⁹⁴ ASR Bratislava, SR I, Bb1-328. Zápis z 43. zasedání správy rozhlasu dne 17. 8. 1944.

⁹⁵ Husák, Gustáv: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní. Bratislava 1974, 229.

⁹⁶ ASR Bratislava. RAPOŠ, G.: Ja v rozhlase a rozhlas vo mne. (Spomienková kronika 1939–1945). Strojopis, 1984, 59.

⁹⁷ „Přes dlouhodobý výzkum se mi nepodařilo zjistit, zda heslo povstání Začněte s vystěhováním! někdo v Bratislavě převzal.“ Jablonický, Jozef: Povstanie bez legend. Bratislava 1990, 211.

⁹⁸ Čatlošův projev byl odvysílán rozhlasem v Bratislavě v 19.19. Záznam byl reprizován tentýž den v 22.00 a potom 30. srpna v 12.44. – Bartoň, Alexander / Horvat, František / Ježek, Vladimír / Someš, Jaroslav: Slovenské národné povstanie v rozhlasových dokumentoch. II. Súpis materiálův. Bratislava, Praha: Archivy Československého rozhlasu, únor 1974, 9n. – Údaj se opírá o materiály britské monitorovací služby, které jsou deponovány v Archivních a programových fondech Českého rozhlasu v Praze.

velitelství a na velitelství východoslovenských divizí v Prešove: „Heslo Začňte s vystěhováním platí od 20,00 hod. dnešního dne.“⁹⁹

Ještě po rozhlasovém vystoupení Čatloše snad existovala možnost vyřadit z provozu rozhlasovou a spojovací techniku, tak aby se alespoň na nějakou dobu zabránilo prookupačním silám v dalším používání rozhlasu. Ovšem povstalci žádné takové kroky nepodnikli. Proto mohl 30. srpna večer v bratislavském vysílání vystoupit s projevem prezident Tiso, který vyzval s využitím své do té doby stále ještě existující autority vojáky i občany, aby se k povstalcům nepřipojovali. Promluvil také velitel východoslovenských divizí generál Augustín Malár.¹⁰⁰ Jeho projev, ve kterém označil povstání za předčasné, znejistil zejména vojáky v jeho divizích. Malárovo naivní rozhlasové vystoupení přispělo k tomu, že se povstání v Prešově a okolí nerozvinulo, a zároveň mělo za následek tragický konec samotného generála, neboť byl Němci zatčen a popraven.

Pracovníci rozhlasu, kteří byli ve spojení s V. ilegálním vedením KSS, čekali podle pokynů mimo Bratislavu na ozbrojence, pod jejichž ochranou měli zajet k vysílači Velké Kostoľany, aby odtud odvysílali povstalecké výzvy a potom zničili vysílačskou techniku a odjeli na střední Slovensko. Plán se ovšem nezdařil, protože příslibený doprovod nepřišel.¹⁰¹

První povstaleckou výzvu odvysílal moskevský tajný vysílač Za slovenskou svobodu v noci z 29. na 30. srpna 1944, krátce po půlnoci.¹⁰² Ráno 30. srpna přineslo pak československé vysílání z Londýna nejprve výzvu ministra obrany exilové vlády generála Sergeje Ingra¹⁰³ a v návaznosti na ni také prohlášení československé exilové vlády k začátku povstání.¹⁰⁴

⁹⁹ Nosko, Július: Vojaci v Slovenskom národnom povstaní. Bratislava 1945, 18.

¹⁰⁰ Tisův projev byl odvyslán 30. srpna v 19.01. Záznam byl reprizován v 22.00. Projev generála Malára byl odvyslán 30. srpna v 19.22 a jeho repríza ve 22.15. – Bartoň/Horvath/Ježek/Someš: Slovenské národné povstanie 10.

¹⁰¹ Laciak, Ondrej: Slobodný slovenský vysílač Banská Bystrica. Bratislava 1961, 19. – Mezi možnostmi, které Husák uváděl 30. srpna, nebylo rozhlasové vysílání z Velkých Kostoľan. – Husák: Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní 263n.

¹⁰² Moskevský rozhlas odvysílal výzvu slovenskému lidu v 0.15 (zřejmě moskevského času). – Viz Bartoň/Horvath/Ježek/Someš: Slovenské národné povstanie 9. – Štefan Rais napsal ve svých vzpomínkách, že to byl on, kdo navrhl znění této výzvy, a výzva byla po schválení Klementem Gottwaldem odvysílána. Jako zdroj textu této výzvy, kterou cituje ve svých vzpomínkách, uvádí bývalý archiv Ústavu dějin KSČ v Praze: fond 35, jedn. č. 34, 10.149–10.152. Záznam ranného a prvního popoldňajšieho vysielania. Rais: Tajná vysílačka 90–92. – Identický text z téhož zdroje uvádí Prečan, Vilém: Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Bratislava 1965, 366–368.

¹⁰³ Výzva byla odvysílána v 7.45 západoevropského času. Tamtéž 359n.

¹⁰⁴ Londýnský rozhlas přinesl prohlášení exilové vlády, které přednesl ministr vnitra Juraj Slávik 30. srpna v 8.45 západoevropského času. – Klimeš, Miloš aj.: Cesta ke květnu. Vznik lidové

Informace z Londýna a Moskvy pravděpodobně slyšeli posluchači, kteří sledovali vysílání ze zahraničí pravidelně. Větší význam pro širokou veřejnost měl ale asi povstalecký rozhlas, protože vysílal přímo z centra dění. Poprvé se ohlásil 30. srpna 1944 v 11 hodin dopoledne, poté co technici, po příslušných přípravách, odpojili na kopci Laskomer banskobystrický vysílač od programu z Bratislavy.¹⁰⁵ Po ohlášení vysílání pronesl podplukovník Mirko Vesel provolání k vojákům a Ing. Jozef Styk proklamaci, která byla určena pro civilní obyvatelstvo.¹⁰⁶ Povstání se tak, zejména pro mnohé, kteří ještě o něm nic nevěděli, stalo skutečností.

Kolem Gabriela Rapoše se v průběhu několika dnů shromáždila skupinka, která vytvořila jádro povstaleckého rozhlasu, nazvaného Svobodný slovenský vysílač. Rapošovým zástupcem byl hlasatel z rozhlasu v Bratislavě Anton Hollý. Technické záležitosti řídil technik martinského vysílání Jozef Vrabec, administrativu Ján Balada. V prvních dnech vysílání působili jako hlasatelé povstaleckého rozhlasu Ladislav Sára a Július Chovan. V povstaleckém rozhlasu pracovali mj. redaktoři Milan Dudáš, Peter Karvaš, Ctibor Štítnický, Andrej Sarvaš a Ján Hadraba, režiséři Ctibor Kováč a Ivan Teren, hlasatelé Dušan Brucháč, Ivan Ďurička, Štefan Sliuka, technik Augustín Guldán a další.¹⁰⁷

První vysílání se skládala z provolání, zpráv o situaci, které podávalo povstalecké velení, ze zpráv, které byly přejímány ze zahraničních rozhlasových stanic, dále pak z reakcí na proslovy Tisa a Malára.¹⁰⁸ Svobodný slovenský vysílač odvyšíl 1. září 1944 Deklaraci Slovenské národní rady, nejvyššího orgánu zákonodárné a výkonné moci na Slovensku. Informoval o jejích usneseních a nařízeních, o tom, že se hlásí k Československé republice a protihitlerovské koalici, o sesazení dosavadních ústředních orgánů a o zrušení HSLS a dalších politických organizací ľudáckého režimu.

demokracie v Československu. Praha 1965, 205. – Viz také *Prečan*: Slovenské národné povstanie. Dokumenty 360n.

¹⁰⁵ Přípravy spočívaly v tom, že provizorní studio v budově Evangelického spolku mělo být připojeno přes vysokofrekvenční zařízení na poštu k vysílači v Banské Bystrici. Připojení provedl Ing. Karol Dillnberger, který k tomu dostal telefonickou cestou instrukce Ing. S. Šuby v Prešově. – Srovnej *Rapoš*, G.: Krátka kronika Slobodného slovenského vysielateľa. In: Nad Tatrou sa blýska. Slovenské národné povstání. Praha 1946, 71n. – Viz také: ASR Bratislava. – *Rapoš*: Ja v rozhlase a rozhlas vo mne 61n.

¹⁰⁶ K orgánu, jehož jménem byla odvysílána proklamace určená pro veřejnost, Jozef Jablonický poznamenal: „Ján Ursíní v proklamaci pro slovenský národ Předsednictvo Ústředního slovenského revolučního výboru nahradil Slovenskou národní radou. Ale tento pozměněný text, ještě předtím než byl přednesen v rozhlase, někdo znovu změnil. Ze SNR se stalo Předsednictvo Ústředního národního výboru, tedy orgán, který ve skutečnosti vůbec neexistoval.“ *Jablonický, Jozef: Z ilegality do povstania*, Bratislava 1969, 410.

¹⁰⁷ ASR Bratislava, ref. 86, 64n.

¹⁰⁸ Archiv Múzea SNP, Banská Bystrica. Slobodný slovenský vysielateľ (SSV), I/23.

Počínaje 7. zářím přešel povstalecký rozhlas na vysílání zpráv, které byly vydávány povstaleckou Zpravodajskou agenturou Slovenska, komentoval události, přinášel polemiky s rozhlasem v Bratislavě a postupně také literární a hudební pořady. Politicko-propagační útvar velení povstalecké armády pod vedením Jána Mikleše vytvářel vlastní pořady pro vojáky a partyzány.

Do vytváření pořadů se zapojovaly osobnosti z oblasti literatury, publicistiky i hudby – Július Barč-Ivan, Ján Cikker, Jozef Felix, Alexander Hirner, Zora Jesenská, Peter Karvaš, Andrej Kostolný, Dalibor M. Krno, Alexander Matuška, Andrej Plávka, Ivan Teren, Ján Trachta a jiní.¹⁰⁹ Účast intelektuálů na povstaleckém vysílání přispívala k oprávněnosti vnímat povstání jako celonárodní počín. Nebylo tedy, jak uváděli představitelé a stoupenci ľudáckeho režimu, dílem ruských agentů, dílem rozprášených příznivců Beneše a pomýlených, zbloudilých jednotlivců.¹¹⁰

Německé vojenské velení si bylo vědomo toho, jak ohromný mělo nové rozhlasové vysílání vliv, proto letadla Luftwaffe opakovaně zaútočila na vysílač nad Banskou Bystrici. 2. září 1944 byla budova vysílače zasažena leteckým útokem. Vysílací provoz byl přerušen, ale již následujícího dne poskytla rozhlasu svůj vysílač armáda. Ten byl umístěn na nákladním automobilu a povstalcí tímto automobilem jezdili po osvobozeném území, „aby ho [tj. vysílač – pozn. aut.] Němci nemohli najít a zničit“.¹¹¹ Anténa byla instalována od místa k místu – ve Zvolenu, v Breznu, Slovenské Lúpče, Žarnovici a Dubové –, odkud povstalecký rozhlas dále vysílal. Studia zůstala v Banské Bystrici.

Vysílač, který měl výkon 1,5 kW, nemohl ovšem nahradit výkon 30 kW stacionární aparatury v Banské Bystrici. Svým signálem obsáhl zhruba okruh 60 km, tedy širší jádro povstaleckého území, ale sloužil povstání až do 27. října 1944. Tehdy se po ústupu z Banské Bystrice ozval z horské osady Donovaly naposledy.

Na Svobodném slovenském vysílači se cení obecně především to, že šířil a předával informace, ale v prvních dnech povstání plnil rozhlas zejména funkci, která toto vše dalekosáhle přesáhla. Událost, která se šíří prostřednictvím elektronického média, dostává u rádiového přijímače kontury, které skutečnost přesahují. Povstalecký rozhlas hned na počátku vzbudil dojem rozsáhlé akce, aktivoval lidi, získal je pro odboj a přispěl tak k tomu, že povstání nabylo skutečně značných rozměrů. Svobodný slovenský vysílač patřil spolu s rozhlasovou stanicí Błyskawica (Blesk)

¹⁰⁹ ASR Bratislava. *Rapoš*: Ja v rozhlase a rozhlas vo mne, 69.

¹¹⁰ Např. Jozef Tiso In: *Slovák* 26 (1944) č. 218, 1. – K tomu též: *Hradská, Katarína / Fabricius, Miroslav* (eds.): *Jozef Tiso, Prejavy a články (1944–1947)*, Bratislava 2010.

¹¹¹ Svobodný slovenský vysílač Banská Bystrica od 29. augusta do 27. októbra 1944. Rozhovor s jeho organizátorom a šéfom Gabrielem Rapošem. In: *Čas* z 26. 8. 1945, 17.

ve Varšavském povstání v létě 1944 a s rozhlasovými stanicemi na západním Balkáně k těm rozhlasovým orgánům hnutí odporu na obsazených územích Evropy, které pracovaly nejdéle.

Povstalečtí pracovníci se po svých prvních relacích dožadovali toho, aby kolegové z rozhlasu v Prešově jejich provolání převzali.¹¹² V Prešově ale fungoval provládní bezpečnostní aparát, nacházela se tam Hlinkova garda a nedaleko dokonce němečtí vojáci. Lze se domnívat, že by byli zasáhli, aby vysílání takových pořadů zabránili. Pouze na území, které bylo kontrolováno povstaleckými vojáky, popř. partyzány, mohl rozhlas uskutečňovat vysílání, které by obyvatele mobilizovalo pro povstání. Na východě Slovenska a též v Bratislavě takové jistění chybělo.

Pracovníci rozhlasu v Prešově by byli asi mohli svá zařízení poškodit či vyřadit z provozu tak, aby se na jistou dobu rozhlasový provoz zastavil. Ale i takový krok by byl vyžadoval pokyn nějakého odbojového orgánu, neboť se pracovníci rozhlasu nedokázali v nepřehledné situaci zorientovat. V Prešově ale nebyl žádný takový orgán aktivní, a proto se k povstání nepřipojili ani vojáci (přínejmenším neorganizovaně), ani rozhlas. Právě naopak: Poté, co Němci obsadili město, ovládli také rozhlas. Ten potom pod jejich kontrolou pracoval v souladu s nařízeními místních provládních funkcionářů, kteří v programu často vystupovali s projevy k obyvatelstvu. Jinak byly vysílány starší publicistické a literární pořady – nové už takřka nevznikaly – a stejné to bylo s hudebními pořady. Některé pořady vytvářeli sami Němci pro své vojáky.

Těžiště rozhlasové práce namířené proti povstání stálo na programu z Bratislavy. Od 30. srpna 1944 byla budova školy v Zochově ulici, ve které si Slovenský rozhlas po červnovém bombardování města zřídil své provizorní sídlo, pod kontrolou provládních jednotek. Jak konstatoval jeden z velitelů německých okupačních vojsk na Slovensku Obersturmbannführer SS dr. Josef Witiska: „Rozhlas je bez vedení a politické orientace. Ředitel Rusko, který smýšlí československy a panslavisticky, si nadále prodloužil svou dovolenou a od vstupu německých vojsk na Slovensko se již vůbec o rozhlas nestará.“¹¹³

Witiskovo hodnocení situace nebylo zcela namístě. Rozhlasové vysílání z Bratislavy v intencích okupační mocnosti, ač chabé, udržovali činovníci Úřadu propagandy. Reálně řídil chod instituce Ferdinand Hoffman, přednosta kulturního oddělení Úřadu.¹¹⁴ Svůj názor uplatňoval i Tido J. Gašpar, který počínaje zkoncipováním projevu pro generála Čatloše z 29. srpna přešel jednoznačně

¹¹² Archív Múzea SNP, Banská Bystrica. SSV, I/2, 5n.

¹¹³ *Prečan*, Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko 626.

¹¹⁴ ASR Bratislava, SR I, Bb1-332. Zápis z 47. zasedání správy rozhlasu dne 7. 9. 1944.

do služby velení německých okupačních sil a iniciativně spolupracoval s jejich představiteli.¹¹⁵

Na západě i východě Slovenska byly tedy v provozu vysílače provládního rozhlasu a mezi nimi na středním Slovensku stál banskobystriický vysílač, který sloužil povstalcům. Mohli bychom připustit, že vláda v Bratislavě ovládala slovenský rozhlasový prostor, zejména poté co byl stacionární banskobystriický vysílač vyřazen z provozu. Disponovala totiž nejen vysílači v Bratislavě a v Prešově, ale i silným vysílačem ve Velkých Kostoľanech. Do jisté míry tomu tak nejprve skutečně bylo. Povstalci ale byli účinně a aktivně podporováni rozhlasovými stanicemi orientovanými protiněmecky v zahraničí a rozhlasovými orgány československého zahraničního odboje v Londýně a Moskvě.

Zatímco názory z moskevského a londýnského exilu na ozbrojený boj vyznívaly podobně, byla jejich stanoviska týkající se postavení Slováků v obnově Československu již zásadně odlišná. Ve vysílání z Moskvy se mluvilo o „slovenském národu“. Již první výzva tajného vysílače Za slovenskou svobodu obsahovala větu: „Voláme slovenský národ, aby se chopil zbraní.“¹¹⁶ Formulace „slovenský národ“ se nacházela i v dalších pořadech. Avšak londýnské vysílání setrvalo – kromě příspěvků komunisty Clementise – v podstatě na koncepci československého národa. Exilový prezident Eduard Beneš řekl v rozhlasovém projevu ze dne 8. září 1944, že v londýnské emigraci šlo od začátku „o budování nového národního státu“.¹¹⁷ Pod tlakem událostí ale nastal obrat, ministr Jaroslav Stránský v rozhlasovém projevu, který byl věnován slovenské otázce, 22. října 1944 prohlásil: „Politicky jsou Slováci samostatný národ, jestliže chtějí být samostatným národem a pokud jím budou chtít být. Právě tak jako Češi.“¹¹⁸

Rozhlasová situace na Slovensku vedení okupačních vojsk znepokojovala. Jeden z velitelů, Hauptsturmführer SS dr. Herbert Börsch, informoval začátkem října 1944 své nadřízené v Berlíně o tom, že „ještě i dnes podle hlášení ze spolehlivých kruhů navzdory existujícímu zákazu skoro všichni poslouchají nepřátelské vysílače. [...] Pozitivní propaganda, tedy Slovenský rozhlas a slovenské relace říšského vysílače Dunaj, se, ani jen co se počtu týká, nevyrovnejí početným nepřátelským relacím. Tak vysílá Londýn během 24 hodin desetkrát, Moskva šestkrát

¹¹⁵ Projev, který přednesl 29. 8. 1944 generál Ferdinand Čatloš ve Slovenském rozhlase a v němž oznámil obsazení Slovenska německými vojsky, připravil Gašpar.

¹¹⁶ *Rais*, Tajná vysílačka. – Viz také *Prečan*, Slovenské národné povstanie. Dokumenty, 366–368.

¹¹⁷ *Prečan*, Slovenské národné povstanie. Dokumenty, 465.

¹¹⁸ *Prečan*, Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko, 742.

a svobodný vysílač osmkrát ve slovenském, resp. českém jazyce. Zvláštní důvěru mají mezi obyvateli londýnské relace.¹¹⁹

Pro Slovenský rozhlas bylo očividně také těžké zaplnit program. Dr. Börsch v již výše citované zprávě dospěl k následujícímu hodnocení: „Slovenskému rozhlasu chybí naopak obratnost, atraktivní hesla a program, který vzbuzuje zájem.“¹²⁰ Kromě výjimek jako Konštantín Čulen už totiž nebyli publicisté, kteří by byli ochotni hroučící se režim obhajovat. Lidí, kteří až dosud vystupovali ve vysílání, se nedostávalo a téměř frontové podmínky znemožňovaly tvorbu pořadů. Program, který sestával z projevů politiků a častých repríz dříve nahraných pořadů, byl sotva s to upoutat posluchače.

Bratislavské vysílání ještě jednou oživilo, poté co 27. října 1944 bylo centrum povstání – Banská Bystrica – obsazeno německými vojsky. Rozhlasové zprávy o této události označil citovaný J. Witiska ve svém hlášení za „velmi působivé“.¹²¹ Ze slavnosti, kterou Němci v Banské Bystrici 30. října 1944 uspořádali, vysílal rozhlas v Bratislavě záznam projevu Jozefa Tisa. O zhotovení záznamu se postarala propagační skupina, která zvláště kvůli tomu přicestovala z Prahy.¹²² Celou akci v Banské Bystrici tehdy inicioval a zorganizoval Karl Hermann Frank.

Koncem prosince 1944 byla do Banské Bystrice evakuována pobočka v Prešově. Ze studií, která byla předtím používána povstalci, se ještě prostřednictvím opraveného banskobystrického vysílače po krátkou dobu reprízovaly starší pořady. Ovšem 5. února 1945 vydala správa Slovenského rozhlasu příkaz pobočku zrušit.¹²³ Pracovníci přešli do Bratislavy, kde proběhly v chaotických přípravách na evakuaci poslední týdny zimy. K evakuaci pak už nedošlo. Zbylo jen čekání na postupující Rudou armádu.

Rozhlas v Bratislavě pracoval do velikonočních svátků roku 1945. Závěrečný akt jeho činnosti spojené s dobou války proběhl v atmosféře bezmocné pomstychtivosti ze strany okupantů. Navečer 1. dubna nařídili Němci pracovníkům rozhlasu v Zochově ulici, aby vysílací provoz ukončili a opustili budovu. Následující den německá destrukční skupina zdemolovala zařízení technické kontroly.¹²⁴ Němci již předtím stihli odvézt vysílací aparatury z Prešova a Banské Bystrice a část

¹¹⁹ *Tamtéž* 586.

¹²⁰ *Tamtéž*.

¹²¹ *Tamtéž* 623.

¹²² *Tamtéž* 385, 387.

¹²³ ASR Bratislava, SR I, Bb1-359. Zápis ze 7. zasedání správy rozhlasu dne 5. 2. 1945.

¹²⁴ *Koma, Vojtech*: Budovanie rozhlasu, In: *Slobodný rozhlas* 2 (1946) č. 10, 2.

technického vybavení z rozhlasové budovy na Jakubově náměstí v Bratislavě a také zničit anténní stožáry vysílačů ve Velkých Kostoľanech a v Bratislavě.¹²⁵

Závěr

Na jaře 1945, když se ještě v západněji položených částech Slovenska bojovalo, dorazili do osvobozených Košic pracovníci Svobodného slovenského vysílače. Za pomoci techniků ze správy spojů opravili rozhlasové zařízení a v dubnu 1945 zahájili znovu vysílání. Bratislava se ohlásila opět 17. června 1945.

Zaměření rozhlasového vysílání bylo zřetelně vytyčené: Distancovat se od odstraněného režimu, eliminovat následky působení lůdků na smýšlení občanů, podporovat u nich pozitivní vztah k obnovenému československému státu, pomáhat při obnově válkou zničené země a při zvládnutí zásobovacích těžkostí. Společnost Slovenský rozhlas vykonávala svoji činnost – očištěna od přívrženců Tisova režimu – až do roku 1948. Potom byla zrušena komunisty, kteří tehdy převzali moc.

¹²⁵ SNA Bratislava, n. ministerstva dopravy a veřejných prac, kr. 91. 13. schůzka výkonného výboru poštové správy, 20. 5. 1942. SNA Bratislava kr. 108. Soupis škod způsobených bojovými operacemi.

„NAPROSTÝ PROPAGANDISTICKÝ ÚSPĚCH“? HUMORISTICKÝ ČASOPIS EJHLE (1944–1945)

PETR KARLÍČEK – VOLKER MOHN

Abstract

“A Full Propaganda Success”? The Cartoon Journal *Ejhle* (1944–1945)

Humor can be an effective tool to manipulate population. The Nazi occupation regime in the Protectorate of Bohemia and Moravia knew this quite well. When the German armed forces began to retreat on several fronts at a growing pace, the Czech population became practically resistant to the German propaganda. In order to retain the ability to make the Czech population more receptive to the goals of the occupying power, the persons responsible in the German State Ministry exploited novel methods. Among other things, they founded a cartoon periodical entitled *Ejhle*. To make it interesting to its readership, political content was hidden behind seemingly apolitical jokes and sometimes lewd drawings. In addition, the State Ministry sought to hide the fact that the persons behind *Ejhle* were German. The present contribution explores how the periodical was planned, how it functioned and how its work was assessed at the time. Moreover, its content is examined in some depth.

Keywords: Protectorate of Bohemia and Moravia, Nazi occupation, WWII, propaganda, mass media, *Ejhle*

Když budete ráno procházet ulicemi Prahy, zvláště pak v neděli, uvidíte lidi stát dlouhé fronty. Na první pohled by se mohlo zdát, že ti lidé stojí fronty před mlékárnou, ve skutečnosti čekají před novinovými stánky, aby se na ně v dnešní nouzi o papír dostaly nějaké noviny. [...] před několika týdny jsme přišli na trh s novým českým humoristickým časopisem ‚Ejhle‘. Objednávky na druhé číslo se okamžitě zosminásobily. Můžete si z toho sami vyvodit, jak moc čtenářstvo lační po psaném slově, a jak velké možnosti z toho vyplývají pro práci v oblasti tiskové politiky.¹

¹ Projev SS-Sturmabführera Martina Wolfa v tiskovém klubu Unie národních novinářských svazů ve Vídni dne 21. 1. 1944. Národní archiv (NA), Fond 110, Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, 110-10-3, listy 1–3.

Ve své výše citované řeči před zástupci Unie národních novinářských svazů (Union nationaler Journalistenverbände) ve vídeňském tiskovém klubu (Presseklub) 21. ledna 1944 podal Martin Wolf, SS-Sturmbannführer a vedoucí kulturního oddělení (IV) na Německém státním ministerstvu v Praze, přehled o „pěti letech Protektorátu Čechy a Morava v zrcadle českého tisku“. S vývojem od 15. března 1939 byl vcelku spokojen: Poté, co „jsme na začátku odhalili korupci pražského tisku“, se okupační moci podařilo, i když přitom neustále docházelo k potížím, česká tisková média postupně podřídit kontrole.² V danou chvíli se situace zdá být „už mnohem radostnější“: Český tisk pracuje po obsahové stránce v požadovaném duchu, profesní organizace jako Národní svaz novinářů podléhají německému dohledu a byly doplněny o nové instituce jako pražský Presseklub.³

Jako příklad úspěšné práce s tiskem v roce 1944 uvedl Wolf také nový humoristický list Ejhle – a dodal, že k jeho založení dala podnět německá úřední místa. Vyjádřit se takto otevřeně nebylo žádnou samozřejmostí. V případě Ejhle se koneckonců jednalo o časopis, jehož německé autorství se záměrně tajilo. Časopis Ejhle byl založen proto, aby čtenáře ovlivňoval způsobem, který se od dosavadních propagandistických opatření zásadně lišil. Záměrem okupační moci bylo zapůsobit na ty české čtenáře, kteří neakceptovali již zavedená tisková média, a stáli tak mimo dosah německé oficiální propagandy.

Ejhle vyšlo poprvé začátkem roku 1944 – tedy v době, kdy německá branná moc ustupovala na všech frontách. Obyvatelé Protektorátu byli dobře informováni o postupu spojeneckých vojsk. Vedle oficiálních médií, jejichž informace bylo nutno filtrovat, získávali přehled o dění ve světě především z českého vysílání londýnského či moskevského rozhlasu, v menší míře pak z ilegálních tiskovin. Tomu všemu odpovídala i nálada mezi českými obyvateli Protektorátu – většina Čechů už toužebně očekávala německou porážku a konec okupace. Představitelé

² Wolf poukázal v této souvislosti na „propady“, jakými byl bojkot novin v létě 1941 nebo otrava několika českých šéfredaktorů na podzim téhož roku. *Tamtéž*. – V této kauze šlo o to, že po přijetí ministerským předsedou Aloisem Eliášem dne 18. září 1941 někteří ze sedmi českých šéfredaktorů – mezi nimi Karel Lažnovský, Emanuel Vajtauer či Karel Werner, již intenzivně kolaborovali s nacistickými úřady – těžce onemocněli a Karel Lažnovský (České Slovo) zemřel. Poté, co vyšetřovací komise došla k závěru, že se jednalo o otravu, se tato verze rozšířila v médiích. Srov. Brandes, Detlef: Die Tschechen unter deutschem Protektorat. Díl I. Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod (1939–1942). München 1969, 233.

³ Založení Presseklubu vycházelo z podnětu Wolfganga Wolframa (v té době vedoucího hlavního referátu pro tisk – Generalreferat Presse – na Německém státním ministerstvu). Prostřednictvím pravidelných, na první pohled „neformálních“ schůzí měla vzniknout platforma pro prohloubení kontaktu s českými novináři. Naposledy se v tomto rámci setkali novináři se zástupci nacistických úřadů 4. května 1945. Srov. *Milotová*, Jaroslava: Die Protektoratspresse und die „Judenfrage“. In: Theresienstädter Studien und Dokumente 3 (1996), 153–183, 162.

německé okupační správy si v této fázi uvědomili, že nemá žádný smysl pokračovat v dosavadních propagandistických kampaních – jako byla „výchova k říšské myšlence“ (Erziehung zum Reichsgedanken).⁴ Pokud okupační úřady chtěly svá propagandistická poselství dál účinně zprostředkovávat, nemohly jinak než hledat nové cesty.

Nacistická propaganda se proto zaměřila na určité cílové skupiny. V Protektorátu šlo především o dělníky v průmyslu, kteří měli „zapomenout na chybnou demokracii“ a zcela se věnovat zbrojní výrobě pro válčící Německo. Odměnou za to, jak znělo poselství této kampaně, slibovala okupační moc nejenom zlepšit sociální situaci pracujících,⁵ ale nabídnout jim navíc do té doby nevídaný výběr kulturních aktivit.⁶ Také o českou mládež nacistická propaganda velmi stála. Svou činností ji mělo oslovit a získat pro myšlenku národního socialismu Kuratorium pro výchovu mládeže.⁷ Aby bylo možné tyto cílové skupiny zasáhnout účinněji, bylo nutné nejen nově zpracovat propagandistický obsah kampaní, ale také kriticky přehodnotit nasazená média, jakož i jimi používané jazykové prostředky a způsob zobrazování.

⁴ „Výchovu k říšské myšlence“ si pokoušel vynutit už Konstantin von Neurath coby říšský protektor. Například v projevu z 6. září 1940 před německými a českými novináři zdůraznil význam propagandistické kampaně coby „velkého výchovného úkolu“, který by si v redakcích měli patřičně uvědomovat. *Fauth*, Tim: *Deutsche Kulturpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren 1939 bis 1941*. Göttingen 2004, 61. Také říšská vláda se musela zavázat ke spolupráci na tomto úkolu. *Tamtéž*, 65–67.

⁵ Po nástupu Reinharda Heydricha do úřadu se české dělnictvo stalo hlavním objektem propagandistického úsilí německých úřadů. V říjnu 1941 přijal zastupující říšský protektor delegaci pracujících a mimo jiné naznačil výhledově zvýšení přídělových dávek tuku. Následovala nákladná kampaň v médiích. Ve skutečnosti byla zlepšení sociální situace, pokud k nim vůbec došlo, jen marginální a krátkodobá. K tomu především *Kárný*, Miroslav: *Reinhard Heydrich als Stellvertreter der Reichsprotektorat in Prag*. In: *Týž / Milotová, Jaroslava / Kárná, Margita: Deutsche Politik im „Protektorat Böhmen und Mähren“ unter Reinhard Heydrich 1941–1942. Eine Dokumentation*. Berlin 1997, 9–75, zde 14–16.

⁶ Pod záštitou Národní odborové ústředny zaměstnanské (Nationale Angestellten-Gewerkschaftszentrale, NGdA) byly českým dělníkům nabízeny četné kulturní aktivity od filmových představení po zlevněné vstupenky do divadla. Většina programu vypadala na první pohled „nepoliticky“, ovšem z pohledu tvůrců propagandy měla vést k odpolitizování českých dělníků a tím k zajištění nerušené zbrojní výroby v Čechách a na Moravě. Viz např. *Doležal*, Jiří: *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha 1996, 27.

⁷ Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě organizovalo od roku 1943 četné sportovní a kulturní akce, včetně velkých událostí jakou byl pražský Týden mládeže (Woche der Jugend) v červenci 1944. Cílem instituce vedené Františkem Teunermem bylo propagandistické ovlivňování a politická „převýchova“ české mládeže. Viz např. *Jelínek*, Tomáš: *Organizace Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě v Praze*. In: *Fejtová, Olga / Ledvinka, Václav / Pešek, Jiří (eds.): Evropská velkoměsta za druhé světové války*. Praha 2007, 417–426 (Documenta Pragensia XXVI).

Coby prostředek k ovlivňování obyvatelstva hrál v úvahách propagandistů roli také humor.⁸ V letech 1933 až 1945 vtíp a komika rozhodně nevymizely ani nebyly vytlačeny do ilegality. Nejenže dál existovaly, ale měly své pevné místo i v nacistickém propagandistickém instrumentariu. Jak trefně zformuloval Peter Richard Pinard: „Humor dokáže zapůsobit na tu část vědomí, která se často nachází mimo racionální uvažování. To, co nás přivádí k smíchu, obvykle nemáme pod kontrolou.“⁹ Právě v tom spatřovali tvůrci propagandy na Německém státním ministerstvu rozhodující výhodu: Protože museli vycházet z toho, že většina českých čtenářů oficiálním novinovým zprávám (snad mimo sport) skoro vůbec nevěří, doufali, že skrze humoristické příspěvky dokážou svým poselstvím přece jen zajistit sluchu. Museli je však patřičně upravit a zkombinovat s jinými zdánlivě „nepolitickými“ tématy. Čtenáři se měli smát i takovým vtípům a karikaturám, jejichž propagandistický obsah by ve formě „obvyklého“ článku či komentáře odmítli.

Tato myšlenka nebyla ani nová ani snadno proveditelná. Říšské ministerstvo pro lidovou osvětu a propagandu muselo ve třicátých letech minulého století opakovaně zakusit, že obyvatelstvo na humoristické příspěvky reagovalo jinak, než bylo v plánu. V mnoha případech se publikum smálo na „špatných“ místech a sympatizovalo s těmi „nesprávnými“ postavami. Z toho důvodu musely být komediální filmové seriály jako *Tran und Helle* nebo *Liese und Miese* na popud ministerstva propagandy okamžitě staženy.¹⁰ Také tvůrci satirického časopisu *Die Brennessel*, který byl založen už v roce 1931 stranickým vydavatelstvím Eher, byli stále více konfrontováni s kritickými reakcemi a neporozuměním svých čtenářů, jakož i ze strany úřadů. To byl jistě důvod, proč se režim nakonec rozhodl v tomto formátu nepokračovat.¹¹

⁸ Patrick Merziger ve své studii kritizuje stále ještě rozšířenou představu, že nacismus a humor byly dva vůči sobě „nepřátelské principy“. I přesto, že „v jednotlivých bodech se toto téma intenzivně zkoumá“, spatřuje Merziger na tomto poli bádání velké mezery. *Merziger, Patrick: Nationalsozialistische Satire und „Deutscher Humor“. Politische Bedeutung und Öffentlichkeit populärer Unterhaltung 1931–1945. Stuttgart 2010, 9–17.*

⁹ *Pinard, Peter Richard: Wichtige Aspekte und zielgruppenspezifische Merkmale der Rundfunkpolitik im Protektorat Böhmen und Mähren 1939–1942. In: Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia 3 (2009), 79–112, zde 105.*

¹⁰ V případě série krátkých filmů *Tran und Helle* (zastavena na podzim 1940) museli němečtí tvůrci propagandy zjistit, že postava *Tran*, jež měla představovat záporný charakter, byla u publika mnohem oblíbenější než její „z nacistického pohledu kladný protějšek *Helle*“. *Tamtéž. – K tomu také Herzog, Rudolph: Heil Hitler, das Schwein ist tot! Lachen unter Hitler – Komik und Humor im Dritten Reich. Berlin 2006, 179.*

¹¹ Satirický časopis *Die Brennessel* (1931–1938) připomínal obsahově a vzhledem mnichovský *Simplicissimus*. Časopis měl oslovit především čtenáře měšťanských vrstev. *Merziger: Nationalsozialistische Satire und „Deutscher Humor“, 92–96.*

Ve své studii o humoru v době nacismu Patrick Merziger dokazuje, že satira se v tomto systému nemohla prosadit a stále více ustupovala „německému humoru“, který se vyhýbal urážlivým vtípům a příliš ostrým kontrastům stejně jako politickým tématům.¹² Tento poznatek však nemůže být beze všeho přenesen na obsazená území: Cílová skupina zde byla jiná a tomu také odpovídaly propagandistické koncepty okupační správy. Jakým druhem vtípů a karikatur se Ejhle coby časopis vzešlý z podnětu německé propagandy pokusilo zaujmout a ovlivnit české čtenáře v Protektorátu? A do jaké míry se přitom jednalo o novou propagandistickou strategii?

Snahy zpopularizovat nacistickou politiku prostřednictvím humoru, případně zdiskreditovat tradiční české politické elity pomocí satiry, existovaly už před vznikem Ejhle. V kontrolovaných českých tištěných médiích vycházely pravidelně vtipy a karikatury, ale je třeba zdůraznit, že se jednalo převážně o humor nepolitický. České slovo například vydávalo vlastní humoristickou přílohu Kvítka.¹³ Politické karikatury se většinou střefovaly do členů exilové vlády v Londýně. Exilový ministr zahraničí Jan Masaryk byl pravidelně zobrazován jako alkoholik, prezident Edvard Beneš pak jako politování hodná figura. Také v rozhlasě sázela německá místa pověřená řízením médií na humoristické příspěvky. Odpovědnost za výrobu takzvaných „politických skečů“ nesl od listopadu 1941 Josef Opluštil, zaměstnaný v Českém rozhlasu jako pomocný referent. Pro tehdy třiatřicetiletého Opluštila se jednalo o první stálé zaměstnání poté, co se předcházejícími lety do značné míry neúspěšně protloukal příležitostnou prací, či jako redaktor pochybných plátků českého fašistického hnutí. V březnu 1942 bylo vysílání „politických skečů“ v rámci reorganizace rozhlasu zastaveno a Opluštil přišel o místo. Ve své činnosti nicméně pokračoval na volné noze. Jednak psal další rozhlasové skeče a od ledna 1944 pracoval pro Ejhle – Opluštil patří k několika málo redaktorům a kreslířům tohoto plátku, které je možné na základě dostupných pramenů přímo identifikovat.¹⁴ S „německým humorem“ však rozhlasové příspěvky ani karikatury neměly nic společného – šlo zde přece výslovně o zesměšnění obrazu nepřítele.

¹² Jako Brennessel byly kritizovány i jiné formy satiry. To, že satira žila právě z vysmívání se lidem, bylo považováno za „destruktivní“ jev. Merziger popsal „německý humor“ jako „formu zdánlivého realismu“: „Člověk neutíkal do snů, nýbrž do reálné, leč příjemně zúžené všednodennosti, čímž ignoroval to, co bylo násilně vyloučeno, a akceptoval pronásledování a vyhlazování.“ Ve válce se tento druh humoru stal běžným. Také nacističtí propagandisté poznali jeho důležitý význam pro válku. *Tamtéž* 365n.

¹³ Kvítka vycházelo v letech 1925 až 1943 jako příloha a později jako integrální součást nedělního vydání Českého slova. Srov. *Pasák*, Tomáš: *Soupis legálních novin, časopisů a úředních věstníků v českých zemích z let 1939–1945*. Praha 1980, 197.

¹⁴ Josef Opluštil (1908–?) pracoval mimo jiné pro orgán Národní obce fašistické (NOF) Boj národa i pro týdeník Nástup Červenobílých stejnojmenného českého fašistického hnutí. Kromě toho napsal

Humor coby propagandistickou zbraň ovšem nenasadila jen okupační moc. Ta svými „politickými skeči“ spíše jen reagovala na již etablované pořady českého rozhlasového vysílání Spojenců. Humoristické pořady vysílané ze zahraničí (zvláště nápadité pořady připravované Jiřím Voskovcem a Janem Werichem v USA) se u českých posluchačů těšily veliké oblibě, navzdory tomu, že prokázaný poslech zahraničního rozhlasu se trestal káznicí či smrtí.¹⁵ I pro české obyvatelstvo hrál humor během války důležitou roli. Proti německé okupaci se nebylo možno bránit vojensky, odbojové organizace decimovaly pravidelné vlny zatýkání, a tak se stal humor jednou z posledních „zbraní“, která obyvatelstvu pomáhala čelit okupační realitě. Téměř každá akce německých úřadů a bezpečnostních sil se odrazila ve vtipcích a anekdotách. Zprávy o úspěšném postupu německých vojsk byly zlehčovány a každý neúspěch okupační moci okomentován s kousavou ironií. „Směle se může říci, že to byl právě český válečný humor, před kterým Němci u nás poprvé kapitulovali,“ komentovala význam těchto anekdot ještě za války ilegálně vydaná publikace *Protektorát se směje*.¹⁶ Za zesměšňování okupantů však mnoho občanů *Protektorátu* zaplatilo žalářem nebo i životem.¹⁷

Redakce *Ejhle* svůj plátek popsala jako „humoristický časopis, čtrnáctideník pro živý humor, dobrou zábavu a pro časovou satiru“.¹⁸ Měl být „dobrým kamarádem pro několik chviliek zaslouženého oddechu [...] a zpěstřovat chvíle odpočinku po práci“.¹⁹ Tato studie se pokusí zrekonstruovat pozadí vzniku, vývoj a činnost časopisu *Ejhle* v rámci nacistické propagandy. Nelze se přitom opírat takřka o žádnou sekundární literaturu, neboť časopis se dosud nestal předmětem žádného výzkumu, a ani opatření německé propagandy v této pozdější fázi okupace nejsou

v meziválečném období několik divadelních her pochybné kvality, jež byly uvedeny v Praze v menších soukromých komediálních divadlech. Pinard zkoumal fraškovitě působící Opluštílův způsob života v několika studiích a došel k závěru, že se u jeho prací jednalo o „chaotické, často nesmyslné mediální výstupy částečně zcela postrádající hlavu a patu“. *Pinard: Wichtige Aspekte*, 79–112. Pro Opluštílový divadelní kus, stejně jako jeho rádiové skeče je charakteristické, „že sexuální narážky – zčásti dost jednoznačně zformulované – nesou jinak takřka neexistující děj“. Týž: „Humor im Dienst der Verleumdung“. In: *Theresienstädter Studien und Dokumente 14* (2007), 92–155, zde 100.

¹⁵ Duo komiků Jiřího Voskovce (1905–1981, vlastním jménem Wachsmann) a Jana Wericha (1905–1980) se se svým avantgardním pražským „Osvobozeným divadlem“ stalo mezinárodně známým už ve třicátých letech minulého století. Na začátku roku 1939 emigrovali oba do USA. Srov. např. *Schamschula*, Walter: *Geschichte der tschechischen Literatur: Von der Gründung der Republik bis zur Gegenwart*. Köln 2004, 114n.

¹⁶ *Protektorát se směje*. Doklad českého optimismu a protiněmeckého odboje v druhé světové válce. Ilegálně vydaná publikace z prosince 1944, 9.

¹⁷ Viz kupříkladu osud vynikajícího kreslíře a karikaturisty Františka Bidla (1895–1945).

¹⁸ *Ejhle* č. 1, 1. 1. 1944, 3.

¹⁹ *Tamtéž*.

dostatečně zpracována.²⁰ Hlavním důvodem je bezesporu nedostatečná pramenná základna. Třebaže zdaleka ne všechny otázky mohou být zodpovězeny v žádoucím rozsahu, přece jen je možné na základě dokumentů různých německých a českých úřadů nahlédnout do plánování, práce a dobového hodnocení listu. V neposlední řadě bude provedena i obsahová analýza zmíněného periodika.²¹

„Cenzurovat tak velkoryse, jak je to jen možné“ – Plánování a pozadí časopisu Ejhle

Podle německých představ se čtenáři nového časopisu neměli nikdy dozvědět o pozadí vzniku. Vedoucí role se při jeho přípravách ujalo Německé státní ministerstvo v čele s Karlem Hermannem Frankem. Projekt učinil jednou ze svých priorit a od února 1943 se přímo zapojil do plánování. V listopadu 1943 pověřil kulturní oddělení (IV) svého ministerstva pod vedením Martina Wolfa, aby „se okamžitě chopilo“ přípravných prací na projektu.²² Jako titul listu navrhoval Frank nejprve jméno *Pepíček*. Ačkoli tento návrh neprošel, figura *Pepíčka* se v *Ejhle* později pravidelně objevovala. Frank dále pečlivě kontroloval i výběr budoucích zaměstnanců:

Musel by se najít český šéfredaktor, který dostane dobře zapláceno, a který nejprve kolem sebe shromáždí kruh stálých spolupracovníků (kreslířů a rýmařů). Obrazový a textový materiál by musel být zajištěn pro první dvě až tři čísla dopředu. Když tato první čísla prorazí, dá se s jistotou předpokládat, že spolupracovníci budou přibývat z řad obyvательства.²³

²⁰ Ve studii Jana Borise Uhlíře bylo otištěno několik karikatur z *Ejhle*. Uhlíř zdůraznil, že *Ejhle* bylo „jedno z nejagresivnějších, protibenešovských, antibolševických, antisemitských zaměřených protektorátních periodik“, upustil však od hluboké obsahové analýzy. Srov. *Uhlíř*, Jan Boris: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*. Praha 2008, 281 a 400. – Jako propagandistický časopis je *Ejhle* zmíněn v práci *Kokoška*, Stanislav: *Krise nacistické okupační politiky v Protektorátu Čechy a Morava v roce 1944 a pokusy o její překonání*. In: *Soudobé dějiny* 8 (2001), č. 4, 591–620, zde 611.

²¹ Dochovala se takřka všechna čísla časopisu (leden 1944 až duben 1945), která byla dlouhá léta součástí neveřejné knihovny ministerstva informací. Dnes jsou přístupna k nahlédnutí v Národní knihovně ČR. Kromě toho jsou v různých fondech Národního archivu k dispozici akta úřadů, vztahujících se k vydávání časopisu *Ejhle*.

²² Srov. dopis Karla Hermanna Franka Martinu Wolfovi z 22. 11. 1943. Podle svých slov chtěl Frank Wolfa „s některými myšlenkami o podobě humoristického listu [...] seznámit osobně“. Formulace tohoto typu podtrhují Frankovu vedoucí roli při zakládání časopisu. NA, Fond 110 Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu, 110-12-97, listy 12n.

²³ *Tamtéž*.

Zasílání příspěvků mělo probíhat anonymně a platba za ně skrze šifru. Anonymita pracovníků se brala v potaz už v přípravných úvahách, a týkala se i šéfredaktora: Podle Franka bylo důležité hlavně to, že „bude mít dobrý plat a radost z práce“.²⁴ K tomu potřebné finanční prostředky se měly vyčlenit z rozpočtu státního ministerstva.

Třebaže se v aktech státního ministerstva nenacházejí žádné další úvahy tímto směrem, je možné alespoň částečně zrekonstruovat, kde a jakým způsobem hodlalo pro tento úkol rekrutovat český personál. První náznaky se objevují v článku Rudého práva z 18. října 1945. Jeho konkrétním podnětem byl archivní nález v severočeských Teplicích, který byl zveřejněn v regionálních novinách Sever a který Rudé právo převzalo do svého zpravodajství. Jednalo se o dopis Franka tehdejšímu landrátovi Teplic-Šanova Rudolfu Wenzelovi z 20. března 1943.²⁵ Frank v něm Wenzela žádal, aby mu „obratem sdělil jména Tobě známých pracovníků politicko-satirického časopisu Šejdrem“. Důvod své žádosti Frank v dopise nezmínil; teplickému landrátovi pouze oznámil, že by chtěl „získat pracovníky tohoto časopisu, pokud jsou jakž-takž ucházející, pro nový politický úkol“. Rudé právo se ve své zprávě nezabývalo tím, o jaký „úkol“ se jednalo.²⁶ To, že v dopise Wenzelovi šlo o plánování Ejhle, se ukázalo až o něco později, při jednom z výslechů Franka československými bezpečnostními složkami. Na tuto záležitost se ho vyšetřovatelé ptali evidentně v souvislosti se článkem v Rudém právu. Bývalý státní ministr odpověděl, že mu byla známa Wenzelova spolupráce s redakcí časopisu Šejdrem za první republiky. Zároveň potvrdil, že jeho žádost souvisela s hledáním českých pracovníků pro Ejhle.²⁷

Také, co do obsahu, navrhl Frank první zadání pro vznikající list: Otištěné vtipy by sice měly mít v prvé řadě politické pozadí, mohly ale být i „všeobecné povahy“. V úvahu podle něj připadaly:

[...] ještě únosné vtipy o Němcích a německých poměrech, dále vtipy o otázce výživy, momentální situaci ohledně brambor a zeleniny, historky o trhovkyních a podobných

²⁴ *Tamtéž.*

²⁵ Rudolf Wenzel (1904–?) patřil už od začátku třicátých let minulého století k politickým souputníkům Konrada Henleina. Po mnichovské dohodě povýšil na Henleinova pobočníka a v roce 1940 byl jmenován landrátem Teplic-Šanova.

²⁶ Zda Wenzel skutečně vyhověl žádosti a zprostředkoval kontakt s bývalými pracovníky Šejdrem, nelze s jistotou říci. Srov. Rudé právo 18. 10. 1945, 1.

²⁷ Srov. Zpověď K. H. Franka podle vlastních výpovědí v době vazby u krajského soudu trestního na Pankráci. Praha 1946, 151. – Podle všeho se československé bezpečnostní úřady spokojily s touto Frankovou výpovědí. Z dostupných spisů pak nevyplývá jakýkoliv zájem nějak vyšetřovat činnost časopisu Ejhle.

věcech, [...] také koutek vtipů o československé společnosti, [...] rozhovory o skandálních aférách a společenských klepech o slavných českých osobnostech, které jsou nyní v emigraci.²⁸

Za normálních okolností by humorné narážky tohoto typu padly za oběť cenzuře. Proto Frank příslušným úředníkům doporučil, aby „cenzurovali tak velkoryse, jak je to jen možné“. Inspiraci mělo podle Franka Ejhle hledat u někdejších českých satirických listů, jako bylo Šejdrem.²⁹ Právě jeho zaměstnanec se Frank pokusil naverbovat do nově vznikajícího časopisu. Dalším úkolem Ejhle mělo být zesměšnění pořadů vysílaných zahraničním rozhlasem.

Přesto muselo Ejhle koncem prosince 1943 nejdříve projít předepsaným schvalovacím řízením na pražském policejním ředitelství, respektive na ministerstvu lidové osvěty. Dokonce i vůči kompetentnímu policejnímu úřadu zůstávaly pozadí a totožnost pracovníků humoristického časopisu utajeny. V příslušné žádosti bylo na místě vydavatele uvedeno „Nakladatelství Ejhle“ se sídlem Na Florenci 13 v Praze 2, a jako šéfredaktor Jaroslav Zahradník.³⁰ Úředníci pražského policejního ředitelství ovšem nepochodili, když si chtěli ověřit totožnost Zahradníka. Na svůj dotaz nakonec nedostali odpověď od „Nakladatelství Ejhle“, ale přímo od Friedricha Rudla,³¹ generálního ředitele pražského nakladatelství Orbis. Rudl jim „telefonicky sdělil, že jméno [...] šéfredaktora je krycím jménem. Další údaje k osobě a bydlišti tohoto šéfredaktora odmítl uvést.“³² Tisková sekce ministerstva osvěty tento nezvyklý postup akceptovala a koncem ledna 1944 žádosti v této podobě vyhověla.³³ Konečný zápis do registru policejního ředitelství následoval jen o pár dní později, přičemž i v něm byl údaj o „Nakladatelství Ejhle“ a Jaroslavu Zahradníkovi coby odpovědném redaktorovi.³⁴ Ve skutečnosti toto vydavatelství

²⁸ Dopis Karla Hermanna Franka Martinu Wolfovi z 22. 11. 1943.

²⁹ *Tamtéž*.

³⁰ Srov. k tomu žádost adresovanou tiskové sekci ministerstva lidové osvěty, jakož i na pražské policejní ředitelství od „Nakladatelství Ejhle“ z 27. 12. 1943. NA, Fond „Policejní ředitelství“, PŘ II ODD-PŘ-d Tisk 1931–1951 120–22, list 27. Předmětem žádosti byl humoristický časopis vycházející dvakrát měsíčně ve čtyřbarevném ofsetovém tisku, s počátečním nákladem 10 000 výtisků a spotřebou papíru 240 kg na jedno vydání. První vydání z ledna 1944 ve skutečnosti činilo 10 500 výtisků.

³¹ Rodák z pražského Smichova Friedrich Rudl (1902–?) působil od roku 1941 jako generální ředitel nakladatelství Orbis.

³² Srov. příslušný úřední záznam v korespondenci Policejního ředitelství. PŘ II ODD-PŘ-d Tisk 1931–1951 120–22. – Identita šéfredaktora zaneseného do spisu pod jménem Jaroslav Zahradník nemohla být na základě dostupných pramenů s určitostí zjištěna.

³³ Srov. dopis tiskové sekci ministerstva osvěty adresovaný pražskému policejnímu ředitelství z 29. 1. 1944. *Tamtéž*. – Již před ukončením schvalovacího řízení vyšlo počátkem ledna 1944 první číslo Ejhle.

³⁴ Viz zápis v registru policejního ředitelství. NA, Fond „Policejní ředitelství“, PŘ II ODD-PŘ-d 6986.

existovalo jen na papíře. Adresa „Na Florenci 13“ nabízela pouze oficiální poštovní schránku, na kterou bylo možné zasílat příspěvky a čtenářské dopisy.

To, že se do schvalovacího řízení vložilo Friedrichem Rudelem vedené nakladatelství Orbis, nebyla náhoda. Do jeho kompetence totiž spadal tisk a distribuce časopisu.³⁵ Kromě toho existují důkazy, že Rudl sám hrál podstatnou roli při plánování Ejhle a státnímu ministru mimo jiné pomáhal při hledání personálu. Zatímco Frank s ohledem na nový časopis usiloval o získání bývalých pracovníků Šejdrem, obrátil se Rudl na proslulého vydavatele Otakara Štorch-Mariena.³⁶ Ten ve svých pamětech popisuje, jak si ho Rudl pozval do ústředí nakladatelství Orbis a nabídl mu redigovat satirický časopis, který měl vzniknout v blízké budoucnosti. „Dobře vám zaplatíme a dostanete k dispozici příslušný materiál z celého světa,“ snažil se mu Rudl lákavě vykreslit podmínky spolupráce. Ředitel Orbisu mu na konci pohovoru dokonce nalil sklenku vzácného francouzského koňaku a dopřál týden na rozmyšlenou. Štorch-Marien ve svých vzpomínkách ujišťuje, že přes to ani na okamžik nepřipadalo v úvahu, že by tu práci přijal: „Bylo mi jasné, jak by asi takový časopis měl za nacistického režimu vypadat.“³⁷ Rudl tedy dočasně počítal se Štorch-Marienem na vedoucí pozici v Ejhle – zřejmě na místo, které bylo krátce nato obsazeno redaktorem s pseudonymem Jaroslav Zahradník.

Rudl byl také tím, kdo do redakce Ejhle přivedl Josefa Opluštila. Jediným zdrojem, jenž to dokazuje, je Opluštilova výpověď z června 1945. Zatímco proti ostatním pracovníkům Ejhle nebylo evidentně vedeno žádné systematické vyšetřování, Opluštil byl obžalován především za svou spolupráci na rozhlasových skečích a pro podezření z udavačství. Z pochopitelných důvodů má policejní výslech pouze omezenou výpovědní hodnotu. Opluštil se snažil vyváznout s co nejmenším trestem, a tak záměrně selektoval informace podávané vyšetřovatelům. Přesto údaje, které vyslýchaný uvedl na adresu Friedricha Rudla, zcela zapadají do celkového obrazu: Poté, co Opluštil koncem roku 1943 dostal přechodné zaměstnání

³⁵ Zatímco v prvních číslech Ejhle se odkazovalo pouze na tiskárnu M. Schulze a údajnou pražskou adresu redakce, od č. 6/1944 k nim přibyl údaj o tom, že za jeho odesílání a expedici je odpovědný Orbis.

³⁶ Otokar Štorch-Marien (1897–1974) byl jedním ze zakladatelů nakladatelství Aventinum krátce po první světové válce.

³⁷ Štorch-Marien dále uvádí, že se Rudlovi snažil vylíčit sama sebe jako nevhodného pro tuto pozici, jako „smutného člověka“, který při své dosavadní práci zatím nenasbíral žádné zkušenosti v oblasti vtípů a karikatur. I když Štorch-Marien nezmínil datum svého rozhovoru s Rudlem, je možné z kontextu vyvodit, že se konal ve fázi plánování Ejhle v roce 1943. Srov. *Štorch-Marien*, Otokar: Tma a co bylo potom. Praha 1972, 234n. – Na základě dostupných pramenů se nedá jednoznačně zjistit, komu Rudl nabídl pozici šéfredaktora místo něj.

v pražském nakladatelství Melantrich, byl doporučen nakladatelství Orbis. Tam si ho k sobě zavolal Friedrich Rudl:

Bylo mi svěřeno přijímání materiálu pro humoristický časopis E J H L E. Dodaný materiál jsem seřazoval podle malířů, kteří dělali obrázky k jednotlivým vtipům. Seřazoval jsem rukopisy tak, jak došly, opravoval jsem v nich vady gramatické, opravoval jsem je, aby nebyly tak dlouhé, a materiál jsem odnášel šéfu výrobního oddělení Orbisu.³⁸

Sám Rudl prý nakonec rozhodoval, které materiály budou v Ejhle použity. Opluštěl pak ve své výpovědi trval na tom, že politické vtipy sám nikdy nepsal.³⁹ Následující stránky se pokusí prokázat zásadní pochybnosti autorů o věrohodnosti Opluštělovy výpovědi.

Ejhle se po svém startu v lednu 1944 prodávalo v knihkupectvích a novinových stáncích. Jeho cena byla relativně nízká – dvě koruny za sešit. Kromě toho byla následující vydání časopisu šířena také jinými, nekonvenčními způsoby prodeje. Koncem ledna 1944 se na ministerstva, úřady i průmyslové podniky písemně obrátil Rudolf Kasper a upozornil je na existenci nového periodika. Za povšimnutí stojí, že Kasper byl pověřencem německého státního ministra pro péči o pospolitost (Beauftragter des Deutschen Staatsministers für Gemeinschaftsverpflegung).⁴⁰ Vedle zkušebního exempláře časopisu dostala tato místa krátký dopis s výzvou – Ejhle „pravdělně odebírat v potřebném množství a [...] rozložit, příp. vyvěsit v jídelnách tak, aby Vaším pracovníkům poskytlly doplňkovou možnost relaxace“.⁴¹ Na přiloženém objednávkovém formuláři navíc stála poznámka, že se jedná o objednávku „na základě doporučení pověřence německého státního ministra pro péči o pospolitost“.

Na jednu stranu bylo zvykem, že okupační moc dávala „doporučení“ k nákupu propagandistických publikací a že nakladatelství jako Orbis tlačila české instituce

³⁸ Protokol z výslechu Josefa Opluštěla z 12. 6. 1945. Státní oblastní archiv Praha, Mimořádný lidový soud v Praze LS125/48, Karton 741, Causa Josef Opluštěl, listy 52 an. – Za upozornění na tento spis vděčí autoři Peteru Richardu Pinardovi.

³⁹ Podle vlastních slov dostával Opluštěl měsíčně 2500 korun za svou práci v Orbisu, kde zůstal zaměstnán do konce války. Jako autora politických vtipů označil ve své výpovědi mimo jiné bývalého redaktora časopisu Polední listy Karla Kuta. On sám prý „nepsal nic, co by zesměšňovalo činitele zahraničního nebo domácího odboje“. *Tamtéž*.

⁴⁰ Sice se nedochoval seznam adresátů, ale Kasperovy dopisy se dají nalézt v přijaté poště různých úřadů. Srov. např. jeho dopis pražskému ministerstvu školství z 26. 1. 1944. NA, Fond 371 „Ministerstvo školství 1918–1949“, Karton 437.

⁴¹ *Tamtéž*.

k jejich objednávání. I tímto tlakem se dá vysvětlit nápadně vysoký náklad podobných knih a periodik.⁴² V případě Ejhle je pozoruhodné, že na Německém státním ministerstvu tento úkol převzal „pověřenec pro péči o pospolitost“. Tento humoristický plátek se totiž obsahem i jazykem výrazně lišil od jiných propagandistických publikací, jejichž prodej obstarávala úřední místa. Navíc obsahoval pasáže, které obvykle nebyvaly vystavovány na veřejných místech, ať už šlo o kantýny či pracoviště dělníků.

„Ve velmi krátkém čase rozebráno“ – Ohlas na Ejhle

Jak německá propaganda v Ejhle působila na čtenáře ve skutečnosti, je těžké říci. Přijetí časopisu mezi obyvatelstvem protektorátu si ale německé bezpečnostní složky pochvalovaly. Bezpečnostní služba (Sicherheitsdienst) zdůraznila, že první vydání z ledna 1944 bylo „v nejkratším čase vyprodáno“ – a to i přesto, že v té době ještě nevyšlo zmíněné „doporučení“ státního ministerstva a prodej běžel jen přes obchodníky s novinami.⁴³ Ti se navíc měli vyjádřit v tom smyslu, „že by potřebovali větší počet exemplářů, aby mohli uspokojit živou poptávku“. Řídící úsek SD v Praze (SD-Leitabschnitt Prag) vyzoroval,

[...] že Češi projevíli velkou zvědavost ohledně obsahu a časopis si různě předávali z ruky do ruky. [...] Odmítavé hlasy byly dosud jen ojediněle vysloveny nahlas, nicméně i ony tu a tam přiznávaly, že některým vtipům se člověk přece jen musí smát.⁴⁴

V březnu 1944 shrnula SD znovu reakci českého obyvatelstva: Časopis „se i nadále těší velké oblibě široké masy českého obyvatelstva, takže každé nové vydání [...] je ve velmi krátkém čase rozebráno“.⁴⁵ Redakce prý zaznamenávala denně

⁴² To, že Orbis i jiná nakladatelství mnohdy vyvíjela nátlak na české úřady, aby objednávaly propagandistické publikace ve vysokém počtu, odpovídá dosavadním zjištěním. Viz k tomu např. *Fauth: Deutsche Kulturpolitik*, 63. – Také literární vědec Václav Černý se v souvislosti s Orbisem ve svých pamětech zmínil o propagandistických publikacích, které tento podnik „v nových a nových vydáních chrлил a násilím pumpoval do českých úřadů, škol atd.“ *Srov. Černý, Václav: Křik Koruny české. Paměti 1938–1945. Brno 1992, 185.*

⁴³ *Srov. denní zpráva řídicího úseku SD v Praze z 18. 1. 1944. Podle ní bylo z prvního vydání (s nákladem 10 500, jak již bylo zmíněno) 2500 kusů prodáno obchodníky s novinami v Praze a 8000 stejným způsobem v provincii. NA, Fond 114 (Úřad říšského protektora) 114 – 301 – 2, listy 9 f. – Denní zpráva SD z 25. 1. 1944 dokonce udává počet 80 000 zájemců o odběr Ejhle, kteří se zaregistrovali. Tamtéž list 25. – SD zprávy představují sice velmi poučný zdroj, ovšem s jejich hodnocením je třeba nakládat opatrně, protože SD sledovala prostřednictvím selekce témat a formulací také vlastní zájmy.*

⁴⁴ *Denní zpráva řídicího úseku SD v Praze, 18. 1. 1944.*

⁴⁵ *Viz k tomu denní zpráva SD, 3. 3. 1944. NA, Fond 114-301-1, listy 1–3.*

mnoho objednávek a nové předplatné. Obchodníci s novinami navíc pravidelně požadovali větší dodávky.⁴⁶ V únoru vzrostl náklad již na 35 000 kusů. Závažných objednávek pak mělo být přes 100 000. Propagandistický účinek listu tedy SD v téže zprávě vyhodnotila jako „úspěšný“: „Velký ohlas, který humoristický časopis nalezl zejména u dělnictva, ale do velké míry i v ostatních vrstvách českého obyvatelstva, ukazuje, že Čech má velmi rád i politické vtipy, pokud jsou mu předkládány ve vhodné formě, což ospravedlňuje domněnku, že se touto cestou nechá ovlivnit snadněji, než jinými propagandistickými prostředky.“⁴⁷

Na druhou stranu byla zvláště v „protiněmeckých kruzích“ zjištěna rostoucí nelibost kvůli Ejhle – podle názoru SD tkvěla příčina v tom, že rozpoznaly „silné možnosti propagandistického ovlivňování“ tohoto listu. Ačkoli obyvatelstvu není známo přesné pozadí časopisu, přesto za ním tuší německý dohled, protože „odpovědní každého jiného časopisu, kteří by zveřejňovali podobné vtipy o momentálním válečném dění a vedoucích osobnostech, by okamžitě museli počítat s koncentračním táborem“.⁴⁸

Zaměstnanci podniků navíc považovali právě „doporučení“ německého úřadu,⁴⁹ aby se časopis vystavoval v pracovních a společenských místnostech, za důkaz kontroly okupační mocí. Kritiku měl vzbudit zejména vulgární styl jazyka: „Mnohé podnikové výbory, především těch závodů, ve kterých jsou zaměstnány ženy, zaujaly písemné stanovisko proti veřejnému vystavování, protože humoristický list takového pochybného morálního vyznění se v žádném případě nehodí do současného podniku.“⁵⁰

Naproti tomu vůči ostatním vtípům a karikaturám „předních českých emigrantů a dřívějších poměrů“ nezaznamenal řídicí úsek SD v Praze téměř žádné námítky. V březnu 1944 SD vyhodnotila vydávání humoristického časopisu Ejhle jako „naprostý propagandistický úspěch“.⁵¹

Úředníci pražského policejního ředitelství se časopisem Ejhle museli zabývat ještě jednou. Dochovaly se totiž dokumenty, které nařizují zabavení čísla 5 z 1. března 1944.⁵² Ve spisech sice tato akce zdůvodněna nebyla, ale původně přišel

⁴⁶ Citován byl například obchodník s novinami z Brna: „Získaný počet byl rozebrán pod rukou během půl hodiny.“ Jiný vlastník prodejního stánku si měl rovněž stěžovat na příliš malý příděl: „Deset exemplářů je pro mě bohužel žalostně málo. Prodal jsem je, ještě než jsem došel z pošty domů. Pošlete aspoň 100 kusů.“ *Tamtéž*.

⁴⁷ *Tamtéž*.

⁴⁸ *Tamtéž*.

⁴⁹ Evidentně byly míněny jmenované dopisy Rudolfa Kaspera. *Tamtéž*.

⁵⁰ *Tamtéž*.

⁵¹ Denní zpráva SD, 3. 3. 1944.

⁵² Srov. dopis pražského policejního ředitelství na okresní komisařství (Bezirks-Kommissariate)

pokyn k tomuto opatření z tiskové sekce ministerstva lidové osvěty.⁵³ Podle tohoto nařízení se konfiskace časopisu měla omezit na ještě dostupné zásoby v „kioscích, prodejních stáncích a trafikách“, zatímco kavárny a knihkupectví byly výslovně vyloučeny. Celkem lokální policejní úřady zabavily 971 exemplářů tohoto vydání.⁵⁴ Tato akce vyvolává řadu otázek: Proč bylo zabaveno Ejhle, tedy propagandistický časopis, jehož vznik iniciovaly německé orgány a kterému byla výslovně přiznána větší obsahová volnost? Usoudili snad cenzori, že části tohoto čísla jsou již neúnosné? Bylo pozadí vydávání časopisu cenzorům a ministerstvu lidové osvěty vůbec známo? Nebo byla tato, od samého začátku polovičatá, konfiskace cíleně zinscenována, aby vyvolala dojem, že časopis je vůči okupační moci kritický, a zvýšila tak oblibu ze strany českých kupujících?⁵⁵ Dostupné prameny pozadí této akce neosvětlují. Důvody, které vedly tiskové oddělení ministerstva lidové osvěty ke konfiskaci právě březnového vydání Ejhle, se v tuto chvíli nedají přesně zrekonstruovat.

Zdroje a autoři příspěvků otištěných v Ejhle

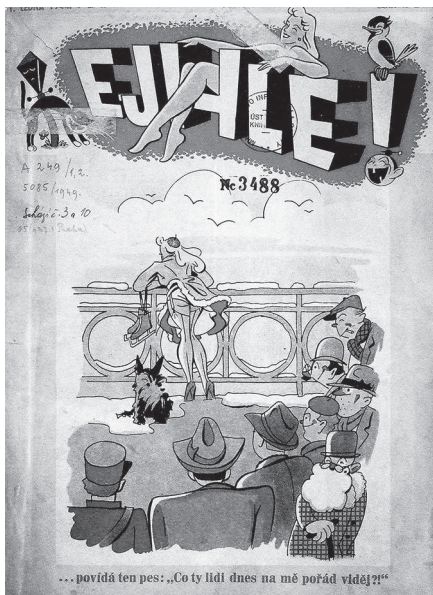
I když se totožnost většiny členů redakce nedá jmenovitě určit, na základě pramenů je možné vypátrat původ některých příspěvků. Návrhy použitelných vtípů někdy přicházely z německých bezpečnostních úřadů, které šíření anekdot o okupační moci, válečné situaci, ale i o spojencích a československém exilu pozorně sledovaly po celou dobu okupace. Ve spisech Německého státního ministerstva, jež se týkají přípravy Ejhle, se mimo jiné nachází seznam od exozitury gestapa v Hradci Králové (Gestapo-Aussenstelle Königgrätz) z 11. března 1944, který pražská vedoucí úřadovna státní policie (Staatspolizeileitstelle) přeposlala státnímu ministerstvu, a to ho vyhodnotilo s ohledem na využitelnost vtípů. Jsou

z 3. 3. 1944. Požadavek konfiskace časopisu byl spojen s nařízením následného podání zprávy o výsledku akce. NA, Fond „Policejní ředitelství“, PŘ II ODD-PŘ-d Tisk 1931–1951 120–22, list 21.

⁵³ Srov. poznámku pražského policejního ředitelství z 3. 3. 1944 o telefonickém nařízení konfiskace Ejhle tiskovým oddělením na ministerstvu lidové osvěty. *Tamtéž* list 25. – Na základě dostupných pramenů se nedá zjistit, zda ministerstvo k tomuto zásahu přiměla německá místa.

⁵⁴ *Tamtéž* list 26. Jedná se o jedinou konfiskační akci proti Ejhle, která je ve spisech pražského policejního ředitelství zaznamenána.

⁵⁵ Již citovaná denní zpráva SD z 3. 3. 1944 upozorňovala přesně v den, kdy tisková sekce ministerstva osvěty nařídila konfiskaci, na tvrzení „protiněmeckých kruhů“, že tento list „je zcela pod německým vlivem“. NA, 114-301-1, listy 1–3. Tato, ani jiná zpráva SD, se ovšem nijak nezmiňuje o zabavování. – K možným důvodům konfiskace, které by vyplývaly z obsahu časopisu, patří kritický článek o stavu zásobování v Protektorátu, který ho přímo srovnává s dobrou situací v zásobování v polovině třicátých let minulého století. K tomu podrobněji v pozn. 93. – Z pramenů s jednoznačností nevyplývá, zda za nařízením ministerstva lidové osvěty nestála německá místa.

Obr. 1a, 1b: Z časopisu Šejdrem převzalo Ejhle námět k řadě ilustrací. V tomto případě se ani text pod obrázkem téměř neliší: „Hergot, co na mě ty lidi viděj??“ zní v Ejhle takto: „... povídá ten pes: Co ty lidi dnes na mě pořád viděj?!“

Zdroj: Šejdrem č. 11, 1929, 1; Ejhle č. 1, 1. 1. 1944, 1.

v něm označeny vtipy, které se podle státního ministerstva hodily pro zveřejnění v humoristickém časopise – a přeškrtnuty ty, u kterých to bylo vyloučeno.⁵⁶

Velkou část otištěných příspěvků převzala redakce Ejhle ze starších ročníků časopisu Šejdrem, menší počet z Kvítka a jiných periodik. Nejednalo se přitom jen o přejímání textů, ale též ilustrací. Překreslené karikatury pak byly technicky zdařilejší v Ejhle.⁵⁷ Přejímání nepolitických vtipů a satirických kreseb ze starších ročníků jiných listů představovalo při vydávání humoristických časopisů běžnou

⁵⁶ Většina politických vtipů na tomto seznamu byla příslušným označením vyřazena, protože se až příliš otevřeně vysmívaly nacistickým úřadům, jejich opatřením, případně prominentním nacistům. Jen relativně malá část vtipů, v nichž šlo o Spojence, byla vybrána k dalšímu použití. NA, Fond 110 (Německé státní ministerstvo pro Čechy a Moravu), 110-12-97, listy 10s. – Z pramenů nevyplyvá, zdali takové soupisy vtipů využitelných v Ejhle byly předkládány pravidelně.

⁵⁷ Srov. Lada, Josef: Kronika mého života. Praha 1986, 434, Šejdrem – ročníky 1–5 (1929–1933) a Kvítka – ročníky 7–8 (1932–1933).

praxi, přičemž tvůrci časopisu Ejhle často vybírali příspěvky s mírně obscénním obsahem. V tomto ohledu se list opíral o některé osvědčené metody časopisu Šejdrem. Ten vycházel vstříc čtenářům lačnicím po nepolitickém humoru, často spojenému se sexuálními narážkami, ale i těm, kteří vyhledávali skandály či útočnou a značně nekorektní politickou satiru. Konkrétně to znamenalo, že zpracování aktuální nacistické propagandy bylo záměrně doplněno o nepolitická komponenta. Mezi jinými tak pravidelně vycházely na tehdejší dobu krajně nemravné obrázky a oplzlé příspěvky, které, jak vyplývá z již citované zprávy SD, narážely na odpor pracujících žen.

Jako předloha posloužilo Šejdrem, tedy právě ten humoristický časopis, jehož bývalé zaměstnance se Karl Hermann Frank snažil na počátku roku 1943 naverbovat a o němž už v listopadu 1943 uvažoval jako o vzoru pro Ejhle. Časopis Šejdrem vydávala skupina Tempo v Praze v letech 1929 až 1933. Tento podnik založil politik Jiří Stříbrný a svůj humoristický časopis využíval v neposlední řadě k boji proti politickým protivníkům. Častým terčem jeho zuřivých útoků byl tehdejší ministr zahraničí Edvard Beneš.⁵⁸ Skoro v každém vydání Šejdrem se nacházejí karikatury malého, pitvorného mužíka zvaného Ben Ešeda – pro čtenáře snadno prohlédnutelné pojmenování. Zobrazován byl jako zoufale snaživý politik, jehož jediným snem byl úřad prezidenta a osobní výhody z něj vyplývající.⁵⁹

Právě proto, že měl časopis Šejdrem úroveň nekorektního bulvárního plátku, byl u svých čtenářů oblíben a dosahoval relativně vysokého nákladu. Pravidelně si bral na mušku i další osobnosti, kupříkladu předsedu Československé strany lidové Jana Šrámka, dále funkcionáře komunistické strany, někdy i bývalého generála Radolu Gajdu.⁶⁰ Z toho důvodu se časopisem zabývala některá zasedání parlamentu. Většina vydání byla konfiskována nebo alespoň zásahem cenzury zbavena nejkřiklavějších výstřelků. Šejdrem nakonec zaniklo v roce 1933, kdy úřady zakázaly jeho prodej v novinových stáncích.

Neudivuje, že právě výpady proti Benešovi inspirovaly Franka v jeho předběžných úvahách ohledně Ejhle. Šejdrem totiž dosáhlo úspěchu především v těch

⁵⁸ Inspirován touto metodou vznikl pojem „šejdrismus“ jako synonymum pro denunciaci, lži a pomluvy.

⁵⁹ Většina těchto kreseb byla řemeslnicky i obsahově nízké kvality. Úroveň tiskoviny lze ohodnotit například v karikatuře, kde Hindenburg otcovsky praví Hitlerovi: „Popravovati naše politické soupeře, herr Hitler, nebudeme. Již proto né, aby pan Beněš nemohl říci, že jsme okopírovali jeho systém.“ Šejdrem č. 31, 2. 8. 1932.

⁶⁰ Radola Gajda (1890–1948), důstojník českých legií v Rusku, do roku 1926 velitel generálního štábu, 1925 zakladatel a předseda Národní obce fašistické. – Ke Gajdovi viz např. *Klímek, Antonín / Hofman, Petr: Vítěz, který prohrál*. Praha 1999. – Na karikaturách nebyl zesměšňován sám Gajda, ale naopak politici, kteří mu chtěli škodit.

Dělat humoristický list není žádná legrace. Pohled do redakce „EJHLE“ 3. února 1944

Obr. 2: Jednu karikaturu věnovalo Ejhle zaslání vtípů a satirických kreseb. Tato je doplněna o popisek pod obrázkem: „Dělat humoristický list není žádná legrace. Pohled do redakce Ejhle 3. února 1944.“ Zdroj: Ejhle č. 4, 15. 2. 1944, 4.

kruzích, které mělo v plánu oslovit i Ejhle. Pozorovat se dají i další společné znaky. V časopise Šejdrem nebyla uvedena jména autorů ani pod textovými příspěvky, ani pod karikaturami. Autoři nebyli členy redakce. Ta ale pravidelně zveřejňovala výzvy čtenářům, aby sami zaslali své příspěvky, přičemž jim byla zaručena anonymita.⁶¹ V Ejhle se postupovalo podobně. Pokud příspěvky vůbec nesly jména autorů, jednalo se o krycí jména – a to jak v případě členů redakce a šéfredaktora s pseudonymem Jaroslav Zahradník, tak u zaslanych příspěvků z řad čtenářů. Při přípravě nových vydání přebírala redakce Ejhle, vedle podkladů ze Šejdrem,

⁶¹ Téměř v každém čísle vyzýval šéfredaktor Šejdrem Bohuš Arnold čtenáře k tomu, aby listu zaslali své příspěvky. Např. ve vydání č. 5 z 20. 8. 1929 stálo: „Pan redaktor se dává poroučet a vzkazuje, že je horko. Proto neodpovídá v tomto čísle všem značkám, anobř udělá to až příště. Vtipy, fóry a nápady všeho druhu moc dobře a hlavně hned honoruje a volá: „Pište!“ – Zasilatelé dostávali za své příspěvky symbolický honorář.“

pravidelně i kreslené vtipy z Německa a okupovaných zemí.⁶² Vedle toho pak existovaly časopisy, které přebíraly ilustrace z Ejhle. To se týkalo například několika vydání týdeníku Týden rozhlasu na počátku roku 1945.⁶³

Přesto pro časopis vznikaly i nové příspěvky, a to zvláště tehdy, když se jeho cílem mělo stát aktuální politické dění nebo československá exilová vláda v Londýně. Kresby zhotovené výhradně pro Ejhle mají z technického pohledu výrazně vyšší kvalitu než karikatury v Šejdrem. Nicméně i tyto lze jen stěží přiřadit ke konkrétním karikaturistům,⁶⁴ protože použité zkratky dovolují identifikaci jména na základě dostupných pramenů jen v několika málo případech. Naproti tomu bylo v jiných případech možné zrekonstruovat předchozí činnost kreslířů: Nejméně v jednom případě se skutečně jednalo o bývalého zaměstnance Šejdrem, který následně vytvářel ilustrace pro Ejhle.⁶⁵ Neznámým nebyl mimochodem ani kreslíř, který pro Ejhle zhotovoval technicky nejnáročnější karikatury ve zdaleka nejvyšším počtu a většinou je signoval „dh“. Tento karikaturista se však odlišoval od jiných tím, že část svých kreseb signoval také jako „D. Haut“ – tím pádem své skutečné jméno Dobroslav Haut takřka neskrýval. O Hautovi však není dosud známo téměř nic. Zemřel za neznámých okolností ve věku 39 let 9. května 1945. Je pravděpodobné, že se mu spolupráce s Němci stala osudnou.⁶⁶ Hautův profesní život lze rekonstruovat jen v hlavních rysech. Není pochyb o tom, že býval pracovníkem časopisu *Humoristické listy*. Mnohé jeho kresby se nacházejí také v *Kvítku*, které vydávalo pražské nakladatelství Melantrich.⁶⁷ V mnoha případech se jeho

⁶² Pro Ejhle byly využity kresby mimo jiné z periodik jako *Vergnüglicher Stellungwechsel*, *Das Illustrierte Blatt*, *Fliegende Blätter*, *Die Woche*, *Kölnische Illustrierte*, *Famillien Journal*, *Der Lustige Sachse* (Lipsko), *Pariser Zeitung*, *Paris Lettre*, *Le Mérinos*, *Bertoldo*, *Ecco*, *Illustrazione*, *La Domenica*, *Allers Familij Journal*, jakož i *Hjemmets Humor* („Humor domova“ jako příloha deníku *Hjemmet* [Domov]).

⁶³ Několik karikatur z Ejhle se nacházejí například v číslech časopisu *Týden rozhlasu* ze 17. 3. a 24. 3. 1945.

⁶⁴ V letech 1944 až 1945 opatrovalo v českých periodikách, která pracovala v duchu nacistické propagandy, své výtvořky jednoznačně zařaditelnou signaturou jen minimum českých kreslířů. Vysokých kreslířských kvalit dosahoval také karikaturista se šifrou „ip“, který vytvořil mimo jiné mnoho titulních stránek. Další zkratky kreslířů nepolitických ilustrací zněly Thomas Henry, Ner,H., Triton, A. G., POP, Vrba, Kiwi, Prošek, W 44, Louis Piscilla, OMO, ZZ, MAJER M. 44, RAK, Bimbo (s velkou pravděpodobností český malíř a ilustrátor Bohumil Konečný). V číslech vydaných v roce 1945 se navíc vyskytují šifry Matoušek, Staněk, MICHA, Rudyna 44, Vondráček, L., R/45, Vávra, ZV, SH, SODO, JOKOHAMA, W, K., FACH, HAVEL, PAL., ESP, HRABĚ, FA FH a BASIKA.

⁶⁵ Jednalo se o ilustrátora, který vytvořil titulní hlavičku a layout Ejhle. V Šejdrem tento kreslíř podepisoval své příspěvky z let 1929 až 1933 jako Jan.

⁶⁶ O ilustrátorovi a karikaturistovi Dobroslavu Hautovi, narozeném 1906 v Praze-Košířích, se v sekundární literatuře nachází pouze údaj, že pracoval pro časopis *Naše kniha*. Srov. *Prokop*, Toman (ed.): *Nový slovník československých výtvarných umělců*. Sv. A–K, Praha 1993, 304. – Že se v jeho případě jednalo o pracovníka Ejhle, zmínil i Josef Opluštil ve své výpovědi učiněné před soudem po konci války.

⁶⁷ Především v ročníku 1935 *Humoristických listů* se skoro v každém čísle nacházejí kresby Dobroslava

kreslířský styl frapantně podobá stylu Josefa Lady, který vedl redakci Kvítka jako šéfredaktor do roku 1940. Jisté je také, že Josef Lada a Dobroslav Haut spolu několik let pracovali pro Melantrich.⁶⁸ Tvůrci Ejhle hojně napodobovali i kresebný styl Františka Bidla,⁶⁹ který patřil ve 20. a 30. letech minulého století spolu s Josefem Ladou k nejznámějším českým karikaturistům.⁷⁰

Následující podkapitoly budou zkoumat, jaká témata nabízelo Ejhle přednostně. Nejdříve rozeberou zobrazování zahraničněpolitických otázek a posléze ukáží, jakým způsobem časopis komentoval situaci v Protektorátu.

Ejhle — návrh známky

Obř. 3: Ejhle navrhlo mimo jiné Edvarda Beneše jako motiv poštovní známky – tím měl být ironicky znázorněn budoucí masivní vliv Sovětského svazu na Československo.

Zdroj: Ejhle č. 5, 15. 1. 1944, 2.

Hauta. Už tehdy používal zkratku „d. h.“ a D. Haut. Kromě toho Haut na začátku roku 1944 vícekrát použil zkratky a. b., DH, později také dh 44, dh 45 či d'haut.

⁶⁸ Josef Lada (1887–1957) patřil ve 20. a 30. letech minulého století k nejoblíbenějším českým karikaturistům. Mezinárodně známým se stal díky ilustracím knihy Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. – Informace o Ladově činnosti pro nakladatelství Melantrich podávají vydání Kvítka z let 1935 až 1940. Josef Lada byl coby odpovědný šéfredaktor jediným zaměstnancem, který byl jmenovitě zmíněn v tiráži.

⁶⁹ Kreslíř a ilustrátor František Bidlo, narozený v Praze v roce 1895, se na rozdíl od Josefa Lady soustředil na politické karikatury. Mimo jiné pracoval pro deník komunistické strany *Rudé právo*. Bidlo byl zadržen gestapem koncem roku 1944 a posléze uvězněn v koncentračním táboře. Zemřel v květnu 1945 na následky tyfového onemocnění.

⁷⁰ Do očí bijící podobnost vykazují například karikatura Františka Bidla z roku 1934 a kresba z prvního čísla Ejhle z 1. 1. 1944, 7. V obou případech je zobrazen Jan Šrámek, který byl ve třicátých letech minulého století jedním z vůdčích politiků ČSL a během okupace působil jako předseda londýnské exilové vlády. Také popiska ilustrace je v obou případech podobná. V originále z roku 1934 zněl: „Mír Sovětů s Vatikánem uzavřen! Stalin daroval Msgru Šrámkovi zánovní uniformu rudého gardisty“. Na její kopii z roku 1944 je text aktualizován: „Stalin poslal monsign. Šrámkovi prima zánovní uniformu rudého gardisty za jeho zásluhy“. Původní Bidlova kresba se nachází v Bidlově čítance, Praha 1959, 43.

„Don Quijote“ – Československá exilová vláda v karikatuře

Nejčastějším objektem satiriků v časopise byli prominentní českoslovenští emigranti, v první řadě exilový prezident Edvard Beneš. Podobně jako v Šejdrem i zde byl Beneš zobrazován jako malá, ctižádostivá figura, která se na sebe neustále snaží upoutat pozornost svého okolí. Zesměšňována pak byla dohoda uzavřená 12. prosince 1943 mezi londýnskou exilovou vládou a Sovětským svazem. Již v prvním vydání listu se nachází fiktivní rozhovor s korespondentem, který se Beneše ptá, copak bude dělat, až se SSSR přestane řídit ujednáním a začne se vměšovat do vnitropolitických záležitostí v Praze. V kresbě mu Beneš odpovídá jako nebojácný politický rutinér: „No, jo – pak my se hned vmísíme do jejich vnitřních záležitostí. Není-liž pravda?“⁷¹ Na jiném obrázku stejného čísla se Beneš dostává do péče psychiatra. Proč? Kvůli neustálému podepisování četných paktů a mezinárodních smluv.⁷²

Obr. 4: Karikatura z Ejhle k „panevropskému groši“: „Vzhledem k tomu, že se vyrojily zaručené zprávy, že Beneš bude presidentem náěkých Spojených států, navrhujeme pohotově tuto universální měnu – ejhle – jejich groš...“

Zdroj: Ejhle č. 1, 1. 1. 1944, 3.

⁷¹ Ejhle č. 1, 1. 1. 1944, 7.

⁷² *Tamtéž.* – Dne 12. prosince 1943 podepsala londýnská exilová vláda se Sovětským svazem smlouvu o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci.

V souvislosti s údajným založením „Spojených států Evropských“ byla představena série mincí tohoto budoucí soustátí – mimo jiné „panevropský groš“, na jehož rubu byl zobrazen portrét Beneše. Dalším a často opakovaným motivem byl exilový prezident, jenž nedobrovolně tančil na melodii, kterou mu hrál Stalin.⁷³ Na jiném místě se Beneš s rozhlasovým mikrofonom v ruce pokusil přesvědčit Čechy, aby bojkotovali tisk a zapojili se do sabotážních akcí. Protektorátní obyvatelstvo mu ale rázně vysvětlilo, že s ničím podobným nepočítá. Výroky exilového prezidenta byly často psány písmeny, které vizuálně připomínaly hebrejské písmo, což mělo u čtenářů vzbudit dojem, že se Beneš ve svých projevech řídí pokyny „světového židovstva“.⁷⁴ Na jiné kresbě chtěl Beneš prostřednictvím rozhlasu přesvědčit své posluchače o tom, že Sovětský svaz nebude mít po válce žádné další dobovačné plány a v žádném případě se nebude vměšovat do vnitřních záležitostí menších spojeneckých států. Na příslušném obrázku vypadá Stalin jako anděl, jenž s nevinným výrazem ve tváři odmítá nahou dívku, která mu symbolicky klade k nohám Evropu.⁷⁵

Posměšný pohled na emigraci, vytvářející dojem, že se československé exilové vedení nalézalo v žalostné situaci, nabízelo obrázek Beneše, kterýžto před sebou v jakémsi londýnském salonu drží klobouk – očividně proto, aby vybíral almužny na své politické akce. „Už si na to zvyk!“ komentuje scénu vzorný anglický gentleman.⁷⁶ Typickým příkladem zobrazování v Ejhle je také karikatura Beneše v roli kouzelníka. Na tomto obrázku nechal prezident zmizet dvoje české náramkové hodinky, jenže do kapsy „fousatého pána z Moskvy“, kterým nebyl nikdo jiný než usmívající se Stalin.⁷⁷ Do Československa se hlava státu vrátila přes Moskvu na jaře 1945. V posledním čísle Ejhle si kreslíř představil, jak asi vypadalo slavnostní představení Dona Quijota, které se konalo v moskevském Velkém divadle (Bolšoj театр). Na obrázku objímá sovětský ministr zahraničí Molotov sklíčeného Beneše, zatímco na jevišti vlaje československá vlajka (symbolicky ji drží Don Quijot), jenže už doplněná symbolem srpů a kladiva. Druhý obrázek ukazuje Beneše v narážce na obsah divadelní hry, jak beznadějně bojuje s větrným mlýnem. Smýká jím jedna lopatka mlýna, která symbolizuje SSSR. Celý výjev sleduje muž s velmi výrazným knírem – zjevně Stalin.⁷⁸

⁷³ Ejhle č. 1, 1. 1. 1944, 3.

⁷⁴ *ip.* In: Ejhle č. 9, 1. 5. 1945, 1.

⁷⁵ *Týž.* In: Ejhle č. 5, 1. 3. 1944, 1.

⁷⁶ *MAJER M.* 44, Ejhle, č. 2, 15. 1. 1945, 4.

⁷⁷ *dh* 45, Ejhle č. 4, 15. 2. 1945, 3.

⁷⁸ Ejhle č. 8, 15. 4. 1945, 8.

Obr. 5: „Don Quijote“ – Beneš a Molotov v moskevském Velkém divadle (Bolšoj těatr).
Zdroj: Ejhle č. 8, 15. 4. 1945, 8.

Obr. 6: Jan Masaryk byl často zobrazován jako opilec – zde vybavený „plánem noční Paříže“ a s podtitulkem: „A nakonec promluvil vosobně!“
Zdroj: Ejhle č. 2, 15. 1. 1945, 5.

V Ejhle byli pravidelně karikováni i členové londýnské vlády. Zvláště častým terčem byli předseda vlády Jan Šrámek a ministr zahraničí Jan Masaryk, jehož rozhlasové projevy nacházely v Protektorátu velký ohlas. Masaryk byl proto v časopise zobrazován jako nemotorný chvástal či rozpustilý opilec, kterému mohou naslouchat jen osoby pochybného původu.

„Staromódní figury“ – Západní spojenci a Sovětský svaz

Velká Británie a USA byly v Ejhle zobrazovány nejčastěji jako poskoci Sovětského svazu. Na jedné karikatuře jsou vidět Winston Churchill a Franklin D. Roosevelt jako kuchaři, kteří obsluhují zjevně hladového Stalina. Jejich pomocníkem je Edvard Beneš. Jeho politickou bezvýznamnost signalizuje fakt, že byl svými spojenci nechán pouze škrábat brambory.⁷⁹

V dubnovém čísle z roku 1944 otisklo Ejhle příspěvek, který údajně pocházel z francouzského humoristického listu *Le Mérinos*. Zesměšňoval činnost odboje (*Résistance*) a zvěsti o brzké invazi západních Spojenců. Na jedné z karikatur se francouzští kolemdoucí baví na účet amerického vojenského letectva, které zaopatřovalo francouzský odboj žvýkačkami namísto potřebnějšího zboží.⁸⁰ Již týdny před začátkem invaze do Francie byl postoj západních Spojenců, o nichž nacistická propaganda tvrdila, že nejsou připraveni otevřít druhou frontu, pravidelným tématem časopisu. Blížícímu se vylodění západních Spojenců ve Francii se pak Ejhle věštecky věnovalo i ve vydání z 1. června 1944. V karikatuře nazvané „Nové uniformy“ lze vidět spokojeného Stalina oděného do maršálské uniformy. V uniformách lokajů ho doprovázejí Roosevelt s Churchillem. Neklamným výrazem lokajství byl fakt, že anglický premiér nesl Stalinovi invazi na zlatém podnose.⁸¹ Porušování válečných konvencí ze strany spojenců dokladovala karikatura, na níž se americký letec vytahoval střelením do bezbranných zemědělců.⁸² Karikatury zaregistrovaly i údajné porušení neutrality Švýcarska spojeneckým letectvem. Karikatura *Ve Švýcarsku 1944* například přinesla fiktivní rozhovor dvou švýcarských venkovánů: „Sakra, člověče, dnes se mi to nebe nelíbí. Vypadá to, jako by měli padat Američani.“⁸³

⁷⁹ *dh* 44. In: Ejhle č. 6, 15. 3. 1944, 3.

⁸⁰ Ejhle č. 8, 15. 4. 1944, 8. – Ve stejném vydání otiskl časopis také ilustrace převzaté z belgického listu *Le Pays Réel*.

⁸¹ *dh*. In: Ejhle č. 11, 1. 6. 1944, 2.

⁸² *dh* 44. In: Ejhle č. 12 z 15. června 1944, 2.

⁸³ *dh*. In: Ejhle č. 11, 1. 6. 1944, 3.

Obr. 7: Jen několik „staromódních figur“ musí ještě nechat odstranit, říká Stalin Charlesovi De Gaullovi. Zdroj: Ejhle č. 19, 1. 10. 1944, 2.

Ejhle se vášnivě oddávalo představě brzkého konce britského velmocenského postavení. Britský premiér byl zobrazován především ve své bázlivosti a zranitelnosti. Na jedné kresbě z července 1944 sledoval Churchill dalekohledem let komety a úzkostlivě se přesvědčoval, že se zase nejedná o německou „zbraň odvety“ (Vergeltungswaffe).⁸⁴ Na jiném místě se Churchill ptal svých rádců, jaké místo by se nejlépe hodilo pro uspořádání příští konference Spojenců. Načež se mu dostalo značně jedovaté odpovědi: „Well, Katyn.“⁸⁵

Francie byla v karikaturách symbolizována Charlesem de Gaullem. Zdůrazňovalo se však, že je odkázána na milost a nemilost Spojenců. Na jedné kresbě představil generál Stalinovi své spolubojovníky – povětšinou podezřelý předměstský lumpenproletariát. Mezi nimi se však krčilo i několik příslušníků buržoazie, ale právě ti měli být podle Stalina z vlády okamžitě vyloučeni.⁸⁶ Ve stejném čísle byla otištěna karikatura, rovněž signovaná „dh“, pod názvem Osвобоzení Francie dokončeno!, na které se dva francouzští partyzáni navzájem věšeli jako „zrádci“.

⁸⁴ W 44. In: Ejhle č. 14, 15. 7. 1944, 7.

⁸⁵ dh 45. In: Ejhle č. 3, 1. 2. 1945, 6.

⁸⁶ Mezi generálem De Gaullem a Stalinem se ještě krčí italský král Vittorio Emanuel III. Nacistická propaganda ho často zpodobňovala jako malého slabomyslného staříka. – Ejhle č. 19, 1. 10. 1944, 2.

V intencích nacistické propagandy reagovalo Ejhle i na spojenecké konference v závěru války. Pod názvem Výsledek konference v Jaltě byla Evropa karikována jako mladá dívka, avšak připoutaná ke hřbetu agresivně působícího býka se Stalinovými rysy.⁸⁷

„Sbírka rarit“ – Další státy antihitlerovské koalice a území osvobozená Spojenci

Poměry v zemích, které v průběhu války osvobodili Spojenci, nacistická propaganda systematicky využívala k dezinformačním kampaním. V prvé řadě měl vzniknout dojem, že pod Němci tyto oblasti vzkvétaly, ale po jejich odchodu získaly vrch teroru a „bolševické násilí“.

Kromě toho se Ejhle, počínaje Itálií, pravidelně zabývalo osudy bývalých německých spojenců. Vztahu Sovětského svazu k Itálii věnovalo například karikaturu, na které se rádce ptal Stalina, proč se tolik zajímá o osud italského krále Vittoria Emanuela III. „Protože se mi zas on hodí do mé sbírky rarit,“ odpověděl na to generalissimus.⁸⁸

Jiná satirická kresba narážela na otázku budoucnosti Polska. Americký prezident zde se samolibým úsměvem naoko vyjednával s londýnskými i lublinskými Poláky. Za pozornost stojí, že londýnští Poláci vypadali jako napálení nešťastníci, zatímco ti lublinští jako vychytralí lupiči.⁸⁹ Další karikatura ukazovala Bulhary, které sovětská bezpečnostní služba NKVD právě hnala na Sibiř. Oni se však mezi sebou utěšovali, že by se mohlo jednat o pouhý trik německé propagandy, která před podobným vývojem událostí své někdejší spojence varovala. Podobný je obraz, kterým časopis vykreslil sovětský postup ve Finsku: NKVD zde zatýkala nevinné kolemjdoucí coby „nepřátelské agenty“. V jejich taškách byl totiž nalezen předmět svědčící o jejich nevraživosti vůči „špinavým bolševikům“ – mýdlo.⁹⁰

⁸⁷ *Micha*: Výsledek konference v Jaltě. In: Ejhle č. 5, 1. 3. 1945, 4. Jedná se zde o obrázek, který byl převzat z titulní strany magazínu *Simplicissimus*. Srov. *Simplicissimus* č. 48, 8. 12. 1943.

⁸⁸ *dh. Ejhle* č. 9, 1. 5. 1944, 7.

⁸⁹ Ejhle č. 2, 15. 1. 1945, 3. Zástupcům londýnské exilové vlády nabízí americký prezident Atlantickou chartu, lublinskému výboru zase výsledky konference v Teheránu.

⁹⁰ *dh. Ejhle* č. 1, 1. 1. 1945, 2.

Nedostatky v zásobování a černý trh v Protektorátu

Na začátku roku 1944 glosovalo Ejhle situaci v zásobování Protektorátu poměrně vtipnými karikaturami a postřehy. V jedné karikatuře je (v narážce na pohádku o Jeníčkovi a Mařence) vidět perníková chaloupka. Samotný perník však nese upozornění „Pouze na lístky!“. Ve stejném čísle se nachází satirická kresba s výmluvným nadpisem Panychida (smuteční slavnost). Na ní ukazuje jedna svině druhé potravinové lístky na tuk a smutně říká: „Podívejte se, to je vše, co mi zbylo po mém ubohém manželovi.“⁹¹

V únoru 1945 přineslo Ejhle celou stranu fiktivních inzerátů a karikatur, jejichž obsah se rovněž týkal nedostatečného zásobování potravinami. Texty pod ilustracemi se většinou rýmovaly: „Za šest lístků na Rozinu dávám litr Pivolínu.“ Litrem „Pivolínu“ se myslela nedobrá náhražka piva, která byla k mání výměnou za šest vstupenek na historický film Otakara Vávry Rozina sebranec (1945). Jeden z „inzerentů“ se snažil žertovně – a taktéž v rýmu – získat sušené houby: „Výměním falešný zub za pět kilo sušených hub.“⁹² Vázané hospodářství tvrdě postihovalo též kuřáky. I strastem, které podstupovali kuřáci při shánění tabáku, věnovalo Ejhle celou stranu nazvanou Naši kuřáci a nekuřáci. Přinesla různé historky nebo anekdoty, které kuřákům navrhovaly alternativy k tomu, jak získat nedostatkové kuřivo. Jejich rozpětí bylo značné – od způsobů pěstování tabáku až třeba po duchaplnou radu, jako např. že když rozpůlíme jednu cigaretu, získáme dvě.⁹³

S kritikou situace v zásobování zašla redakce Ejhle výrazně dál než jiné noviny. Sice byly listu právě takové svobody přiznány, přesto jeden článek o zásobování mohl teoreticky vést k výše zmíněné konfiskaci jednoho vydání. Právě v čísle z 1. března 1944 totiž vyšel článek Povídka o cvokovi, který velmi jasně zachytil negativní změny v zásobování ve srovnání s dostupností potravin za první republiky. Tento text popisoval chmurné zkušenosti muže, kterého v roce 1944 propustili z blázince, kde strávil devět let, aniž by se k němu doneslo něco o proběhnuvších politických zvratech. Za první republiky byl zvyklý koupit si v kiosku bez problému cigarety a v restauraci dobře pojíst. Omezené zásobování v Protektorátu se mu stalo nemilým překvapením. Nikdo ho nechtěl obsloužit, protože nevládnul žádné přidělové lístky. Nakonec ale našel restauraci, která mu nabídla jídlo za horentní sumu 150 korun i bez potravinových lístků. Tato částka cvoka znovu nepříjemně překvapila, zvlášť když v kapse našel jen dvacetikorunu z roku 1935. Číšník byl

⁹¹ Ejhle č. 2, 15. 1. 1944, 8.

⁹² Pojďte s námi vyměňovat. In: Ejhle č. 3, 1. 2. 1945, 8.

⁹³ Ejhle č. 19, 1. 10. 1944, 6.

ovšem pohledem na minci nadšený a bez okolků mu ještě vrátil dalších 350 protektorátních korun. V tu chvíli hrdina textu pochopil, že pomalu opět ztrácí rozum a dobrovolně se vrátil do ústavu pro duševně choré.⁹⁴

„Dnes žádná vysvědčení pro pracovní úřad“ – „Totální nasazení“

Titulní strana Ejhle z 15. září 1944 přinesla dva kreslené vtipy nadepsané Na shledanou U Šroubků. Na prvním obrázku jsou vidět dvě spoře oděné ženy, které bezstarostně lenoší v kavárně pražského hotelu Šroubek. Podstatou vtipu je slovní hříčka, neboť na druhém obrázku jsou zobrazeny tytéž dámy při pracovním nasazení v továrně na šrouby.⁹⁵ V jiném čísle vyšla karikatura s lékařem, jehož čekárna bývala obvykle přeplněna lidmi. Naopak minimum pacientů se dostavilo právě v den, kdy vývěska oznamovala: „Dnes se vysvědčení pro pracovní úřad nevydávají.“⁹⁶ Dobroslav Haut věnoval tématu totálního nasazení titulní stránku časopisu z 1. září 1944. Více obrázků zobrazovalo konkrétní situace: V prvé řadě se jedná o různé triky a finty českých obyvatel jak se vyhnout pracovnímu nasazení. Od předstírání nemoci po vyslání „náhradníka“ do práce.⁹⁷ Méně nápadité jsou různé ilustrace korpulentních žen, které práci v továrně odmítají – kvůli „podvýživě“.⁹⁸ Zde vydavatelé očividně počítali s hněvem dělníků vůči lépe situovaným spoluobčanům, kteří podle této představy běžně nacházeli způsoby jak se vyhnout totálnímu nasazení v průmyslu.

„Nadílka u cikánů“ – Antisemitismus a rasismus

Kreslené vtipy v Ejhle hojně využívaly antisemitistických stereotypů, které byly rozšířeny v nacistické propagandě. Příkladem zde může být karikatura bohatého židovského továrníka, pohodlně rozvaleného v křesle. Jeho vnitřní monolog zněl: „To je mi docela fuk, že lidé říkají, že dělám špinavé obchody. Hlavní věc je, že z toho mám čisté zisky.“⁹⁹ Jiná karikatura se snažila dvojím způsobem čtenářům namluvit, že redakci českého rozhlasového vysílání v Londýně tvoří Židé: jednak změnou jmen redaktorů na „Khopecký“, „Khoniček“ a „Khon“, jednak

⁹⁴ Ejhle č. 5, 1. 3. 1945, 6. – Nejen přímé srovnání mezi první republikou a Protektorátem, ale i poukázání na znehodnocení měny přesahovalo tolerovaný satirický rámeček a mohlo rozhodnout o konfiskaci.

⁹⁵ *ip.* In: Ejhle č. 18, 15. 9. 1944, 1.

⁹⁶ *Týž:* Dnes se vysvědčení pro pracovní úřad nevydávají. In: Ejhle č. 16, 15. 8. 1944, 1.

⁹⁷ *dh.* In: Ejhle č. 17, 1. 9. 1944, 1.

⁹⁸ *Tamtéž,* 7.

⁹⁹ Ejhle č. 22, 15. 11. 1944, 2.

stereotypním ztvárněním členů redakce, kteří měli velké nosy, navíc dodatečně zvýrazněné červenou barvou.¹⁰⁰ V předvánočním čase přineslo Ejhle kresbu nadepsanou V osvobozeném Jerichu. U sídla bohatého Žida demonstrovaly stovky hladových lidí. Obézní Žid je označil za nevďečníky, protože by prý sám někdy chtěl poznat pocit hladu.¹⁰¹ Na jiném místě Winston Churchill, coby zaměstnanec židovského divadla v Londýně (Jew Theatre London), přelepoval plakát oznamující „Vítězství nad Evropou“ upozorněním „Odloženo na neurčito“.¹⁰² Jednoznačné antisemitské narážky obsahuje titulní strana prvního čísla roku 1945. Ukazuje Stalina, Churchilla a Roosevelta, a sice s ohledem na datum vydání jako tři krále s podtitulem „Co nabízejí Evropě“. Stalin nabízel kontinent ovládaný Sověty, Roosevelt pytel plný stereotypně vyobrazených Židů – jen Churchill, vládce chřadnoucího impéria, měl prázdné ruce. Antisemitské poselství bylo ještě zesíleno tím, že v pozadí místo jitřenky zářila Davidova hvězda.¹⁰³

Seznam příkladů s antisemitskou náplní a narážkami by mohl klidně dál pokračovat. Ejhle navíc publikovalo mnoho příspěvků namířených proti romské menšině v Čechách a na Moravě, které rovněž stavěly na rozšířených předsudcích. Karikatura nazvaná Nadílka u cikánů ukazuje romského otce, který svým dětem daroval k Mikuláši „voříšky“. Vtip byl parné v tom, že „voříšci“ nebyli plodem ořešáku, ale divocí pouliční psi, jejichž maso mělo obohatit jídelníček romské rodiny.¹⁰⁴

„Bratři z Mongolska“ – Pepíček

V době Protektorátu kolovalo mezi lidmi mnoho fám a zaručených zvěstí. Jejich témata byla různorodá, nejčastějšími však byly pověsti o brzkém konci války či rychlém pádu okupačního režimu. Spisy německých bezpečnostních složek, ve kterých se nachází řada odkazů na českou „šeptandu“,¹⁰⁵ svědčí o tom, že ji nacistické úřady mohly sotva utlumit. Když už se zaručené fámy jednou dostaly do oběhu, neměla okupační správa žádnou účinnou možnost jejich šíření mezi

¹⁰⁰ Ejhle č. 4, 15. 2. 1944, 4.

¹⁰¹ *dh.* In: Ejhle č. 24, 15. 12. 1944, 2.

¹⁰² *Týž.* Odloženo na neurčito. In: Ejhle č. 23, 1. 12. 1944, 6.

¹⁰³ *ip.*: Co nabízejí Evropě. In: Ejhle č. 1, 1. 1. 1945, 1. Britskému premiérovi je dokonce do úst vloženy výrok „Také já jsem ještě tady!“

¹⁰⁴ Ejhle č. 23, 1. 12. 1944, 8.

¹⁰⁵ Vznik a šíření pomluv v českém obyvatelstvu sledoval zvláště pražský řídicí úsek SD. Zpravodajství SD je do velké míry zachováno a nachází se převážně ve fondu ÚŘP (Úřad říšského protektora) pražského Národního archivu. – K různým dopadům šíření pověstí viz např. *Kuklík, Jan*: Kontra-propaganda v ilegálním tisku v letech 1939–1941. In: *Historie a vojenství* 1 (2000), 100–113, zde 106.

Obr. 8: Pepíček.

Zdroj: Ejhle č. 7, 1. 4. 1944, 5.

českým obyvatelstvem zamezit. Úřady proto zvolily jiný způsob potírání šep-tandy. Pokusily se totiž fámy vyvrátit tím, že je cíleně zesměšňovaly.¹⁰⁶ K tomu jim v časopise Ejhle dobře sloužila postava Pepíčka. Šlo o aktivního, ale zároveň trochu přihlouplého chlapce z fiktivní vesnice Počerapice.¹⁰⁷ Většinou se jednalo o celostránkové příběhy ilustrované jednou nebo více karikaturami. Autor nechal Pepíčka mluvit slangem, který se podobal hantýrce pražské periferie. Čtenáři si z jeho způsobu podávání zpráv mohli také rychle vyvodit, že „hrdina“ pochází z provinčního prostředí. S ohledem na tyto skutečnosti Pepíček do velké míry ignoroval pravidla českého pravopisu a používal koncovky slov, které vůbec neod-povídaly spisovné češtině. „Hrdina“ navíc vytvářel dokonce vlastní novotvary. Už těmito jazykovými prostředky se mělo dosáhnout humorného účinku.

¹⁰⁶ Na příklad v červnu 1944 se časopis pokusil vyličít fámu o vylodění Spojenců v Normandii jako absurdní – a sice s poukazem na to, že „největší rozruch vzbudila mezi babama na Petráku“ (myšle-no je Petrské náměstí). Dosud se učily rusky, teď se však musejí poohlédnout po učitelích angličtiny. Srov. Pepíček v jazykové škole. In: Ejhle č. 12, 15. 6. 1944, 5.

¹⁰⁷ Komentáře událostí z pohledu fiktivních postav tohoto druhu mělo v humoristických listech tra-dici, příkladem budiž Malý Moritz (Kleiner Moritz) v Simplicissimu nebo seriál na pokračování Radio-přenosy z krámku paní Halabalové, majitelky mechanického mandlu. Vycházel v příloze Kvítka a stylisticky se velmi podobal Pepíčkovi. V Radio-přenosech se rovněž používal jazyk dekla-sovaných vrstev z pražských periferií. Kromě toho byly také aktuální události politického života komentovány rádo-by satirickým způsobem.

Hned první článek, kde se Pepíček objevil, se zabýval zaručenými zprávami neboli „šuškanami“. Obyvatelé spořádané protektorátní obce Počerapice se jednoho dne shromáždili u známého protibolševického plakátu.¹⁰⁸ Jeden z občanů pak začal tvrdit, že slyšel, že Rusové jsou již v Táboře. Tato informace zažehla jiskru povstání: velkostatkář začal provolávat slávu Stalinovi, docházelo k rušení církevních sňatků a dav pod vedením místního kořaly začal na náměstí vyvlastňovat živnostníky. Povstání ale skončilo rychle a neslavně. Ukázalo se, že ožralý flašinetář, který byl původcem zprávy o osvobození, špatně poslouchal. Rusové už sice v táboře byli, jenže zajateckém.¹⁰⁹ I v pozdějším vydání Pepíček komentoval šeptandu. Prý se mezi lidmi povídalo, že „Němci to už brzy projedou“. Důvody byly jasné. Ribbentrop údajně vyjednával se Spojenci o mír ve Španělsku a v Praze měl K. H. Frank bouračku, „což se však tají“. Po těchto informacích začali počerapičtí občané slavit. Revoluční nálada opět dostoupila vrcholu, neboť bylo navrženo, že se obec (coby autonomní republika) připojí k SSSR, bude mít vlastní vojáky i zahraniční velvyslance. Výše uvedené bylo údajně v rámci Sovětského svazu zaručeno.¹¹⁰

V následujícím čísle Ejhle ale musel posmutnělý Pepíček konstatovat, že o svou rodnou obec asi opravdu přijde, „protože Počerapice vystoupily z protektorátu“ a vstoupily do SSSR. V obci zároveň začala socializace a místní Židé začali kandidovat do Nejvyššího sovětu. Tyto hrůzné poměry nebohého Pepíčka donutily „emigrovat“ autobusem do Prahy. Od Pražanů se ale dozvěděl další senzační novinky – po odchodu Němců se budou v obcích zřizovat revoluční národní výbory, jenže jen na šest měsíců – pak totiž „přijdou Židé“.¹¹¹

V Praze se Pepíček brzy zorientoval a začal se živit jako reportér. Chodil po žižkovských ulicích a pro Ejhle zjišťoval, jestli obyvatelé hlavního města poslechnou výzvy londýnského rozhlasu a připojí se k odboji. Zpovídal pozoruhodné postavy – například šmelináře, který odboj podporoval, ale nepřál si, aby ho s ním někdo spojoval. Dělník vyrábějící letadla by se Němcům postavil, ale teprve v okamžiku „kdy náš hrdinný expresident coby parašutista seskočí na naše území, aby se osobně postavil do čela odboje“.

¹⁰⁸ Myšlen je propagandistický plakát „Zachvátí-li tě, zahyneš“ grafika Antonína Hradského. Plakát doopravdy vedl k posměšným reakcím českých obyvatel. Rozšířený vtíp komentoval nebezpečí, které obyvatelům Pražského hradu s příchodem bolševiků hrozilo: „My se nebojíme, my tam nebydlíme!“ *Vojtěch*, Jaroslav (ed): *Anekdoty z protentokrátu*. Praha 1975, 94.

¹⁰⁹ Ejhle č. 2, 15. 1. 1944, 5.

¹¹⁰ Ejhle č. 4, 15. 2. 1944, 7.

¹¹¹ Ejhle, č. 5 z 1. 3. 1944.

A například trafikant z někdejšího pohraničí měl rezistenci za nesmyslnou, protože „nač bojovat nyní s holýma rukama, když v roce 1938 byla k dispozici celá armáda“. Všechny tyto informace pak Pepíček osobitou formou sděloval čtenářům časopisu.¹¹² Aby se dozvěděl pozadí plánovaného povstání, vyhledal v ulicích Žižkova jistého občana Neskořírka, který v roce 1929 údajně pomohl Klementu Gottwaldovi převzít vedení komunistické strany (KSČ).¹¹³ Tento muž mu vysvětlil, jak si komunisté představují osvobození za pomoci „bratrů z Mongolska“. Majetek bohatých občanů měl být vyvlastněn, nepřátelé postříleni sovětskou tajnou službou. Mezi důležité revoluční výdobytky patřilo i zavedení „volné lásky“: „Se svojí starou se dám sofort rozvést a kdyby remcala, tak ji předám GPU k potrestání pro kontrarevoluci. Svoje tři fakany vodevzdám pionýrské organizaci a tím pádem budu mít od nich pokoj.“¹¹⁴

Vedle komunistů a zástupců rozličných povolání potkával reportér Pepíček i další pozoruhodné skupiny osob. Většina z nich byla dobrým cílem humorem maskované propagandy. Hovořil například s „potápkami“,¹¹⁵ šmelináři, účastníky jazykových kurzů,¹¹⁶ „salónními bolševiky“ a „anglofily“.¹¹⁷ Ze svých prázdnin třeba podal zprávu o fámě, že německá menšina v Protektorátu se připravuje na blížící se kapitulaci a už si zabalila svoje batohy – což platilo i pro malé děti a kojence.¹¹⁸ Komentoval dokonce i povstání ve Varšavě. Horkokrevní a naivní Poláci se podle něj nechali vyprovokovat Sovětským svazem. Dále „hrdina“ seriálu v Ejhle předpověděl, že všechny Sověty osvobozené národy mohou na konci očekávat „velkorysou přesídlovací akci na Sibiř“. Pepíčkovy aktuální rozbory situace vyznívají v některých případech krajně cynicky: Protože prý „bolšouni“ nedisponovali tolika vlaky a transportními prostředky, bylo třeba polskou populaci před zamýšleným vysídlením zmenšit. Podobně jako to Sověti provedli v Katyni, a pak znova tím, že schválně neposkytli pomoc povstání ve Varšavě.¹¹⁹ „Možno říct,“ zamýšlel se Pepíček, „že když to budou bolšouni s Polákama eště nákou dobu tak koulet, že na konec celej vosvobozenej polskej národ by se při tej jejich velkorysej

¹¹² Ejhle č. 6, 15. 3. 1944, 2.

¹¹³ Klement Gottwald (1896–1953), komunistický politik, po převratu v únoru 1948 se stal prezidentem Československa.

¹¹⁴ Ejhle č. 8, 15. 4. 1944, 4n.

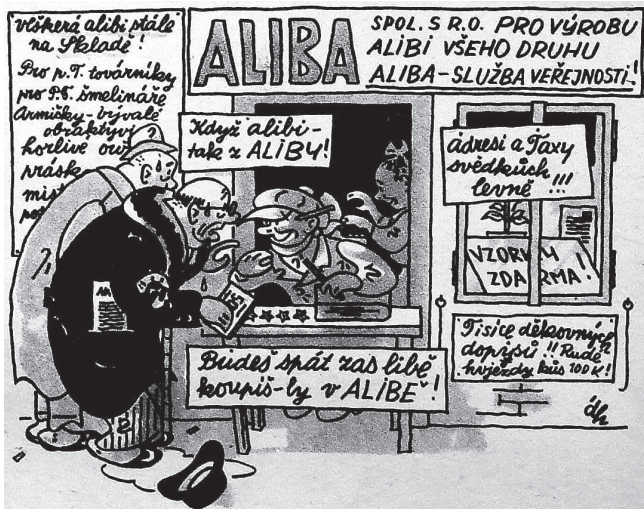
¹¹⁵ Jako „potápky“ se hovorově označovala protektorátní mládež, která se nadchla pro jazz, swing a americký způsob života. Ejhle č. 9, 1. 5. 1944, 2.

¹¹⁶ Ejhle č. 12, 15. 6. 1944, 5.

¹¹⁷ Ejhle č. 4, 15. 2. 1945, 2.

¹¹⁸ Ejhle č. 16, 15. 8. 1944, 5.

¹¹⁹ Ejhle č. 17, 1. 9. 1944, 5.

Obr. 9: Pepičkova agentura „Aliba“ nabízí pro poválečnou dobu svým zákazníkům „alibi všeho druhu“, výhodné kontakty na potřebné svědky a rudé hvězdy v ceně 100 korun za kus.

Zdroj: Ejhle č. 5, 1. 3. 1945, 1.

přesídlovací akci pohodlně vešel do jednoho vlaku.¹²⁰ Kdyby totiž byli Poláci byli opatrní „jako některý naši lidi“, uzavírá Pepíček, „a neskákali na špek každé cizí vysílače, tak se jim dodnes nic nestalo“.¹²¹

Ve vydání z 15. září 1944 seriál reagoval i na povstání na Slovensku. Za iniciátora vzpoury měl Pepíček Klementa Gottwalda, který se tak místo Beneše stal „Čechoslovákem číslo 1“.¹²² Poté co německé jednotky povstání koncem října 1944 potlačily, nechala redakce Ejhle Pepíčka vycestovat na Slovensko a napsat jeho první válečnou reportáž. V ní vylíčil útěk skupiny zbabělých partyzánů do Sovětského svazu a propíral „skandální chování“ generálů Goliana a Viesta, kteří povstání vedli.¹²³ Vykreslil je jako operetní šašky, kteří se místo bojování akorát voněli parfémem a holdovali alkoholu. Především fernetu a červenému vínu, jak mohl zjistit

¹²⁰ Tamtéž.

¹²¹ Tamtéž.

¹²² Ejhle č. 18, 15. 9. 1944, 5.

¹²³ Ján Golian (1906–1945) a Rudolf Viest (1890–1945), oba slovenští generálové, patřili k rozhodujícím iniciátorům Slovenského národního povstání. Po jeho porážce byli oba zajati německými jednotkami, odsouzeni k smrti a nakonec popraveni v koncentračním táboře Flossenbürg.

přímo na místě z jejich „flaškovéj pozůstalosti“. Po nezdaru povstání se oba chtěli schovat jak před Němci, tak před „bolšouny“, protože si až moc dobře pamatovali jejich postoj k polským důstojníkům a varšavskému povstání.¹²⁴

Postupem času začal Pepíček intenzivněji strašit čtenáře „návratem Židů“ do „bolševických Čech“. Rovněž předvídal, že konec války budou provázet nepokoj, hluboká hospodářská krize a bezpříkladný nárůst lichvy, šmeliny a černého trhu.¹²⁵ Před koncem války se prý měli vynořit „alibisté“ a nosit Davidovy hvězdy. Tím údajně chtěli viditelně dokázat, že nespolupracovali s Němci. Začaly se také šířit „zaručené pověsti“ o tom, že Židé budou v nové „bolševické Evropě“ velmi oblíbeni.¹²⁶ Někteří z „alibistů“ pak dokonce uvažovali o tom, že by si mohli nechat chirurgicky upravit obličej – aby měli „židovštější“ rysy.¹²⁷

Na jaře roku 1945 se Pepíček rozhodl vydělat peníze. Věděl přesně, oč je na trhu největší zájem, a otevřel si u sebe doma agenturu, která zákazníkům nabízela, že jim opatří alibi na jejich chování v době války. Nabídka měla čtenáře pobavit – hemžila se pravopisnými chybami a podivnými službami: Kupříkladu za pět cigaret (nebo 125 korun) slibovala firma dosvědčit, že se dotýčný alibista v hospodě veřejně těšil na komunisty. Mohl se těšit i na Beneše – za pouhé tři cigarety. Za kostku margarínu sliboval potvrdit, že dotýčný maloval na toaletě v kavárně srp a kladivo. Pepíček mohl být spokojen – podnik byl údajně velmi oblíben a tvořily se před ním dlouhé fronty.¹²⁸

Naposledy vyšly Pepíčkovy glosy 15. dubna 1945. V posledním komentáři připomínal jmenování nové československé vlády 4. dubna 1945 v Košicích a vyjádřil se s neskryvanou ironií k rozdělení ministerských postů: „Ale jinak to náš pan Beneš rozdělil úplně spravedlivě a nezištně. Zatímco oni budou dělat ministry, tak my zas máme dělat partyzány.“¹²⁹ Nakonec Pepíčka v jeho hrané venkovské naivitě napadlo, že by mohl sám založit partyzánskou skupinu, když už to bylo tak populární. Nebylo to poprvé, co se v časopise Ejhle partyzáni a odboj

¹²⁴ Pepíček válečným reportérem. In: Ejhle č. 22, 15. 11. 1944, 1.

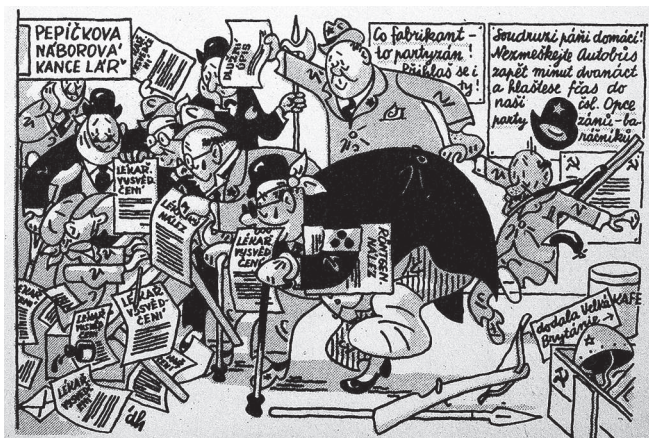
¹²⁵ Ejhle č. 19, 1. 10. 1944, 1.

¹²⁶ Nacistické úřady v době přibývajících německých vojenských porážek skutečně pozorovaly nárůst „alibismu“. Karl Hermann Frank si v únoru 1944 stěžoval u říšského vůdce SS Heinricha Himmlera na české úřady. Podle něj sice protektorátní vláda své povinnosti plnila normálně, většina českých úředníků se však zároveň snažila opatřit si „alibi“ pro poválečnou dobu a nové mocenské poměry. Tím si Frank také vysvětloval malý zájem Čechů o členství v organizacích, jako byla Česká liga proti bolševismu nebo pokusy vyhnout se vyznamenání cenami, jako byl Čestný štít Protektorátu Čechy a Morava se Svatováclavskou orlicí (Ehrenschild des Protektorates Böhmen und Mähren mit dem St.-Wenzel-Adler). Srov. *Tomášek*, Dušan / *Kvaček*, Robert: *Obžalovaná je vláda*. Praha 1999, 105n.

¹²⁷ Ejhle č. 20, 15. 10. 1944, 5.

¹²⁸ Pepíček votvívá „ALIBU“ spol. s r.o. pro výrobu alibi všeho druhu. In: Ejhle č. 5, 1. 3. 1945, 1.

¹²⁹ Pepíček pozoruje cvrkok. In: Ejhle č. 8, 15. 4. 1945, 5.

Obr. 10: „Zakladatelská schůze“ Pepičkovy partyzánské skupiny.
Zdroj: Ejhle č. 8, 15. 4. 1945, 5.

obecně prezentovali jako hazardéři, lotři nebo ubožáci. Mělo být zřejmé, že nejde o budoucí národní hrdiny, jak se tvrdilo v rozhlase londýnském i moskevském. Aby se legenda o vlastencích narušila, poslal Pepiček lstivé pozvánky na první odbojovou schůzi partyzánů-rekrutů i velkostatkářům, šmelinářům a ulejšákům s tím, že kdo nepřijde, toho po válce ohlásí sovětské bezpečnosti. I v tomto případě za ním přišla spousta lidí, avšak jen proto, aby mu předala lékařská vysvědčení o tělesné neschopnosti pro službu u partyzánů. A nejen vysvědčení o neschopnosti, nýbrž i úplatky, za něž měl Pepiček dosvědčit, že dotyčný „alibista“ sloužit chtěl, ale nemohl.¹³⁰

Na rozdíl od jiného materiálu v Ejhle lze autory seriálu o Pepičkovi určit jmenovitě. Všechny kresby jsou signovány šifrou „dh“ a pocházejí od Dobroslava Hauta. Text nenapsal nikdo jiný než Josef Opluštil – a to i přesto, že ve své výpovědi z června 1945 zdůraznil, že pro Ejhle žádnou politickou satiru nepsal. V prohlášení z února 1948 se ale Opluštil nakonec k autorství seriálu doznal, i když okolnosti jeho vzniku vylíčil ve zcela jiném světle. Zadání a materiál pro Pepička měl většinou dostávat přímo od ředitele Orbisu Friedricha Rudla. Avšak texty, které potom napsal, byly bez jeho vědomí měněny. On sám se prý vždy snažil „psátí mezi řádky

¹³⁰ Tamtéž.

Obr. 11: Takto si tvůrci Ejhle představovali příchod Rudé armády do Prahy.
Zdroj: Ejhle č. 1, 1. 1. 1944, 7.

tak, aby psaní mělo dvojí smysl“.¹³¹ Opluštilova vyjádření jsou protichůdná a je na místě pochybovat o pravdivosti jeho slov. Navíc si nelze nevšimnout nápadné podobnosti děje a jazykového stylu v seriálu o Pepíčkovi a v Opluštilových textech z třicátých let minulého století. Ve svých divadelních skečích používal, jak ve své studii zdůraznil Pinard, „pohrdavě vulgární, germanismy prošpikovaný pražský hovorový tón“ – právě ten pražský slang, kterým později hovořila postava Pepíčka. I místo Pepíčkova původu bylo stejné – obec Počerapec.¹³²

¹³¹ Prohlášení Opluštila z 16. 2. 1948. SOA, Mimořádný lidový soud v Praze. LS125/48, Karton 741, listy 176n.

¹³² Pinard: Humor im Dienst der Verleumdung, 102.

Závěr

Využití humoristického časopisu Ejhle jako nástroje nacistické propagandy je nezvyklé v mnoha ohledech. Například kvůli vysoké finanční a materiálové náročnosti. Vícebarevný tisk, a k tomu poměrně vysoký náklad, byl v této fázi války pro jiná periodika nemyslitelný. Nezvyklá byla rovněž námaha, s jakou byl německý původ Ejhle skrýván a zatajován. Aby se zabránilo bojkotu časopisu, bylo skutečné pozadí utajováno i před příslušnými policejními úřady. Z tohoto důvodu je dnes personální složení redakce možné zrekonstruovat jen částečně. Mimořádný byl navíc i způsob prodeje – tedy to, že časopis nebyl prodáván jen v novinových stáncích, ale také na pracovištích.

Okupační úřady si byly vědomy toho, že české obyvatelstvo je velmi těžké ovlivnit dosud používanými „konvenčními“ metodami propagandy. Proto bylo Ejhle ušito na míru jedné cílové skupině – dělnictvu, podílejícímu se na zbrojní výrobě. Oslovit ho mělo jednak specifickým jazykem, vhodnými ilustracemi nebo layoutem, jednak pomocí obsahových doplňků: Pravidelně publikované nemravné obrázky a vtipy (někdy velmi nízké úrovně) sice neobsahovaly žádná přímá propagandistická poselství, měly ale za cíl vzbudit větší zájem u skupiny potenciálních čtenářů. Proto se byli vydavatelé časopisu ochotni smířit s tím, že bylo Ejhle kritizováno některými čtenářkami. Zatímco v Německu vedla kritika čtenářských kruhů už v polovině třicátých let minulého století k postupnému odklonu od satirických časopisů, Německé státní ministerstvo v Protektorátu se v posledních letech války rozhodlo vědomě pro tuto formu propagandy. Právě provokativní a lechtivé karikatury měly listu zajistit oblibu, neboť vycházely vstříc poptávce mezi dělnictvem.

Kromě toho se Německé státní ministerstvo snažilo zajistit „úspěch“ listu i tím, že se v mnohém ohledu snažilo navázat styl časopisu Šejdrem. Tento list měl poměrně slušný náklad, ale záměrně provokativní obsah vedl tehdejší úřady k jeho zastavení. Od Šejdrem nebyly převzaty a graficky upraveny jen některé karikatury a layout. Je doloženo, že se K. H. Frank pokoušel získat pro práci v Ejhle i jeho někdejší zaměstnanec.

Obsahovým zpracováním Ejhle reagovali vydavatelé časopisu na skutečnost, že v Protektorátu nebylo možné docílit německého monopolu na zprávy. I když tištěná média v Protektorátu měli Němci pevně pod kontrolou, většina českého obyvatelstva byla informována o válečné situaci a postupu spojeneckých vojsk především prostřednictvím zahraničního vysílání rozhlasu. Ejhle tak reagovalo především na zahraniční vysílání a na svých stránkách uveřejňovalo témata, která by se v protektorátních periodikách nemohla objevit. To neplatí jen pro vtipy

o napjaté situaci v zásobování v Protektorátu. Ejhle také bez většího časového prodlení komentovalo a zesměšňovalo zahraničněpolitický vývoj. A zatímco jiná média záměrně ignorovala rýsující se vojenskou porážku wehrmachtu, Ejhle místo o brzkém „konečném vítězství“ (Endsieg) psalo o činnosti partyzánů, ústupu německých vojsk, o možném poválečném uspořádání pod sovětským vedením či o budování národních výborů. Cílem této propagandy bylo nahnat čtenářům hrůzu (nebo jej alespoň znejistět) z vývoje po německém ústupu z Protektorátu a vyzdvihnout nebezpečí, která zemi hrozila ze strany „expanzivního“ Sovětského svazu a jeho „barbarského“ bolševismu.¹³³

Tehejší propagandě se Ejhle snažilo posloužit také tvorbou rasistických a antisemitských obrazů nepřítele. Příslušné příspěvky měly především odpovídat již existujícím stereotypním představám čtenářů, případně je posilovat.

Nacistické úřady vydávání a působení časopisu velmi pečlivě sledovaly. Především SD vyjádřila velké uspokojení nad jeho „úspěchem“. V důsledku chybějících pramenů se však nedá zjistit, zda byl účinek listu na čtenáře skutečně tak pronikavý. Avšak vzhledem k relativně krátké existenci časopisu lze předpokládat, že se propagandistický účinek držel v mezích. Úsilí, které na tento projekt ještě před koncem války nacistické úřady vynakládaly, vysvětluje, jak bylo české dělnictvo pro německou propagandu důležité. Ejhle sice jistě nebylo jediným humoristickým listem, jehož prostřednictvím se nacistická propaganda zkoušela zprostředkovávat svá poselství, přesto mu v rámci Evropy připadá výjimečné postavení. Zatímco jiné humoristické časopisy jako *Simplicissimus* nebo *Kladderadatsch* byly zastaveny již v září 1944, Ejhle vycházelo do poloviny dubna 1945.¹³⁴

Z pramenů se zatím bohužel nedá zjistit, kdo byli zaměstnanci časopisu a co se s nimi stalo po válce. Z dostupných spisů ovšem nic nenasvědčuje tomu, že by byli po válce nějak systematictěji postihováni. Obvinění v procesu před mimořádným lidovým soudem proti Josefu Opluštilovi, které se týkalo jeho práce pro Ejhle, k žádnému dalšímu pátrání nevedlo. Opluštil byl souzen za angažmá při přípravě „politických skečů“ a kvůli obvinění, že udal řadu lidí.¹³⁵ Ani nález dopisu

¹³³ Obdobím, které mělo nastat po německém ústupu, se Ejhle zabývalo na začátku roku 1945 v mnoha příspěvcích. Například počátkem dubna vysvětloval list průběh kolektivizace, jak se prý dala čekat: „Docela jednoduchý – váš statek, ten si nechá stát, užitek z něho KSC – nó, a tu rachtu na něm zase vy!“ *dh*: Ejhle č. 7, 1. 4. 1945, 3.

¹³⁴ Dosud se nepodařilo zjistit, jak dlouho vycházely časopisy jako francouzský *Le Mérinos* nebo dánský *Hjemmets Humor*. Mnohé napovídá tomu, že v případě Ejhle se jednalo o humoristický časopis, jehož provoz nacistické úřady udržovaly vůbec nejdéle.

¹³⁵ Josef Opluštil byl odsouzen k šestnácti letům odnětí svobody. *Pinard*: *Humor im Dienst der Verleumdung* 153n. – Viz k tomu také vyhlášení rozsudku z února 1948. SOA, Mimořádný lidový soud v Praze. LS125/48, Karton 741, listy 192–204.

K. H. Franka Rudolfu Wenzelovi nevedl k tomu, aby úřady tuto stopu dál seriózně sledovaly. V mnoha ohledech jsou ale zřejmé jisté kontinuity. Politické karikatury a satira se pochopitelně objevovaly i po skončení války. Nejznámější, a co do výše nákladu nejvýznamnější, list toho druhu byl v Československu vydáván už od léta 1945 v Praze pod názvem Dikobraz. Na rozdíl od Ejhle a časopisů z meziválečného období se v Dikobrazu nedělaly s úplnými jmény kreslířů žádné tajnosti. Na základě poznatků, které je možno získat z dostupných pramenů, se zdá, že v Dikobrazu nepracoval žádný z karikaturistů, který předtím kreslil pro Ejhle.

Výraznější kontinuitu lze ale zjistit u humoristického časopisu Šibeničky, který v letech 1946 až 1949 vycházel pod záštitou Komunistické strany Slovenska v Bratislavě. List pravidelně kopíroval ilustrace ze starších časopisů, většinou ze Šejdrem. Mezi nimi bylo i několik starších „nepolitických“ karikatur od Dobroslava Hauta, který – jak už bylo řečeno – zemřel za nevyjasněných okolností na konci války. Tímto způsobem se objevila zkratka „*dh*“ i po roce 1945. Ironií tak je, že v komunisty řízeném humoristickém listu byly otevřeně publikovány práce člověka, který v letech 1944–1945 působil jako jeden z hlavních kreslířů časopisu Ejhle a z titulu své funkce publikoval desítky ostrých „protibolševických“ karikatur.¹³⁶

¹³⁶ Kresby signované jako „*dh*“ se nacházejí například na řadě titulních stran Šibeniček. Srov. vydání z 30. 6. 1948 a 30. 11. 1948. – Oproti Dikobrazu byla jména kreslířů v Šibeničkách vždy nahrazována zkratkami. Také layout a zčásti obscénní obsah připomíná spíše listy jako Šejdrem a – úmyslně nebo ne – Ejhle.

CO VLASTNĚ ZNAMENÁ EVROPSKÝ? ČESKO, RUMUNSKO A VÝCHODNÍ ROZŠÍŘENÍ EVROPSKÉ UNIE V NĚMECKÉM TISKU*

FELIX WESTRUP

Abstract

What Does European Mean, In This Case? The Czech Republic, Romania, and the Eastward Expansion of the European Union in the German Press

Starting with the mid-1990s, the present contribution deals with the discussion in the German press of the eastward expansion of the European Union. The author deliberately chose to focus on two new members, the Czech Republic and Romania, in order to demonstrate that the recurring leitmotifs and narratives of the debate can be traced back to the semantics of specific possibilities of how to describe social space and its dynamics. Three paradigmatic notions of social space are evaluated and their consequences for describing and assessing “old” and “new” regions of the EU analyzed. In the media debate, however, these notions have always remained implicit, never have they been named, never has any reflection been voiced about them. Also striking is the fact that they have been used in the same sense by papers of differing political orientation and that there has been very little change over time.

Keywords: Czech Republic, Romania, EU Enlargement, discourse analysis, German press

Východní rozšíření Evropské unie patřilo během uplynulých dvou desetiletí k nejobširněji pojednávaným tématům německého tisku. Od poloviny 90. let se objevovalo v seriózních novinách i časopisech, a to nejen jako prosté zpravodajství, ale také jako námět úvodníků, komentářů, analýz a reportáží. Jejich autoři formulovali scénáře dalšího vývoje, zdůvodňovali potřebu tohoto procesu, rozebírali jeho dopady, naděje na úspěch, jakož i rizika ve vztahu k nejrůznějším

* Titul předložené stati je parafrází názvu článku *Luyken*, Reiner: Was heißt hier europäisch? Eine Zugreise durch 19 Länder auf der Suche nach der gemeinsamen Identität. In: *Die Zeit*, 6. srpna 1998.

společenským oblastem: Co bude rozšiřování směrem na východ znamenat pro domácí hospodářství a co pro pracovní trh? Jaké změny v postavení Německa v Evropě a Evropy ve světě můžeme očekávat? Do jaké míry je třeba v těchto rozvahách brát v úvahu politickou a ekonomickou vyspělost přístupujících zemí? Jakou váhu je přitom možno připisovat společnému základu v podobě evropské historie? Také ohledně hierarchie jednotlivých aspektů se názory lišily: panovala značná nejednotnost co do důležitosti té které otázky. Nicméně nelze říci, že by se debata rozpadala na libovolné, stále nové a odlišné příběhy. Z celkového přehledu příspěvků naopak nápadně vystupují určité pravidelně se opakující motivy a narativní schémata, která se během času značně stabilizovala a navzdory zjevným protikladům se navzájem příliš neovlivňovala, ani nevyklučovala.

Předkládaná studie se zabývá vznikem těchto narativních schémat. Chce ukázat, že rozdílná líčení a hodnocení východního rozšíření se v žádném případě nedají vysvětlit rozdílnou měrou nepředpojatosti či přesnosti jednotlivých rozborů, ale spíše jako více či méně zdařilé přiblížování k již existující, „vlastní“ povaze zkoumaného předmětu. Chceme zde ukázat, že různě zobrazované podoby východního rozšiřování EU plynuly již ze zvolené analytické praxe. Rozdíly byly podmíněny samotnou volbou kategorií a koncepcí, s nimiž se k předmětu zkoumání přistupovalo, takže příklon autora k určité hypotéze *a priori* předznamenal i předmět samotný. Tyto zásadní analytické premisy se doposud přitom téměř vůbec nestaly předmětem kritické reflexe. Na příkladě těchto opakujících se schémat, tak jak byly zachyceny v ohromném množství výpovědí, je ovšem možné – a o to zde půjde především – je identifikovat a pochopit i v jejich diskursivním kontextu.¹

Tomuto tématu se nyní budeme věnovat podrobněji, když porovnáme zpravidajství o vstupu Česka a Rumunska do EU, jak o něm informoval seriózní celoněmecký tisk.² Pro účely vymezení analýzy jsme záměrně zvolili dvě velice odlišné

¹ Tímto se předkládaná práce hlásí k diskursivně analytické metodě, která se mezitím prosadila i v oblasti historického bádání. Pro zkoumané souvislosti je zde určující základní předpoklad, že znalostní fondy společnosti mají konstruktivistický charakter a pro jejich evoluční rozšiřování je určující role veřejných komunikačních procesů. Přesvědčivým způsobem byla tato problematika od konce 60. let rozpracována novější sociologií vědění a poststrukturalistickou sociální filozofií. Srov. podrobný popis vývoje teorií u Keller, Rainer: *Wissenssoziologische Diskursanalyse. Grundlegung eines Forschungsprogramms*. Wiesbaden 2005, 37–96. – K recepci v oblasti historie srov. *Sarasin, Philipp: Diskurstheorie und Geschichtswissenschaft*. In: Keller, Rainer / Hirsland, Andreas / Schneider, Werner / Viehöver, Willy (eds.): *Handbuch sozialwissenschaftliche Diskursanalyse*. sv. 1: Theorien und Methoden. Opladen 2001, 53–79, především 53–56. Srov. dále také užitečnou metodologickou příručku od Landwehr, Achim: *Historische Diskursanalyse*. Frankfurt a. Main 2008 (*Historische Einführungen* 4).

² Článek vychází z diplomové práce obhájené v letním semestru 2009 u prof. Dr. Martina Schulzeho Wessela v historickém semináři mnichovské Ludwig-Maximilians-Universität.

kandidátské země, neboť na tomto protikladu budeme moci lépe zachytit možný interpretační rozptyl v referování o rozšiřování EU. Za základ zkoumání nám posloužil reprezentativní korpus asi 300 článků z vydání Süddeutsche Zeitung (SZ), Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ), Die Tageszeitung (taz), Die Zeit a Der Spiegel, obsahujících především interpretačně orientované komentáře, analýzy a reportáže. Na základě tohoto vzorku vznikl seznam nejčastějších schémat užíváných k popisu a interpretaci rozšiřování EU. Dalším krokem bylo hledání elementárních vět a jejich vztahů, na které se tato paradigmatická schémata dají převést.

Chceme ukázat, jak se ústřední a v debatě pravidelně opakované *topoi* a narativy dají odvodit ze sémantiky specifických možností popisu sociálního prostoru a sociálně-prostorové dynamiky. Způsob, jakým o rozšiřování EU na východ referoval německý tisk, závisel dle uvedené argumentace především na základním porozumění výstavbě a funkci daných společenských prostorů. Prostorové představy, ze kterých jednotlivé příspěvky, často bez jejich explicitní zmínky, vycházely, měly totiž rozhodující podíl na strukturaci dané debaty.

Poukážeme na tři paradigmatické prostorové koncepce, které lze z debaty rekonstruovat v podobě ideálních typů: na základě společné historie a vývoje předpokládá první způsob chápání pomyslnou teleologickou spřízněnost mezi starým a novým prostorem EU a nutně také jejich vzájemné sblížování; toto chápání přináší v zásadě pozitivní a na všeobecný pokrok orientovaný pohled na rozšiřování EU. Druhý, spíše skeptický pohled vychází z představy spojených nádob, kde na bázi mechanicky působících tlaků dochází k toku energií a zdrojů; z tohoto pohledu se rozšiřování EU jeví především jako riskantní ekonomický a civilizační podnik. A konečně je zde i třetí perspektiva, založená na binární opozici čistého a nečistého s ohledem na dějinné, kulturní a civilizační prostorové kategorie, která dospívá ke spíše ambivalentnímu chápání projektu rozšiřování EU.³

Jednotný evropský prostor jako prostor pokroku

Očekávaný pohyb mezi původní EU a kandidátskými zeměmi byl obvykle popisován, jako by oba prostory *a priori* náležely k určité na pokrok pevně zacílené časoprostorové dynamice. Staré a nové státy EU zde tedy vlastně nepředstavují

³ K pojmu sociální prostorovosti srov. Ahrens, Daniela: Rolle und Funktion der Region in Zeiten der Globalisierung. In: Ott, Michaela / Uhl, Elke (eds.): Denken des Raums in Zeiten der Globalisierung. Münster 2005, 73–88 (Kultur und Technik 1). Zde se píše: „Kromě teritoriálního chápání symbolizuje prostor také logiku a ‚myšlený řád‘. Prostorové myšlení má co dělat se zaváděním řádu, ovládnutím komplexity. [...] Určit dosah vlivů, nechat hranice sociálně působit – na bázi příslušnosti – znamená podrobit lidi a majetek určitému specifickému řádu.“ *Tamtéž* 76.

odlišné prostory. V této perspektivě se naopak jeví jako prvky jediného, esenciálně prezentovaného evropského prostoru pokroku. Evropská jednota se tak zdá být jakýmsi nadčasovým ideálním jádrem, které bylo jak v původních, tak i v nových státech EU přítomno již dříve. Východní rozšíření tedy nyní následuje jako konečná realizace této na obou stranách již v jádře existující ideální kvality.⁴

Evropská unie se v tomto pohledu jeví jako ztělesnění evropského ideálu. Je to uskutečnění toho, na čem Evropa skutečně spočívá a co se „nyní utváří do podoby Evropské unie“;⁵ je to prostor, který můžeme popsat jako „stavební projekt“;⁶ nesený normativním nárokem, aby „mnohdy násilím poznamenanou minulost nahradila nová, do budoucnosti směřující perspektiva“.⁷ EU tak představuje pokus „vtisknout tomuto kontinentu natrvalo řád, v němž zavládnou svoboda, mír a blahobyť“.⁸ Společně s tím má unijní prostor získat mohutnou dějinnou sílu. Další teritoria, která s ním budou v kontaktu, se díky němu ocitnou pod tlakem nutné modernizace (*Modernisierungszwang*),⁹ který „národy na periferii kontinentu efektivně nasměruje do centra blahobytu a modernosti“.¹⁰ Unie se podobá „tlakovému hrnci“,¹¹ jehož přičiněním se historické konflikty z minulosti doslova „vypaří“.¹² Komunistická nadvláda ve východní Evropě, která procesu integrace předcházela, se pak jeví jako něco, co je celoevropskému prostoru principiálně cizí, čemu se tento prostor ve své skutečné, tj. evropské podobě vždy vzpíral a co

⁴ V této souvislosti srov. historicko-filozofickou práci od *Tielker*, Wilhelm: *Der Mythos von der Idee Europa. Zur Kritik und Bedeutung historischer Entwicklungsgesetze bei der geistigen Verankerung der europäischen Vereinigung*. Münster, Hamburg 2003 (Philosophie 45). K vyrovnávání evropské a unijní historie coby svého druhu diskursivní strategii za účelem legitimize evropských institucí viz *Larat*, Fabrice: *Vergegenwärtigung von Geschichte und Interpretation der Vergangenheit. Zur Legitimation der europäischen Integration*. In: *Schöning*, Matthias / *Seidendorf*, Stefan (eds.): *Reichweiten der Verständigung. Intellektuellendiskurse zwischen Nation und Europa*. Heidelberg 2006, 240–263 (Beiträge zur neueren Literaturgeschichte 3/227).

⁵ *Schwarz*, Karl-Peter: *Die Nationalstaaten und die EU*. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, 4. ledna 2002.

⁶ *Frankenberger*, Klaus-Dieter: *Sechs Kandidaten für die nächste Erweiterung der Europäischen Union. Die Brüsseler Kommission legt den Staaten Mittel- und Osteuropas weitere Anstrengungen nahe*. In: *FAZ*, 17. července 1997.

⁷ *Krastev*, Ivan / *Kühnhardt*, Ludger: *Europa hört nicht in den Alpen auf. Was ein Stabilitätspakt für den Balkan leisten muß*. In: *FAZ*, 27. května 1999.

⁸ *Kohler*, Berthold: *Nie Tadel ohne Lob*. In: *FAZ*, 10. listopadu 2000.

⁹ *Nienhuysen*, Frank: *Die Brüssel-Therapie. Eine Beitrittsperspektive hilft den Staaten Osteuropas, zu gesunden Partnern des Westens zu werden*. In: *Süddeutsche Zeitung (SZ)*, 26. dubna 2005.

¹⁰ *Müller*, Reinhard: *Das aktuelle Wunder. Auf kein Land blickte Europa vor seinem EU-Beitritt so misstrauisch wie auf Rumänien*. In: *SZ*, 19. října 2007.

¹¹ *Brill*, Klaus: *Kunst der Nachbarschaft. Tschechen und Deutsche leben in der Mitte Europas friedlich miteinander – nur Bayern zierte sich*. In: *SZ*, 22. ledna 2007.

¹² *Frank*, Michael: *Versöhnung am Rande Europas. Ungarn und Rumänien kommen sich näher, nun tagen sogar die Regierungen gemeinsam*. In: *SZ*, 19. října 2005.

lze metaforicky popsat jako „noc“,¹³ jež nyní konečně pominula. Historické období komunismu tudíž představovalo jen jakousi přechodovou fází, kterou můžeme označit za jakousi „zatímní Evropu“ (*Zwischeneuropa*),¹⁴ jejíž „deformace a trosky“¹⁵ budou v procesu srůstání kontinentu odstraněny. Líčení této na vzestup a pokrok orientované perspektivy přecházejí občas ve spásonosné vize nárokujejí si univerzální smysl. Jeden z článků tak již toužebně předpovídá „evropský unijní ráj pro všechny“.¹⁶ Na jiném místě jsou kandidáti, kteří byli přizváni k přístupovým rozhovorům, označováni za „vyvolené“,¹⁷ kteří se, tak jako Češi, již mohou „koupat v záři bruselských reflektorů“,¹⁸ nebo naopak – jako Rumuni – ji s lítostí mohou „vnímat jen jako matnou zář na obzoru“.¹⁹ Tam, kde jako v rumunském případě panovalo před přistoupením „vakuum“²⁰ a kde chyběl „racionální a koherentní projekt pro budoucnost“,²¹ získává tato země svým členstvím i „určité politické směřování a politický cíl“.²² Rumunsko, nazývané „chudobincem“ Evropy²³ a „rozvojovým státem“,²⁴ vnímané jako země s „předpotopním“ hospodářstvím²⁵ a „pravděpodobně větším množstvím koňských potahů než bankomatů“,²⁶ se má stát součástí ohromného evropského modernizačního soustrojí, které se postará o to, „aby výjevy připomínající pouťový strašidelný hrad, jež jsme si navykli považovat svým způsobem za balkánský folklor, bryskně nahradily evropské standardy“.²⁷ Pohled na Českou republiku je obdobný, přestože se o ní smýšlí pochvalně

¹³ *Sommer*, Theo: Mit Stolz nach Westen. In: Die Zeit, 20. května 1994.

¹⁴ *Schwarz*: Die Nationalstaaten und die EU.

¹⁵ *Frankenberger*, Klaus-Dieter: Zuwachs. In: FAZ, 27. září 2006.

¹⁶ *Vich*, Marek: Tschechische Waren müssen konkurrenzfähig werden. EU-Paradies für alle. In: Die Tageszeitung (taz), 11. května 1996.

¹⁷ *Verseck*, Keno: Die Maus nicht mit einem Elefanten verheiraten. Rumänien muß bis zur EU-Reife einen gigantischen Reformberg bewältigen. In: taz, 28. května 1998.

¹⁸ *Kohler*: Nie Tadel ohne Lob.

¹⁹ *Tamtéz*.

²⁰ *Brill*, Klaus: Demokrator Europa. In: SZ, 26. října 2005.

²¹ *Verseck*, Keno: Ein Beitritt auf Raten. Im Januar wird Rumänien in die EU aufgenommen. Das war eine richtige Entscheidung. In: taz, 29. prosince 2006.

²² *Tamtéz*.

²³ *Lauer*, Kathrin: Die Letzten werden die Letzten sein. Das Armenhaus Europas macht kaum Fortschritte auf dem Weg nach Brüssel und erhält für seine Politik die schlechtesten Zensuren. In: SZ, 23. listopadu 2000. – *Brill*, Klaus: Aufholjagd mit dem Pferdekarren. Die Steuern sind gesenkt, das Ausland investiert, und korrupten Politikern drohen Strafen – nach der späten Wende soll nun der Sprung in die EU folgen. In: SZ, 15. května 2006.

²⁴ *Oldag*, Andreas: Brosamen für Osteuropa. In: SZ, 16. února 2000.

²⁵ *Haarhof*, Heike: „Es war schwer, sich nicht wie Gott zu fühlen“. Der 44-jährige Leonard Orban führte für Rumänien die Verhandlungen mit der EU. In: taz, 16. května 2006.

²⁶ *Brill*: Aufholjagd mit dem Pferdekarren.

²⁷ *Müller*: Das aktuelle Wunder.

a je mezi kandidátskými státy pravidelně označována za „premianta“²⁸ a „jedničku“²⁹; také v tomto případě převládá názor, že „bez podpory Unie by byly problémy s korupcí a státní deficit mnohem větší“.³⁰ Zásluhy na oblibě této země u zahraničních investorů si však spíše než česká vláda může připsat Evropská unie a její „blahodárný vliv na českou hospodářskou politiku“.³¹ Z tohoto úhlu pohledu může pak kandidátským zemím perspektivu trvalého rozvoje zaručit jedině vstup do EU.

I když se tento vývoj pochopitelně jeví jako nevyhnutelný a postrádající alternativu, je zároveň zřejmé, že se neuskuteční sám od sebe, jakoby samopohybem. Obavy komentátorů vzbuzují především političtí představitelé obou kandidátských zemí, jejich byrokratický aparát, kteří jako by nebyli dostatečně přesvědčeni o „naléhavosti tohoto úkolu“³² a jen málo si vážili „gest dobré vůle“,³³ s nimiž k nim Evropská unie stále znovu přichází. Nevyhnutelné, leč nepopulární reformy se odkládají³⁴ a informovanost občanů je nízká; v důsledku toho se až hazarduje s podporou veřejnosti pro vstup do EU.³⁵ Političtí aktéři postrádají schopnost učit se novým věcem³⁶ a „rozhodnost, když je jí třeba“.³⁷ Právě rumunské politické elity by občas potřebovaly „budíček“,³⁸ aby se začaly „více snažit“.³⁹ EU by tak měla coby „přísný vychovatel“ zakročit,⁴⁰ aby zajistila dodržování pravidel. Pohled na kandidátské země nabývá v podobných výrocích silně mentorské dimenze. V článcích čteme hodnotící soudy, zda tamní instituce již „náležitě“⁴¹ a „patřičným způsobem“ fungují;⁴² přitom se to v nich jen hemží radami jak a kde pracovat

²⁸ *Altmann, Franz-Lothar*: Musterknabe will nichts überstürzen. Prag bereitet sich gewissenhaft und akribisch auf den Beitritt vor. In: SZ, 30. listopadu 1995.

²⁹ *Fritz-Vannahme, Joachim*: Bewerber im Test. Der EU-Beitritt rückt für etliche Länder immer näher. In: Die Zeit, 9. listopadu 2000.

³⁰ *Žák, Václav*: Jenseits des Weißen Berges. Wer Tschechien verstehen will, muss seine Geschichte kennen. In: SZ, 3. dubna 2004.

³¹ *Kaps, Carola*: Viel Reformbedarf. Tschechien vor dem Referendum. In: FAZ, 11. června 2003.

³² *Kaps, Carola*: Die Tschechische Republik lahmt auf dem Weg in die Europäische Union. Benes-Dekrete belasten die Diskussion über den Beitritt. In: FAZ, 10. června 2002.

³³ *Verseck, Keno*: Bukarest braucht das Erschrecken. In: taz, 12. února 2004.

³⁴ *Srov. Kaps*: Die Tschechische Republik lahmt.

³⁵ *Frank, Michael*: Vaclav Havels später Triumph. In: SZ, 16. června 2003.

³⁶ *Srov. Schwarz, Karl-Peter*: Das Elend im Osten. Das Beispiel Polen zeigt, dass auch innerhalb der EU ein Wandel zum Besseren möglich ist. In: FAZ, 27. října 2007.

³⁷ *Bacia, Horst*: Enttäuschend. In: FAZ, 24. července 2008.

³⁸ *Wernicke, Christian*: Nachzügler im Doppelpack. Bulgarien und Rumänien werden im Jahr 2007 der EU beitreten. In: SZ, 11. srpna 2004.

³⁹ *Tamtéz*.

⁴⁰ *Tenbrock, Christian*: Zwischen Westen und Walachei. Gehört Rumänien in die Europäische Union? In: Die Zeit, 4. srpna 2005.

⁴¹ *Frankenberger*: Sechs Kandidaten für die nächste Erweiterung.

⁴² *Tamtéz*.

„rychleji, účinněji, lépe a transparentněji“.⁴³ Evropské unie je zapotřebí, konstatuje se, jako „ukazatele cesty a řádu“,⁴⁴ aby poskytovala „dohled a vodítko“ k dalším krokům.⁴⁵ K „trvalému pokroku“⁴⁶ tak nejsou nutné jen peníze, nýbrž i „vzory a poučení“.⁴⁷ Ve východní Evropě potřebují zejména „Brusel a jeho hodnoty a pravidla pro změnu“.⁴⁸

Z předchozího výběru jasně vyplývá, že z této perspektivy se rozšiřování EU nejeví jako čistě technická a ekonomická záležitost, nýbrž jako komplexní a téměř etický projekt, jako otázka, která se dotýká se také společenských norem i oficiálních a neoficiálních institucí, jež mají tento proces zajišťovat a umožnit po technické stránce. Často zaznívá názor, že „pouze hospodářský růst nestačí“.⁴⁹ Kandidátské země přece na sebe vzaly závazek „k aplikaci evropských pravidel“,⁵⁰ což má v praxi přinést vymýcení korupce a klientelismu, upevnění právního státu a transparentní správu.⁵¹ To zároveň znamená, že budou muset přestat ignorovat „běžné normy v oblasti bezpečnosti a životního prostředí“,⁵² zakročít proti diskriminaci Romů,⁵³ zlepšit poměry v dětských domovech⁵⁴ či legalizovat homosexualitu.⁵⁵ Občané těchto zemí se budou muset s tímto novým řádem naučit zacházet; vzdýt i volný trh kupříkladu získává smysl teprve tehdy, kdy se ustaví též „přiměřené akcionářské a podnikatelské chování“.⁵⁶ Pokrok prostřednictvím a v rámci sjednocené Evropy v tomto pojetí znamená tedy také civilizační pokrok ve smyslu přijetí evropského řádu, přičemž právě tento aspekt vystihuje představa „europeizace“; vyjadřují jej metafory jako „cesta do Evropy“,⁵⁷ „dostat se do západní Evropy“⁵⁸ nebo přijetí „do rodiny evropských zemí“.⁵⁹ Právě s ohledem na tento civilizač-

⁴³ *Fritz-Vannahme*: Bewerber im Test.

⁴⁴ *Verseck*: Ein Beitritt auf Raten.

⁴⁵ *Tamtéz*.

⁴⁶ *Kaps*, Carola: Aus dem Abseits. Die EU darf Südosteuropa nicht vergessen. In: FAZ, 1. června 2004.

⁴⁷ *Tamtéz*.

⁴⁸ *Tenbrock*: Zwischen Westen und Walachei.

⁴⁹ *Fritz-Vannahme*: Bewerber im Test.

⁵⁰ *Linke*, Jonas / *Székel*, Christine: Einmischung als Willkommensgeschenk. In: Die Zeit, 22. prosince 2006.

⁵¹ *Srov. Brill*, Klaus: Europas Hochmut. Die EU hat keinen Grund zur Überheblichkeit gegenüber den Anwärtern Bulgarien und Rumänien. In: SZ, 27. září 2006.

⁵² *Ertel*, Manfred / *Malzahn*, Claus Christian: Im Dreieck des Todes. In: Der Spiegel, 21. února 2000.

⁵³ *Srov. Kaps*, Carola: Das südosteuropäische Land ist besser als sein Ruf. Die Regierung Nastase ist auf dem richtigen Weg. In: FAZ, 12. listopadu 2001.

⁵⁴ *Srov. tamtéž*.

⁵⁵ *Srov. tamtéž*.

⁵⁶ *Altmann*: Musterknabe will nichts überstürzen.

⁵⁷ *Tenbrock*: Zwischen Westen und Walachei.

⁵⁸ *Brill*: Demokrator Europa.

⁵⁹ *Žák*: Jenseits des Weißen Berges.

ní aspekt modernizace resp. europeizace se postkomunistické země pohybují po „tenkém ledě“.⁶⁰ „Hospodářskému růstu“ se často přikládá „větší význam než politické každodennosti“.⁶¹ Ke „skutečnému zvratu“⁶² zde dosud nedošlo; „k jádru systému se změny totiž dostávají teprve nyní pod tlakem unijních závazků“.⁶³

Posledním aspektem této vývojové koncepce evropského prostoru je dialektický vztah mezi východní a západní oblastí vnitřního prostoru EU, pojímaného jako prostor evropského pokroku. Tato dynamika, kterou nastartovalo teprve východní rozšíření, zpětně působí také na Západ: nejedná se přitom pouze o adaptaci v rovně institucí, k níž v rámci integrace nových členských zemí do EU nevyhnutelně musí dojít; jedná se též o politické a společenské impulsy, které v mnohem větší míře nyní přicházejí i z Východu. Dočítáme se například, že ve velkoměstech, „centrech revoluce“⁶⁴ si generace dvacátníků až čtyřicátníků právě budují kariéru a že v porovnání se svými vrstevníky na Západě, kteří by se jimi mnohdy mohli inspirovat, jsou tito lidé vitálnější. Tuto popřevratovou generaci poznamenala gradující dynamika transformačního období a šance vybudovat již v mladém věku něco nového;⁶⁵ tito lidé jsou zároveň „bojovnější a zásadovější“⁶⁶ a, jak na příkladě Česka dokládají výsledky studií OECD, v porovnání s průměrnými německými absolventy škol i vzdělanější.⁶⁷ Na institucionální úrovni panuje obdobná situace: „východoevropská laborator“⁶⁸ nabízí prostor ke zkoušení nových administrativních konceptů, díky nimž i „veteráni EU“⁶⁹ budou motivováni k zdokonalení vlastních institucí. Proto se i o Rumunsku dá z tamní perspektivy hovořit jako o modelu pro Evropu, ačkoli zůstává od svých „evropských vzorů na hony vzdáleno“.⁷⁰ Svým způsobem totiž „předjímá evropský trend: privatizaci a rostoucí míru zodpovědnosti“.⁷¹ Nazíráno optimistickou a na víře v pokrok založenou

⁶⁰ Schmidt-Häuer, Christian: „Eßt – aber schmatzt nicht so“. Die Korruption in Tschechien hat die Propheten ungezügelter Marktwirtschaft eingeholt. In: Die Zeit, 5. prosince 1997.

⁶¹ Kaps, Carola: Osteuropa im Stimmungstief. In: FAZ, 17. srpna 2005.

⁶² Brill: Aufholjagd mit dem Pferdekarren.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ Herre, Sabine: Aufbruch Ost. Die öffentliche Debatte zur bevorstehenden Erweiterung der EU beschwört vor allem die Gefahren der Armutsmigration. Dabei birgt die Erweiterung der Europäischen Union Chancen für ganz Europa. In: taz, 7. prosince 2002.

⁶⁵ Srov. tamtéž.

⁶⁶ Srov. Bittner, Jochen: Prags zweiter Frühling. Die junge tschechische Elite erwartet von der EU radikale Freiheit – keine neue Gleichmacherei. In: Die Zeit, 1. dubna 2004.

⁶⁷ Srov. Bublíková, Barbara: Heimat auf Zeit. Warum viele Tschechen in Deutschland arbeiten – aber nicht lange bleiben wollen. In: Die Zeit, 29. dubna 2004.

⁶⁸ Herre: Aufbruch Ost.

⁶⁹ Brill, Klaus: Der Lohn nach langer Entbehrung. In: SZ, 19. ledna 2008.

⁷⁰ Herre, Sabine: Nichts ist so, wie es scheint. In: taz, 26. říjen 2005.

⁷¹ Srov. tamtéž.

optikou, v níž směrovka společenského vývoje ukazuje stabilně vzhůru, to sice pro Západ znamená výzvu, ale zároveň také nový stimul. Je třeba si zvyknout, že se v Evropě „časy změnily“⁷² a že „rozšířená EU promění nejenom Východ, ale i Západ“.⁷³ „Stará Evropa se všemi svými rituály a pohodlnými zvyklostmi“⁷⁴ tak již patří minulosti. Tyto citáty zřetelně sugerují zdání nevyhnutelnosti jednotlého evropského vývoje. Pokrok je zde *a priori* asociován s europeizací, ta se však může rozvíjet jen jako esenciální evropský celek. Cestou pro budoucnost je tak spojení dosud rozděleného jednotného prostoru. Západ Evropy, prezentovaný jako historický reprezentant evropské ideje, má mít o společný evropský prostor nejenom zájem, ale má za něj i převzít zodpovědnost.

Představa prostorů jako spojených nádob

Jestliže dosud popisované chápání prostoru bylo výrazem jisté lineární časoprostorové dynamiky vycházející ze všezahrnující představy o pokroku a modernizaci, která je zároveň prezentována jako „europeizace“ a rozvíjení „evropské podstaty“, nabízí druhá paradigmatická perspektiva něco zcela jiného: v jejím pojetí není očekávaný vývoj vnímán jen jako k pomyslnému cíli směřující konvergenční pohyb, nýbrž jako do značné míry otevřená výslednice dynamiky jednotlivých navzájem působících sil daných odlišnostmi v rámci samotného stávajícího statu quo. Vztah mezi sledovanými prostory není tak již určen jejich podílem na jediném, jasně zacíleném vývojovém procesu, nýbrž jejich vzájemným působením v rámci celku, který se v krátkodobé i střednědobé perspektivě jeví jako velice stabilní. Poměr jednotlivých prostorů se z tohoto pohledu jeví jako silové pole, kde křehkou rovnováhu udržuje spolupůsobení nesčetných regulačních parametrů. Změní-li se stávající nastavení, úměrně tomu dochází uvnitř tohoto pomyslného komplexu k dalšímu přesunu zdrojů, jehož výslednou dynamiku lze jen těžko odhadnout.⁷⁵

⁷² Sommer: Mit Stolz nach Westen.

⁷³ Wagner, Richard: Der Westen Europas ist müde und hat Angst. Doch die Erweiterung der EU um Rumänien und Bulgarien bietet eine große Chance für langfristige Stabilität. In: SZ, 29. dubna 2005.

⁷⁴ Fröhlingsdorf, Michael / Hawranek, Dietmar / Klawitter, Nils u.a.: Der Preis des neuen Europa. Die Osterweiterung wird die EU grundlegend verändern. In: Der Spiegel, 26. dubna 2004.

⁷⁵ Srov. diskusi o ekonomicky podmíněných prostorových představách u Wiedemer, Volker: Über Wolkenkratzer, Zugvögel und Verkehrsstau. Zum Raumbegriff in der Ökonomie. Grundsätzliches im Kontext aktueller Entwicklungen. In: Ott/Uhl (eds.): Denken des Raums in Zeiten der Globalisierung 106–114. – V této souvislosti srovnej dále Spindler, Manuela: Europa als „Wettbewerbsregion“. In: Reuber, Paul / Strüver, Anke / Wolkersdorfer, Günter (eds.): Politische Geographien Europas. Annäherungen an ein umstrittenes Konstrukt. Münster 2005, 117–140 (Forum politische Geographie 1).

Ve prospěch východního rozšíření EU lze z pohledu německé ekonomiky argumentovat především vidinou otevření nového, ještě nenasyčeného hospodářského prostoru. Půjde o „otevření východní Evropy“,⁷⁶ resp. díky rozšíření Unie o expanzi vlastního prostoru, což je pro německé hospodářství a jeho další růst velmi „šťastná souhra okolností“.⁷⁷ Jako argument ve prospěch přijetí dalších zemí mohou sloužit i potenciální navýšení obchodní výměny a integrace strategických hospodářských prostorů.⁷⁸ Takto se například uvádí, že „obchod s Východem není jednosměrná ulice“,⁷⁹ že rozšíření EU především odstraní překážky, které stojí v cestě německému vývozu, a tím Německu coby „světové exportní jedničce“⁸⁰ zajistí rozšířené „pole působnosti“⁸¹ a přístup na „budoucí trhy“.⁸² Představu „expanze“ EU na východ lze z ekonomických důvodů tedy jen přivítat, a to i s ohledem na nové možnosti, jež se tím Německu otevírají. Plak na přijetí „evropských“ pravidel v oblasti životního prostředí, bezpečnosti a hospodářské soutěže⁸³ a nutnost „vzájemného propojení v rámci jednotného trhu a závazného přijetí evropských zákonů“⁸⁴ má nové členy co nejrychleji včlenit do nákladného institucionálního uspořádání EU. Tím se současně i vyrovnají stávající rozdíly, eliminují „deformace hospodářské soutěže“⁸⁵ a doposud existující spory vedené za použití „nerovných zbraní“.⁸⁶ V této souvislosti se mluví o „ekologickém rabatu“, který byl jakoby poskytován pro kandidátské země,⁸⁷ o „nedodržování běžných ekologických a bezpečnostních norem“,⁸⁸ o „dumpingových daních“⁸⁹ či o „feudálních

⁷⁶ Fröhlingsdorf/Hawranek/Klawitter: Der Preis des neuen Europa.

⁷⁷ Tamtéž.

⁷⁸ Srov. Alimpic, Danko: Weg mit den Zöllnern! In: Die Zeit, 9. ledna 2003. – Oertel, Barbara: Europas neue Ufer am Schwarzen Meer. In: taz, 2. ledna 2007.

⁷⁹ Schmid, Klaus-Peter: Und Deutschland profitiert doch. In: Die Zeit, 12. prosince 2002.

⁸⁰ Hoischen, Oliver: Hier spricht man deutsch. Allen Ängsten und Vorbehalten zum Trotz – Rumäniens und Bulgariens EU-Beitritt liegt ganz in unserem Interesse. In: FAZ, 31. prosince 2006.

⁸¹ Wagner: Der Westen Europas ist müde und hat Angst.

⁸² Tamtéž.

⁸³ Srov. Fischermann, Thomas / Rudzio, Kolja: Die Arbeit wandert aus. In den Industriestaaten geht die Angst um. Jobs werden in Billiglohnländer verlagert. Politiker beschimpfen die Unternehmen – statt Grundlagen für mehr Wettbewerbsfähigkeit zu schaffen. In: Die Zeit, 7. dubna 2004.

⁸⁴ Fritz-Vannahme, Joachim: Europa, einig Vaterland. Fünf Gründe gegen die Groß-EU – und warum sie falsch sind. In: Die Zeit, 29. dubna 2004.

⁸⁵ Brill: Der Lohn nach langer Entbehrung.

⁸⁶ Hawranek, Dietmar / Hornig, Frank / Jung, Alexander: Bye-bye „made in Germany“. Wie die Globalisierung den industriellen Kern der Bundesrepublik bedroht. In: Der Spiegel, 25. října 2004.

⁸⁷ Wernicke, Christian: „Was können wir, was die nicht können?“ In den Grenzregionen wächst die Angst vor der EU-Osterweiterung. Das Beispiel Oberfranken. In: Die Zeit, 9. listopadu 2000.

⁸⁸ Ertel/Malzahn: Im Dreieck des Todes.

⁸⁹ Fröhlingsdorf/Hawranek/Klawitter: Der Preis des neuen Europa.

praktikách na podporu ekonomiky⁹⁰. Lze očekávat, že rozšíření EU by toto všechno pomohlo odstranit.

Otevření nových trhů představuje z tohoto mechanistického pohledu argument ve prospěch nutnosti východního rozšíření. V téže logice se avšak nabízejí argumenty také proti tomuto záměru, a to podíváme-li se na již zmíněný vzájemný vztah obou prostorů spíše z východo-západní perspektivy. V popředí pak již nebudou přednosti diskutovaného rozšíření unijního prostoru směrem na východ, ale spíše opačná představa vpádu čekatelů na území EU, evokující nevypočitatelná nebezpečí a rizika. S úlelem následně přichází zjištění, že se přece jedná o ty státy, které „se pro Německo jako hospodářské teritorium během posledních let profilyovaly jako největší konkurenti“,⁹¹ a to vše je doprovázeno chmurnými vizemi o úniku zdrojů nebo naopak o jejich nekontrolovaném přílivu. Mluví se o obávaném „cenovém tlaku levné východní nabídky“⁹² a o nebezpečí „mzdového dumpingu“⁹³ uvnitř budoucího nejednotného vnitřního prostoru, o „vábení“⁹⁴ z kandidátských zemí, jemuž by německé podniky při volbě výrobní lokality mohly velmi snadno „podlehnout“.⁹⁵ Zároveň zde hrozí „Drang nach Westen“⁹⁶ a „možnost volného pohybu“⁹⁷ občanů z nových členských zemí. Ve střednědobém horizontu pak nastupuje strach z blížícího se data, kdy volný pohyb nabude účinnosti bez jakýchkoli omezení a východoevropská konkurence „vezme německé hospodářství útokem“.⁹⁸ Takové úvahy jsou charakteristické především pro lokální perspektivu, v níž se v období první vlny rozšiřování EU česko-německé příhraniční území stalo jakýmsi indikátorem dalšího vývoje a barometrem veřejného mínění. Podle převládajícího mínění se dal tento proces bezprostředně sledovat právě na této styčné ploše, kde „na sebe tvrdě narážejí stará a nová EU“.⁹⁹ Právě zde české stavební firmy, vyplácející jen desetinové mzdy, už doslova klepou na dveře,¹⁰⁰ kdežto zemědělci v příhraničních

⁹⁰ *Tamtéž.*

⁹¹ *Tamtéž.*

⁹² *Wernicke*: „Was können wir, was die nicht können?“

⁹³ *Frühlingsdorf/Hawranek/Klawitter*: Der Preis des neuen Europa.

⁹⁴ *Katzenberger*, Paul: Softwareschmiede Ost. In: SZ, 29. března 2004.

⁹⁵ *Tamtéž.*

⁹⁶ *Tietz*, Janko: Krasses Fördergefälle. Im europaweiten Standort-Poker zählt die bayerische Grenzregion zu den Verlierern – wieder einmal. In: Der Spiegel, 14. května 2005.

⁹⁷ *Hirsch*, Burkhard: Die Bürger müssen Europa wollen. Das schöne Nizza, die Charta der EU-Grundrechte und die Demokratie. In: FAZ, 10. prosince 2000.

⁹⁸ *Steffen*, Tilman: Die große Stille nach dem kurzen Fest. In: taz, 9. srpna 2004.

⁹⁹ *Dahlkamp*, Jürgen / *Dommer*, Martin / *Holm*, Carsten u.a.: So nah, so fern. Hoffnung und Angst an Deutschlands Ostgrenze. In: Der Spiegel, 10. května 2004.

¹⁰⁰ *Srov. Herre*, Sabine: Auf dem Goldenen Steig. Stuckateure aus Italien, Salzhändler aus aller Welt. Schon vor 200 Jahren war der Böhmerwald eine echte EU-Region. In: taz, 16. června 2001.

oblastech se zase obávají, že přijdou o subvence,¹⁰¹ že se utopí v „přílivu mléka“¹⁰² a že výkupní ceny masa prudce klesnou.¹⁰³ Výrobní sektor se tak v očekávání brzkého rozšíření již vydal východním směrem a brzy mají následovat také firmy ze sektoru obchodu a služeb.¹⁰⁴ Za hranicemi se již nahromadilo ohromné množství ilegálních přistěhovalců¹⁰⁵ a jen v samotném Česku přitahuje EU statisíce lidí, kteří se zde zdržují bez povolení.¹⁰⁶ A k tomu je třeba jen za Česko přičíst ještě několik set tisíc Romů, „z nichž většina by také zemi opustila raději dnes než zítra“.¹⁰⁷

Otevření hranic se zdálo problematické i s ohledem na přímý vztah EU a kandidátských zemí. Dosavadní omezení volného pohybu budou zrušena, avšak dopad takto uvolněné dynamiky nelze dobře odhadnout. Navíc se jevíly důsledky otevření nepředvídatelné ještě v dalším směru: panovaly obavy, že proces otvírání hranic v určitém bodě přeroste v samopohyb. Kdyby se totiž ve spojitosti se vstupem nových členských států automaticky zrušily hranice, mohlo by toto zrušení v určitý moment vést i k rozšíření Unie na země, které dosud stály zcela mimo. Ruské mafie a jiné „východoevropské bandy“¹⁰⁸ a „asijské gangy“¹⁰⁹ tak čekají na rozšíření EU, aby „rozšířily své pole působnosti a mohly se uchytit v západní Evropě“.¹¹⁰ V Evropě bez hranic by kriminalitě již „vůbec nebylo možno učinit přítrž“.¹¹¹ Plánovaným rozšiřováním tak dost možná vytváříme precedent, kdy pak budeme muset „do evropské rodiny přijmout každý národ, který s evropskou hymnou na rtech svrhne despotickou vládu“.¹¹² Existují obavy, že rozšiřování bude dále pokračovat s „jakousi samozřejmostí“;¹¹³ do „Unie blahobytu“¹¹⁴ se tak natlačí další a další země, což nakonec tento blahobyt vážně ohrozí.

¹⁰¹ Srov. *Rubner*, Jeanne: Das Sterben der Ställe. In: SZ, 3. března 2004.

¹⁰² *Tamtéž*.

¹⁰³ Srov. *tamtéž*.

¹⁰⁴ Srov. *Klein*, Stefan: Brückenschlag ins Ungewisse. Bayerische Ängste und tschechische Hoffnungen. Eine Reise entlang der deutschen Ostgrenze vor der EU-Erweiterung. In: SZ, 17. dubna 2004.

¹⁰⁵ Srov. *Bolesch*, Cornelia: Europa in Bewegung. In: SZ, 15. listopadu 2006.

¹⁰⁶ Srov. *Gebauer*, Mathias / *Mestmacher*, Christoph / *Stoldt*, Hans-Ulrich: Wer zahlt, kommt rein. Der Handel mit Menschen, die in die reichen EU-Länder drängen, ist längst ein Milliardengeschäft. In: *Der Spiegel*, 30. dubna 2001.

¹⁰⁷ *Tamtéž*.

¹⁰⁸ *Krebs*, Heiko: Im Griff der Mafia. In: SZ, 16. března 2004.

¹⁰⁹ *Tamtéž*.

¹¹⁰ *Tamtéž*.

¹¹¹ *Freund*, Andreas: Die Grenzen sind Barrieren geblieben. Mißtrauen bei vorsichtiger Annäherung. Zittau im Dreiländereck von Deutschland, Polen und Tschechien. In: FAZ, 24. září 1998.

¹¹² *Thumann*, Michael: Europa leuchtet. Alle wollen in die EU. In: *Die Zeit*, 9. prosince 2004.

¹¹³ Srov. *Nienhuysen*, Frank: Europas ferner Osten. In: SZ, 12. srpna 2004.

¹¹⁴ *Hagelüken*, Alexander: Gefährlicher Großmut. Die EU nimmt Rumänien auf, obwohl das Land überhaupt nicht reif dafür ist. In: SZ, 14. dubna 2005.

Koncept rovnováhy sil byl aplikován také na vnitřní uspořádání EU a na vztah mezi oběma prostory. Tato rovnováha byla vnímána jako principiálně křehká s tím, že každá změna může spustit nepředvídatelný proces. Podle prognóz se mělo nové společenství stát „nepřehlednější, vyhocenější, ‚objektivní‘ i politické protiklady měly být výraznější“¹¹⁵ a ani s „evropským obchodem“ to nemělo být snazší.¹¹⁶ V případě východního rozšíření se tak nejedná jen o nějaký „veselý a svorný výlet východním směrem, kdy se všichni radují, že politické rozdělení Evropy skončilo“.¹¹⁷ Jde také o budoucí rozdělení moci v rámci rozšířeného společenství.¹¹⁸ Nabízí se otázka, zda evropské instituce novou zátěž ustojí,¹¹⁹ či zda se spíš neukáže, že se EU dostává na samou „hranici svých možností“.¹²⁰ Uvažovalo se například o tom, zda noví členové nemohou „vážným způsobem destabilizovat výsledky hlasování Evropského parlamentu“.¹²¹ Zřetelná nedůvěra panovala v tomto směru zvláště vůči Čechům. Díky nim si Unie totiž zadělala na problém. Euroskepticismus totiž u nich téměř patří „k dobrému tónu“,¹²² a jejich prezident se dokonce může otevřeně vyjadřovat proti ratifikaci Evropské ústavy.¹²³ Je tak třeba být na pozoru, aby je nenapadlo přejímat britské „ostrovní vrtochy“¹²⁴ a nahlodávat integrační projekt zevnitř. Zaznívaly obavy, že jednotné vystupování EU, „přání hovořit jedním hlasem“,¹²⁵ by se po rozšíření mohlo stát naprostou iluzí. Do úvahy by se měla vzít také zátěž centrálního plánování, která ekonomiky kandidátských států stále poznamenává.¹²⁶ Jejich přijetí do EU by tak v neobyčejné míře zatížilo strukturální fondy¹²⁷ a rozkolísalo systém podpor, šitý na míru staré EU.¹²⁸ Mezi prvním a druhým kolem rozšíření nabraly tyto výhrady dramatic-

¹¹⁵ Frankenberger, Klaus-Dieter: Größer, heterogener. In: FAZ, 11. prosince 1999.

¹¹⁶ Sommer: Mit Stolz nach Westen.

¹¹⁷ Oldag, Andreas: Halbherzige Einladung. In: SZ, 17. července 1997.

¹¹⁸ Srov. *tamtéž*.

¹¹⁹ Srov. Frankenberger, Klaus-Dieter: Hürde. In: FAZ, 10. dubna 2003.

¹²⁰ Kaps: Aus dem Abseits.

¹²¹ Niklewicz, Konrad: Die alten Europäer. Mit Jahresbeginn treten Rumänien und Bulgarien der Europäischen Union bei. Die Wiedervereinigung des Kontinentes ist aber noch nicht abgeschlossen. In: Die Zeit, 29. prosince 2006.

¹²² Kaps, Carola: Konsequente Beseitigung eines fiskalpolitischen Sündenfalls. In: FAZ, 10. listopadu 2003.

¹²³ Srov. Kaps, Carola: Die Wirtschaft wächst trotz politischer Blockaden. Im mittel- und osteuropäischen Standortwettbewerb droht das Land aber zurückzufallen. In: FAZ, 4. dubna 2005.

¹²⁴ Schwarz, Karl-Peter: Das kleinere Übel. In: FAZ, 16. června 2003.

¹²⁵ Frankenberger: Hürde.

¹²⁶ Oldag: Brosamen für Osteuropa. – Fröhlingsdorf/Hawranek/Klawitter: Der Preis des neuen Europa.

¹²⁷ Srov. Hirsch: Die Bürger müssen Europa wollen.

¹²⁸ Srov. Fritz-Vannahme, Joachim / Pinzler, Petra: Ein Kontinent, zwei Welten. In Europa wächst die Ungleichheit. In: Die Zeit, 18. srpna 2005.

kých rozměrů. Přijetí Rumunska bylo stále zřetelněji vnímáno jako unáhlené,¹²⁹ chystané změny v EU byly chápány jako přetížení za hranice únosnosti, které se v tomto kontextu pravidelně popisuje pomocí sugestivní tělesné metaforiky: přijetí Rumunska nebo Bulharska se musí ještě „strávit“,¹³⁰ „chuť na další chod“¹³¹ přitom již „zcela pominula“. ¹³² Pokud si EU nedá pozor, přejí se¹³³ a dopadne jako „děcko, které si toho nechalo nandat na talíř hodně, a teď je mu špatně“.¹³⁴

Na rozdíl od perspektivy orientované na celoevropský rozvoj ve jménu modernizace a pokroku je toto paradigma charakteristické důrazem převážně na sebe sama a sledováním vlastního prospěchu. S kandidátskými zeměmi se zde zachází buď jako se zdrojem nebezpečí, či s disponibilní podstatou, která je pojmána jako doplňkový imperiální rezervoár. Základní argument zde nepředstavuje potřeba pomoci méně vyspělému prostoru jako v případě začleňování jihovýchodní Evropy, ale především zajištění vlastního blahobytu: nebudeme-li konat, „zůstane region velmi křehký a migrační tlak na Německo a na celou EU poroste“.¹³⁵ Typickým stereotypem je myšlenka strategické investice, podle níž se německé angažmá vyplatí, pro případ že by Spolková republika potřebovala „v rámci měření sil v Bruselu do budoucna podpořit“.¹³⁶ Objevují se také argumenty jako vystříženě z dob kolonialismu, podle nichž se přijetí Rumunska zdůvodňuje „neschopností tamních podnikatelů dorovnat krok se zahraniční konkurencí“,¹³⁷ z čehož se dovozuje, že Rumuni se po pádu celních bariér budou jistě chovat k firmám ze staré EU s ohromným respektem. Unijní příspěvky ostatně poplynou převážně zpět na Západ, protože se během modernizace „dostanou k veslu konzultanti, poskytovatelé služeb a dodavatelé ze zemí staré EU“.¹³⁸ Představa o spolupůsobení prostorů jako systému, který funguje na bázi fyzikálních zákonů a který můžeme řídit pouhou regulací vzájemného působení sil uvnitř spojených nádob, se nakonec ukázala ve vztahu k čistě ekonomicko-strategickým úvahám jako velmi produktivní. Jedná se zde o poměr tlaku mezi prostory, o směr a objem výměny zboží, o její kontrolu

¹²⁹ *Hagelüken*: Gefährlicher Großmut.

¹³⁰ *Glötz*, Peter: Fischer macht den Wehner. In: SZ, 5. února 2004.

¹³¹ *Beste*, Ralf / *Knaup*, Horand / *Pfister*, René: Der ungeliebte Beitritt. Deutschland soll die Aufnahme Rumäniens und Bulgariens in die EU absegnen. In der Großen Koalition wächst der Widerstand gegen neue Mitglieder aus Südosteuropa. In: Der Spiegel, 27. března 2006.

¹³² *Tamtéz*.

¹³³ *Srov. Rathfelder*, Erich: Deutlicher Fingerzeig der EU. Mit Recht sagt die Europäische Union Nein zu Kroatien. In: taz, 17. března 2005.

¹³⁴ *Winter*, Martin: Eine Notbremse für die EU. In: SZ, 13. prosince 2005.

¹³⁵ *Kaps*: Aus dem Abseits.

¹³⁶ *Kaps*, Carola: Warten auf deutsche Investoren. In: FAZ, 12. srpna 2004.

¹³⁷ *Verseck*: Ein Beitritt auf Raten.

¹³⁸ *Tamtéz*.

a filtraci a konečně o možnost vzájemného započítávání různých celků s plusovým a minusovým znaménkem. Je to kvantitativně zaměřené uvažování. Nejdůležitější je, zda lze před konečným výsledkem očekávat znaménko plus anebo minus.

Čisté a nečisté prostory

Také třetí pohled na vztah mezi starým a novým prostorem EU nevychází ani tolik z budoucího srovnání obou území jako z jejich stávajících odlišností. Na rozdíl od již popsaného vidění prostoru, které na stejném pozadí rozvíjí přístup založený na kvantitativních poměrech ve smyslu vyšší nebo nižší číselné hodnoty, vychází představa čistého a nečistého prostoru z rozlišování norem určených kvalitativně. Stěžejní kategorií pro popis a hodnocení vztahů mezi prostory je protiklad čistého a nečistého, přičemž konečným cílem má být zachování, resp. ustavení prostoru čistého.¹³⁹ Z tohoto úhlu pohledu je unijní prostor automaticky chápán jako čistý a tuto jeho čistotu je třeba uchovat. Uvažované odstranění stávajících omezení se tak jeví jako problematické hned ze dvou důvodů. Za prvé představuje útok na předpokládanou kulturní identitu unijního prostoru, na jeho vnitřní harmonii a jeho „bytočný“ stav, protože do něho vstoupí prvky cizoty a jinakosti. Za druhé pak přináší ohrožení zvyklostí a kultury, chápané v jejím civilizačním rozměru a vnímané ve spojitosti s fungováním společnosti jako určitý způsob života.

V první variantě, zabývající se hrozbou narušení unijního prostoru, je obava o udržení jeho čistoty směřována téměř výhradně na Rumunsko. Evropanství, jež samotní Rumuni vnímají velmi silně, jim ostatní nechťejí tak zcela věřit. Na jedné straně tu sice je „Rumunsko jako starý kulturní národ“¹⁴⁰ s německými

¹³⁹ K čistému a nečistému jako binárním kategoriím určujícím chápání světa a strukturu společností srov. diskusi u Douglas, Mary: Reinheit und Gefährdung. Eine Studie zu Vorstellungen von Verunreinigung und Tabu. Berlin 1985. Douglasová zde zkoumá funkci představ čistého a nečistého v archaických společnostech a vztahuje ji k náboženské, resp. kultické binární opozici svatého a profánního. Na obecné úrovni poznamenává, že „představy oddělování, očišťování, vymezování a trestání přestupků mají především za úkol systematizovat přirozeně disparátní zkušenosti. Pouze pokud zdůrazníme rozdíl mezi vevnitř a vně, nahoře a dole, mužským a ženským, pro a proti, můžeme dospět k určitému zdání řádu.“ *Tamtéž* 15n. – Ke společenské funkci opozice čistého a nečistého srov. Braun, Christina von: Zum Begriff der Reinheit. In: Metis. Zeitschrift für historische Frauenforschung und feministische Praxis 6 (1997), č. 11, 7–25. Zde se dochází k následujícím závěrům: „Čisté vždy znamená určitou formu výlučnosti, resp. sounáležitosti. Představy čistoty slouží buď k ovládnutí neblahé „jinakosti“ uvnitř Já, anebo mohou představovat kontrolní opatření za účelem izolace cizího.“ *Tamtéž* 24. – Pro kritické srovnání viz dále Bauman, Zygmunt: Unbehagen in der Postmoderne. Hamburg 1999. Bauman zde popisuje, jak se příkaz čistoty může zvrhnout v totalitu a v teror.

¹⁴⁰ Brill: Aufholjagd mit dem Pferdekarren.

a francouzskými kulturními vlivy,¹⁴¹ je tu i ve veřejném prostoru všudypřítomná habsburská minulost¹⁴² a orientace mladých elit na západní hodnoty.¹⁴³ Na druhé straně se mu připisují iritující prvky kulturní a prostorové cizoty: při osobní návštěvě oblasti jsou nápadné znaky levantského a orientálního kulturního vlivu¹⁴⁴ a především východokřesťanská, ortodoxní tradice, jež Rumuny do určité míry charakterizuje jako „do vlastní, latinské Evropy nepatřící“,¹⁴⁵ ovlivňuje i jejich kulturní identitu,¹⁴⁶ a tím pádem zakládá jejich podivnou nejednoznačnost, kde „na jedné straně stojí předmoderní identita východokřesťanského kulturního národa, a na straně druhé postkomunistická identita uvědomělých Evropanů“.¹⁴⁷ Příznačný je také jejich národní jazyk, který je sice románský, ale „prošpikovaný slovanskými výrazy“.¹⁴⁸ Rumunsko je chápáno jako nejasný a hybridní prostor. Rumunsku není přiznávána ona bezvýhradná příslušnost k EU, jak se s ní setkáváme v často užívaném popisu Česka jako „srdce“ Evropy.¹⁴⁹ Jako problematické se toto hybridní vnímání země jeví ve dvojím ohledu: za prvé, a tento aspekt je zřejmý především při porovnání s Českem, zde ve prospěch vstupu chybí opravdu silný argument – totiž esenciální spřízněnost s prostorem EU. Za druhé je Rumunsko spolu s dalšími zeměmi na jihovýchodě Evropy spojováno s ještě hlubší cizotou, totiž s nekřesťanským, islámským světem.¹⁵⁰ Přijetí Rumunska tak poskytne precedent pro další nežádoucí rozpínání unijního prostoru za hranice vlastní „svěbytnosti“ a otevře možnost pro vstup kulturně ještě vzdálenějších zemí.¹⁵¹ Taková budoucnost společenství se zdá být obtížně přijatelná jak dle paradigmatu čistého a nečistého prostoru, tak na pozadí strachu z rušení hranic a bariér.

Druhá podoba starostí o zachování čistoty – civilizační, motivovaná snahou udržet evropskou politickou kulturu – se na obě země vztahuje ve stejné míře. Obzvlášť zřetelná je tato starost ve světle připisovaných atributů, kde se Rumunsko pojí s evokací civilizačního prostoru nacházejícího se v archaickém stadiu

¹⁴¹ Srov. *tamtéž*.

¹⁴² *Herre*: Nichts ist so, wie es scheint.

¹⁴³ Srov. *Reimer*, Nick: Dracula beißt doch nicht. In: *taz*, 27. dubna 2005.

¹⁴⁴ *Herre*: Nichts ist so, wie es scheint.

¹⁴⁵ *Rovan*, Joseph: Wie weit reicht Europa. Nicht die Geographie zieht Grenzen, sondern der politische Wille muß es tun. In: *FAZ*, 27. dubna 1995.

¹⁴⁶ *Reimer*: Dracula beißt doch nicht.

¹⁴⁷ *Babias*, Marius: Immer Ärger mit der Identität. In: *taz*, 2. ledna 2007.

¹⁴⁸ *Brill*: Aufholjagd mit dem Pferdekarren.

¹⁴⁹ *Sommer*: Mit Stolz nach Westen. – *Kaps*: Konsequente Beseitigung eines fiskalpolitischen Sündenfalls.

¹⁵⁰ Srov. *Hofmann*, Gunter: Auf dem Rücken der Türken. Endstation privilegierte Partnerschaft? In: *Die Zeit*, 1. září 2005.

¹⁵¹ Srov. *Reimer*: Dracula beißt doch nicht.

vývoje. Hovoří se například o „groteskně“ působící nevykonnosti tamní byrokracie.¹⁵² Rumunsko je „divokým Západem jihovýchodní Evropy“¹⁵³ či „státním vakuem“,¹⁵⁴ kde zasedání parlamentu připomínají spíše „hospodskou vřavu“¹⁵⁵ a toponyma jako Valašsko či Sedmihradsko v sobě nenesou nic dobrého.¹⁵⁶ Ostatně v Rumunsku jako v jediné z někdejších komunistických zemí proběhla změna režimu násilně¹⁵⁷ a země načas vzbuzovala asociace typu návratu tribalismu na evropskou půdu.¹⁵⁸ Budování právního státu zde tak bude vyžadovat skoncování se „zvyklostmi, které zde panovaly po celá staletí“.¹⁵⁹ Rumunsko se tím nachází „na okraji Evropy“,¹⁶⁰ a to nejen z hlediska kulturního prostoru, ale i civilizačně.

Také Česká republika, jejíž hospodářská transformace se považuje za relativně úspěšnou,¹⁶¹ je nadále nahlížena s nedůvěrou co do možného „znečištění“ komunismem, jež i nadále přetrvává. Tak například po volbách v roce 2002 bylo slyšet názor, že v zemi, kde každý pátý volí stranu, v níž „postkomunistická očista proběhla jen velmi zběžně“,¹⁶² je záhodno se ptát po míře odolnosti tamní demokracie.¹⁶³ Na jiném místě se dočítáme o nebezpečí, jež spočívá zase v tom, že by „díky celoevropské změně poměrů znovu nabytý a intenzivně zakoušený prožitek vlastního já“¹⁶⁴ mohl v rozhodující okamžik „způsobit převrácení mesiášských hospodářských nadějí v iracionální reflex národního sebepotvrzení“.¹⁶⁵ Politickým konfliktům se nepřisjuje pouze vnitropolitický a bilaterální význam,

¹⁵² Srov. *Verseck*, Keno: Nicht europatauglich. In: taz, 30. ledna 1998.

¹⁵³ *Kaps*, Carola: Auslandsinvestoren fassen neues Vertrauen. Vor dem EU-Beitritt 2007. Die Rumänen schwenken auf Reformkurs ein. In: FAZ, 22. listopadu 2004.

¹⁵⁴ *Fröhlingsdorff/Hawranek/Klawitter*: Der Preis des neuen Europa.

¹⁵⁵ *Verseck*: Nicht europatauglich.

¹⁵⁶ Srov. *Finke*, Björn: Das kleine China Europas. Die Wirtschaft in dem südosteuropäischen Land boomt, die niedrigen Löhne ziehen viele Firmen an – doch die Investoren ärgern sich über Korruption und Bürokratie. In: SZ, 3. června 2006.

¹⁵⁷ Srov. *Brössler*, Daniel: Ein Nachzügler will sprinten. Der Premier dringt auf eine Aufhebung der Visapflicht für seine Landsleute – für Bukarest wäre dies ein großer Schritt in Richtung EU. In: SZ, 3. července 2001.

¹⁵⁸ Srov. *Babias*: Immer Ärger mit der Identität.

¹⁵⁹ *Brill*: Europas Hochmut.

¹⁶⁰ *Mappes-Niediek*, Norbert: Ein Land sucht eine Perspektive. Rumänien hofft auf den Beitritt zur EU. Aber die Chancen sind gering. In: Die Zeit, 26. listopadu 1998.

¹⁶¹ Srov. např. *Kaps*, Carola: In der tschechischen Wirtschaft geht es überall aufwärts. Sie läßt sich von der deutschen Schwäche nicht anstecken. In: FAZ, 10. prosince 2001.

¹⁶² *Schwarz*, Karl-Peter: Der Sündenfall des Václav Klaus. In: FAZ, 7. června 2002.

¹⁶³ Srov. *tamtéž*.

¹⁶⁴ *Frank*, Michael: Die EU möge sich bitte nicht zuviel herausnehmen. Nach 45 Jahren der Beherrschung durch die Sowjetunion wollen die östlichen Beitrittskandidaten nicht auf Souveränität verzichten. Zweifelnde Blicke aus Osteuropa. In: SZ, 27. března 1996.

¹⁶⁵ *Tamtéž*.

nýbrž jsou hodnoceny vždy se zřetelem též k české „zralosti na vstup do Evropy“¹⁶⁶ a k „reputaci Česka coby kandidátského státu“¹⁶⁷ jež může být kdykoliv zpochybněna. Dokladem toho budiž krajně polemická debata o tzv. Benešových dekretech v letech 2002–2003. Výpovědi českých médií a politiků byly označovány jako „absurdní“¹⁶⁸ a „obludné“¹⁶⁹ jako „nebezpečná setba“¹⁷⁰ jako výroky „zcela neslučitelné s evropskou právní kulturou“.¹⁷¹ V zájmu „právní hygieny“¹⁷² a předcházení „infekce v imunitním systému právního státu“¹⁷³ není v EU žádný kompromis možný. Žádost o „oficiální písemné potvrzení“¹⁷⁴ „(bez)právních podkladů k vyhnání“¹⁷⁵ měli Češi „odložit v šatně“.¹⁷⁶ Ideál čistoty tak v této perspektivě nakonec přináší – a to jak ve své kulturní, tak ve své civilizační variantě – logické převrácení argumentů o konvergenci a všeobecném rozvoji, jak je postuluje předchozí na pokrok orientovaný pohled.

Jakkoli se zdá, že perspektiva čistého a nečistého prostoru nahlíží na proces rozšíření zcela negativně, převrátíme-li jeden ze stěžejních výchozích předpokladů, může se to jevit právě naopak: za nečisté lze považovat nikoli kandidátské státy, ale naopak prostor EU, a východní rozšíření je cestou ke změně tohoto stavu. Tento myšlenkový postup může být aplikován na společné, násilím poznamenané dějiny 20. století. Ve spojitosti s Českem se tak uvádí, že „Mnichov a Jalta symbolizují zkušenosti, kvůli kterým se rozpuštění zatímní staré Evropy v Evropské unii jeví jako nutnost“.¹⁷⁷ Píše se o „historickém evropském smíření“¹⁷⁸ k němuž dochází právě prostřednictvím rozšiřování EU; ve vztahu k Rumunsku se hovoří o odčinění dalšího „dílu morální a historické viny, spojené s vydáním zemí mezi Baltem,

¹⁶⁶ Kaps, Carola: Die Tschechische Republik lahm auf dem Weg in die Europäische Union. In: FAZ, 10. června 2002.

¹⁶⁷ Schmidt-Häuer, Christian: Die Weihnachtsgans. Wie die Tschechische Republik von einem Machtkartell ausgenommen wird. In: Die Zeit, 13. července 2000.

¹⁶⁸ Leicht, Robert: Krieg und Frieden. In: Die Zeit, 27. února 2002.

¹⁶⁹ Semler, Christian: Berechtigte Sorge, monströser Vorschlag. In: taz, 28. února 2002.

¹⁷⁰ Puhl, Jan: Hinterhältig und charakterlos. Die Parteien versuchen sich im Wahlkampf mit nationalistischen Parolen zu übertreffen. In: Der Spiegel, 10. června 2002.

¹⁷¹ Kohler, Berthold: Ruhestörer. In: FAZ, 28. 02. 2002. – Týž: Der verkapselte Konflikt. In: FAZ, 3. března 2002.

¹⁷² Frank, Michael: Vorwärts in die Vergangenheit. In: SZ, 1. března 2002.

¹⁷³ Tamtéz.

¹⁷⁴ Leicht: Krieg und Frieden.

¹⁷⁵ Michael: Vorwärts in die Vergangenheit.

¹⁷⁶ Tamtéz.

¹⁷⁷ Schwarz, Karl-Peter: Die Nationalstaaten und die EU. In: FAZ, 4. ledna 2002.

¹⁷⁸ Frankenberger: Größer, heterogener.

Jadranem a Černým mořem Stalinovi“.¹⁷⁹ Představa přetrvávajícího nečistého charakteru unijních států pak může být přenesena také na evropské socioekonomické poměry. Jako „blahobytná Evropa“¹⁸⁰ – o jejíž zachování si zastánci paradigmatu spojených nádob dělají starosti, ale která se zde jeví spíš jako záporně vnímaná „blahobytná pevnost“¹⁸¹ – se pak Evropa sama dostává do role viníka, neboť se o své bohatství nehodlá s nikým dělit, a sama sebe tak vystavuje nebezpečí opětovného rozdělení do dvou bloků. Dočítáme se, že „o ušmudlaném zbytku Evropy nechce její noblesnější část nic slyšet“¹⁸² a že slumy, na které lze narazit při cestě po jihovýchodní Evropě, jsou „hanba pro celý kontinent“.¹⁸³ Je požadováno, aby právě Němci projevili více empatie; musejí si přece ještě pamatovat, co znamená návrat „z hospodářského šlendriánu a totalitní diktatury zpět do Evropy“.¹⁸⁴ Vždyť za znovusjednocení rozděleného státu v nemalé míře vděčí právě občanským hnutím v Polsku nebo Česku.¹⁸⁵ „Když nyní argumentujeme jen peněženkou, nesvědčí to o patričním vděku.“¹⁸⁶ Unijní prostor může být konečně považován za nečistý i z toho důvodu, že ještě v plném rozsahu neodpovídá evropskému prostoru, na který normativně odkazuje. V tomto smyslu představuje východní rozšíření příležitost jak se s tímto stavem rozdělení vypořádat a založit čistý prostor v podobě, která mu náleží. Podobně jako v případě na pokrok orientovaného pohledu vyvstává i zde představa „evropskosti“ jako esenciální kvality náležející rovnou měrou všem částem prostoru. V procesu rozšiřování EU se tak má spojit to, „co k sobě historicky a kulturně patří“.¹⁸⁷ Mluví se o městech, kterým „případlo zpět jejich historické místo v rámci kontinentu“,¹⁸⁸ o „reintegraci“,¹⁸⁹ o „cestě domů do sjednocené Evropy“,¹⁹⁰ o „znovusjednocení kulturního světadílu“.¹⁹¹ Narativ

¹⁷⁹ Schwarz, Karl-Peter: Das große Versprechen. Durch den Beitritt Rumäniens und Bulgariens trägt die EU einen weiteren Teil ihrer historischen Schuld ab. In: FAZ, 14. května 2006.

¹⁸⁰ Münch, Peter: Das nächste Kosovo kommt bestimmt. Im zweigeteilten Europa muß der Westen zu den Waffen greifen, weil seine Politik versagt hat. In: SZ, 20. února 1999.

¹⁸¹ Luyken: Was heißt hier europäisch?

¹⁸² Münch: Das nächste Kosovo kommt bestimmt.

¹⁸³ Luyken: Was heißt hier europäisch?

¹⁸⁴ Hoischen: Hier spricht man deutsch.

¹⁸⁵ Srov. Reimer, Nick: Arme nicht gegeneinander ausspielen. In: taz, 6. května 2003.

¹⁸⁶ Tamtéž.

¹⁸⁷ Fröhlingendorf/Hawranek/Klawitter: Der Preis des neuen Europa.

¹⁸⁸ Brill, Klaus: Mitteleuropas langer Weg. In: SZ, 13. února 2006.

¹⁸⁹ Rietzschel, Thomas: Zum Frühstück bei Masaryk. Die Wiedervereinigung des kulturellen Kontinents – Wie Europa nach Prag zurückfindet. In: FAZ, 15. dubna 2004.

¹⁹⁰ Wernicke, Christian: Nachzügler im Doppelpack. Bulgarien und Rumänien werden im Jahr 2007 der EU beitreten. In: SZ, 11. srpna 2004.

¹⁹¹ Rietzschel: Zum Frühstück bei Masaryk.

o „reintegraci“¹⁹² se vztahuje především k Česku, které „od nepaměti patřilo do střední Evropy“¹⁹³ a nyní se konečně ujímá „svého kulturně-historického dědictví“. ¹⁹⁴ V případě Rumunska, o jehož evropskou příslušnost se v médiích vedou zmiňované spory, dochází k takovému zařazení jen výjimečně, například když je řeč o „německém“ kulturním dědictví Sedmihradsko.¹⁹⁵

Úhrnem je třeba zdůraznit silnou historickou souvztažnost, která je pro pojetí čistého a nečistého prostoru příznačná. Zatímco mechanistický prostorový pohled od historického vývoje do značné míry odhlíží a pro paradigma společného rozvoje je podstatný především do budoucnosti situovaný konvergenční bod, z pohledu koncepce čistého a nečistého je to právě minulost, která je důležitým vodítkem pro stanovení kvality jednotlivých prostorů. Proto také můžeme výše zmiňované obavy z civilizačního znečištění mírně relativizovat tím, že jednotlivé nečisté prvky zasadíme do vývojové perspektivy, což jim odejme jejich absolutní platnost. V případě Česka a Rumunska je skicován obraz traumatizovaných, historickou zkušeností hluboce poznamenaných společností. Například české národní vědomí „ovlivnila celá řada porážek – rozprašením husitského hnutí v roce 1434 počínaje a vpádem vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968 konče“.¹⁹⁶ „Obětování jejich první republiky mezinárodním společenstvím“,¹⁹⁷ „historické trauma způsobené Mnichovem“¹⁹⁸ a také celá desetiletí života v područí sovětského komunismu¹⁹⁹ posílily „pocit méněcennosti“²⁰⁰ a „geopolitické trauma z německo-ruského obklíčení“,²⁰¹ které nyní vyvolává „stihomam“,²⁰² jehož prizmatem se EU jeví jako „mocnářský systém, stranící o mnoho silnějšímu německému sousedovi“.²⁰³ Také Rumunsko tíží jeho dějiny podobným způsobem: stále je „pronásleduje [...] stín šíleného fašizoidního diktátora Nicolae Ceaușesca“,²⁰⁴ kterému se podařilo „naprosto vyprázdnit politickou substanci země“.²⁰⁵ Rumunsko zatím stále ještě „objevuje, co to vůbec zname-

¹⁹² *Tamtéž.*

¹⁹³ *Sommer*: Mit Stolz nach Westen.

¹⁹⁴ *Kafka*, Tomáš: Prager Intellektueller mit Herz. In: taz, 14. ledna 2003.

¹⁹⁵ *Brill*: Aufholjagd mit dem Pferdekarren.

¹⁹⁶ *Herre*, Sabine: Rollensuche an der Moldau. Die Wut auf Deutschland zielt eigentlich auf die EU. In: taz, 1. srpna 2001.

¹⁹⁷ *Rietzschel*: Zum Frühstück bei Masaryk.

¹⁹⁸ *Hartung*, Klaus: Feindbilder. In: Die Zeit, 25. dubna 2002.

¹⁹⁹ *Srov. Zák*: Jenseits des Weißen Berges. – *Bittner*: Prags zweiter Frühling.

²⁰⁰ *Kohler*, Berthold: Deutsch-tschechische Selbsttäuschung. In: FAZ, 22. května 2002.

²⁰¹ *Schwarz*, Karl-Peter: Besorgnis im alten Zwischeneuropa. In: FAZ, 27. června 2007.

²⁰² *Hartung*: Feindbilder.

²⁰³ *Frank*: Die EU möge sich bitte nicht zuviel herausnehmen.

²⁰⁴ *Brössler*: Ein Nachzügler will sprinten.

²⁰⁵ *Verseck*: Bukarest braucht das Erschrecken.

ná budovat nějaký stát a jak mají právo a tržní hospodářství správně fungovat“.²⁰⁶ Celá země tak prochází „namáhavou a trýznivou metamorfózou“;²⁰⁷ v rámci utváření postkomunistické identity je třeba mezi starým a novým otupit hrany.²⁰⁸ Přibližování k EU znamená pro Rumunsko „komplexní hospodářský, společenský a kulturní program“;²⁰⁹ potažmo obrovské, v Evropské unii již téměř ztracené nadšení pro myšlenku sjednocené Evropy. Při okružní cestě po Evropě se v Rumunsku „během přestupu mezi dvěma vlaky setkáte s větším počtem skutečných Evropanů než po celý zbytek cesty“.²¹⁰ Perspektiva čistého a nečistého prostoru se tedy nakonec ukazuje jako méně jednoznačná než obě předcházející. Argumentuje-li na pokrok orientovaný pohled na základě historicko-teleologicky orientovaného spojení europeizace a modernizace jednoznačně ve prospěch východního rozšíření a mechanistické pojetí prostoru se soustřeďuje především na problémy odlivu zdrojů, ztráty kontroly nad pohybem na hranicích, infiltrace a destabilizace, pak v rámci koncepce čistého a nečistého se setkáváme s řadou možností jak chápat historické, kulturní nebo civilizační hodnoty, navzájem je propojit a převést na binární opozici mezi žádoucím čistým a nežádoucím nečistým prostorem.

Prostorové představy jako strukturální prvek debaty o východním rozšiřování EU

Závěrem budiž zdůrazněno, že zkoumání základních výpovědních a narativních schémat, jak se s nimi setkáváme ve veřejné debatě, není jen ryze akademickou otázkou, nýbrž má bezprostřední vztah také k politické praxi. Je to obzvlášť patrné, pokud si uvědomíme, že jeden každý názor – a o politických tématech to platí obzvlášť – má reálný dopad a že etablovaný obraz určité věci se v dalším kroku stává základem, z něhož vychází naše chování vůči ní. V tomto smyslu tedy můžeme zde zkoumaná tvrzení považovat nejen za „psaní o procesu rozšiřování“, ale za „proces samotný“. Díky němu zde nejde jen o veřejnou reprodukci určitých názorů, ale též o jejich rozvíjení a stabilizaci.

Měli jsme možnost sledovat, že představy o prostorech, k nimž určité společnosti náležejí, jakož i o vztazích mezi těmito sociálními prostory se projevují také na úrovni výpovědí. Rozdíly v těchto výpovědích se týkají způsobu, jakým máme východní rozšíření EU chápat, z čeho vychází dynamika tohoto procesu a jaké

²⁰⁶ *Tamtéž.*

²⁰⁷ *Babias: Immer Ärger mit der Identität.*

²⁰⁸ *Tamtéž.*

²⁰⁹ *Mappes-Niediek: Ein Land sucht eine Perspektive.*

²¹⁰ *Luyken: Was heißt hier europäisch?*

důsledky tento proces přinese. S tím také korespondují pak jak odlišná hodnocení tohoto procesu, tak i představy, jakým směrem se má politické snažení ubírat, a v neposlední řadě také naše představy o obou zjednaných kandidátských zemích a o východoevropském prostoru vůbec resp. o postojích vůči nim.

V tomto smyslu byly zformulovány tři paradigmatické představy sociálního prostoru. Ty byly podrobeny zkoumání s ohledem na konsekvence, které mají pro popis a hodnocení vztahu mezi „starým“ a „novým“ prostorem EU. Modernizační a na pokrok orientovaný pohled na vztah mezi oběma prostory předpokládá vzájemnou vývojově-teleologickou provázanost a počítá s jejich postupným sblíživáním. K rozšiřování EU se tato koncepce staví pozitivně. Mechanistický pohled na prostory jako na vnitřek spojených nádob přichází s kvantitativním hodnocením. Z této perspektivy se tento proces stává otázkou poměrování nákladů a zisků, přičemž se jako neodhadnutelné a tedy i jako riskantní jeví především náklady spojené s předpokládaným zrušením hranic, s destabilizací prostoru EU a ztrátou kontroly nad dalším rozšiřováním EU. Konečně pohled prizmatem čistého a nečistého prostoru své hodnocení zakládá na binární opozici a při kvalitativním hodnocení se odvolává na představy o kulturní, civilizační a historické podstatě příslušného prostoru. Výsledkem je ambivalentní pohled na rozšiřování, který v závislosti na výchozí představě a posuzované zemi dochází k závěru o možném očištění, anebo naopak znečištění unijního prostoru. S mechanistickou perspektivou spojuje tento třetí postoj zdůrazňování odlišností, s předchozím na pokrok orientovaným pohledem pak zase předpoklad normativních kvalit sledovaných prostorů.

Je pozoruhodné, že v průběhu diskuse zůstaly způsoby popisu stabilní. Události, které debatu o východním rozšíření více rozvířily, např. válka v Kosovu nebo otázka možného přistoupení Turecka, vedly k preferenci určitých interpretačních vzorců pouze přechodně, ke zcela novým formulacím či dlouhodobým změnám v jejím celkovém zaměření však nepřispěly. Významnější rozdíl se nenacházejí ani mezi jednotlivými periodiky a žádný ze tří konceptů nemůžeme označit za okrajový nebo naopak za převládající. Tuto rozsáhlou stabilitu prostorových představ, které strukturovaly příslušný diskurs, lze vysvětlit poukazem na skutečnost, že tyto představy fungovaly jako určité apriorní, autoreferenční soubory stěžejních předpokladů, které nepodléhají dalšímu zdůvodňování. Zprvu dynamický dojem, který diskurs v německém tisku o východním rozšíření EU díky své intenzitě a argumentační rozmanitosti vzbuzuje, musíme tedy nakonec označit za povrchní. Analýza ukazuje, že se v něm opakují a stabilně přetrvávají sémanticky zcela konkrétní společenské a prostorové významy. Jejich explicitní pojmenování nám dosavadní debata zůstala dlužna; k reflexi možné širší platnosti jednotlivých paradigmat či jejich interpretační hodnoty doposud totiž nedošlo.

KTO JE NÁŠ A KTO JE NEMEC? LOJÁLNY ČESKOSLOVENSKÝ OBČAN A „NEMECKOŠŤ“ V ROKOCH 1948–1956*

MARÍNA ZAVACKÁ

Abstract

Who is “Ours” and Who is German? Loyal Czechoslovak Citizens and Topics Related to Germanness, 1948–1956

The study focuses on ways in which the Czechoslovak state propaganda instrumentalized topics related to Germanness while striving to build and strengthen Czechoslovak citizens' loyalty to the new regime after the communist accession to power in 1948. The main target group of the research were children and the youth. The results show that the post-war image of a “German” equaled to a “danger” was intentionally neutralized with the help of a wide spectrum of propagandist tools. The necessity of stabilization and integration of the Soviet bloc and reinforcement of its military strength was safeguarded by representing Western Germans as unfortunate victims oppressed by the imperialists and Eastern Germans as “trusted neighbors” who could be relied upon even as the armed allies. The task of supporting the social cohesion of the “working class” demanded the introduction of a new political discourse which could guarantee the inclusion of remaining members of the German minority in Czechoslovakia.

Keywords: Czechoslovak-German relations, youth, communism, propaganda, regime loyalties

Pôvodným cieľom výskumu bolo zmapovať, akým spôsobom štátna propaganda po roku 1948 využívala tematiku „Nemcov“ a „nemeckosti“, keď sa usilovala budovať a posilňovať lojalitu občanov Československa k svojmu novému, komunistickému režimu. Sústredila som sa na tematicky relevantné propagandistické posolstvá, ktoré boli zamerané na cieľovú skupinu detí v školskom veku.¹ Práve

* Štúdiá bola publikovaná ako *Zavacká, Marína. Freund oder Feind? Der loyale junge tschechoslowakische Bürger und „der Deutsche“ in den Jahren 1948–1956.* In: *Zimmermann, Volker / Haslinger, Peter / Nigrin, Tomáš* (eds.): *Loyalitäten im Staatssozialismus. DDR, Tschechoslowakei, Polen: Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung.* Marburg 2010, 134–159. Jej slovenská verzia bola spracovaná

u tejto skupiny – t. j. najmladšej generácie – si mohli propagandisti dovoliť také praktiky, ako minimálny ohľad na jej predbežné predstavy alebo skúsenosti.² Pri deťoch nemuseli používať stratégie kontrapropagandy; v tomto prípade nemuseli „súperiť“ s osobnými spomienkami recipientov, s ich dlhodobo ustálenými názormi, neutralizovať ustálené postoje a reflexy, vyvracať pretrvávajúce stereotypy a podobne. V propagande určenej pre detského recipienta sa o to viac mohli venovať stratégiám „vytvárania“ želaného názoru na svet,³ od základu budovať postoje a vyvolávať pocity, mohli sa spoľahnúť na preventívne odfiltrovanie nevhodných informácií úradnou cenzúrou a autocenzúrou dospelých, podporenú terorom. Podobné propagandistické obsahy boli neodmysliteľnou súčasťou textov pre deti a mládež aj v 70. a 80. rokoch 20. storočia.⁴ Vzhľadom na to som predpokladala, že pôjde o viac-menej kontinuálny stav, s prípadnými výkyvmi v momentoch vyhrotenia zahraničnopolitických kríz.

Ukázalo sa však, že obraz „Nemca ako hrozby“, prezentovaný s cieľom podporiť lojalitu československého občana voči jeho vlastnej vláde, nebol v sledovanom období ani zďaleka jediným motívom súvisiacim s nemeckosťou. Naopak, možno sa stretnúť aj s celým spektrom nástrojov využívaných na budovanie obrazu „pozitívnej“ nemeckosti u československej verejnosti. A obzvlášť to platí pre propagandu zameranú na sledované vekové kategóriu.

V tomto kontexte je povšimnutiahodný aj vývoj československej politiky smerom k inklúzii etnických menšín do verejného života a jeho odraz v domácej

v rámci programu APVV-0628-11 Štátne hranice a identity v moderných slovenských dejinách v stredoeurópskom kontexte.

¹ Primárnym okruhom prameňov štúdie sú dobové periodiká pre mládež a jej vychovávateľov, menovite *Zornička* a *Mateřídouška* (časopisy pre najmenších školákov, slovenský a český), pre starších *Človek a príroda* a jeho nástupca *Pionier*, *Pionierske noviny*, zväzacky periodikum *Mládež sveta*, profesijné pedagogické *Učiteľské noviny* a *Jednotná škola*, časopisy pre knihovníkov a kultúrnych pracovníkov *Čitateľ*, *Čtenář*, *Matičné čítanie*, časopis pre nemeckú mládež v Československu *Freundschaft* a publikácie s podobným zameraním.

² Vladimír Macura opisuje podobne zameraný text zo 70. rokov ako taký, kde je všetko jednoduché a nekomplikované, problémy nie sú do textov vpustené, text je schopný stráviť akýkoľvek ideologický nesúlad, a úplne „nevinne“ predkladá ako ideologicky prijateľné aj reťazce vzájomne rozporných a vylučujúcich sa výrokov. In: *Macura*, Vladimír: *Dětská perspektiva*. In: *Šťastný věk*, Praha 2008, 188–189.

³ *Proud*, Judith: *Children and propaganda*. Oxford 1995, 8.

⁴ Školák pomohol odhaliť pašerácku sieť operujúcu do Západného Nemecka, keď sa o svoje postrehy podelil so spriatelenným veliteľom posádky pohraničníkov a s pracovníkom kontrarozvedky. In: *Kovanda*, Zbyněk: *Strejda se mi nezdá*. Praha 1982. Civilnejšia scéna s chovancom detského domova na moravskom juhu, ktorý automaticky (hoci omylom) považoval zablúdeného návštevníka domova (a svojho budúceho pestúna) za „narušiteľa“ a „zadržal“ ho za pomoci spriatelenného vlčička, je v knihe *Zinnerová*, Markéta: *Indiáni z Větrova* (film 1979, kniha čes. Praha 1979, 1981, 1982, 1986; slov. Bratislava 1983).

propagande, ktorá začala aktívnymi ústretovými krokmi otvárať dvere tým Nemcom (aj Maďarom), ktorí po vojne ostali na území republiky, aby sa aj oni mohli stať bez výčitiek svedomia lojálnymi občanmi ČSR, „našími“ Nemcami a Maďarmi.

Najmä medzi staršou populáciou sa mimoriadne problematicky prijímanou predstavou stala vzájomná lojalita s „cudzincami“, navyše nedávnymi nepriateľmi, vo vnútri bloku perspektívnych protizápadných spojencov. Práve z tohto dôvodu sa táto téma stala frekventovaným propagandistickým motívom. Integračná propaganda stabilizujúceho sa sovietskeho bloku sa preto spočiatku obmedzovala na motív *slovanskej* vzájomnosti. Do budúcnosti sa rávalo s otváraním dvier pre síce neslovanské, ale „nové a skutočne demokratické“ Maďarsko a tiež „nezávislé a demokratické“ Rakúsko, ktorému sa priznával status „prvej obeť“ nacistickej agresie. Postupne, vzhľadom na pretrvávajúcu existenciu okupačných zón v Nemecku a ich postupný prerod na dva oddelené štáty, musela sovietskymi vedená propaganda hľadať cesty, ktorými by mohla integrovať do predstavy bloku vzájomne lojálnych „národov“ ako spoľahlivých partnerov aspoň časť Nemcov – „súdrugov z NDR“.

Osobitné prvky vniesli do domácej mediálnej rétoriky politickej aktivity zamerané voči západným Spojencom, najmä Američanom, ktorých vplyv v Nemecku sa snažila pro-sovietska propaganda v sledovanom období neutralizovať. Ak mali byť USA prezentované ako neželaní okupanti, vnucujúci nemeckému západu svoj režim napriek vôli tamojšej populácie, bolo potrebné nájsť spôsoby, ktorými by sa dalo v mediálnom obraze oddeliť západonemecké obyvateľstvo od jeho politickej správy a časom aj od slobodne zvolenej politickej reprezentácie. V tomto prípade mal k „pozitívnym“ pocitom budovaným u československej verejnosti patriť skôr súcit, solidarita a ľútosť.

* * *

V období tesne po skončení vojny sa štátna propaganda (teda i propagandy politických strán, združených v Národnom fronte) zameriavala na posilnenie vnútornej kohézie československej spoločnosti, a to nielen jej vykresľovaním ako politicky protinacistickej, ale i ako výrazne etnicky negermánskej (a nemaďarskej). Napr. Košický vládny program klasifikoval už vo svojom druhom odseku vojnové domáce pomery ako „nemeckú a maďarskú tyranii“, v ďalšej časti si kládol za úlohu „vykořenit cizácky a fašistický vliv z českého a slovenského hospodárství“ apod.⁵ Lojálny československý občan bol teda vyzývaný podieľať sa – popri obrane,

⁵ Košický vládny program. Praha 1974, 1 a 12.

obnove, budovaní a očiste od tých, ktorí zlyhali – i na potláčanie a odstraňovanie „cudzieho“, ktoré bolo symbolom ohrozenia. Lojalita „vlastného“ štátu voči občanovi sa zasa prezentovala primárne cez ponuku zabezpečiť ochranu občana pred týmto „cudzím“ – či už na poli diplomacie (posilňovaním zväzkov so silným priateľom – ZSSR) alebo priamo budovaním vlastnej silnej armády so zvláštnym zreteľom na neustálu bdieť ochranu štátnych hraníc so (západným) Nemeckom.⁶

Ak sa mal československý občan obávať nejakej existenčnej hrozby zo strany Západu, a tým sa bližšie primknúť k vlastnej vláde, ktorú by svojou nelojalnosťou oslaboval, bolo z hľadiska propagandistu plodnejšie predkladať mu figúru „Nemca-revanšistu“, priamo ohrozujúceho dom a záhradu, než snažiť sa úporne súperiť so zakorenenou – a vcelku pozitívnou – verejnou predstavou o vzdialenej a neškodnej Amerike. Tá si, napriek každodennej dávke informácií o hrozbách „imperializmu“, zachovávala imidž krajiny žuvačiek, kovbojov, balíkov od vystávaných príbuzných a dobrej muziky.

Ešte začiatkom 50. rokov bol obraz Nemca vo verejnej mienke v Československu natoľko negatívny, že štátnym propagandistom – s cieľom udržiavať bezpodmienečnú vďačnosť a tým i lojalitu obyvateľstva voči sovietskym osloboditeľom (ergo aj voči súdobej politike Moskvy) a podnecovať strach z revanšizmu – postáčovalo v médiách podporovať a oživovať už dávno prítomné historické stereotypy. Nebolo potrebné vyrábať a vnášať do verejného diskurzu nové. Bol tu obraz Nemca ako stredovekého rytiera, ktorý utláča Slovanov a berie im zem (pripomeňme postavu princa Kazisvëta z filmu *Princezna so zlatou hviezdou na čele*),⁷ ďalej moderného a odlúšteného vojaka-stroja z prvej aj druhej svetovej vojny, ako aj civilných nacistických agentov z medzivojnového obdobia, členov piatej kolóny, ktorí sa po vojne transformovali na „revanšistov“.⁸ Tieto stereotypy boli v propagandistických textoch využívané počas celého povojnového obdobia.⁹ Na

⁶ Ako vzorový prameň možno menovať román Rudolfa Kalčíka *Král Šumavy* z roku 1960, ktorý vznikol prepracovaním Kalčíkovho scenára pre rovnomenný film režiséra Karla Kachyňa z roku 1959 a dočkal sa niekoľkonásobných vydaní samostatne i v sprievode ďalších autorových poviedok z hranice. *Kalčík, Rudolf: Král Šumavy. Praha 1960.* Toto dielo vyšlo opakovane v NDR (Berlín 1962, 1976, 1980) a tiež v Poľsku (1962), Bulharsku (1962), atď.

⁷ *Princezna se zlatou hvězdou, 1959, režisér Frič, Martin.*

⁸ Autoritatívnosť tvrdeniam československých propagandistov dodávala aktuálna personálna situácia v NSR, kde sa do vysokých a verejne viditeľných funkcií dostávali ľudia ako Reinhard Gehlen, v čase druhej svetovej vojny generálmajor riadiaci rozvedku na východnom fronte a od 1956 prezident západonemeckej spravodajskej služby (Bundesnachrichtendienst), alebo Hans Josef Maria Globke, v čase vojny hlavný právny poradca Kancelárie pre židovské záležitosti na Ministerstve vnútra, ktorý sa stal roku 1953 riaditeľom federálneho kancelárstva NSR.

⁹ Pre staršie stereotypy a ich vývoj pozri napr. *Hahn, Hans H. / Mannová, Elena (eds.): Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung.*

ukážku spomeniem text z časopisu Matice slovenskej z roku 1948, ktorý sa odvíjal od varovania, že v oblastiach kontrolovaných západnými mocnosťami je na zručaninách popísané: „príde deň pomsty“, čo údajne znamenalo, že „Nemci teda dvíhajú hlavy a chcú vyvolať novú vojnu, v ktorej by porazili ľudové demokracie, najmä Československo, Poľsko a Sovietsky zväz“. Politická klasifikácia možných spoluobetí sa však už v ďalšom odseku menila na etnickú. Postrachom boli tiež Nemci ako takí: „My Slovania (najmä Slováci a Česi) veľa sme vytrpeli od výbojného Germánstva. Naše dejiny sú preplnené vojnami s nemeckými dobyvateľmi, ktorí s heslom *Drang nach Osten* využili každú príležitosť, aby nám urvali kus slovanského územia.“¹⁰ Kvantita týchto textov však veľmi variovala a už od roku 1949 ich nahradila masívna vlna materiálov, ktoré aktívne presadzovali novú propagandistickú líniu s vyšším strategickým významom: vytvoriť a stabilizovať sovietsky blok. Tu už nepostačovala materiálna solidarita, manifestovaná ochotou „odtrhnúť si od úst“ a poslať pomoc do chudobnejšej alebo katastrofou postihnutej krajiny.¹¹ „Socialistický tábor mieru“ mal byť zložený zo štátov (a ich obyvateľov) oddaných Moskve a aj voči sebe navzájom, do takej miery, že mali byť ochotní bojovať jeden za druhého a pod spoločným velením. V rámci tejto zmeny línie sa z masy Nemcov, ktorým bol – v duchu súdobých predstáv a aj nedávnej oficiálnej rétoriky – militarizmus a expanzionizmus „vrodený“, museli odrazu nejakým spôsobom vyčleniť občania NDR, z ktorých sa mali stať mierumilovní a dôveryhodní susedia. Ešte väčšou výzvou pre propagandistov bolo rozhodnutie rekonštituovať (východo-) nemeckú políciu a armádu. Československé publikum malo uveriť, že možno dôverovať dokonca takému Nemcovi, ktorý má v ruke zbraň. Navyše, malo tohto ozbrojeného Nemca prijať za svojho blízkeho spojenc a potenciálneho účastníka spoločných ozbrojených akcií, voči ktorému má byť lojálny každý československý vojak i civilista.

Súdruhovia stráníc

Ako prví boli v roli nového ideálneho typu vzájomne lojálnych Čechoslovákov a Nemcov, teda v roli „dobrých Nemcov“ a „priateľov tých dobrých Nemcov“, propagovaní vodcovia komunistických strán. Ich prezentovaná vzájomná úcta a osobné dlhotrvajúce priateľstvo mali byť zárukou, že sú možné aj dobré vzťahy medzi

Frankfurt a. M u. a. 2007 (Mitteleuropa-Osteuropa. Oldenburger Beiträge zur Kultur und Geschichte Ostmitteleuropas, 9).

¹⁰ *Klasný, Jan: Príde deň pomsty. In: Matičné čítanie 5 (1948), 154.*

¹¹ Napríklad v poviedke *Sto kociek cukru* zbierali slovenskí pionieri cukor pre hladujúce deti v Bulharsku. V knižnom vydaní vyšla roku 1950. *Horák, Jozef: Sto kociek cukru. Bratislava 1950.*

radovým obyvateľstvom. Československé časopisy určené všetkým vekovým skupinám prinášali rozsiahle životopisy Ernsta Thälmana, Wilhelma Piecka, medailóny Otta Grotewohla, ale aj starších hrdinov, ako Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht apod. Ich prostredníctvom fenomén „dobrého Nemca“ ako typu získaval auru historickosti, neviazal sa na vznik NDR, ale bol prítomný „už dávno“. Priam laboratóriom pre získavanie dôkazov o vzájomnej spoľahlivosti a spoločných cieľoch boli podľa prezentovaných svedectiev staré koncentračné tábory v Reichu, kde sa súdruhovia bez ohľadu na etnický pôvod navzájom zachraňovali a spoločne organizovali odpor voči nacizmu.

Roku 1950 boli noviny plné srdečných fotografických záberov z oficiálnej návštevy politikov NDR v Československu, kde „podpísali deklaráciu osvetľujúcu ciele politiky obidvoch štátov.“¹² Široko bolo komentované podpísanie vyhlásenia „o mierovej spolupráci československej a nemeckej,“ najmä obojstranne prijaté konštatovanie, že „medzi obidvoma štátmi niet sporných otázok a že odsun Nemcov z ČSR je nezmeniteľný, spravodlivý a definitívny.“¹³ Roku 1951 bola návšteva prezidenta Piecka komentovaná ako udalosť, keď „po prvý raz v dejinách vzájomných vzťahov medzi nemeckým a československým ľudom prišla do Prahy hlava nemeckého štátu nie ako dobyvateľ a potláčateľ, ale ako úprimný a nezištný priateľ.“¹⁴

Od roku 1950 sa takmer pri každom výročí alebo návšteve významného nemeckého komunistu v médiách určených všetkým skupinám obyvateľstva, vrátane detí, notoricky opakoval aj Gottwaldov slogan „nie je Nemec ako Nemec“.¹⁵

¹² Fotografická reportáž: Predseda čs. vlády A. Zápotocký a vedúci vládnej delegácie NDR, zástupca predsedu vlády Walter Ulbricht podpísali deklaráciu... In: *Matičné čítanie* 8 (1950), 2 obálky.

¹³ Štefko, Ján: Dva svety, jeden cieľ: mier. In: *Matičné čítanie*, 8 (1950), 346–347. Odkaz sa vzťahuje na Spoločnú deklaráciu vlády Československej republiky a dočasnej vlády Nemeckej demokratickej republiky z 23. 6. 1950. In: *Nemecká otázka 1945–1963. Dokumenty a materiály*. Ed. Vavro Hajdu, Ladislav Líška, Antonín Šnejdárk. Praha, NPL 1964, 270.

¹⁴ Ondřejček, Peter: Dojmy z cesty po NDR. In: *Matičné čítanie*, 1 (1952), 13–14. Číslo bolo zalamované a schvaľované ešte roku 1951. Podobne o návšteve hovoril krátkometrážny filmový dokument *Práateľství ve jménu míru* (rež. Jiří Mrázek, 1951). „Je proto v našem vlastním zájmu, abychom s porozumením sledovali velký zápas Německé demokratické republiky za sjednocené, mírumilovné, demokratické Německo. Platilo-li dříve u nás, že není Němec jako Němec, pak to tím spíš platí dnes.“

¹⁵ Väčšina materiálov sa vracala k Gottwaldovmu prejavu na zasadaní ÚV KSČ 24. februára 1950, kde tento svoj starší výrok aktuálne vzťahoval na potrebu porozumenia pre mierové snahy obyvateľov sovietskej i západnej zóny rozdeleného Nemecka o opätovné spojenie: „Právě ustavení Německé demokratické republiky dává nám všem nový popud k tomu, aby v západním Německu byl sveden boj o duši německého člověka. [...] o válce se bude rozhodovat podle toho, kam půjdou ony desetimiliony Němců v západním Německu. Bylo by nesmyslem tvrdit, že jsou to desetimiliony stoupenců odvety. [...] Ne, tam se dnes odehrává proces třídní. [...] musíme v naší každodenní práci tuto okolnost brát v úvahu a zlikvidovat ještě někdy i do našich řad zasahující názor: Němec jako Němec. Není to pravda. Není Němec jako Němec! Válka nepřešla bez následků na smýšlení

Postupne sa nemecky znejúce mená začali vyskytovať aj medzi pozitívnymi postavami reportáží a poviedok. Obyvateľom sa tak umožňovalo nielen verejne sa priznávať k už existujúcim (prípadne aj starým, pretrvávajúcim) priateľstvám s Nemcami, ale vytváralo sa aj pozitívne podhubie pre zrod nových. V apríli 1951 detský prispievateľ zo severných Čiech písal do Mateřídoušky, že ich školu navštívili súdruhovia z patronátnych sklární, medziiným aj súdruh Haslinger.¹⁶ Kladní hrdinovia s nemeckými menami sa vkladali do detských sci-fi príbehov, kde v deji zasadenom do ďalekej budúcnosti nechýbali medzi mierumilovnými kozmonautmi.¹⁷

Do roku 1954 sa slogan o nerovnakosti Nemcov vžil natoľko, že ho detský časopis Freundschaft použil ako nadpis v poviedke, postavenej na dichotómii „dobrého“ a „zlého“ Nemca, lojálneho domáceho a záškodníka spoza hranice. Chlapec Peter prišiel do pohraničia k babičke na prázdniny a okrem iných zákazov a príkazov dostal varovanie, aby si hľadal kamarátov medzi českými deťmi (Nemci sú Nemci, tak rýchlo sa nemenia). Tie však nemali záujem hrať sa „s tým malým z mesta“, naopak, priateľsky sa mu prihovril Kurt, malý Nemec. Zdal sa byť sympatický, no predsa si po chvíli rozhovoru Peter jeho spoľahlivosť preveroval otázkou, či by radšej žil v Západnom alebo Východnom Nemecku, ak by sa musel sťahovať. Odpovede sa však nedočkal, pretože zbadal v polozrúcanom dome podozrivého človeka a všimol si, že Kurt ho tiež už pozoruje. Peter sa náhlivo rozlúčil, presvedčený, že Kurt je „určite“ s dotýčným neznámym spriahnutý. V skutočnosti obaja nezávisle na sebe utekali ohlásiť nález pohraničnej stráže, pričom domáci chlapec poznal terén a stihol to oveľa skôr.

německého lidu.“ In: *Gottwald*, Klement: Sborník statí a projevů, 1949–1951. Praha 1951, 256–257. Obsiahlu verziu prevárana tejto rétoriky vzájomnej lojality vo „vysokej politike“ možno nájsť napr. v parlamentnej reči poslana Klíngera z 22. marca 1951. „Stamiliony lidí stojí za usneseními Světové rady míru. A mezi těmito oddanými a hluboce přesvědčenými lidmi spolu s námi stojí lid z Německé demokratické republiky a pokrokoví lidé ze západního Německa, které musíme v jejich boji podporovat a posilovat, poněvadž není Němec jako Němec a Němec bojující za mír je nám bližší než uprchnuvší zrádci, kteří chystají válku.“ <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/055schuz/s055004.htm>. O dekádu neskôr, 18. septembra 1961, sa pri komentovaní stavby berlínskeho múru na citát odvolal aj poslanec Kučera: „V těchto opatřeních se prokázala zcela jasně vnitřní síla Německé demokratické republiky, odhodlání jejich občanů bránit svůj stát, bojovat proti temným cílům německého imperialismu. Znovu jsme si ověřili, že na našich hranicích máme spolehlivého souseda, který svými rozhodnými kroky chrání i naši bezpečnost. Znovu se potvrdila pravda Gottwaldovské: není Němec jako Němec!“ <http://snemovna.cz/eknih/1960ns/stenprot/009schuz/s009009.htm>.

¹⁶ Ukážky z časopisu Pramen, vydávaného žiakmi 2. národnej školy v Poděbradoch, článok Úderníci ze sklárny v naší škole. In: *Mateřídouška* 15 (1950/51), 224–225.

¹⁷ Napríklad v sci-fi románe Vladimíra Babulu figurovali medzi kladnými hrdinami v prostredí kozmického výskumu popri Navrátilovi, Tarabkinovi, Čan-senovi aj Gruber a Scheiner. *Babula*, Vladimír: Signály z vesmíru. Praha 1955.

Etnicita votrelca nebola explicitne uvedená, ale po zatknutí, pri výsluchu, sa tento muž vyhovárал po nemecky: „Ich verstehe nicht.“ Na rozdiel od Kurta, svetlovlasého štíhleho chlapca s priateľským pohľadom, dospelý muž sa podľa článku podobal na vlka, ktorý len čaká na príležitosť zadrhnúť všetko živé na dosah. Keď prekvapený Peter zistil, že záškodníka vlastne chytili vďaka Kurtovi, zahanbil sa. Následne mu major pripomínal slová prezidenta Gottwalda a malý Čech si uvedomil, že jeho „testovacia“ otázka bola nezmyselná. Podľa novej propagandistickej línie sa Kurt „nemá čo kam sťahovať, je tu doma“. Vysvetlil to priamo: „Mojou domovinou je predsa Československo, tak ako tvojou!“ Uvedený článok tak uznával a vyzdvihoval lojalitu menšiny voči Československému štátu ako spoločnej vlasti (a tento fakt „vlasti“ bolo už nevhodné apriori spochybňovať). Na druhej strane však znovu potvrdzoval na konkrétnom príklade, že nejakí tí zlí Nemci predsa len existujú, nie sú všetci len dobrí. Toto si podľa textu zreteľne uvedomoval i vzorný malý nemeckojazyčný československý vlastenec, keď svoju lojalitu k republike výrazným činom nadradil nad solidaritu s vlastným etnikom.¹⁸

Rehabilitácia jazyka

Dôležitým krokom k akceptácii „včerajšieho nepriateľa“ bola postupná verejná rehabilitácia jeho jazyka. Tá bola podstatná aj pre vytvorenie predpokladov pre rozvoj lojality voči štátu z strany „domácich“ Nemcov, teda tých, ktorých nepostihol odsun a ostali žiť v Československu. Niekoľko rokov bola stabilným prvkom vzorových príbehov pre deti príhoda zo života Klementa Gottwalda z jeho školských čias vo Viedni, kde sa mu za jeho nedokonalú nemčinu vysmievali nielen spolužiaci, ale aj učiteľ.¹⁹ Gottwald sa vraj zaľal a až do konca školského roka vôbec po nemecky neprehovoril. Síce si zhoršil známky, no tým, že „akokoľvek to bolo ťažké, držal svoj sľub“, urobil na posmešníkov veľký dojem a získal si ich úctu.

Roku 1953 sa už pri tomto príbehu vyskytovali doplnkové interpretácie. Podľa zbierky vzorových divadelných scénok pre pionierske akademie²⁰ sa po prečítaní životopisnej črty na pionierskej schôdzke krúžku mladých historikov vedúci pýtal: „A čo myslíte, hnevá sa dnes súdruh Gottwald na Nemcov, keď ho tak za mladi sužovali?“ Kým jedno z detí odpovedalo, že isto, lebo také veci sa ťažko

¹⁸ Slabý, Z. K.: Nicht alle Deutschen sind gleich. In: Freundschaft 4 (1954/55), 3–5 a dokončenie v 5 (1954/55), 7–10. V druhom pokračovaní je zmieneny autor ako Jan Slabý, článok je prevzatý z „Práce pionýrů“ (bez ďalších detailov), prekladala ho Charlotte Kreibich.

¹⁹ Z detstva Klementa Gottwalda. Úryvok z knihy Klement Gottwald Mládeži. In: Matičné čítanie 8 (1951), S. 376; Červeň, Štefan: Víťazná cesta. In: Zornička 3 (1949/1950), 2.

²⁰ Detvan, Ludo [Zelienka]: Krúžok historikov. In: Ohnivko slávností. Bratislava 1953, 55–56.

zabúdajú, druhé malo jasno: „Nehnevá sa... Môj ocko raz hovoril, že ten, ktorý poznal útlak na vlastnej koži, vie si vážiť slobodu iných.“ Aj vedúci potvrdzoval, že komunista-boľševik necíti národnostnú nenávisť voči nikomu a že naozajstným nepriateľom sú mu kapitalisti a imperialisti. Na základe tej istej príhody už deti neboli inštruované, aby si „zlo spôsobené Nemcami“ naveky „pamätali“ a zakladali na ňom svoju ostrážitosť v budúcnosti, ale aby ho prepáčili a videli jeho korene v imperializme. Aj reportáže zo spoločných pionierskych táborov zaznamenávali ako samozrejmosť, že sa deti z Československa hrajú s rovesníkmi z Nemecka. Neočakávalo sa, že by mali vedieť po nemecky, bavili sa buď lámanou ruštinou, alebo len rukami-nohami,²¹ prípadne sa obmedzovali na spoločné spievanie. Ako konštatoval autor jedného z komentárov: „Z výrazu očí vidno, že si veľmi dobre rozumejú, aj keď je ich reč taká rozdielna.“²²

Za významný príznak úplnej rehabilitácie nemeckého jazyka možno považovať začiatok vydávania špeciálneho časopisu pre deti nemeckej menšiny v Československu, ktorý vychádzal od decembra roku 1952 pod názvom Freundschaft (Priateľstvo).²³ Len neskôr sa z neho stal časopis pre všetky deti, ktoré sa nemčinu učili v škole ako cudzí jazyk. Ešte roku 1954 v časopise Freundschaft symbolicky, ako reprezentanti čitateľskej obce, gratulovali „svojmu“ súdruhovi prezidentovi Zápotockému k narodeninám po nemecky Karli Werner, žiak 6. triedy osemročnej školy v Luboch pri Chebe²⁴ a jeho o rok mladšia spolužiačka Gerlinde Wilfer,²⁴ dorastajúci československí občania, ktorých lojalita voči predstaviteľom štátu (a teda i štátu samotnému) bolo možné klásť za vzor ostatným, už bez rozdielu etnického pôvodu.

Detí lámu bariéry a prekračujú hranice

Schopnosť propagandistov získať sympatie a tobôž lojalitu československého publika pre Nemcov (či už z tvoriacej sa NDR alebo NSR) bola výrazne obmedzená generáčne. Vo všeobecnosti bolo vcelku jednoduché „predávať“ nemecké deti, ktoré neboli priamou súčasťou nacistickej spoločnosti. Scény, v ktorých boli tieto deti prezentované ako milé, usilovné a mierumilovné, boli zväčša zasadené do kulíš

²¹ Šťastné deti nového Nemecka. In: Pionierske noviny 8 (1950/51), 2.

²² Beneš, Bedřich: Stretnutie s našimi priateľmi. In: Človek a príroda, 5 (1952/53), 86.

²³ Freundschaft. Monatschrift für die deutsche Jugend in der ČSR. Číslo 1 vyšlo v decembri 1952. V liste editora sa píše: „Wir wollen euch helfen, euere Muttersprache besser kennen zu lernen, zu pflegen und zu veredeln.“

²⁴ Originál aj v nemčine zachovával oficiálne české názvy lokalít („Karli Werner, Schüler der 6. Klasse der achtklassigen Mittelschule Luby u Chebu“). Lieber Genosse Präsident! In: Freundschaft 4 (1954/55), 6.

návštev rôznych delegácií vo východonemeckej škole, kde prebieha výučba podľa nových učebných plánov, založených na láske k socialistickým bratom a ľútosťi voči zvyšku Nemcov v západnej zóne. Takéto motívy sa nachádzali v takmer všetkých časopisoch pre učiteľov a iných pracovníkov osvetu a kultúry.

Niekedy vo vzorových príhodách východonemecké deti priamo pomáhali svojim menej šťastným bratom zo západu, napríklad tým, že priviedli do Domu pionierov nešťastného chudobného chlapca, ktorý zo zúfalstva prekročil hranicu.²⁵ Inokedy statočne odolávali americkým provokáciám na svojej vlastnej pôde. Vzorovým sa tu stal príbeh Christy Malchow, ktorá vraj s nasadením vlastného života ubránila pred vyslanými provokatérmi červenú zástavu.²⁶ Občas sa nemecké deti zobrazovali ako siroty po obetiach nacizmu,²⁷ kde motív otca, ktorý zahynul v koncentračnom tábore, bol využitý ako možná zjednocujúca platforma pre deti z oboch štátov.

Deti boli tiež tými, kto v medializovaných obrazoch najľahšie prekračoval vzájomné hranice – či svojou účasťou v už zmienенých spoločných pionierskych táboroch alebo viac symbolicky vzájomným dopisovaním,²⁸ ba dokonca pri neformálnom vzájomnom stretávaní sa počas pionierskeho výletu ku hranici a debatovaní ponad hraničnú závoru. Podľa jedného z článkov vedúci geologického krúžku deťom „vysvetlil, že sme na hranici“ a že za stĺpmi a závorou je „vlast občanov Nemeckej demokratickej republiky“: „A už sme zbadali, ako k nám prichádza z blízok domkov niekoľko detí a pozrite! Medzi nimi aj niekoľko nemeckých pionierov.“ Nasledovala scéna vzájomnej výmeny červených a modrých pionierskych šatiek.²⁹ Za pozornosť stojí zmienka, že túto „nečakanú veselicu“ pozoroval „nemecký zväzák“, teda člen Federácie demokratickej mládeže (FDJ), ktorý tam „zastával úlohu pohraničnej stráže“. Dikcia tejto formulácie je významná, pretože Nemec-strážca hranice nie je prezentovaný ako „nemecký vojak“, čo by zrejme stále bolo pre občanov Československa nestráviteľné, ale výslovne sa zdôrazňuje, že je len civilista „v roli“ (!) pohraničníka.³⁰

²⁵ Korolkovova, L. (preklad Alexej Vlasák): Chlapec s modrou šatkou. In: Pionier 3 (1953/54), 5.

²⁶ Zachránila červenú zástavu. In: Pionierske noviny 50 (1952/53), 2.

²⁷ Kiršina, K.: Bratia. In: Pionier 6 (1954/55), 9–10.

²⁸ Pionierom, ktorí chcú dopisovať. In: Pionierske noviny 20 (1950/1951), 3.

²⁹ Podľa spomienok viacerých súdobých školákov bolo oficiálnym vysvetlením rozdielnosti vo farbách pionierskych šatiek to, že nemecké deti si údajne ešte červené „nezaslúžia“, musia sa najprv ako pionieri osvedčiť. Vzdelávacie pionierske materiály používané v 70. a 80. rokoch už interpretovali farebnú rôznorodosť pionierskych šatiek ako dôsledok bližšie nevysvetlenej „tradície“, pričom nemecké modré boli rovnocenné poľským červeno-bielym aj československým (a sovietskym) červeným.

³⁰ Beneš, Bedřich: Stretnutie s našimi priateľmi.

V československých detských časopisoch sa občas vyskytli aj poviedky o západonemeckých deťoch, ktoré z rôznych dôvodov prechádzali hranicu do NDR, napríklad, aby sa chvíľu „cítili ako ľudia“. Zväčša išlo o preklady z ruštiny. V jednej z poviedok chudobný malý nosič reklamy našiel vo svojom voľnom čase komunistické noviny, ktoré mu okoloidúci zhabali, pretože „sú plné lží“. Policajti mu pri zásahu roztrhali šaty. Potom prešiel hranicu do východného Berlína, kde stretol svojho bratanca, a ten ho pozval nie práve do neba, ale takmer. Do Pionierskeho paláca, kde sa mohol do sýtosti hrať, správali sa k nemu ako k seberovnému a uviazali mu modrú šatku.³¹

Po roku Pionier priniesol príbeh chudobného dievčatka, dcéry robotníka, ktorú na ceste na rekreáciu do NDR vysadili západonemeckí pohraničníci s celou skupinou z autobusu a zatkli ich vedúceho. Miestni roľníci sa o deti postarali a medzi sebou si hovorili, že ich do NDR „páni z Bonnu“ nechcú pustiť zo strachu, že by videli, ako sa tam žije a každému by porozprávali, „ako to vyzerá tam, kde je všetka moc v rukách ľudu“.³²

Občas sa zdá, akoby sovietski autori boli myšlienkou prekračovania hranice fascinovaní. V ďalšej z ruských prekladových poviedok bol v českej triede nový žiak, sirota, ktorý prišiel do ČSR ilegálne so skupinou mladých súdruhov, keď jeho staršieho brata uväznili za nepovolené lepenie plagátov a šírenie petície proti atómovej bombe.³³ Iný motív „hranice“ sovietskej proveniencie rezonuje v príbehu starého nemeckého robotníka, ktorý cez vojnu zachránil sochu Lenina, dovezenú z okupovaného Sovietskeho zväzu na roztavenie. Keď ju po „oslobodení“ chcel vztýčiť v mestečku, zakázal mu to americký veliteľ „a robotníci pochopili, že namiesto nemeckého fašizmu nastúpil americký fašizmus“.³⁴ Socha musela ostať v úkryte ešte dva mesiace; nemeckí robotníci si splnili sen o jej osadení až keď mesto prešlo pod sovietsku správu.

Ťažšie je nájsť dostatok komparatívneho materiálu k propagandistickému stereotypu dospelej „kladnej“ ženskej hrdinky v modelových príbehoch. Text Heleny Križanovej-Brinzovej ju vykresľoval ako nemeckú súdružku, ktorá sa jej počas prechádzky pod sochou sovietskeho osloboditeľa „priam krčovite drží pod pazuchu“, a ukazuje na sovietsku hviezdu, ktorá je „nádej celého ľudstva, i naša“. Autorka dokonca upozorňuje: „všade inde by sa to zdalo frázou, ale tuná to má dáky inakší význam.“ Žena, podľa fyzického popisu predčasne šedivá, s vráskami okolo očí, nadobudla dôveryhodnosť prežitým martýriom (plne funkčným obrazom

³¹ Korolkovova, L.: Chlapec s modrou šatkou.

³² Majkov, Alexander: Erika. In: Pionier 3 (1954/55), 4–5.

³³ Kiršina, K.: Bratia.

³⁴ Tajč, J.: Pomník. In: Pionier 9 (1956/57), 3.

z mariánskej symboliky) – stratila vo vojne syna: „Vojna zasiahla jej materské srdce na tom najcitlivejšom mieste, preto jej verím, že svoje slová myslí skutočne úprimne.“³⁵

Reportáž z pionierskeho zhromaždenia zobrazuje ako materský archetyp starú ženu v Drážďanoch, ktorá tiež pripomína kresťanskú sochu piety. Manžel jej padol vo vojne a deti zahynuli pri bombardovaní, takže teraz považuje pionierov všetkých národov za svoje deti. Československá delegácia konštatovala, že práve „na tom sme videli, že v Nemecku rastú noví ľudia, bojovníci za mier národov.“³⁶ Roku 1952 sa skupina československých pionierov stretla a rozprávala s vdovou po Ernstovi Thälmannovi, tiež osobou s funkciou univerzálneho duchovného materstva.³⁷

Porážka ako očistec

Ďalším zo základných prvkov budovania nových vzťahov československej verejnosti k „novému“ nemeckému ľudu (z oboch okupačných zón) bolo priame spájanie jeho zrodu (respektíve znovuzrodenia) s koncom druhej svetovej vojny. Ten spĺňal funkciu akéhosi očistca, v ktorom sa zmyli všetky staré hriechy minulosti a po ktorom mohol začať život odznovu. V súlade s touto predstavou boli tiež pohľady predstaviteľov československej verejnosti – a novinárov, členov oficiálnych kultúrnych delegácií, mládežníckych funkcionárov a podobne – na ruiny nemeckých miest, prezentované ako moment osvietenia, pričom oni, vybraní reprezentanti, mali priniesť túto svoju osobnú skúsenosť domov a sprostredkovať ju ďalším.

Tým sa otvárala pre československých občanov možnosť bez výčitiek svedomia voči vlastným obetiam vojny solidarizovať s obeťami z radov Nemcov, pričom solidarita mohla byť založená vlastne na spoločnej skúsenosti. Propaganda sa tiež pokúšala vytvárať konkrétne modelové rituály budovania vzťahov založených už nie na jednostrannej blahosklonnosti odpúšťajúceho voči kajúcnikovi, ale na priateľstve mravne rovnocenných dospelých ľudí, ktoré malo byť bránou k vzájomnej lojalite rovnocenných partnerov (na úrovni občanov i štátov).

Roku 1950 reportér s istotou vysvetľoval: „Nemecký ľud západného Nemecka i Nemeckej demokratickej republiky chce mier. Z dvoch posledných svetových vojen vyšiel ožobračený. A tretiu svetovú vojnu už nechce.“³⁸ Iný text toho istého

³⁵ *Křižanová-Brindzová, Helena: Pomník dvadsiatich miliónov. In: Pionier 19 (1955/56), 12–13.*

³⁶ [Pionierky II oddielu] Na sjazde pionierov NDR. In: *Pionierske noviny 2 (1952/53), 2–3.*

³⁷ *Kabinová, Pamela: Radosť i smutné drobnosti z pobytu v NDR. In: Pionierske noviny 7 (1952/53), 2.*

³⁸ *Štefko: Dva svety, jeden cieľ: mier.*

roku v opise záverečných dní vojny vykresľoval, ako vtedy nemeckí vojaci za kus chleba každého uisťovali, že „Alles kaput“, a robili si posmech z hesla (pre väčšiu ironickú prepísanosť foneticky) „bis cum lecten man“.³⁹ Reportér, ktorý cestoval do sovietskej zóny roku 1952, bol podľa cestovného denníka plný rozporuplných očakávaní, akého prijatia sa mu dostane: „Strojená zdvorilosť? Povýšenosť? A či srdečnosť a priateľská úprimnosť?“ Netajil ani svoje apriórne negatívne pocity, založené na osobných spomienkach: „sám som cítil čosi, čo ma ťažilo, čo mi hovorilo, že nebudem vedieť byť dosť priateľský a úprimný. ‚Nie je Nmec ako Nmec,‘ opakoval som si v duchu častejšie a domýšľal som, ako sa nové Nemecko bude líšiť od toho starého... Takéto úvahy vyvolali vo mne predstavy z druhej svetovej vojny. Masové hroby, vypálené dediny, zničené mosty, železnice... tieto obrazy hrôzy, ktoré nám zanechali nemeckí fašisti, premietali sa v mojej pamäti ako na filmovom páse.“ Z obáv ho vyviedol pohľad na zničené Drážďany, na „more rumovísk“. Pri tomto pohľade na zvyšky nemeckého očistca si už sám na otázku, či je možné, aby si „nemecký pracujúci ľud želal novú vojnu“, odpovedal „rozhodne“: „Nie!“⁴⁰

Aj cestujúci prispievateľ časopisu *Mládež světa* mal podobné dojmy z nemeckého ľudu, ktorý po skončení vojny „stál nad zrúcaninou svojej vlasti“. Videl ho však stať „nad zrúcaninou vratkej a falošnej stavby, ktorú budovali po desaťročia nemeckí imperialisti“. A doplnil, že na otázku oného ľudu, či a aká cesta vedie z týchto ruín von, mu prinášali odpoveď nemeckí komunisti, ktorí ľud varovali už pred vojnou.⁴¹ Šéfredaktorka *Pioniera* presvedčala svojich čitateľov o odkaze nemeckých súdruziak, s ktorými sa stretla počas návštevy NDR. Prosili ju, aby povedala doma, že Nemecko už nie je Hitlerovým štátom, že neboli všetci Nemci s Hitlerom, a tí, ktorí v neho uverili, trpkosť sa presvedčili o svojej chybe. Nechýbalo i otvorene vyjadrené pokánie: „Vieme, že máme veľkú vinu pred celým ľudstvom. Povedzte ľuďom v Československu, že my, nemecké ženy, nedopustíme, aby znovu vypukla vojna.“⁴²

Na základe mediálnej frekventovanosti motívu osobných svedectiev týchto „neveriacich Tomášov“, ktorí sa až na tvári miesta presvedčili a následne to aj zvestovali čitateľom, možno usudzovať, že dôvera československého obyvateľstva k Nemcom sa nezvyšovala na režimom želanú mieru. Ešte v školskom roku 1956/57 išiel do NDR so „zmiešanými pocitmi“ redaktor, pričom sa priznával k „podvedomému pocitu ostražitosti voči Nemcom“, ktorý „nechcel vymiznúť“ ani

³⁹ *Vierač, Martin*: Ofenzíva. In: *Matičné čítanie 1* (1950), 36–38. (Bis zum letzten Man, Boj do posledného muža.)

⁴⁰ *Ondřejček*: Dojmy z cesty po NDR.

⁴¹ *Švamberg, Jaromír*: Cesta nové mladé generace Německa. In: *Mládež světa 4*, (1952), 6–8.

⁴² *Křižanová-Brindzová*: Pomník dvadsiatich miliónov.

po vytvorení socializmu budujúcej NDR, hoci snahu o tento pokus sledoval „so sympatiami“. U autora im rešpekt nakoniec vydobyla húževnatosť, s ktorou budovali svoju rozvrátenú krajinu. Zmenu svojho postoja dovŕšil v expozícii múzea v Buchenwalde, ktorá na jednej strane zachovala „dôkazy o zlotrilosti esesáckych hrdlorezov“ a „dôkazy o tom, ako hlboko klesla časť nemeckého národa“, no na druhej strane svedčila o tom, že „pocitíví Nemci nesúhlasili s Hitlerom a bojovali proti nemu“.

O tom, či táto zmena bola pre žiaduci stav dostatočná, však možno pochybovať. Použitá (a teda cenzúrou schválená) formulácia „mnohí z nás uvedomili, že naozaj česť nemeckého národa bola síce pošpinená, ale zároveň aj právom sa možno domnievať, že nemecký ľud dokáže ostatným národom, že „nie je Nemeč ako Nemeč, ako povedal s. Gottwald,“ je nielen svedectvom trvajúcej akceptácie „kolektívnej nemeckej poškrvnenosti“ v československom režimom tolerovanom diskurze, ale nasvedčuje, že ešte aj po vyše desiatich rokoch od konca vojny mali podľa autora Nemci (v budúcom čase) ešte len „dokazovať“, že nie sú všetci rovnakí. V závere textu však vyhodnotil svoje dojmy znovu ako optimistické, budovateľskú prácu (videných, teda východných) Nemcov ako „hrdinské úsilie stotočného národa, ktorý veľa vytrpel“. Dokonca zopakoval i propagandistické klíšé o nádeji na budúce zjednotenie „rozdeleného národa“, ktorý tak „spoločne bude bojovať za mier“.⁴³

Zaujímavý prípad futurologického motívu sa vyskytol vo vzorovej hre pre pionierske divadielka, zasadenej do čias Slovenského národného povstania, kde jasne vystúpila nekoherentnosť autorovej (a teda režimovej) argumentácie. Vystupoval v nej vojak Peter Dürich, uvedený v zozname postáv medzi „nemeckými esesákmi“, ktorého „donútili bojovať proti Sovietskemu zväzu“, ale podľa jeho vlastných slov „doteraz urobil viac úžitku ako škody“. Počas deja sa totiž ukázalo, že stojí na správnej strane, je „dobrý“, lebo keď deti, nesúce partizánom jedlo, padnú Nemcom do pasce, zachráni ich a pridá sa na druhú stranu. V partizánskom tábore mali v tom čase už „asi pätnástich Nemcov, Rakúšanov, veľa Maďarov a niekoľkých Francúzov, čo ušli z koncentrákov“. Dürich bol baník, teda z pôvodom robotníckej triedy, rozumel jazyku partizánov, pretože sa narodil v severných Čechách a pracoval aj v slovenských baniach. Počas spoločného snívania o budúcnosti pochválil slovenské deti a oni chválu vracali slovami: „keď u Vás v Nemecku bude viacej takých, ako ste Vy – Hitler nebude dlho strašiť svet... A vy si vybudujete dobré miesto pre život v novom Nemecku“ – čo znamenalo, že ani robotník, záchranca a hrdina – no stále Nemeč – sa po vojne nemohol vrátiť do

⁴³ -rb-: Dojmy z NDR. In: 6 Pionier (1956/57), 2.

vlastného domu (pochádzal zo severných Čiech), pretože bol povinný budovať pre seba svoje Nemecko.⁴⁴

Paralelné dejiny: druhá svetová bez Nemcov

Scény z dramatického klimaxu posledných dní vojny slúžili tiež ako pozadie pre zámernú a riadenú kanalizáciu verejnej agresie voči „Nemcom“ na „Američanov“. V prvých rokoch po komunistickom prevrate bolo badateľné, že Nemci ako etnikum z oficiálneho československého vojnového príbehu určeného deťom a mládeži jednoducho sublimovali. Vybudovať si lojálny vzťah voči Nemcom ako možným spojencom v socialistickej revolúcii malo byť československým deťom uľahčené verejným vygumovaním najväčšieho zdroja konfliktu: osvojením si takej verzie vojny, ktorej sa „Nemci ako takí“ akoby vôbec „nezúčastnili“. Táto zmena mediálneho slovníka je najviditeľnejšia v každoročných rituálnych textoch pripomínajúcich deň Víťazstva a vypuknutie Slovenského národného povstania.

Zatiaľ čo hneď po vojne bol nepriateľom Germán, Nemeč-cudzozemec, alebo „nemecký fašizmus“ ako systém, neskôr sa výskyt etnických nálepiek výrazne obmedzil. Vo vojnových príbehoch Zorničky v rokoch 1947, 1948 a 1949 ešte Nemci „začali vojnu“ a koncom vojny Nemci opúšťali Bratislavu. Roku 1951 Mateřídouška pripomínala len oslobodenie od „fašistov“. Aj v 1952 tam „ústup fašistov sprevádzalo pálenie a zabíjanie“. Príbeh o Lidiciach v Matičnom čítaní roku 1952 sa úplne zaobišiel bez slova Nemeč. Dedinu obklúčili „príslušníci Gestapa“, „esesáci“ ju vypálili a strieľali ľudí. Časť ľudí bola odvečená „do Nemecka“, o ktorom bola zmienka len ako o lokalite. Májové číslo Mateřídoušky, ktoré bývalo tradične venované Víťazstvu, prinieslo roku 1950 namiesto jasanania nad porážkou Nemcov o dva mesiace oneskorenú reportáž o „smutnom výročí“ amerického náletu na Kralupy.

Z textov o vojne určených pre mladých čitateľov nebývalo vždy jasné, aké vlastne boli v druhej svetovej vojne bojujúce strany: podľa verzie príbehu o Februárovom víťazstve 1948, publikovanej roku 1953, má malé dievčatko narodeniny a spomína, ako ich prežívalo v minulosti. Ako sa zľaklo vlastného otca, ktorý prišiel z koncentráku v šedivej uniforme, lebo takú mávali tí, čo k nim „chodili rozhádzať byt a mamička potom plakávala“. Na rozdiel od nich mal však otec staré roztrhané topánky, a nie lesklé čižmy, ktorými raz dievčatko kopali. Spomína i na to, ako sa bálo v kryte cez nálet: „keď sme vyšli von, nepoznala som našu ulicu. Už jej nebolo. Domy zmizli. Mama ma zvierala v náručí, akoby neverila, že žijeme.

⁴⁴ *Detvan*, Ludo [Zelienka]: Mladí partizáni. In: Ohnivko slávností. Bratislava 1953, 60–71, tu 70.

Ľudia liezli z trosiek a hovorili, že bomby zhodili Američania. “Zo spomienok na vojnu do aktuálneho roku 1948 sa však vrátila, keď postrehla, že sa „niečo deje“, otec prišiel domov z fabriky, no ponáhlal sa nazad. A vysvetľoval: „chcú, aby sme mali zasa biedu, aby sme dreli na továrnikov, chcú nás zasa ztročiť. Vziať nám slobodu.“ Dievčatko ovládol flashback, obnovený pocit strachu, ktorý prežívala pred tromi rokmi: „Nesmie ísť preč. Či nehovorievala mamička, že sloboda bude, keď sa nám vráti otecko? Kričím: Nesmieš ísť! Nesmieš! Veď idem strážiť továreň, aby nám ju nezničili. Čože, zasa priletia Američania? Ja nechcem ísť do pivnice!”⁴⁵ V tomto celostranovom príbehu na formáte A3, založenom na detských emóciách spojených s druhou svetovou vojnou, sa nenachádza slovo Nemeč ani raz.

V Pionieri v ročníku 1956/1957 zasa dokázal Teodor Fiš napísať až dvojstranovú poviedku o boji na východnom fronte, bez zmienky o tom „slove na N“. V súboji „neviditeľných nepriateľov“, snajperov, stáli proti sebe vojak československej brigády a „hitlerovec“. Neskôr sa na scéne objavil „hitlerovský tank“ a „esesácky ostreľovač“.⁴⁶

Účastník zájazdu do Postupimu roku 1952 opisoval, ako „americkí piráti“ roku 1945 toto mesto bombardovali „tesne pred skončením“ druhej svetovej vojny. V čase, „keď sovietske vojská stály na pahorkoch nad mestom, vykonal americkí vandali tento hnusný čin“. A „amerických letcov nehrýzlo svedomie“, že pri tom „ničili kultúrne hodnoty nesmiernej ceny, obytné budovy, nemocnice, kostoly, že v ohni bômb hynuli ľudia, bezbranné nemecké ženy, deti, starci...“⁴⁷

Len veľmi zriedka sa vyskytovali otvorené spomienky na Nemcov. Napríklad v Pionieri z 1954 pochoduje v prvomájovom sprievode pionierka, ktorej zastreli ota „Nemci“, a dokonca ten, ktorý ho odvádzal, vykrikoval v správnom prepise „Halt!“ a „Zurück! Zurück! Zurück!“, keď chcela ota naposledy objat.⁴⁸ Mária Jančová uverejnila spomienku, ako videla na stanici zaplombované vlaky z Maďarska, v ktorých boli aj deti. Žiadali piť, no ľudia im nesmeli podať vodu: „Pred každým dobytčím vozeň sa postavil nemecký vojak s nabitou puškou.“⁴⁹

⁴⁵ *Sedláček*: Voľné ruky. In: Pionier 5 (1953/1954), 3.

⁴⁶ *Fiš*, Teodor: Súboj neviditeľných. In: Pionier 19 (1956/57), 4–5.

⁴⁷ *Borský*, Miloš: Postupim. In: Matičné čítanie 22 (1952), 522–523. Pritom podobnú scénu z Prahy nájdeme v inom režimovom texte opísanú úplne protichodným spôsobom: „Americké velenie neposkytlo Pražskému povstaniu ani najmenšiu podporu. Americké letectvo, ktoré v piatok lietalo nad mestom celý deň, sa od vypuknutia povstania neobjavilo, aj keď ho na to opakovane vyzývali rozhlasom. [...] Pokusy vysvetľovať to takzvanou ‚demarkačnou líniou‘ sú čisté kľamstvo.“ Sláva hrdinskej Sovietskej armáde – našej osloboditeľke. In: Učiteľské noviny 19 (1952), 1.

⁴⁸ *Bendová*, Krista: Skutočná príhoda. In: Pionier 9 (1954), 13.

⁴⁹ *Jančová*, Mária: Rozprávka o mieri. In: Pionier 10 (1954/55), 4–5.

Aj topos hranice a jej ochrancu, vojaka (zväčša so sympatickým psom pri nohe), býval aspoň v textoch pre deti zmieňovaný ako hrádza a strážca pred Američanmi – možnými agresormi: „[voják silný] hľadá hviezdy nad námi / nedoletí z Ameriky žiadny letec s bombami“⁵⁰. V iných prípadoch bolo podrobností o nepriateľovi ešte menej: „[holubička míru] poslali mne chlapi v pohraničným kraji, / že jsou připraveni, rodnou zemi hájí,“⁵¹ „tvůj táta nabitou pušku má, chodí s ní po nocích v lese / tam někdo se zlýma očima našim smrt nese.“⁵² Za hranicou ležalo nielen konkrétne „revanšistické“ Západné Nemecko, ale „imperialistický“ Západ, alebo krajina Zla všeobecne. A československým špecifikom bolo, že sa stalo strážou socialistického tábora na západe, hranicou sa priamo dotýkalo Zla. Zložitejšie texty pre staršie deti opisovali aj Američanmi vedené špiónážne aktivity, napríklad „školu pre špiónov a diverzantov v Mníchove“, organizovanú s pomocou utečencov, majiteľov miestnych [z poľského originálu, teda poľských] tovární.⁵³

Nádejní súdruhovia z NSR

V čase, keď sa budovala a udržiavala vo verejnej mienke predstava o možnosti zjednotiť Nemecko (pod Stalinovým vplyvom), a teda vradiť ho celé do sféry vzájomnej lojality „ľudových demokracií“, negatívne črty sa pripisovali už len „vládcom západnej zóny“. Ovládaný ľud bol pritom prezentovaný ako súcitu hodný, trpiaci pod nadvládou Američanov, Britov, Francúzov a svojich „protiľudových“ politikov. Pritom v snahe vyhnúť sa zlievaniu obrazu oboch „druhov“ Nemcov sa v médiách politická a ekonomická situácia západného Nemecka systematicky kritizovala nie v porovnaní s Československom, ale v porovnaní s NDR.

Roku 1950 takto opísal Ján Štefko svoje dojmy zo západného Berlína: „pouliční predavači ponúkajú najrozličnejší tovar najhoršej akosti, zatiaľ čo výklady sú nabité krásnym a kvalitným tovarom. Berlínčania tejto časti mesta však s prázdnyimi vreckami prikladajú nosy na sklá výkladov a všetky tieto bohatstvá môžu len – obdivovať. Nezamestnaní sedia na zručaninách domov a čakajú, kedy sa pre nich nájde práca.“ K tomu vykreslil obrázok z východnej časti mesta, kde bolo všetko inak: „Plagáty oznamujú usporadúvanie výstav, koncertov a prednášok. V divadlách a kinách sa za nízke vstupné hrajú hodnotné hry a filmy. Pokútnych predavačov nevidno. Obchody sú plné tovaru, v ktorých si východní Berlínčania môžu nakupovať. Nezamestnaných niet. Továrne pracujú naplno. Trosky zručanín

⁵⁰ Svoboda, Jiří V.: Večer. In: Mateřídouška 16 (1951/52), 1.

⁵¹ Hilčr, Jindřich: Píseň. In: Mateřídouška 2 (1952/3), 18

⁵² Kusák, Alexej: Písnička pro syna. Mateřídouška 15 (1952/53), 121.

⁵³ Żukrowski, Wojciech: Po stopách „čierneho vlka“. In: Pionier 4 (1957), 17–19.

sa menia na pekne budovy.“ Autor upozorňoval, že takéto rozdiely existovali medzi NDR a NSR všeobecne. Pridal aj odpoveď na otázku, prečo vlastne vznikla NDR (na žiadosť jeho obyvateľov, ktorí si nechceli nechať nanútiť také poriadky, ako boli v západných sektoroch). V závere však dodal, že napriek toľkým a tak podstatným rozdielom majú všetky nemecké oblasti jedno spoločné: ich obyvatelia chcú mier. Tento text⁵⁴ obsahol veľké množstvo propagandou odporúčaných prvkov dobovej záväznej interpretácie rozdielov medzi NDR a NSR:

NDR	NSR
Politické špičky bojujú za mier, majú dobré vzťahy so socialistickým táborem	Politické špičky sa snažia o znovunastolenie fašizmu, obnovu armády, budujú východiská do útočnej vojny
Hospodárstvo: znárodnenie, pôdna reforma	Hospodárstvo: všetko po starom
Likvidácia (vývoz) zbrojného priemyslu	Obnova zbrojárstva
Kádrové zmeny, nástup nových ľudí	Staré kádre, zviazané s nacistickým režimom
Presídlení sa stabilizujú, dostávajú trvalé pracovné miesta a majetky	Presídlení sú nezamestnaní, a povzbudzovaní snívať o návrate a znovuzískaní bývalého majetku a pozícií
Ozbrojené sily: polícia (bezpečnosť, poriadok)	Ozbrojené sily: armáda (útok)
Prítomnosť cudzích vojsk nie je (citeľná). (Sovietski vojaci sú v kasárňach, nevidno ich, teda akoby neboli, možno o nich mlčať)	Vojaci USA sa bežne vyskytujú na verejných miestach, sú teda v krajine „prítomní“

Z obsahu manifestu FDJ adresovaného všetkej nemeckej mládeži roku 1952 možno odvodiť vtedy aktuálny propagandistický inventár nepriateľov: „Zbrojári miliónári z Washingtonu, Londýna, Paríža a ich bonnskí vazali“, „tí, ktorí zarábajú na vojne“ a opäť „siahajú po vojnovéj fakli“, „americkí burzovní špekulanti, britskí lordi, francúzski bankári a ich bonnskí pomáhači“, a všetci, ktorí „chcú nemeckú mládež vohnať do žoldnierskych útvarov morového generála Ridgwaya“.⁵⁵

Podobne ako deti, patrila postupom času aj dorastajúca mládež (už bez osobnej histórie v Hitlerjugend) k tým sociálnym skupinám, ktoré mohli slúžiť ako nosiče pozitívneho imidžu ľudu západného Nemecka smerom k bývalým protivníkom. V reportážach o aktivitách prosovietskych (a sovietsmi sponzorovaných) spoločenských a politických organizácií v západnom Nemecku bola zdôrazňovaná

⁵⁴ Štefko: Dva svety, jeden cieľ: mier.

⁵⁵ Manifest Německé mládeži! In: Mládež světa 9 (1952), 30–31.

práve prítomnosť mládežníkov v roli oddaných bojovníkov za mier. A, prirodzene, nie všetka ich aktivita musela byť kaširovaná. Napríklad nápad zaviesť všeobecnú povinnú vojenskú prezenčnú službu bol mobilizačným spúšťačom pre mnohých protivládnych demonštrantov, ktorí inak nemuseli byť zviazaní s hnutiami pod kontrolou komunistov. Informačný bulletin zahraničného oddelenia Ústredného výboru Československého zväzu mládeže roku 1950 spomínal západonemeckých mládežníkov v súvislosti a účasťou na tzv. Socialistických letniciach FDJ v Berlíne, kam vraj tisíce z nich prídu a ďalšie tisíce by chceli, ale nemôžu. Roku 1950 bolo celé číslo periodika Mládež světa venované Letničnému stretnutiu mládeže z oboch nemeckých štátov.⁵⁶

Každý československý mládežník sa mal dozvedieť, že v októbri FDJ oslávila Svetový deň mieru, že Tretí svetový festival mladých bojovníkov za mier bol zvaný do Berlína, aj o „boji západonemeckej mládeže proti remilitarizácii, za mier a zjednotenie Nemecka“.⁵⁷ Podľa tlače mládež v západnom Nemecku nepretržite demonštrovala, spisovala petície, a deti z vlastnej iniciatívy protestovali voči vystavovaniu a ponúkaniu modelov amerických bombardérov vo výklade hračkárstva.⁵⁸

Curriculum „dobrého“ Nemca

Na základe čítania československej dobovej tlače prvej polovice 50. rokov by sa zdalo, že povojnový dospelý Nemec vo všeobecnosti sa ukázal byť neagresívny, poučený minulosťou, nebol zdrojom nebezpečenstva... Avšak vo vzájomných osobných vzťahoch predsa ostávala historicky spôsobená a stále neprekonaná odťažitosť, ktorá stála potenciálnej vzájomnej lojalite v ceste. Jej nositeľmi pritom neboli len československí občania, zaťažení (historicky „oprávnené“) utrpeným príkorím, ale nepripravenosť či neochota k vzájomným vzťahom sa vykreslovala aj u jedincov z radov nemeckej verejnosti.

Vzorový československý občan mal byť nielen pripravený prijímať ponuky osobného priateľstva od poučených a polepšených Nemcov, ale aj sám aktívne ponúkať svoje priateľstvo a hodnoty tým z nich, ktorí boli ešte neistí a nie dosť presvedčení. V československých príbehoch, založených na vytváraní pozitívneho vzťahu ku štátu a režimu prostredníctvom kultúry, fungovali v roli tých „misionárov“, ktorí si vedeli získať sympatie bežných starších Nemcov, bývalých nepriateľov Československa, zväčša spevácke zbory, tanečné skupiny a divadelné súbory.

⁵⁶ Tisíce mladých Němců se sejdou o Letnicích do Berlína. Z rozhovoru nám. Min. předsedy Německé demokratické republiky W. Ulbrichta. In: Mládež světa 4–5 (1950), 2.

⁵⁷ Svolání Třetího světového festivalu mladých bojovníků za mír. In: Mládež světa 10 (1950), 7.

⁵⁸ Wipp, Peter: V mene triedy. In: Pionier 11 (1955/1956), 16 a 18.

Bežným prvkom takýchto „misionárskych historiek“ bolo zaradenie životopisných detailov nejakých takých jedincov z publika, ktorí pod vplyvom československej kultúrnej misie prekonávali svoje trpké spomienky a začali sa orientovať na radostnú spoločnú budúcnosť. Zmena ich postoja sa im následne odrážala nielen priamo v tvári, ale aj v gestách a v držaní tela sediac v hľadisku.

Správa z umeleckého zázjazu súboru Lúčnica po Nemeckej demokratickej republike, ktorú publikoval v Pionierskych novinách roku 1952 Juraj Králik, inventarizovala základné typizované východonemecké postavy, ktoré boli v československej tlači prvej polovice 50. rokov preferované. Na pozadí hudobného programu je čitateľ svedkom priam zázračných zmien postojov vybraných jedincov v publiku. Úlohu pôsobiaceho „svätého ducha“ tu supluje obrodná sila umenia. Rozprávač, hosťujúci sólista, vidí do duší svojho publika, vie, kto je kto, čo prežil a čo si myslí. Podľa reportáže sa „program začal Kantátou na Stalina. Vkladám do spevu všetky svoje city k sovietskym vojakom, ktorí oslobodili môjho otca z gestapáckej väznice. [...] Ale aplauz bol len formálny, tleskali úderníci, mládež, sovietski vojaci a niekoľko civilistov“. Prvou definovanou postavou v publiku je „jeden starý muž“, ktorý po prvých piesňach „čoraz zvedavejšie zdvíhal hlavu“. Podľa uvedených životopisných informácií to bol Nemeč zo Sudet, vystaňoval sa odtiaľ pred frontom a zanechal tam dom a záhradu. Zahorkol voči Československu. Na vystúpenie prišiel preto, že v továrni, kde pracoval, rozdávali lístky zadarmo a tleskal preto, aby sa nepovedalo, že je zaujatý.⁵⁹

Ďalšia typizovaná postava, „stará žena“, počas piesne sedela „na kraji stoličky“ a spomínala na svojho syna, „blondätého Hansa“, ktorého „Hitler zaviedol do krvavých bojov pri Stalingrade“, kde zahynul. Na koncert prišla preto, že ju „zavolala vnučka-pionierka“, ale na rozdiel od starého muža netleskala, pretože „nenávidela každého, kto bojoval proti jej Hansovi“. Tretí typ predstavoval mladý člen FDJ, ktorému sa páčilo všetko, už od začiatku, keď sa spievali umelé „piesne z krajiny, kde nie je žiaden útlak a každý má prácu“.⁶⁰

Prvá malá zmena – zázrak – nastala, keď nakoniec začal súbor hrať rýchle ľudové piesne, ktoré premohli starého muža tak, že „začal podupávať do rytmu“. Potom zaznela pieseň nemeckých pionierov, o priateľstve, jednote a mieri. Najmladšia zo symbolických postáv publika, vnučka starej smútiacej ženy, symbol mladosti bez historickej viny a bez predsudkov, prišla na scénu dať spevákom kyticu. Moment veľkého zázraku nastal, keď tí zdvihli dievčatko do náručia a spolu

⁵⁹ Králik, Juraj: Pionierka Renáta. In: Pionierske noviny 45 (1952), 4.

⁶⁰ Tamže.

s ním pieseň zopakovali. Stará pani postojáčky aplaudovala s očami plnými lásky, ktorá sa neobmedzovala na vnučku, ale už zahŕňala aj hostujúcich spevákov.⁶¹

Poslednou z postáv citovaného príkladu bol nemecký odbojár v roli organizátora koncertu. Aj k nemu patrilo doplnkový životopisný detail: v koncentračnom tábore prišiel o ruku. V závere práve on, sám obeť svojich rodákov, ďakoval lúčničiarom, že pomohli „zmeniť“ tamojších ľudí na takých, „ktorých najväčším cieľom bude zápas za zachovanie mieru“.⁶²

Záver

Vzorový lojálny československý občan, etnicky Čech alebo Slovák, musel v rokoch 1948–1956 vo svojom politickom vyznaní podstúpiť niekoľko výrazných zmien, pričom viaceré a veľmi výrazné sa týkali práve jeho vzťahu k témam spojeným s Nemeckom a „nemeckosťou“. Súčasne sa v tomto období stretávame i s obrazom nového domáceho Nemca, lojálneho k vlasti – ČSR. Na medzištátnej úrovni pribúda faktor lojálneho spojenca na medzištátnej úrovni – východného Nemecka, neskôr Nemeckej demokratickej republiky. V materiáloch určených pre mladších žiakov sú tieto zmeny línie o to výraznejšie, že producenti propagandy nepovažujú za potrebné reflektovať svoje predchádzajúce posolstvá, pretože deti dorastajúce každoročne do školského (a čitateľského) veku nimi neboli zaťažené.

Roku 1948 ešte československí režimoví propagandisti strašili celú populáciu nemeckým revanšizmom a zaistovali si tak jej lojalitu voči štátu, ktorý sa staval do roly obrancu pred tými starými Nemcami, ktorých „sme tu mali a vieme, čo sú zač“. Táto propagandistická politika rákala i s presahom a prekryvaním sa takto zaistenej lojality s tou ku Sovietskemu zväzu, osloboditeľovi od „Nemcov“, ktorá sa vzťahovala následne i na aktuálne vlády a režimy oboch krajín.

Už o pár rokov bola na československú populáciu kladená požiadavka vytvárať si apriori pozitívny vzťah k východonemeckým súdruhom, aby sa umožnilo vybudovanie ovzdušia nielen solidarity v prípadnom nešťastí ale priamo vzájomnej lojality v spoločnom boji v ozbrojených silách. Popri tom mali československí občania posilňovať pocit solidarity s pracujúcimi na Západe a otvárať dvere do vlastného „tábora“ (socializmu) pre „ľud“ západného Nemecka s cieľom možného zjednotenia nemeckého štátu pod sovietskou kuratelou.

Vymenované propagandistické línie pritom na konkrétneho jednotlivca-občana nepôsobili striktné v chronologickom poriadku, ale do veľkej miery paralelne

⁶¹ *Tamže.*

⁶² *Tamže.*

a občas i protichodne. Podľa situačného kontextu sa musel sám rozhodovať, ktorý rituálny prejav ktorej z paralelne požadovaných lojalít (etnická, občianska, slovan-ská, ľudovo-demokratická či socialisticko-internacionalistická) sa práve od neho vyžaduje. Diferencovaná bola i pozícia, ktorú pri jej prejavovaní mal zaujať: od postoja jedinca lojálneho – lebo vďačného – (napr. voči ZSSR za oslobodenie, alebo voči ČSR za ochranu pred revanšistami), alebo postoja „podriadeného“ z hľadiska osobných či generačných zásluh a lojálneho z úcty (napr. voči starému zaslúžilému komunistovi, hoci aj nemeckému) až po postoje blahosklonnej ponuky na zmier alebo až aktívnej osobnej účasti na presvedčacej kultúrno-politickej misii voči tým Nemcom, ktorí sami nemali o účasť na spoločnom projekte záujem.

Československá propaganda sa však neobracala svojou produkciou len na etnických Čechov a Slovákov. Od roku 1950 je už badateľné, že v rámci postupnej vnútro politickej stabilizácie sa vracajú do verejného života (čo reflektujú aj zmienky v propagandistickom diskurze) etnickí menšinoví Nemci a Maďari, ktorým má spoločnosť umožniť stať sa taktiež lojálnymi občanmi. Komunistická strana zmenu akceptovala v momente rozšírenia regrutácie svojich nových členov na príslušníkov menšín, čo si vyžiadalo povolenie prednášok a distribúcie školiacich materiálov v jazyku týchto menšín. Podľa novej línie dostávali poučenia i knihovníci miestnych knižníc: „V našem lidově demokratickém státě žijí i občane jiných národností, na které nesmíme při masově-politické práci zapomínat. Tato otázka je zvlášť aktuální v pohraničních krajích.“⁶³ V týchto regiónoch bola priznávaná i existencia nemeckých rodín lojálnych k novému režimu (a teda i k ČSR), ktorých členovia by radi čítali novú literatúru, ale „nevedia po česky“.⁶⁴ Verejná akceptácia tohto stavu sa prejavuje napr. v kultúrnych rubrikách časopisov zaraďovaním materiálov o „ich“ umelcoch a vôbec kultúre, v detských časopisoch zasa vykreslením kladných hrdinov s „ich“ priezviskami, v školstve zriaďovaním menšinových tried s „iným“ vyučovacím jazykom.

Na základe preštudovaných tlačových médií, určených primárne deťom, mládeži a ich vychovávateľom, bolo možné vytypovať niekoľko typov obrazov, ktoré boli po roku 1948 kampaňovito podsúvané verejnosti s cieľom obohatiť jej imagináciu o dočasne nepredstaviteľné – o „dobrého Nemca“, voči ktorému môže byť lojalný aj vlastenecký Čechoslovák. Taký Nemec zasa dokázal byť lojalný k Československu, či už ako jeho občan, alebo ako spojenec z politického bloku. Tu išlo predovšetkým o motívy vzájomného dlhodobého priateľstva a dôvery

⁶³ Francová, Marie: Německá kniha jde za čtenářem. Čtenář 2 (1953), 62–63.

⁶⁴ Pionýři získávají nové čtenáře. Ze zápisů pionýra Waltera Pluhaře z Vesce u Liberce. „[Někteří pionýrské dvojice s knížkami odbyli, že nemají čas] [...]. Hůře bylo v rodinách, kde by si knihy rádi půjčili, ale neuměli česky. My jsme ještě neměli oddělení německých knih.“ In: Čtenář 6 (1952), 200.

straníckych lídrov dotknutých národov a ich spoločný boj proti nacizmu, ktoré mali byť zárukou dobrej spolupráce štátov, v ktorých aktuálne vládli. Okrem najvyšších predstaviteľov boli ako priekopníci dobrých vzťahov zobrazované deti, ktoré ako „nevinné“, nezaťažené minulosťou, ľahšie prekonávali mentálnu bariéru voči „nepriateľovi“. Záťaž minulosti podľa propagandistických verzií snímalo z Nemcov aj ich prežitie utrpenie vo vojne, kde najmä jej koniec bol zobrazovaný ako verzia očistca, odkiaľ možno vyjsť do nového života. Až absurdne pôsobí propagandistický pokus z polovice 50. rokov vymazať Nemcov v detskej imaginácii z dejín vojny a nahradiť ich aktuálnejším nepriateľom – Američanmi.

Jedným z najzaujímavejších zistení bolo, že napriek očakávaniu, vyplývajúceho zo skúsenosti s detskou a mládežníckou literatúrou 70. a 80. rokov, v sledovanom období propagandistické „strašenie“ československých občanov Nemcami zďaleka nedosahovalo predpokladanú intenzitu. Jedným z možných vysvetlení je, že tento strach bol v spoločnosti prítomný ešte od vojny v adekvátnej miere, zaisťujúcej lojalitu optimálneho percenta verejnosti k režimu i bez nadbytočného propagandistického úsilia. Naopak, prílišné posilňovanie tohto strachu by mohlo vyústiť do javov, pre režim výslovne kontraproduktívnych: do masovej paniky, nákupnej horúčky, pasivity voči funkciám a požadovaným rituálom (ponechávania zadných vrátok pre prípad, že „naozaj prídu“) a vôbec do nedôvery v režim.⁶⁵ Ďalším možným zdôvodnením je už spomenutá propagandistická kanalizácia verejného strachu a agresivity na aktuálne nebezpečnejšieho protivníka – Spojené štáty americké, voči ktorému boli v časti spoločnosti pocity lojality (ktorú mala propaganda narušovať) stále silné – či už kvôli masarykovskej „americkej“ tradícii alebo kvôli podielu na oslobodení a pretrvávajúcom imidži Spojenca.

Propagovanie vzorových postojov voči Nemcom prinášalo mnohé úskalia aj pre ich producentov. Roku 1950 poslušnosť voči novej internacionalistickej línii iste znamenala pre mnohých propagandistov povinnosť potláčať svoje vlastné úprimné presvedčenia o nemeckej vine a nedôveryhodnosti. Keď sovietsky optimizmus ohľadom unifikácie a ovládnutia celého Nemecka postupom času opadal, smernice sa menili. V druhej polovici 50. rokov už dostávali československí propagandisti aj inštrukcie v tom smere, aby „neprečeňovali“ vo svojich textoch uvedomelosť nemeckej pracujúcej triedy (a teda nepreháňali to s jej pozitívnym vykresľovaním a ostenatívnym ľutovaním): tá východonemecká si čiastočne nabúrала imidž povstaním v roku 1953, u západných Nemcov sa zasa nedalo dôveryhodne

⁶⁵ *Zavacká, Marina*: A čo píšú, bude vojna? Propagandistické využívanie pocitu ohrozenia v studenej vojne. In: *Štefánský, Michal / Purdek, Imrich* (eds.): *Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí*. Bratislava 2003, 233–238.

vysvetliť, prečo v prostredí slobodných volieb namiesto komunistickej strany toľkými hlasmi volia „Adenauera a jeho kliku“.66 Prezentovať lojalitu voči *takému* nemeckému ľudu mohlo byť vnímané u československého občana ako zrada režimu, aj ako vlastizrada.

Po vybudovaní berlínskeho múru intenzita organizovaného kamarátenia sa so západnými Nemcami markantne oslabla. Pre deti tamojších komunistických funkcionárov už boli dostupné zaujímavejšie prázdninové destinácie než socialistický pioniersky tábor v ČSR, a pripúšťať československé deti a mládež do kontaktu s rovesníkmi z NSR (s ich časopismi, hudbou, oblečením) bolo pre československý režim politicky kontraproduktívne. Naopak, práve vtedy v propagande zosilneli staré motívy vzbudzovania strachu z NSR ako „bašty revizionizmu“ a zmienka o sympatiách k možnému budúcemu „znovuzjednoteniu Nemecka“ (celkom bežná v režimovej rétorike v polovici 50. rokov) bola už automaticky interpretovaná ako prejav nelojálnosti k „bloku“, teda ako sympatia k snahe vymaniť NDR zo sovietskeho vplyvu.

Ďalšia vlna strachu z Nemcov a posilnenie starých protinemeckých stereotypov v Československu sa však vzťahovala práve na tých východných. „Tradičné“ lojality sa však v tomto prípade úplne prevrátili. Nemec tu figuroval ako lojálny spojenec Sovietskeho zväzu, ktorý sa zasa z pozície osloboditeľa, garanta neprekročiteľnosti československých hraníc (a objektu československej lojality založenej na vďačnosti a strachu z Nemcov) rekvafikoval na vierolomného organizátora invázie vojsk Varšavskej zmluvy roku 1968.

Keď sa počas tejto operácie ukázali (východní) Nemci v svojich šedivých (rozumej „wehrmachtáckych“) uniformách na tých istých hraničných prechodoch kde „aj minulé“, a keď ich vysielateľ hromžili lámanou nemeckou češtinou na politických odporcov, ktorých treba poraziť, rozdrviť, zničiť atď., tak sa po tridsiatich rokoch v Československu, prinajmenšom v Prahe a v pohraničí,67 nanovo oživila a čiastočne aj preniesla na ďalšiu generáciu tie najhoršie spomienky na „starého“ Nemca – nepriateľa z druhej svetovej.

66 *Zavacká, Marína: Kto žije za ostnatým drôtom? Oficiálna zahraničnopolitická propaganda na Slovensku 1956–62: teórie, politické smernice a spoločenská prax.* Bratislava 2005, 84–85.

67 Treba brať na zreteľ, že pojem „skúsenosť z pohraničia“ sa nevzťahuje len na tamojšie usadené obyvateľstvo, ale na početné ročníky tam slúžiacich vojakov prezenčnej služby, ktorí pochádzali z celého územia Československa a po odchode do civilu si túto skúsenosť prinášali do svojich domovských prostredí.

O AUTORECH

Prof. Dr. Frank Bösch je profesorem v oboru německé a evropské dějiny 20. století na univerzitě v Postupimi. Zde zároveň pracuje i jako ředitel Centra pro zkoumání soudobých dějin (Zentrum für Zeithistorische Forschung). V minulosti působil řadu let na univerzitách v Göttingenu, Bochumi a Gießenu. Specializuje se na dějiny médií v kontextu historických věd, je autorem či spoluautorem řady monografií a studií k tomuto tématu.

E-mail: boesch@zzf-pdm.de

Prof. Dr. Christoph Cornelissen je profesorem soudobých dějin na Univerzitě J. W. Goetheho ve Frankfurtu nad Mohanem. Ve své badatelské práci se zaměřuje na evropské, především pak britské dějiny 19. a 20. století, dějiny historiografie, metodologické a teoretické otázky dějepisných věd či dějiny migrace. V minulosti působil na univerzitách v Düsseldorfu, Praze či Kielu. Od roku 2003 je členem Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků, od roku 2012 též spolupředsedou německé části. Je také spoluvydavatelem časopisu *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*.

E-mail: cornelissen@em.uni-frankfurt.de

PhDr. Vladimír Draxler, CSc., dlouhodobě působil v Československém a později Slovenském rozhlasu (redaktor, šéfredaktor zpravodajství). V současné době pracuje jako externí pedagog na Fakultě masmediální komunikace Panevropské vysoké školy v Bratislavě. Jako historik se zaměřuje na dějiny rozhlasu na Slovensku.

E-mail: vdraxler@gmail.com

Prof. PhDr. Roman Holec, CSc., působí v Historickém ústavu Slovenské akademie věd a jako profesor na katedře slovenských dějin na Univerzitě Komenského v Bratislavě. Ve své vědecké práci se specializuje na hospodářské a sociální dějiny, dějiny

střední Evropy a Slovenska a slovensko-české vztahy. Je členem řady významných vědeckých orgánů (Slovenský národní komitét historiků, Společnost pro hospodářské dějiny v Praze, Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků) a redakčních rad (Historické štúdie, Historica, Česko-slovenská historická ročenka).
E-mail: rh1918@yahoo.com

Prof. PhDr. Jan Jiráček, Ph.D., působí na katedře mediálních studií Institutu komunikačních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a v Centru pro mediální studia (CEMES). Odborně se věnuje roli médií v současné společnosti a transformačními procesy v 90. letech 20. století, kde se soustřeďuje na výklad strukturních změn v mediální sféře a postavení novinářů. Specializuje se na rozvoj koncepce mediální gramotnosti a podílel se na přípravě kurikulární reformy českého základního a středního školství tématem mediální výchova.
E-mail: jirak@fsv.cuni.cz

Mgr. Petr Karlíček je doktorand na Univerzitě Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem v oboru historické vědy, zároveň pracuje jako odborný archivář Státního okresního archivu Děčín. Specializuje se na české regionální dějiny a dějiny Němců v českých zemích.
E-mail: karlicek@soalitomerice.cz

Doc. PhDr. Barbara Köpplová, CSc., je vedoucí Centra pro mediální studia (CEMES) a působí na katedře mediálních studií Institutu komunikačních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Odborně se věnuje především dějinám a současnosti masových médií (komparace vývoje českých médií ve světovém kontextu), je autorkou řady monografií a odborných studií z této tematické oblasti. Zabývá se i překladatelskou činností.
E-mail: koppelova@fsv.cuni.cz

PhDr. Miroslav Kunštát, Ph.D., působí na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a v Masarykově ústavu a Archivu AV ČR. Zaměřuje se na dějiny vědy a vědeckých institucí, soudobé církevní a náboženské dějiny, česko-německé a česko-rakouské vztahy po roce 1945, československou a českou zahraniční politiku po roce 1945 a na aktuální politické a sociální problémy německy mluvících zemí. Delší dobu byl členem Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků, resp. Stálé konference českých a rakouských historiků ke společnému kulturnímu dědictví.
E-mail: kunstat@mua.cas.cz

Prof. PhDr. Jiří Malíř, CSc., je vedoucím Historického ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zároveň pracuje jako vedoucí Centra pro inovaci studia historie a Centra pro studium moderních dějin a multikulturní společnosti. Zabývá se dějinami střední Evropy, především pak politickými dějinami Moravy v 18. a 19. století.

E-mail: malir@phil.muni.cz

Volker Mohn, M.A., působí jako vědecký pracovník v oboru dějin východní Evropy na univerzitě Heinricha Heineho v Düsseldorfu. Zabývá se dějinami Němců v Československu, především pak v období Protektorátu a druhé světové války.

E-mail: volker.mohn@uni-duesseldorf.de

PhDr. Luboš Velek, Ph.D., je ředitelem Masarykova ústavu a archivu Akademie věd ČR a zástupce ředitele Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Ve svém odborném působení se zaměřuje na politické, kulturní a sociální dějiny českých zemí a habsburské monarchie v 19. a 20. století, vývoj politické kultury ve střední Evropě 19. a 20. století, nacionalismus ve střední Evropě 19. a 20. století resp. na dějiny vědy a vzdělávání ve střední Evropě v 19. a 20. století.

E-mail: veleklubos@volny.cz

Felix Westrup, M.A., působí jako vědecký pracovník na Ludwig-Maximilians-Universität v Mnichově. Zabývá se dějinami náboženských kultur v Evropě v 19. a 20. století a vlivem médií na utváření historické paměti.

E-mail: felix.westrup@lrz.uni-muenchen.de

Marína Zavacká, Ph.D., pracuje jako vědecká pracovnice oddělení nejnovějších dějin Historického ústavu Slovenské akademie věd. Věnuje se dějinám propagandy v 20. století a širšímu kontextu budování režimových loajalit, historické analýze veřejného diskurzu, jakož i překladům odborné literatury z angličtiny.

E-mail: Marina.Zavacka@savba.sk

POKYNY PRO AUTORY

1. Charakteristika přijímaných příspěvků

Časopis *Studia Territorialis AUC* (dále jen *AUC ST*) vydává původní příspěvky, jež dosud nebyly nikde publikovány, nejsou nikde v tisku a ani se nenacházejí nikde v recenzním řízení.

Příspěvky se přijímají v anglickém, českém a německém jazyce.

V případě anglických příspěvků se preferuje americká angličtina, redakce nicméně akceptuje i příspěvky zpracované v britské angličtině při předpokladu, že budou jazykově čisté a konsistentní. Úprava stylu se řídí příslušným jazykovým manuálem (*The Chicago Manual of Style* resp. *The Oxford Style Manual*).

Příspěvky se zasílají do redakce průběžně na adresu redakční rady stuter@fsv.cuni.cz. Příspěvky musejí být zpracovány v standardním textovém editoru (.doc, .rtf). Korespondence autora s redakcí probíhá prostřednictvím e-mailu.

Studie uvažované k vydání podléhají externímu recenznímu řízení, které je oboustranně striktně anonymní. Délka recenzního řízení od momentu zaslání příspěvku do redakce až po vrácení příspěvku autorovi k autorizaci, k přepracování či se zamítavým stanoviskem nepřesahuje tři měsíce. Redakce si vyhrazuje právo upravit příspěvek v souladu s vlastní redakční linií, jakož i odmítnout příspěvek k publikaci, pokud jej shledá nevyhovujícím, a to i bez udání důvodu.

Příspěvky vyžadující neúměrnou redakční péči z důvodu nerespektování edičních zásad, ledabyly upravené či s jazykovými nedostatky budou autorům vráceny.

2. Copyright

Copyright každého čísla přísluší nakladatelství Karolinum. Předpokladem pro publikování příspěvku v *AUC ST*, jakož i pro další užití díla je uzavření smlouvy o převodu autorských práv (nakladatelské smlouvy) mezi autorem a nakladatelstvím Karolinum.

3. Ediční zásady

Studie má mít rozsah nejlépe 25 až 40 normovaných stran. Optimální rozsah recenzí je 5 až 10 normostran. Delší texty budou posuzovány s ohledem na vhodnost jejich zkrácení.

Všechny studie bez ohledu na jazyk publikace musejí být opatřeny anglickým abstraktem o délce 100 až 150 slov. Všechny studie musejí současně obsahovat čtyři až šest anglických klíčových slov.

Zaslaný rukopis musí obsahovat následující položky: titulní stranu, abstrakt, klíčová slova, hlavní text, příp. přílohy. V průvodním dopise autor musí uvést úplné jméno, institucionální afiliaci, stručný odborný biografický profil v jazyce publikace, adresu pro zaslání autorských exemplářů a kontaktní údaje. U článků, které mají více autorů, musí být jeden z nich označen jako kontaktní osoba pro účely korespondence.

Jména z cizích abecedních soustav se přepisují do latinky. Pro přepis bibliografických položek v poznámkách se používá transliterační tabulka platná pro příslušný jazyk (Library of Congress, Oxford Dictionary, ČSN). V hlavním textu se pro přepis jmen z cizích soustav používá zavedená transkripce.

4. Systém odkazování

Autoři se drží klasického systému odkazování. Reference mají podobu poznámek pod čarou. Bibliografický záznam odkazovaných zdrojů se uvádí v poznámkách pod čarou, a nikoli jako samostatný seznam literatury.

5. Základní typy odkazování

Knihy

Jeden autor či editor

Richard Sakwa, *Postcommunism: Concepts in the Social Sciences* (Buckingham: Open University Press, 1999), 51–58.

Dva autoři či editoři

Roy Allison a Christoph Bluth, eds., *Security Dilemmas in Russia and Eurasia* (London: The Royal Institute of International Affairs, 1998).

Tři autoři či editoři

Martha Brill Olcott, Anders Åslund a Sherman W. Garnett, *Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States* (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1999), 105–8.

Více než tři autoři či editoři

Viktor N. Rudenko et al., eds., *Politicheskaia nauka i gosudarstvennaia vlast' v Rossiiskoi Federatsii i Novykh Nezavisimykh Gosudarstvakh* (Ekaterinburg: Ural'skoe otdelenie Rossiiskoi Akademii Nauk, 2004).

Kapitola či jiná část v knize

Branislav Makyta, „Energetický dialog EÚ a RF“, in *Energie pro Evropu: energetická spolupráce Ruska a zemí postsovětského prostoru s Evropskou unií*, ed. Bohuslav Litera et al. (Praha: Eurolex Bohemia, 2006), 50–72.

Úvod, předmluva či jiná obdobná část knihy

Anatol Lieven, předmluva ke knize *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective*, Emil Souleimanov (Frankfurt: Peter Lang Verlag, 2007), 13–15.

Elektronicky publikovaná kniha

Catherine Guicherd, *The Enlarged EU's Eastern Border: Integrating Ukraine, Belarus and Moldova in the European Project*, SWP-Studien 2002/S 20 (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2002), 31–32, http://swp-berlin.org/common/get_document.php?asset_id=319 (staženo 2. 4. 2008).

Zkrácená opakovaná citace

Makyta, „Energetický dialog“, 66.

Následující odkaz na tentýž zdroj

Ibid., 66–69.

Odborné časopisy

Článek v tištěném časopise

Zbigniew Brzezinski, „The Premature Partnership“, *Foreign Affairs* 73, č. 2 (březen/duben 1994): 67–82.

Článek v elektronickém časopise

Farkhad Tolipov, „Uzbekistan and Russia: Alliance against a Mythic Threat?“ *Central Asia-Caucasus Analyst* 7, č. 1 (11. ledna 2006): 3–5, www.cacianalyst.org/files/20060111Analyst.pdf (staženo 2. 4. 2008).

Článek získaný prostřednictvím elektronické databáze

Halford J. Mackinder, „Modern Geography, German and English“, *The Geographical Journal* 6, č. 4 (1895): 367–79, <http://www.jstor.org> (staženo 2. 4. 2008).

Recenze na knihu

Cameron Ross, recenze knihy *Political Parties in the Regions of Russia: Democracy Unclaimed*, Grigorii V. Golosov, *Slavic Review* 63, č. 4 (zima 2004): 898–99.

Noviny či společenské časopisy

Svante Cornell, „The War That Russia Wants“, *The Guardian*, 8. srpna 2008.

Diplomová práce či disertace

Jeff Sahadeo, „Creating a Russian Colonial Community: City, Nation, Empire in Tashkent, 1865–1923“ (doktorská disertace, University of Illinois, 2000), 96–108, 116.

Příspěvek přednesený na symposiu, setkání či konferenci

Jonathan Wheatley, „Democratization in Georgia since 2003: Revolution or Repackaging?“ (příspěvek přednesený v rámci Third International Workshop for Young Scholars, Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, Japonsko, 5. července 2006).

Archivní materiály a sbírky

Telegram Š. Z. Eliavy a G. I. Brojda lidovému komisariátu zahraničních věcí, V. I. Lenini, L. D. Trockému a L. B. Krasinovi, Taškent, 27. prosince 1919, Archiv zahraniční politiky Ruské federace, Moskva, Čičerinův sekretariát, fond 04, inv. č. 39, kart. 43, spis č. 588, f. 13.

Interview

Publikovaná interview včetně rozhlasových a televizních pořadů

Paris Hilton, interview vedl Larry King, *Larry King Live*, CNN, 28. června 2007.

Nepublikované interview

Petr Šochman (EC Directorate General for Competition), v osobním rozhovoru s autorem, 24. září 2008.

Chráněný zdroj

Interview s důstojníkem pohraničních vojsk, 28. srpna 1998.

Website

„Growth of Welfare of Kazakhstan’s Citizens is the Primary Goal of State Policy. Address by the President of the Republic of Kazakhstan H.E. Mr. Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan“, Official Site of the President of the Republic of Kazakhstan, http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=0793D9432423DDE5062573EC0048005B&lang=en&L1=L2&L2=L2-22 (staženo 2. 4. 2008).

Osobní zpráva

Hans-Uwe Stahlmann, e-mailová zpráva adresovaná autorovi, 29. prosince 2007.

Zpracováno a upraveno podle *The Chicago Manual of Style*, 15th edition (Chicago: Chicago University Press, 2003), 593–754.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA TERRITORIALIA

XIII

2013

1–2

Prorektor-editor: prof. PhDr. Ivan Jakubec, CSc.

Obálku navrhla Kamila Schüllerová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1

<http://cupress.cuni.cz>

Praha 2014

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

Vydání 1.

MK ČR E 18588

ISSN 1213-4449